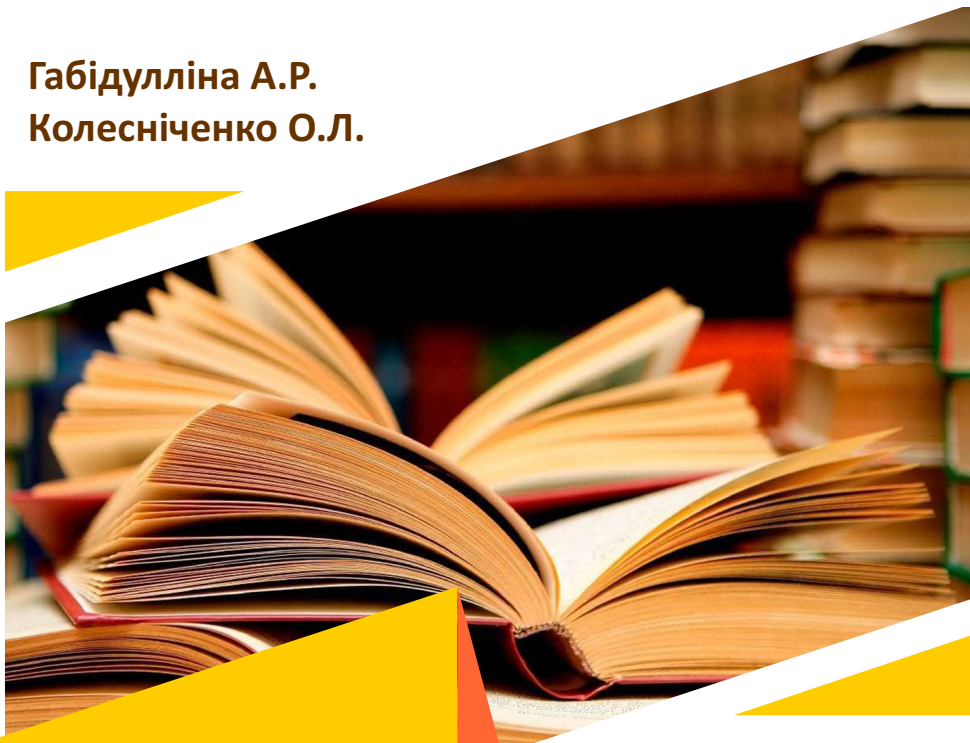

Габідулліна А.Р.
Колесніченко О.Л.

МЕТОДОЛОГІЯ СУЧАСНИХ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Міністерство освіти та науки України
Донбаський державний педагогічний університет
Горлівський інститут іноземних мов

Габідулліна А.Р., Колесніченко О.Л.

МЕТОДОЛОГІЯ СУЧАСНИХ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Навчальний посібник

Бахмут, 2019

УДК 81-13+378.016:81(07)

Г12

Рецензенти:

Кравченко Н. К. – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри романо-германських мов і перекладу Національного університету біоресурсів і природокористування України

Дьячок Н.В. – доктор філологічних наук, професор кафедри слов'янського та загального мовознавства Дніпровського національного університету ім. О. Гончара

Габідулліна А.Р., Колесніченко О.Л.

Г12 Методологія сучасних лінгвістичних досліджень: навчальний посібник. Слов'янськ: Вид-во Б.І. Маторіна, 2019. 322 с.
ISBN 978-617-7780-18-1

Посібник написано в рамках міжкафедральної теми «Теоретико-методологічні та лінгводидактичні аспекти дискурсивних досліджень». Мета – сформувати у майбутніх дослідників ясне розуміння того, з якими проблемами стикаються вчені-лінгвісти, намагаючись здобути нові знання. Повідомляються найбільш важливі і разом з тим нові для магістрантів відомості з теорії, історії та методології лінгвістики, покликані розширити розуміння здобувачами природи мови, комунікації та громадського призначення мовознавства; це дозволяє пов'язати питання лінгвістичної теорії і методології з власною дослідницькою роботою магістрантів. Даються відповіді на питання про те, що являють собою метод і методологія наукових досліджень, як класифікуються методи і які їхні властивості, які історичні форми обрала наукова лінгвістична методологія в рамках генетичної, таксономічної та антропоцентричної парадигми, на якій методологічній основі будується логіка наукового відкриття і логіка наукового пошуку.

ISBN 978-617-7780-18-1

УДК 81-13+378.016:81(07)

© Габідулліна А.Р.,

Колесніченко О.Л., 2019

ПЕРЕДМОВА

Однією з ключових проблем загального мовознавства є проблема методології, тобто методів дослідження мови. Відомо, що будь-яка галузь людського пізнання повинна мати поряд з об'єктом і предметом вивчення певні дослідницькі методи. Лінгвістика протягом історії свого розвитку створила власні (спеціальні) методи. Як правило, зміна наукової парадигми супроводжується відкриттям нового методу дослідження. Кожен метод виділяє такий аспект мови у якості об'єкта дослідження, який визначається найважливішим у цій теорії мови

Навчальна дисципліна «Методологія сучасних лінгвістичних досліджень» належить до циклу професійної та практичної підготовки. Предметом є наука як система знань, методологія наукової творчості, загальні та спеціальні методи лінгвістичних досліджень, організаційні основи та інформаційне забезпечення наукових розвідок, необхідність наочності представлення результатів проведеного дослідження, настанови, способи, принципи та процедури трактування мови та її продуктів, що склалися в межах певних мовознавчих течій, шкіл, розвідок окремих лінгвістів.

Мета навчальної дисципліни: формування у магістрантів здатностей:

- самостійно організовувати та проводити науково-пізнавальну діяльність;

- забезпечувати високий фаховий рівень організації та проведення науково-дослідної й інноваційної діяльності;

- органічно поєднувати теоретичні положення та емпіричну верифікацію в процесі професійної та науково-пізнавальної діяльності;

- опрацьовувати одержані результати, аналізувати й переосмислювати їх, ураховуючи сучасні наукові дані.

Завдання дисципліни:

знання:

- методології гуманітарних наук, загальних та спеціальних методів, принципів організації та інформаційного забезпечення наукових досліджень;

- психічних процесів, які впливають на творчу розумову працю;

- термінологічного апарату лінгвістики на рівні відтворення, тлумачення й використання в професійній та науково-пізнавальній діяльності;

- сучасних тенденцій у лінгвістиці та результатів досліджень вітчизняних та іноземних дослідників з обраної тематики.

уміння:

- коректно формулювати наукову проблему та дослідницькі завдання, визначати актуальність та новизну наукової роботи;

- відбирати необхідну інформацію і фактичний матеріал для підготовки та проведення дослідження відповідно до поставленої мети та визначених завдань;

- умотивовано обирати та застосовувати спеціальні й загальнонаукові методи для проведення наукового дослідження;

- накопичувати власний банк знань за рахунок значущої інформації, необхідної в науководослідницькій діяльності;

РОЗДІЛ 1. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ЛІНГВОМЕТОДОЛОГІЇ

Тема №1

МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ

План

1. Визначення методології, підходу, методу й методики наукових досліджень.
2. Технологія лінгвістичного дослідження.
3. Етапи наукового дослідження.
4. Лінгвістика та її об'єкт.
5. Наукові парадигми в мовознавстві.

1.

Методологія науки – вчення про способи пізнання й осмислення дійсності, про дослідницькі принципи й процедури аналізу об'єктів різних наук. У вузькому розумінні – це вчення про методи й методики дослідження об'єкта. У широкому розумінні до методології будь-якої наукової дисципліни належать не лише прийоми й засоби дослідження, але також і те, що називається метанауковими переконаннями й цінностями, яких дотримується той загал, котрий займається цією наукою.

Щодо різних видів людської діяльності поняття «методологія» розглядається у двох основних аспектах – теоретичному й практичному:

1. У межах *теоретичного аспекту* (орієнтованого на вирішення теоретичних завдань) методологія розуміється як вчення про методи пізнання й способи перетворення дійсності.

2. У межах *практичного аспекту* (орієнтованого на вирішення практичних завдань) методологія розуміється як сукупність систематизованих певним чином прийомів і способів *організації* діяльності, застосовуваних у тій чи іншій сфері наукового або практичного знання. Організувати діяльність – означає впорядкувати її в цілісну *систему* з чітко визначеними характеристиками, логічною структурою і процесом її здійснення (часовою структурою). У межах обслуговування типових програм діяльності практично орієнтована методологія зводиться до забезпечення їхньої нормативно-раціональної побудови – *алгоритмізується*.

Методологія лінгвістики (лінгвометодологія) – сформований у процесі розвитку лінгвістичної науки (а також внаслідок діяльності різних наукових шкіл і напрямів) комплекс стандартних прийомів і засобів (методів і методик) дослідження, що забезпечують досягнення поставленої мети. Вона спрямована на встановлення природи мови у співвідношенні зі свідомістю її носіїв, соціумом, культурою, комунікацією, процесами пізнання світу, а також на формування інструментарію, установок і способів опису й аналізу мови та її продуктів.

Методологія лінгвістичних досліджень – окрема (конкретна) сфера загальної методології науки і компонент мовознавства. Як відомо, мовознавство включає теорію мови, історію лінгвістичних вчень та методологію вивчення мови.

Спираючись на загальну схему рівнів методології (див. про це [6, с. 12]), можна виділити чотири її рівні щодо сучасної лінгвістики: 1) філософські знання, що відображають загальні принципи пізнання і категоріальний лад науки в цілому; 2) загальнонаукова методологія; 3) конкретно-наукова методологія як сукупність принципів, методів, прийомів, які застосовуються під час вивчення мови; 4) власне методично-процедурний рівень, утворюваний методикою і технікою дослідження мови.

Предметом лінгвометодології є система трактування мови та її продуктів разом із установками, способами, принципами і процедурами їхнього дослідження, що склалися в межах певних мовознавчих течій, шкіл, відкриттів окремих лінгвістів.

Лінгвістичний **метод** являє собою сукупність прийомів, методик та операцій, що використовуються для досягнення дослідницьких завдань згідно з певною лінгвістичною теорією і принципами (методологією) пізнання. Сукупність таких способів складає систему спеціальних методів.

У процесі людського пізнання метод займає проміжне становище між методологією і предметом дослідження. Правильна методологічна позиція дослідника сприяє й правильному формулюванню наукової проблеми, що слугує запорукою успішного пізнання найважливіших властивостей предмета, отримання результатів, котрі забезпечують проникнення в його суть, побудову об'єктивної теоретичної концепції з досліджуваної проблеми.

Наукові методи класифікуються по-різному. Залежно від сфери застосування розрізняють методи міждисциплінарні (загальнонаукові), тобто такі, що використовуються в усіх чи в багатьох науках (наприклад, у гуманітарних науках історичний, зіставний, описовий методи), і внутрішньодисциплінарні (конкретнонаукові), тобто методи, які застосовуються переважно в межах певної наукової дисципліни (наприклад, метод внутрішньої реконструкції в лінгвістиці, еволюційний метод у біології та ін.). З урахуванням характеру причинних відношень між досліджуваними фактами виділяють детерміністичні та імовірнісні методи. За допомогою перших виявляються логічні, суворо послідовні зв'язки між сутністю і явищем, за допомогою других – статистичні, нежорсткі зв'язки між формою вираження і сутністю явища. Залежно від внутрішніх властивостей предмета дослідження та інтенсивності виявлення їх використовуються якісні й кількісні методи. З точки зору підходу до явища, що вивчається, розрізняють дедуктивні методи (від теорії, ідей до практики, фактів) та індуктивні (від фактів до теорії). Залежно від стадії розробки проблеми виділяють експериментальні методи, методи обробки результатів експерименту й методи побудови теоретичних концепцій. Взаємопов'язаними і взаємозалежними частинами дослідження слугують аналіз (розкладання

об'єкта вивчення на складові частини) і синтез (об'єднання складників у одне ціле). Шляхом аналізу дослідник отримує відомості про будову та структуру предмета, шляхом синтезу формуються ті нові уявлення про сутність і функції предмета, котрі одержуються в результаті виявлення взаємозв'язку частин і об'єднання їх в одне ціле.

Залежно від часу появи методів дослідження розрізняють традиційні й сучасні методи. До традиційних відносяться ті методи, котрі вже давно й широко застосовуються для дослідження плану змісту мови чи мовних форм. Це описовий, історичний, зіставний та відгалужені від них чи ті, що з'явилися внаслідок їхнього об'єднання, – етимологічний та порівняльно-історичний методи. До сучасних методів належать психолінгвістичний, дистрибутивний, статистичний, метод компонентного аналізу, метод моделювання та інші прийоми аналізу, що найбільш часто застосовуються під час дослідження семантики лише за нашого часу. Відзначимо, що традиційні методи також широко й ефективно використовуються під час вивчення семантики в сучасному мовознавстві.

Розрізнення сучасних і традиційних методів здійснюється, таким чином, не за критеріями «ефективні – неефективні», «нові – застарілі», «погані – гарні», а лише за часом їхнього використання в мовознавстві. Будь-який метод у руках кваліфікованого фахівця здатний привести до отримання нетривіальних наукових результатів.

Часто розвиток багатьох наук тривалий час визначається яким-небудь одним методом. Так, майже в усіх гуманітарних науках ХІХ ст. основоположним науковим методом вважався історичний. У ХХ ст. у деяких гуманітарних науках перевага надається вже структурним методам. Наприклад, написана в ХІХ ст. книга М. Бреалю «Нариси із семасіології» цілком базувалася на історичному принципі дослідження плану змісту мови, у той час як багато праць із семасіології в ХХ ст. ґрунтуються на використанні структурних методів (А. Греймас, Ч. Філмор, У. Вайнрайх, Ю.Д. Апресян, Т.П. Ломтев та ін.).

Існування в науці різних методів та ідей та боротьбу між ними, вірогідно, слід вважати плідним для цієї науки явищем, через те що предмет дослідження постає перед фахівцями в різних аспектах, що часто не суперечать один одному, а доповнюють один одного. Видається очевидним, що жодний конкретний метод не можна вважати універсальним, придатним для дослідження всіх аспектів і властивостей предмета, тому, чим більше методів застосовується під час вивчення предмета, тим більш об'ємною і повною одержується його характеристика.

Кожний спеціальний дослідницький метод втілюється в практиці наукової роботи в певну систему логічних дій і в певну систему повторюваних, більше чи менше стандартизованих прийомів збирання, обробки й узагальнення фактів. Таку систему прийомів також нерідко називають методом, однак зручніше називати її терміном «методика». Дослідницький метод визначає шлях пізнання й тлумачення фактів, а

методика групує самі факти, класифікує, показує їх з потрібного боку, ставить їх у різні положення, дозволяє одержати їхні різноманітні наукові, логічні відображення і т. д. Іншими словами, **методика** – це конкретні дії (операції), а також їхні сталі комбінації, спрямовані на розв'язання обмеженого класу завдань. Кожний метод включає чимало таких стандартних операцій, з поміж-котрих специфічними є далеко не всі, тобто одна й та сама методика може бути використана в різних методологічних підходах. Для того щоб показати відсутність жорсткого зв'язку між методом і розробленими в ньому методиками, можна взяти за приклад структуралізм. Як метод він майже перестав існувати в нашій країні, але багато створених у ньому методик збереглися, через те що вони забезпечують послідовну об'єктивність опису і надають матеріал, котрий зручно піддається кількісній обробці. Так, процедура дистрибутивного аналізу, тобто встановлення можливої сполучуваності елемента, що вивчається, міцно посіла своє місце в працях лексикологів, фонетистів і фахівців з морфологічного аналізу.

Методика охоплює всі етапи дослідження. Найкращий метод чи прийом можуть не дати потрібних результатів без правильної методики дослідження. А.А. Гіруцький пише: «Методика дослідження являє собою процедуру застосування того чи іншого методу, котра залежить від аспекту дослідження, техніки й способів опису, особистості дослідника та інших чинників. Методика охоплює всі етапи дослідження: спостереження й збирання матеріалу, вибір одиниць аналізу і встановлення їхніх властивостей, спосіб опису, прийом аналізу, характер інтерпретації явища, що вивчається» [1]. Виокремлюються методики спостереження, опису, зіставлення, історичного порівняння, мовленнєвого експерименту, трансформації, мовленнєвої і мовної дистрибуції, мовного співвіднесення, позамовного співвіднесення, лексикографічного опису, картографування, інструментальна, статистична, психологічного експерименту.

2.

Технологія – фіксована сукупність прийомів науково-практичної діяльності, що приводить до передбачуваного результату і включає способи й засоби опису одержування нового знання та результатів лінгвістичного дослідження як зовнішню форму методики, що являє собою операційно-технологічну процедуру.

Процедура. Операція. У низці праць використовуються терміни *процедура* й *операція*. Згідно зі словником С.І. Ожегова, процедура – це офіційний порядок дій, виконання, обговорення чого-н. В Енциклопедії Кирила і Мефодія процедура визначається як встановлений порядок ведення, розгляду якоїсь справи (напр., судова процедура). У словнику Д.М. Ушакова: *процедура*, *ы*, ж. [від латин. *procedo* – іду вперед] – це послідовність виконання, ряд послідовних дій, необхідних для виконання чого-н. (книжн.). Операція в словнику С.І. Ожегова визначається як окрема дія в низці інших подібних. Банкова о. Поштова о. Обробна о. Машинна о. В Енциклопедії

Кирила і Мефодія о п е р а ц і я – це закінчена дія чи низка пов'язаних між собою дій, спрямованих на вирішення певного завдання. Із цих визначень видно, що процедура розбивається на окремі операції. Крім цих понять, у лінгвістичній методології використовуються такі терміни, як п р и й о м і а с п е к т. Поняття прийом С.І. Ожегов пояснює як спосіб здійснення чого-н. Художній п. Прийоми боротьби. Заборонений п. (у спорті; також перен.: про некоректний вчинок, поведінку). Згідно з О.Т. Хроленком, «необхідно виділити аспекти методу, під якими мають на увазі досліджувані сторони мови, її структурні особливості чи функціональні властивості».

Підхід. У наукознавстві говорять про підходи – основні шляхи вирішення визначених дослідницьких завдань. Підходи зумовлюють стратегію рішень.

У мовознавстві відомі системний, структурний, семіотичний, параметричний, функціональний, інформаційний, вірогіднісний, модельний, когнітивний, матричний та ін. підходи. Структурний підхід, що веде свій початок від Ф. де Соссюра, передбачає синхронне дослідження, котре включає два виміри, котрі відображають структурні відношення, – горизонтальний (синтагматичний) і вертикальний (парадигматичний). Системний підхід – напрям методології наукового дослідження, в основі якого лежить розгляд складного об'єкта як цілісної множинності елементів у сукупності відношень та зв'язків між ними. При цьому вивчаються способи об'єднання елементів у єдине ціле, функції системи, що визначаються її елементами, її походження, межі й відношення з іншими системами.

Семіотичний підхід має на меті вивчення знакових властивостей мовних одиниць з урахуванням таких аспектів, як семантичний (значення), прагматичний (особливості вживання), синтаксичний (відношення одиниць у межах системи мови), а останнім часом – також еволюційний, морфетичний (формально-структурний), синтагматичний (відношення мовних одиниць у мовленнєвому ланцюжку). Функціональний підхід пов'язаний із вивченням функціональних особливостей та реалізації функцій одиниць мови в різних ситуаціях. Параметричний підхід має на увазі репрезентацію мовних явищ і властивостей у вигляді параметрів, що підлягають аналізу й опису. Інформаційний підхід ґрунтується на вимірюванні інформаційної значимості мовних одиниць. Когнітивний підхід пов'язаний з дослідженням ролі мови в процесі пізнання й сприйняття навколишнього світу. Матричний підхід передбачає стандартизацію дослідницьких процедур і способів подання матеріалу.

Можна помітити своєрідну моду на використання в певні періоди тих чи інших підходів. Так, у 1960-і роки активно використовувалися структурний і системний підходи, у 1970-і роки – семіотичний підхід, у кінці 1970-х років – параметричний, у 1980-і роки – функціональний підхід, із 1990-х років поширюється когнітивний підхід.

В останні роки ХХ століття з'явився матричний підхід до інвентаризації та представлення лінгвістичних методів дослідження, котрий поєднує в собі ряд переваг структурного, системного й семіотичного. При цьому мовний простір репрезентується у вигляді таблиці, рядки якої являють собою основні рівні мови – фонетичний, морфологічний, лексичний, синтаксичний і тексту, тобто мова представлена у вигляді системи, що складається із підсистем, а колонки являють собою семіотичні аспекти розгляду одиниць мови, їхніх властивостей і мовних явищ – з точки зору формально-структурної, змістової, еволюційної, синтагматичної, прагматичної.

3.

Специфіка лінгвістики як галузі наукового знання зумовлюється перш за все властивостями її об'єкта – і саме тому лінгвістика погано вкладається в загальноприйнятий поділ наукових дисциплін на науки гуманітарного й природничого циклу. Об'єкт лінгвістики – природна людська мова в усіх її проявах. Мова ж, з одного боку, щонайтісніше пов'язана з психічною сферою людини, і перш за все – з її мислительною діяльністю та з продуктом цієї діяльності, з тим, що називають «духовною сутністю» людини. Мова – невіддільна частина людини, один з основних проявів її людської сутності. У цьому плані вона належить до об'єктів «ідеальної» природи, і саме тому лінгвістику правомірно вважати гуманітарною наукою. З іншого боку, мова є природним утворенням, що виникло й існує поза волею людини, і як таке воно є об'єктом матеріальної природи. Ця обставина об'єднує лінгвістику з галузями природничонаукового знання.

Проміжне становище лінгвістики між гуманітарними й природничими науками накладає відбиток на її методологію, у якій поєднуються гуманітарний і природничонауковий підходи. Це поєднання в історії лінгвістики не завжди проходило безболісно і не завжди було збалансованим. Ті чи інші наукові школи концентрували свою увагу на різних аспектах мови, що зумовлювало домінування гуманітарного або природничонаукового мислення та використання певного комплексу методів.

Разом з тим і сама по собі «мова в усіх її проявах» є вельми своєрідним об'єктом. Серед особливостей мови, котрі мають важливе значення для методології лінгвістики, необхідно згадати, як мінімум, такі.

Мова належить до числа об'єктів, недоступних для непосреднього спостереження. Це ріднить її з об'єктом деяких інших гуманітарних наук, і перш за все психології. Досліднику доступні лише зовнішні прояви функціонування мови: по-перше, мовленнєва діяльність людини, по-друге – тексти, що є результатом цієї діяльності. Ця обставина описується як фундаментальна двоїстість (для опису якої вводяться такі термінологічні протиставлення, як мова / мовлення, система / реалізація, система / корпус, компетенція / вживання та ін.) чи, у трактуванні Л.В. Щерби,

трьохаспектність об'єкта лінгвістики. Наслідком недоступності мови для непосредного спостереження є інтенсивне використання в лінгвістиці загальнонаукового методу моделювання.

Мова є системним утворенням, кожний з елементів якого існує лише тому, що пов'язаний певними відношеннями з іншими елементами.

Мова – в одній із своїх важливих для її вивчення іпостасей – являє собою абстрактну систему, одиниці якої можуть реалізовуватися в декількох варіантах, ототожнюваних на основі їхнього співвіднесення з абстрактним інваріантом. Так, наприклад, звукова одиниця фонологічної системи російської мови фонема /o/ може в залежності від наголосу й сусідства з іншими звуковими одиницями реалізовуватися як [o], [Г] [⇔] чи [ˠo]; аналогічне відбувається з мінімальними значущими одиницями, морфемами; по-різному можуть виражатися синтаксичні відношення і т. д. Розуміння того, що реальна одиниця, котра зустрілася в тексті, усього лише екземпляр якогось типу, надзвичайно важливе для методології лінгвістики, і це (так само як і системний характер мови) ріднить лінгвістику із семіотикою, загальною наукою про будову й функціонування знакових систем, у якій і було вперше введено протиставлення «тип / екземпляр» (англ. «type / token»).

Знання про облаштування мови, одержуване під час її наукового вивчення, носить, як узвичаєно говорити, експлікаційний характер. Будь-яка людина у певному розумінні володіє всією повнотою знань рідної мови (і тих мов, якими вона володіє як рідною, якщо таке володіння визнається принципово можливим). Це знання, однак, носить переважно несвідомий чи, щонайменше, глибоко інтеріоризований, автоматизований та інтуїтивний характер, і вся діяльність лінгвіста, що вивчає свою мову, зводиться до переведення цієї інтуїції в раціональні форми.

Окрім охарактеризованої вище своєрідності, мова відзначається також надзвичайною багатомірністю й багатокомпонентністю, що зумовлює можливість вивчення її з дуже різних точок зору і з різним ступенем деталізованості. Ця обставина знаходить своє відображення в розгалуженні лінгвістичного знання, котре постійно зростає. Сучасна лінгвістика складається з багатьох «конкретних лінгвістик», кожна з яких має власний об'єкт, цілі, презумпції й методи.

З наукознавчої точки зору цікаво відслідкувати принципи застосовуваного в науці структурування лінгвістичних досліджень. Наукові напрями всередині лінгвістичної науки, які мають свої загальновизнані найменування, виокремлюються на кількох різних засадах, а саме, за об'єктом вивчення, за головною метою, за головним методом або за головною презумпцією.

За об'єктом вивчення виокремлюють «конкретні» лінгвістики, що вивчають конкретну мову, групу мов чи мовний ареал, наприклад, україністика, арабістика, японістика; славістика, романістика; африканістика. У багатьох випадках особливий науковий напрям пов'язаний з яким-небудь компонентом мови як об'єктом вивчення (фонетика, морфологія, синтаксис,

лексика; аспектологія, теорія актуального членування, теорія відмінка). Відображаючи компонентну структуру мови, суттєво відрізняються конкретним об'єктом вивчення такі галузі лінгвістики, як ономастика (наука про власні імена), орфоепія (наука про правильну вимову) та етимологія (наука про історію лексичних значень), хоча в більш широкому плані всі вони мають справу з лексикою конкретної мови.

За головною метою формуються такі напрями, як інтерлінгвістика (мета – побудувати оптимальну штучну міжнародну мову й створити умови для її застосування), прикладна лінгвістика (тут метою є оптимізація тієї чи іншої функції використання мови), а також різноманітні її відгалуження, наприклад, машинний переклад, що має на меті створення формальних процедур, які моделюють процес перекладу з однієї мови на іншу.

Є також комплексні лінгвістичні дисципліни, що об'єднані перш за все методом, наприклад, комп'ютерна лінгвістика (об'єднує різні галузі лінгвістики, які використовують комп'ютерне моделювання як метод), квантитативна лінгвістика (її метою є розробка кількісних/статистичних методів опису мовних явищ).

Можливе виділення дослідницької сфери на основі об'єднання об'єкта й методу, як це має місце в психолінгвістиці (дослідження психологічної реальності мовної діяльності експериментальними методами, спільними з експериментальною психологією) і нейролінгвістиці (вивчення мовної діяльності на рівні процесів, що відбуваються в мозку, методами нейрофізіології).

Об'єднані методом (яким є порівняння мов) такі дисципліни, як порівняльно-історичне мовознавство (інша назва компаративістика), лінгвістична типологія, контрастивна лінгвістика й ареальна лінгвістика, але мета й об'єкти дослідження у них різні. Для порівняльно-історичного мовознавства – це реконструкція первісного мовного стану генетично споріднених мов, для типології – вивчення меж варіювання мов безвідносно до їхньої генетичної спорідненості та ареальної близькості, для контрастивної лінгвістики – вивчення схожості й відмінності двох (зазвичай) мов, для ареальної лінгвістики – вивчення схожості (не зумовленої спільним походженням) та причин, що її викликають, між мовами, котрі перебувають у одному ареалі.

Щодо наукових парадигм, які визнаються в межах лінгвістики, то вони звичайно називаються за головною презумпцією та головною метою (структурна лінгвістика, функціональна лінгвістика, когнітивна лінгвістика, теорія оптимальності і под.).

4.

Розділи мовознавства. Розділи виділяються в межах однієї науки залежно від тієї або іншої сторони об'єкта, що вивчається й опиняється в зоні

дослідницької уваги. Мова – складний, багатоаспектний об’єкт, і різні розділи мовознавства вивчають різні аспекти мови:

1) Перш за все, розрізняють **внутрішню і зовнішню лінгвістику**. Зовнішня лінгвістика розглядає зв’язки мови з іншими суспільними явищами – культурою, соціальною структурою суспільства, історією народу, мисленням людини (і ширше – з психікою) і под. Внутрішня лінгвістика вивчає внутрішню будову мови.

2) **Загальна й конкретна лінгвістика**. Конкретна лінгвістика вивчає яку-небудь конкретну мову чи групу, сім’ю мов. Загальна лінгвістика розробляє загальну теорію мови, її цікавить людська мова взагалі; звичайно, загальна лінгвістика використовує при цьому дані конкретних лінгвістик, дані окремих мов.

3) **Синхронічна й діяхронічна лінгвістика** – розділи конкретних лінгвістик. **Синхронічна лінгвістика** (від грец. *syn-* спільно, *khronos* – час) вивчає ту чи іншу мову в її сучасному стані чи в певний період, етап розвитку цієї мови, певний *синхронічний зріз* (напр., російська мова 16 ст., російська мова 20 ст.). **Діяхронічна лінгвістика** (від грец. *dia-* через, крізь і *khronos*- час) вивчає ту чи іншу мову (або групу споріднених мов) в історичному розвитку.

4) **Теоретична й прикладна лінгвістика** розрізняються тим, що прикладна лінгвістика має безпосередню практичну спрямованість: її цілі, наприклад, а) розробка системи письма для тієї чи іншої мови (*графіка, орфографія, пунктуація*); б) встановлення правил побудови усних і письмових текстів цією мовою (*культура мовлення, риторика*); в) вирішення проблем машинного перекладу, вивчення іноземних мов і под. **Теоретична лінгвістика** досліджує закони функціонування й розвитку мови; прикладних завдань вона перед собою не висуває, однак без вивчення цих законів неможливе вирішення практичних завдань. Тому теоретична лінгвістика є *теоретичною базою* прикладної лінгвістики.

Ядром лінгвістики як науки безперечно є внутрішня лінгвістика. Проблему внутрішньої будови природної мови можна розуміти конкретно, тобто як будову певної природної мови (чи кількох мов), та узагальнено, стосовно «мови взагалі» як феномену матеріальної й духовної природи (в останньому випадку конкретні мови розуміються як індивідуальні представники «мови взагалі»). Дещо спрощуючи реальну ситуацію, можна сказати, що перша проблема належить до сфери описової лінгвістики (побудови адекватного об’єкта опису конкретної мови / конкретних мов), а друга – до сфери теоретичної лінгвістики (побудови теорії реальних і потенційних природних мов). Між тим слід зауважити, що між описовою й теоретичною лінгвістикою не повинно існувати жодних жорстких меж, різниця полягає лише у виборі фокусу уваги – відповідно на описі чи на теорії. Але в конкретній лінгвістичній практиці між ними часто спостерігається істотний розрив. Описова лінгвістика за методологією більш

консервативна, ніж теоретична, і саме в останній зазвичай відбуваються радикальні методологічні зміни, які запроваджуються потім у описовій лінгвістиці. Разом з тим теоретична лінгвістика часто не встигає за експоненціальним зростанням інформації про конкретні мовні дані, що накопичуються в описовій лінгвістиці. Гармонізація відношень між теоретичною й описовою лінгвістикою являє собою особливу тактичну проблему організації наукової інфраструктури.

У межах глобальної мети внутрішньої лінгвістики існує незоре розмаїття більш конкретних дослідницьких цілей, що передбачають звернення до різних аспектів мовної структури. Деталізація цих аспектів може бути пов'язана з мовним рівнем (*фонетика, морфологія, лексика, синтаксис, дискурс*), із його компонентом чи з конкретним мовним параметром у межах рівня (на такій основі виділяються, наприклад, *сегментна й суперсегментна фонетика, артикуляторна й акустична фонетика*; конкретні морфологічні теорії *аспекту, модальності, відмінка, числа* і т. д.; *синтаксис словосполучення і синтаксис речення, теорії підмета, семантичних ролей, узгодження* і под.; теорія актуального членування чи комунікативний синтаксис, який вивчає такі категорії, як *дане/нове, тема і рема*; теорії *дискурсу, анафори, дейксису* і т. ін.).

Зовнішня лінгвістика представлена багатьма науковими напрямками, котрі зазвичай перебувають на стику наук. До них належать такі напрями, як *соціолінгвістика*, метою якої є вивчення соціальної стратифікації мови та взаємодії мови із соціальним середовищем, *етнолінгвістика*, що вивчає мову в контексті етнічної історії та культури, а також згадувані вже ареальна й квантитативна лінгвістика, лінгвокогнітологія, лінгвосеміотика та ін.

Слід звернути увагу на те, що в конкретній «окремій» лінгвістиці не завжди легко відокремити її цілі від її об'єкта. Як це не парадоксально звучить, у процесі лінгвістичних досліджень цілі нерідко «передують» об'єкту, через те що правильно сформульована мета дозволяє виявити раніше невідомий науці об'єкт і підтвердити об'єктивність його існування. Яскравий приклад з історії лінгвістики першої половини ХХ ст. – тривалий процес пошуку елементарних смислорозрізнявальних фонетичних сутностей, що привів до виділення *фонології* в окремий науковий напрям, відмінний від *фонетики*.

У сформованому науковому напрямі глобальні цілі визначаються тривіально, як дослідження його об'єкта, а конкретні цілі спрямовані на виявлення нових об'єктів. Тому цілі являють собою складову частину лінгвістичної методології.

5.

Поняття наукової парадигми було введено у філософію науки на початку 60-х років ХХ століття американським істориком науки Т. Куном у його праці «Структура наукових революцій». Суть його концепції коротко зводиться до такого: наукове знання розвивається не еволюційно, істина

накопичується не поступово, а скачками, за допомогою так званих наукових революцій. Будь-яка теорія, термін і под. мають смисл не самі по собі, а в межах відповідної парадигми, тобто певної історично сформованої системи поглядів. Наукова революція якраз і є зміною парадигм. Парадигма – це «визнані всіма наукові досягнення, котрі протягом певного часу дають науковому співтовариству модель постановки проблем і їхнього рішення» (Т. Кун). Парадигмою, виходячи із зазначеного, можна назвати й наукову школу, і науковий напрям, і науковий метод і т. д. Головне, щоб вони відповідали двом вимогам: «Їхнє створення було достатньо безпрецедентним, аби залучити на тривалий час групу прихильників із конкурентних напрямів наукових досліджень. У той же час вони були достатньо відкритими, щоб нові покоління вчених могли в їхніх межах знайти для себе невирішені проблеми різноманітного виду» (Т. Кун).

Прикладами наукових революцій у сфері мовознавства прийнято вважати «Курс загальної лінгвістики» Ф. де Соссюра, який подолав суперечності молодогограматизму й заклав основи структуралізму, і наукову концепцію Н. Хомського, що замінив структуралізм складною системою з багатьох парадигм, у центрі яких перебуває людина-мовлянин (тому перехід від структуралізму до сучасної поліпарадигмальної системи лінгвістики називають хомскіанською революцією).

У сучасній лінгвістиці наукова парадигма – це панівна на кожному етапі історії лінгвістичних вчень система поглядів на мову, що визначає предмет і принципи лінгвістичного дослідження відповідно до культурно-історичного та філософського контексту епохи (М. Ф. Алефіренко).

В історії мовознавства описується різна кількість наукових парадигм.

Більшість лінгвістів називає три наукові лінгвістичні парадигми: **генетичну, системно-структурну й антропоцентричну.**

1. **Генетична** (еволюційна) парадигма передбачає порівняльно-історичний метод у дослідженні мови. Вона об'єднує ті школи й напрями, котрі спираються на принцип історизму і розглядають мову в її виникненні й розвитку, тобто в незворотній, спрямованій зміні в часі згідно із внутрішніми законами самої мови та умовами її функціонування.

Порівняльно-історичне мовознавство – це «сфера мовознавства, об'єктом якої є споріднені, тобто генетично пов'язані мови. Конкретно в порівняльно-історичному мовознавстві йдеться про встановлення співвідношень між спорідненими мовами та опис їхньої еволюції в часі й просторі» [3, с. 486]. Порівняльно-історичний метод був першим спеціальним методом дослідження мови. Наука займалася питаннями походження мов, реконструкцією прамови, встановленням співвідношення між спорідненими мовами та описом їхньої еволюції, створювалися порівняльно-історичні граматики та словники.

2. **Таксономічна** (або – відповідно до чергування підходів усередині неї – інвентарна, структурна, а згодом, з середини ХХ ст., системна чи **системно-структурна**), зібрала під свої корогви тих учених, для яких поряд з

еволюційним аспектом мови суттєвим є аспект організаційний, що стосується внутрішнього облаштування мовного цілого (абстраговано від чинника часу), виявлення і групування мовних одиниць, їхньої систематики й класифікації, об'єднання цих одиниць у нерозривне ціле – мовну систему. Біля витоків стояв відомий швейцарський лінгвіст Фердинанд де Соссюр. Один із напрямів таксономічної лінгвістики, структуралізм, являє собою «сукупність поглядів на мову і методи її дослідження, у підґрунті яких лежить розуміння мови як знакової системи з чітко виокремлюваними структурними елементами (одиницями мови, їхніми класами і под.) та прагнення до суворого (наближеного до точних наук) опису мови» [3, с. 496]. Інакше кажучи, перед нами об'єднання вчених навколо певного «трактування мови», що зумовило використання точно визначених (у першу чергу – формальних) методів її дослідження.

3. Третя дослідницька парадигма в мовознавстві, **антропоцентрична** (комунікативна, функціональна, комунікативно-прагматична), покликана пояснити мову як глобальний засіб комунікації, усебічно описати її в усіх її проявах.

Олена Олександрівна Селіванова (професор Черкаського нац. університету) називає 4 парадигми: **1) генетичну, 2) таксономічну (структуралістську); 3) прагматичну (комунікативно-функціональну); 4) когнітивну** [5].

Прагматична парадигма пов'язана з переорієнтацією лінгвістичних досліджень на аналіз людського чинника в мові, діяльнісної й телеологічної (цілеспрямованої, цілеорієнтованої) поведінки мовної системи в комунікативному середовищі (мова почала розглядатися як знаряддя в досягненні людиною успіху, оптимізації інтерактивних відносин мовців у комунікативній ситуації, дискурсі). Прагматична наукова парадигма характеризується сприйняттям об'єкта в його взаємодії із середовищем як діяльності, функціонування системи. Функціоналізм у лінгвістиці забезпечує дослідження мови як діяльнісного, цілеспрямованого живого організму, представленого чисельними мовленнєвими продуктами у відповідних актах комунікації.

Когнітивна парадигма орієнтована на пояснення постійних кореляцій і зв'язків між мовою, мовними продуктами, з одного боку, та структурами знань, операціями мислення й свідомості, з другого. Ця парадигма характеризується спрямованістю на вивчення мови як способу концептуалізації й категоризації певною мовою світу дійсності та внутрішнього рефлексивного досвіду.

Можна говорити про постійну конкуренцію вказаних парадигм, і в різні епохи відзначалися свої переможці й переможені. Парадигми – це своєрідні наукові «ідеології». Попередній досвід мовознавства «переплавляється», переглядається з урахуванням сучасних позицій дослідників мови. Багато дослідників визнають, що ставлення лінгвістичного співтовариства до співвідношення наукових парадигм у XXI столітті є толерантним. У

лінгвістику все активніше проникають принципи синергетики, котрі проповідують погляд на мову як синергетичну суперсистему, нелінійну, неврівноважену, детерміновану і всередині й зовні, котра перебуває в стані переходу від хаосу до порядку й далі – до нового порядку через взаємодію деструктивних тенденцій і параметрів самоорганізації (спільного функціонування елементів і підсистем) цієї суперсистеми.

Професор В'ячеслав Ісайович Теркулов виокремлює услід за філософами мови 2 наукові парадигми: а) **глотоцентричну** (словоцентричну), що вважає своїм єдиним об'єктом мову, а людину, її психіку, суспільні інститути, культуру і т. д. – лише засобом для пізнання мови; б) **антропоцентричну**, налаштовану на вивчення людини, її психіки, суспільних інститутів, культури через мову, яка постає в цьому випадку лише як засіб наукового пошуку. Він пропонує таку внутрішню стратифікацію парадигми.

Науковий напрям (лінгвістичний підхід) – об'єднання вчених, пов'язаних спільністю поглядів на статус мови, її природу. Такими є, наприклад, структуралізм, біологізм, когнітивізм і под.

Методологічна група (лінгвістичний метод) – зазвичай пов'язане з лінгвістичним підходом об'єднання вчених, що використовують однакові чи схожі методи вивчення мови, наприклад, порівняльно-історичне мовознавство, структуральна лінгвістика, психологічне мовознавство і под.

Напрямок дослідження мови (лінгвістична дисципліна) – об'єднання вчених або навколо одного аспекту вивчення мови, наприклад, соціолінгвістика, лінгвокультурологія, або навколо одного рівня мови, наприклад, лексикологія, фонетика і под.

Наукова школа – об'єднання дослідників навколо лідера (лідерів) (очільника / очільників школи), що сформулював систему актуальних для цієї школи наукових завдань та шляхів їхнього вирішення.

Таким чином, кожний учений може бути «описаний» у системі вказаних параметрів. Наприклад, Микола Трубецький представляє Празьку лінгвістичну школу. Він використовував у своїх розвідках функціональні принципи вивчення мови, розроблені цією школою на основі базових структурних методів. Найбільш відомий як фонолог. Очевидною є його приналежність до структуралізму як лінгвістичного підходу [4].

Література

1. Гируцкий А. А. Общее языкознание: учебник. Минск: Вышэйшая школа, 2017. 238 с.
2. Комарова З. И. Методология, метод, методика и технология научных исследований в лингвистике: учебное пособие. Екатеринбург: Изд-во УрФУ, 2012. 818 с.
3. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. М.: Сов.энциклопедия, 1990. 685 с

4. Теркулов В. И. Антропоцентрическая парадигма: Что было? Что будет? Когниция, коммуникация, дискурс. 2012. № 5. С. 74–84. URL: <http://uapryal.com.ua/wp-content/uploads/2013/07/Terkulov.pdf>

5. Селіванова О. О. Засади сучасної методології. URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/>

6. Смышляева Л. Г., Яковлева А. Г., Сивицкая Л. А. Методология и методы педагогических исследований: Учебно-методический комплекс. Ч. Томск : Изд-во Том.гос. пед. ун-та, 2007. 240 с.

Питання для самопідготовки

1. Що таке лінгвометодологія як наука? Якими є її рівні? Який предмет?

2. У чому полягає різниця між поняттями *метод* і *методика наукового дослідження*?

3. Як співвідносяться терміни *процедура*, *операція*?

4. Доведіть, що поняття *технологія*, *прийом*, *аспект* перебувають у гіперо-гіпонімічних (родо-видових) відношеннях.

5. Чим лінгвістика відрізняється від інших гуманітарних наук?

6. Назвіть основні напрями лінгвістики.

7. Які критерії покладені в основу класифікації розділів лінгвістики? Назвіть ці розділи.

8. Що таке наукова парадигма? Які типи парадигм виокремлюють сучасні вчені? У чому їхня сутність?

9. Якою є внутрішня стратифікація наукової лінгвістичної парадигми (за В.І. Теркуловим)?

Тема №2

ЗАГАЛЬНОНАУКОВІ МЕТОДИ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

План

1. Класифікація методів у наукознавстві.

2. Рівні наукового пізнання і методи.

3. Емпіричні методи дослідження.

4. Теоретичні методи дослідження.

Поняття «метод» трактується і широко, і вузько. У першому випадку метод – це комплекс різноманітних пізнавальних підходів, способів і *практичних операцій, націлених на придбання наукового знання*. У другому випадку метод – це *окремий прийом дослідження об'єкта, конкретний спосіб дії, наприклад: прийом спостереження, прийом суцільної вибірки*.

Таким чином, терміни «метод» і «прийом» можуть перебувати в гіперо-гіпонімічних (родо-видових) чи синонімічних (дублетних) відношеннях.

Різниця між методом і прийомом полягає в тому, що метод являє собою більш складне утворення, ніж прийом. Під прийомом завжди мислиться якась одинична дія, наприклад, логічний аналіз – це прийом мисленнєвого розчленовування предмета на частини. Метод – це сукупність пізнавальних операцій, певним чином субординованих. Наприклад, статистичний метод являє собою сукупність однорідних дослідницьких прийомів, що застосовуються під час повторюваних масових явищ, під час їхнього групування, обробки зібраного матеріалу та вилучення з нього спільних показників. Метод як форма мислительної діяльності завжди освячений науковими принципами. Прийом же, як правило, відштовхується від багаторазового повторення відомих мислительних операцій.

Характерні ознаки наукового методу – об'єктивність, відтворюваність, евристичність, змістовність.

Розвинута система наукового методу включає три частини: 1) питання про способи виявлення нового матеріалу і його введення в наукову теорію; 2) питання про способи систематизації й пояснення цього матеріалу; 3) питання про співвіднесення та способи співвіднесення вже систематизованого й поясненого матеріалу з даними суміжних дисциплін і наук.

Практика наукового пізнання показує, що метод варіює свій зміст не лише залежно від характеру досліджуваного предмета та завдань пізнавальної діяльності, але й залежно від етапів пізнання. На початку пізнання (під час постановки проблеми, під час вибору вихідних даних, збору інформації) у ролі методу виступає принцип, провідна ідея. Коли ж дослідник безпосередньо приступає до аналізу свого предмета, у ролі методу виступають пізнавальні процедури, методики дослідження. На заключному етапі набувають чинності операції підтвердження й перевірки знання. Кількість і послідовність етапів у різних випадках можуть бути іншими, тому будь-яка класифікація їх буде приблизною. Але зрозуміло, що фази безпосередньої наукової творчості дослідника передують інші форми роботи, пов'язані з дослідженням, наприклад, попередня підготовка мети і завдань наукового дослідження, з'ясування меж цієї сфери пізнання, складання плану дослідження, вибір матеріалу дослідження. Із цього випливає, що уявлення про метод як набір процедур, придатних для всіх наук чи однаково придатних для всіх етапів наукового дослідження, не відповідає дійсності. *Досвід пізнання показує, що набори пізнавальних процедур мають бути орієнтовані не на науку взагалі, а на її реальні конкретні форми, що вони мають будуватися не абстрактно-апріористично, а з урахуванням конкретних завдань і реального руху пізнання.*

Наступним важливим елементом у структурі наукового методу є судження, у яких формулюються правила і норми пізнавальної діяльності. Це відповідає загальній закономірності пізнання: спочатку дії дослідника, а

потім їхнє відображення – речення, що описують операції й формулюють норми діяльності. Учені спочатку щось знаходять, а потім розмірковують про способи, за допомогою яких було зроблене відкриття.

Кожний науковий метод детермінується об'єктом і предметом дослідження, а також іншими науковими методами, котрі передували йому чи співіснують, та теорією, на якій він ґрунтується.

Науковий метод розробляється на основі певної теорії, яка тим самим постає його необхідною передумовою. Ефективність того чи іншого методу зумовлюється змістовністю, глибиною, фундаментальністю теорії, що «стискається в метод». У свою чергу «метод розширюється в систему», тобто використовується для подальшого розвитку науки, поглиблення й розгортання теоретичного знання, його матеріалізації, об'єктивізації в практиці [3, с. 15–17]. Пор. у лінгвістиці взаємовідношення порівняльно-історичного мовознавства і порівняльно-історичного методу.

У сучасній науці немає загальноприйнятої класифікації методів. Методи можуть класифікуватися 1) залежно від того, яку мету переслідують (опис мови, визначення мови серед інших у світі і т. ін.); 2) за їхньою типовістю для того чи іншого лінгвістичного напрямку. Склад і назви методів також варіюються. Немає чіткості і в розмежуванні понять методу, прийому й методики.

Сучасне мовознавство являє собою комплекс лінгвістичних наук, що вивчають різні аспекти мовної системи й норми, а також їхнє функціонування і розвиток. Створити універсальний метод у лінгвістиці не вдалося. Лінгвістична методологія репрезентована сукупністю науково-дослідницьких аспектів і методів дослідження. Лінгвістичні методи й прийоми дослідження можна класифікувати за їхньою типовістю для певного лінгвістичного напрямку чи школи та за спрямованістю на ті чи інші аспекти мови. Однак це не різні лінгвістичні методи і прийоми дослідження, а різні методики аналізу та опису, міра їхньої вираженості, формалізованості й значущості в теорії і практиці лінгвістичної роботи.

2.

У наукознавстві методи поділяються на **загальні (загальнонаукові) й часткові**.

Загальнонаукові залежать від рівня наукового пізнання.

Зазвичай виокремлюють *два основні рівні наукового пізнання: емпіричний і теоретичний*. Такий поділ пов'язаний із тим, що суб'єкт може отримувати знання досвідним шляхом (емпіричним) та шляхом складних логічних операцій, тобто теоретично.

Емпіричний рівень пізнання включає в себе а) спостереження явищ; б) накопичення й відбір фактів; в) встановлення зв'язків між ними. Емпіричний рівень – це етап збирання даних (фактів) про соціальні й природні об'єкти.

Теоретичний рівень пізнання пов'язаний з переважанням мислительної діяльності, з осмисленням емпіричного матеріалу, його засвоєнням. На теоретичному рівні розкривається а) внутрішня структура і закономірності розвитку систем і явищ; б) їхня взаємодія та взаємозумовленість.

Загальні методи наукового пізнання, як правило, поділяються на дві великі групи:

- методи емпіричного дослідження (лінгвістичне спостереження, порівняння, експеримент);
- методи теоретичного дослідження (абстрагування, аналіз і синтез, сходження від абстрактного до конкретного та ін.).

3. Емпіричні методи

Описовий метод. Описовий метод належить до числа найбільш давніх у науці про мову. Найдавніші граматики були переважно описовими; такими ж переважно є й сучасні граматики. Описовий метод і сьогодні є провідним прийомом аналізу мовних фактів у науковій, навчальній літературі, у багаточисельних тлумачних словниках, енциклопедичних виданнях і т. д. До того ж в енциклопедіях для опису фактів часто використовуються малюнки, фотографії, карти, схеми, таблиці і под. Лінгвістичним інструментом опису природної мови є метамова. Описовий метод за своєю природою – це метод синхронічного аналізу.

Складовими частинами методу є спостереження, узагальнення, інтерпретація й класифікація. Сутність спостереження полягає у виділенні одиниць опису, їхніх властивостей, ознак, характеристик. Наприклад, виділення різних груп лексики, граматичних властивостей слів і т. ін.

Узагальнення зводиться до синтезу подібних і повторюваних явищ, одиниць спостереження в одну більш широку категорію, у межах котрої вони поєднуються за тими чи іншими ознаками. Наприклад, споріднена за тими чи іншими ознаками лексика – в тематичні, термінологічні, синонімічні чи інші групи.

Інтерпретація результатів спостереження передбачає їхнє тлумачення, встановлення місця факту серед інших фактів. Необхідно мати на увазі можливість різних інтерпретацій одного й того ж факту чи результату.

Класифікація ґрунтується на розподілі сукупності фактів відносно один одного за певними ознаками. Результати класифікації часто оформляються у вигляді таблиць, наприклад, класифікація голосних і приголосних звуків.

Описовий метод диференційовано застосовується згідно з належністю вченого до тієї чи іншої школи чи напряму. Наприклад, по-різному здійснювали описове вивчення мови прихильники логіко-граматичної школи Ф.І. Буслаєва, граматики-психологічної школи О.О. Потєбні, формально-граматичної школи П.Ф. Фортунатова.

Лінгвістичне спостереження – це аналіз і фіксація мовного матеріалу в його функціонуванні – в усному чи писемному мовленні. Спостереження

завжди супроводжується фіксацією спостережених явищ – на папері, на спеціальних картках, у магнітофонній формі, у комп'ютерній формі чи у формі відеозапису. Аналізуються контексти вживання слова, сполучуваність слова, проводиться контекстуальний аналіз значення. Використовується метод суцільної вибірки. У подальшому лінгвіст узагальнює зафіксовані внаслідок спостереження дані й робить висновки про значення й функції зафіксованих у ході спостереження мовних одиниць

Антропометричні методи спостереження передбачають отримання знань про мову шляхом звертання з різноманітними питаннями й завданнями до самих носіїв мови. Можна виділити два основні різновиди (форми) антропометричного методу – ОПИТУВАННЯ (інші терміни – АНКЕТУВАННЯ, ЛІНГВІСТИЧНЕ ІНТЕРВ'ЮВАННЯ) та ЕКСПЕРИМЕНТ. В обох випадках результати підлягають тій чи іншій статистичній обробці, на підставі чого робляться висновки про домінуючі тенденції, ядерні й периферійні ознаки мовного явища. Опитування (АНКЕТУВАННЯ, ЛІНГВІСТИЧНЕ ІНТЕРВ'ЮВАННЯ) передбачає прямий запит інформації – ставляться запитання, відповіді на які безпосередньо є результатом дослідження і саме з них безпосередньо робляться узагальнення та висновки.

Приклад опитування: інформантам – носіям мови ставляться прямі запитання лінгвістичного характеру про мовні одиниці і явища мови, що цікавлять дослідника. Лінгвістичне інтерв'ювання є безпосереднім зверненням до мовної свідомості носіїв мови з прямими запитаннями типу: *Що означає ця одиниця? Чи можна так сказати? Як би ви сказали, якби...? Чи розрізняються ці одиниці за значенням? Чи збігаються ці одиниці за значенням? Яку функцію виконують ці одиниці? Якій з цих форм ви надаєте перевагу? Як ви вимовляєте це слово – з твердим чи м'яким приголосним?* і т. д. Соціолінгвістичні дослідження мови завжди є саме опитуванням. Потім дослідник узагальнює й статистично обробляє результати. Лінгвістичне інтерв'ювання здійснюється у формі усного чи письмового опитування, відповіді респондентів (інформантів) фіксуються дослідником або самими респондентами в письмовій формі.

Види (різновиди) методу лінгвістичного інтерв'ювання:

Пряме лінгвістичне інтерв'ювання. Наприклад: *Що означає це слово? Чи знаєте ви значення цього слова? Чи вживаєте ви це слово? Це слово російське чи запозичене?*

Метод семантичної диференціації (метод виявлення диференційних ознак мовної одиниці), наприклад: *Чи розрізняються ці слова за значенням? Це слово літературне чи розмовне? Вкажіть, якими з наведених у списку компонентів значення розрізняються ці слова?*

Метод оцінної диференціації, наприклад: *Чи виражена позитивна оцінка в цій фразі чи фраза є неоцінною? Х – це добре чи погано?*

«**Рецептивний експеримент**», наприклад, відповіді на запитання: *Як ви розумієте цю фразу? це слово? Що означає це слово? Яке із запропонованих розумінь значень цієї фрази (слова) ви вважаєте правильним? Яке із запропонованих у цьому списку значень має це слово?* Експериментом ця процедура може називатися лише за традицією, це інтерв'ювання (опитування).

Інтерв'ювання може здійснюватися у формі як відкритих, так і закритих запитань, а також у формі вибору відповіді із запропонованих варіантів.

Експеримент передбачає непрямий запит інформації – отримання від випробовуваних якогось нового мовного матеріалу, який досліджується та інтерпретується, і лише потім одержані результати використовуються для узагальнення й висновків.

Лінгвістичний експеримент – це звернення до випробовуваних із завданням створити (продовжити, модифікувати, доповнити, завершити і под.) певний текст, фразу, утворити словосполучення з певним словом-стимулом і т. ін.

Види (різновиди) методу лінгвістичного експерименту:

Вільний асоціативний експеримент, де випробовуваним пропонують відповідати першою, що спаде на думку, реакцією на запропоноване слово-стимул, нічим не обмежуючи ні формальні, ні семантичні особливості слова-реакції: *великий український поет – Т.Г. Шевченко*. Процедура експерименту. Для масового експерименту випробовуваних збирають у одному приміщенні, інструктують і мотивують їх. Після цього роздають стимульний матеріал у вигляді анкет, що містять список слів-стимулів. Потім відбувається власне експеримент, у ході якого випробовувани протягом 10-15 хвилин поруч зі словом-стимулом анкети пишуть одне слово-реакцію, що першим спало на думку випробовуваного після прочитання слова-стимулу. Після цього заповнені випробовуваними анкети збираються. Зазвичай кожному випробовуваному дається 100 слів і 7-10 хвилин на відповіді.

Спрямований асоціативний експеримент має на увазі обмеження вибору передбачуваної реакції, даються додаткові інструкції, що можуть бути різними як за спрямованістю, так і за ступенем складності. Наприклад, підбір реакцій-*антонімів* чи *синонімів* – завдання легше, аніж підбір за принципом *родо-видових* чи *градаційно-ступеневих* відношень.

Пропонується завдання: «Уважно прочитай ці приклади. У них ліворуч написана перша пара слів, які перебувають у якомусь зв'язку між собою (наприклад, *ліс / дерева*). Праворуч – одне слово над рискою (наприклад, *бібліотека*) і п'ять слів під рискою (*сад, двір, місто, театр, книги*). Тобі потрібно обрати одне слово із п'яти під рискою, яке пов'язане зі словом над рискою (*бібліотека*) точнісінько так, як це зроблено в першій парі слів: *ліс / дерева*».

Приклади:

Ліс / дерева = **бібліотека** / сад, двір, місто, театр, **книги**;

Бігти / стояти = **кричати** / мовчати, повзати, шуміти, кликати, плакати.

Тобі необхідно встановити, який зв'язок існує між словами *ліворуч*, а потім – *праворуч*».

Запропоновані слова:

(1) огірок / жоржина _____

овоч бур'ян, роса, садочок, квітка, земля

(2) учитель / лікар _____

учень купини, хворі, палата, хворий, термометр

(3) город / сад _____

морква паркан, яблуна, криниця, лавка, квіти

(4) квітка / птах _____

ваза дзьоб, чайка, гніздо, яйце, пір'я

(5) пальчатки / чобіт _____

рука панчохи, підошва, шкіра, нога, щітка

(6) темний / мокрий _____

світлий сонячний, слизький, сухий, теплий, холодний

(7) годинник / термометр _____

час скло, температура, ліжко, хворий, лікар

(8) машина / човен _____

мотор річка, моряк, болото, вітрило, хвиля

(9) стілець / голка _____

дерев'яний гостра, тонка, блискуча, коротка, металева

(10) стіл / підлога _____

скатертину меблі, килим, пил, дошка, гвіздки

Ланцюжковий асоціативний експеримент. Випробовуваним пропонується реагувати на стимул кількома асоціаціями – наприклад, дати протягом 20 секунд 10 реакцій.

Метод суб'єктивної дефініції – Х – ЦЕ... (закінчити фразу, тобто створити текст дефініції). Методика Бендикса.

Експлікативний експеримент («Як би ви пояснили дитині, що таке Х», створює пояснювальний текст).

Методика заповнення пропуску у фразі.

Методика опису чуттєвого образу, викликаного словом.

Метод письмової рефлексії (творів-мініатюр) за концептом.

Екземпліфікаційний експеримент (за іншою термінологією – ілюстративний, тобто такий, що полягає в підборі випробовуваними мовних прикладів-ілюстрацій під заданий експериментатором концепт чи слово).

Порівняння – один з найбільш поширених методів пізнання. Воно дозволяє встановити схожість і розбіжність між предметами і явищами. Для того щоб порівняння було плідним, воно має відповідати двом основним вимогам: порівнюватися мають лише такі явища, між котрими може існувати певна об'єктивна спільність; для пізнання об'єктів їхнє порівнювання повинно здійснюватися за найбільш важливими, суттєвими (у плані конкретного пізнавального завдання) ознаками.

У методиці лінгвістичних досліджень виділяють внутрішньомовні та міжмовні порівняння. Під час внутрішньомовного порівняння вивчаються категорії та явища однієї й тієї ж мови, під час міжмовного порівняння – різних мов. Міжмове порівняння оформилося в систему спеціальних прийомів дослідження – порівняльно-історичний метод. Він ґрунтується на факті існування спорідненості мов.

Приклад:

Подані нижче приклади вельми схожі в російській та англійській мовах:

Труден только первый шаг – It is the first step that costs;

Искать иголку в стоге сена – look for a needle in a bottom of hay;

Аппетит приходит во время еды – appetite comes with eating;

Браки совершаются на небесах – marriages are made in heaven;

Глаза – зеркало души – the eyes are the mirror of he soul;

Если бы молодость знала, а старость могла – if youth but knew, if age but could.

Ці фразеологізми сприймаються і в російській, і в англійській мовах як асимільовані, тобто як такі, що втратили свій зв'язок із мовою-джерелом. Однак вони є точними кальками французьких. І майже всі вони мають свого автора, наприклад: Аппетит приходит во время еды – Распе; Всё к лучшему в этом лучшем из миров – Вольтер; Понять – значит простить – Де Сталь.

4.

Методи, що використовуються на теоретичному рівні досліджень

До таких методів прийнято відносити:

абстрагування,

аксіоматичний,

аналіз і синтез,

ідеалізацію,

індукцію і дедукцію,

аналогію,

моделювання,

сходження від абстрактного до конкретного.

Абстрагування

Це відхід від деяких характеристик аналізованих об'єктів і виокремлення лише тих властивостей, котрі вивчаються в цьому дослідженні. Сутність методу полягає в мисленнєвому відстороненні від несуттєвих властивостей, зв'язків, відношень, предметів і одночасному виділенні, фіксації однієї чи кількох сторін цих предметів, оскільки саме вони цікавлять дослідника.

Розрізняють процес абстрагування та абстракцію. Процес абстрагування – це сукупність операцій, що ведуть до отримання результату, тобто до абстракції. Прикладами абстракції можуть слугувати численні поняття, котрими оперує людина не лише в науці, але і в буденному житті: дерево, дім, дорога, рідина і под. Процес абстрагування в системі логічних міркувань

тісно пов'язаний з іншими методами дослідження, і в першу чергу – з аналізом і синтезом.

Аксіоматичний метод уперше був застосований Евклідом. Суть методу полягає в тому, що на початку міркування задається набір вихідних положень, котрі не вимагають доказів, оскільки вони є абсолютно очевидними. Ці положення називають аксіомами чи постулатами. З аксіом за певними правилами будується система вивідних суджень. Сукупність вихідних аксіом і виведених на їхній основі речень (суджень) утворює аксіоматично побудовану теорію.

Аналіз і синтез

Одним із широко застосовуваних у науковому дослідженні методів є метод аналізу (від грецьк. analysis – розкладання, розчленування) – метод наукового пізнання, що являє собою мисленнєве розчленування досліджуваного об'єкта на основні елементи з метою вивчення його структури, окремих ознак, властивостей, внутрішніх зв'язків, відношень.

Аналіз надає досліднику можливість проникати в сутність явища, що вивчається, шляхом розчленування його на складові елементи і виявляти головне, суттєве. Аналіз як логічна операція є складовою частиною будь-якого наукового дослідження і зазвичай становить його початкову стадію, коли дослідник переходить від нерозчленованого опису об'єкта, що вивчається, до виявлення його будови, складу, а також його властивостей, зв'язків. Аналіз наявний уже на чуттєвій сходинці пізнання, включається в процес відчуття і сприйняття. На теоретичному рівні пізнання починає функціонувати вища форма аналізу – мисленнєвий, або абстрактно-логічний аналіз, який виникає разом із навичками матеріально-практичного розчленування предметів у процесі праці. Поступово людина оволоділа здатністю змінювати цю послідовність: спочатку мисленнєвий, а потім матеріально-практичний аналіз.

У кожній сфері знань є немовби власна межа членування об'єкта, за якою ми переходимо до іншого характеру властивостей та закономірностей. Коли шляхом аналізу окреме вивчене, настає наступна стадія пізнання – синтез.

Синтез (від грецьк. synthesis – поєднання, сполучення, складання) – це метод наукового пізнання, що являє собою мисленнєве поєднання складників, елементів, властивостей, зв'язків досліджуваного об'єкта, розчленованих внаслідок аналізу, та вивчення цього об'єкта як єдиного цілого.

Синтез – це не довільне еkleктичне поєднання частин, елементів цілого, а діалектична цілісність із виділенням сутності. Результатом синтезу є цілковито нове утворення, властивості котрого не є лише зовнішнє поєднання цих компонентів, але також результат їхнього внутрішнього взаємозв'язку і взаємозалежності.

Аналіз фіксує в основному те специфічне, що відрізняє частини одна від одної. Щодо синтезу, то він відкриває те суттєве спільне, що пов'язує частини в одне ціле.

Дослідник подумки розчленовує предмет на складові частини для того, щоб спочатку виявити самі ці частини, дізнатися, із чого складається ціле, а згодом розглянути його як такий, що складається з цих частин, вже обстежених окремо. Аналіз і синтез знаходяться в діалектичній єдності: наше мислення настільки ж аналітичне, як і синтетичне.

Аналіз і синтез беруть свій початок у практичній діяльності. Постійно розчленовуючи у своїй практичній діяльності різноманітні предмети на їхні складові частини, людина поступово вчилася розділяти предмети і подумки. Практична діяльність складалася не лише з розчленовування предметів, але і з поєднання частин в єдине ціле. На цьому підґрунті поступово виникав мисленнєвий аналіз і синтез.

Залежно від характеру дослідження об'єкта і глибини проникнення в його сутність користуються різними видами аналізу й синтезу.

1. Прямий чи емпіричний аналіз і синтез – застосовується, як правило, на стадії поверхневого ознайомлення з об'єктом. Цей вид аналізу й синтезу надає можливість пізнати явища розглядуваного об'єкта.

2. Елементарно-теоретичний аналіз і синтез – широко застосовується як потужний засіб пізнання сутності досліджуваного явища. Результатом застосування такого аналізу й синтезу є встановлення причинно-наслідкових зв'язків, виявлення різноманітних закономірностей.

3. Структурно-генетичний аналіз і синтез – дозволяє найбільш глибоко проникнути в сутність опановуваного об'єкта. Цей різновид аналізу й синтезу вимагає вичленовування в складному явищі таких елементів, котрі репрезентують найголовніше, суттєве і мають вирішальний вплив на всі інші сторони об'єкта, що вивчається.

Ідеалізація

Це мисленнєве створення понять про об'єкти, котрі не існують у природі, але для яких є прообрази в реальному світі. Широко застосовується в когнітивній лінгвістиці.

Індукція і дедукція

Індукція – висновок, міркування від «окремого» до «загального». Умовивід від фактів до певної спільної гіпотези. Широке розуміння індукції полягає в отриманні знання методом покрокового збирання даних, акумулявання інформації про об'єкт.

Дедукція, навпаки, веде дослідника від пізнання загального до вивчення складників, тобто – часткового, що також іноді слід використовувати в дисертаційних працях. При цьому метод дедукції переводить дані про об'єкт, отримані індуктивним методом, у сферу достовірного знання, знімаючи з них гіпотетичний характер.

Науковій індукції притаманні власні методи пізнання. Справа в тім, що встановити причинний зв'язок явищ дуже складно, але в низці випадків цей

зв'язок можна встановити за допомогою логічних прийомів, що називаються методами встановлення причинно-наслідкових зв'язків, або методами наукової індукції. Таких методів п'ять:

1. Метод єдиної подібності: якщо два чи більше випадків досліджуваного явища мають спільною лише одну обставину, а решта обставин є різними, то ця єдина схожа обставина і є причиною цього явища.

2. Метод єдиної різниці: якщо випадки, за яких явище з'являється чи не з'являється, розрізняються тільки в одній попередній обставині, а всі інші обставини тотожні, то ця одна обставина і є причиною цього явища.

3. Об'єднаний метод подібності й розбіжності являє собою комбінацію перших двох методів.

4. Метод супровідних змін: якщо виникнення чи зміна одного явища щоразу з необхідністю викликає певну зміну іншого явища, то ці обидва явища перебувають у причинному зв'язку один з одним.

5. Залишковий метод: якщо відомо, що причиною досліджуваного явища не слугують необхідні для нього обставини, крім однієї, то ця одна обставина, вірогідно, і є причиною цього явища.

Розглянуті методи наукової індукції щодо встановлення причинних зв'язків найчастіше застосовується не ізольовано, а у взаємозв'язку, доповнюючи один одного. Їхня цінність залежить головним чином від того ступеня вірогідності висновку, що надає той чи інший метод. Вважається, що найбільш сильним методом є метод розбіжності (різниці), а найбільш слабким – метод подібності. Інші три методи є проміжними. Цей погляд щодо предмета цінності методів ґрунтується в основному на тому, що метод подібності пов'язаний переважно із спостереженням, а метод розбіжності – з експериментом.

Аналогія. Аналогія – це такий метод наукового дослідження, за допомогою якого на підставі подібності об'єктів цього класу за одними ознаками роблять висновок про їхню подібність і щодо інших ознак. Інакше кажучи, в аналогії думка дослідника прямує від знання відомої спільності до знання такої самої спільності, або, іншими словами, від окремого (конкретного) до окремого (конкретного).

Щодо конкретних об'єктів висновки, отримані за аналогією, носять, як правило, лише правдоподібний характер: вони є одним із джерел наукових гіпотез, індуктивних міркувань і відіграють важливу роль у наукових відкриттях. Наприклад, хімічний склад Сонця схожий з хімічним складом Землі за багатьма ознаками. Тому коли на Сонці виявили не відомий ще на Землі елемент гелій, то за аналогією зробили висновок, що подібний елемент повинен бути і на Землі. Правильність цього висновку була встановлена й підтверджена пізніше. Подібним чином Л. де Бройль, припустивши певну подібність між частинками речовини і полем, прийшов до висновку про хвильову природу частинок речовини. Для підвищення вірогідності висновків за аналогією необхідно прагнути до того, щоб:

- були виявлені не лише зовнішні властивості зіставляваних об'єктів, а переважно внутрішні;
- ці об'єкти були подібні за найважливішими і найсуттєвішими ознаками, а не за випадковими і другорядними;
- коло ознак, що збігаються, було якомога ширшим;
- враховувалася не лише подібність, але й відмінності – щоб останні не перенести на інший об'єкт.

Метод аналогії дає найбільш цінні результати тоді, коли встановлюється органічний взаємозв'язок не лише між схожими ознаками, але і з тією ознакою, котра переноситься на досліджуваний об'єкт.

Істинність висновків за аналогією можна порівняти з істинністю висновків за методом неповної індукції. В обох випадках одержуються достовірні висновки, але тільки тоді, коли кожний із цих методів застосовується не ізольовано від інших методів наукового пізнання, а в нерозривному діалектичному зв'язку з ними.

Метод аналогії в широкому розумінні (як перенос інформації про одні об'єкти на інші) утворює гносеологічне підґрунтя для моделювання.

Моделювання – метод наукового пізнання, за допомогою якого вивчення об'єкта (оригіналу) здійснюється шляхом створення його копії (моделі), котра заміщає оригінал і згодом пізнається з певних сторін, зокрема тих, що цікавлять дослідника.

Сутність методу моделювання полягає у відтворенні властивостей об'єкта пізнання на спеціально створеному аналозі, моделі. Що таке модель?

Модель у мовознавстві – це «штучно створене лінгвістом реальне чи мисленнєве облаштування, що відтворює, імітує своєю поведінкою (зазвичай у спрощеному вигляді) поведінку якого-небудь іншого ("справжнього") пристрою (оригіналу) з лінгвістичною метою» [1, с. 304].

Існує багато визначень моделей у лінгвістиці. Найчастіше під терміном розуміють:

- модель – тип, зразок (language pattern) яких-небудь текстових одиниць (слів, речень);
- модель – символи, схеми для опису мовних об'єктів (наприклад, схема моделі складників у синтаксисі);
- модель – формалізована теорія структури з фіксованою метамовою (наприклад, формальні граматики). Головна мета моделювання в лінгвістиці – це моделювання цілісної мовної здатності людини.

Сходження від абстрактного до конкретного являє собою загальну форму руху наукового пізнання, закон відображення дійсності в мисленні.

Згідно з цим методом процес пізнання немовби розбивається на два відносно самостійні етапи.

На першому етапі відбувається перехід від чуттєво-конкретного до його абстрактних визначень. Цілісний об'єкт розчленовується, описується за допомогою множинності понять і суджень. Він немовби «випаровується»,

перетворюється в сукупність зафіксованих мисленням абстракцій, однотипних ознак.

Другий етап процесу пізнання власне і є сходженням від абстрактного до конкретного. Сутність його полягає в рухові думки від абстрактних визначень об'єкта до конкретного в пізнанні. На цьому етапі немовби відновлюється початкова цілісність об'єкта, він відтворюється в усій своїй багатоманітності – але вже в мисленні.

Література

Булыгина Т.В., Крылов С.А. Модель. Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990. 682 с

Комарова З. И. Методология, метод, методика и технология научных исследований в лингвистике: учебное пособие. Екатеринбург: Изд-во УрФУ, 2012. 818 с.

Кузнецов И.Н. Научное исследование : Методика проведения и оформление. М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2007. 460 с.

Методология лингвистики. – Энциклопедия «Кругосвет»: универсальная научно-популярная онлайн энциклопедия [Электронный ресурс]. URL: http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/METODOLOGIYA_LINGVISTIKI.html?page=0,5

Селіванова О О. Засади сучасної методології. URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/>

Смышляева Л.Г., Яковлева А.Г., Сивицкая Л.А. Методология и методы педагогических исследований : Учебно-методический комплекс. Ч. Томск : Изд-во Том. гос. пед. ун-та, 2007. 240 с.

Степанов Ю.С.. Методы и принципы современной лингвистики. М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2016. 312 с.

Питання для самоперевірки

1. Що є спільного між поняттями «метод» і «прийом»? У чому відмінність?
2. Чому в лінгвістиці неможливий універсальний метод?
3. Покажіть залежність загальнонаукових методів лінгвістичних досліджень від рівня наукових знань.
4. У чому сутність спостереження як методу лінгвістичного дослідження?
5. Назвіть основні форми лінгвістичного спостереження.
6. Які методи використовуються на теоретичному рівні дослідження?

РОЗДІЛ 2. ОБ'ЄКТНІ («СЛОВОІЗОЛЯТИВНІ») МОДЕЛІ МОВИ

Тема №3

МЕТОДИ ЛІНГВІСТИЧНОЇ КОМПАРАТИВІСТИКИ Порівняльно-історичне мовознавство

План

1. Етапи становлення й розвитку порівняльно-історичного мовознавства. Основні положення.
2. Зовнішня реконструкція як основний метод порівняльно-історичного мовознавства.
3. Порівняльно-історичне мовознавство на сучасному етапі. Внутрішня реконструкція.
4. Ареальна лінгвістика та її методи.

1.

Порівняльно-історичний метод – сукупність прийомів, що дозволяють довести спорідненість певних мов і відтворити найдавніші факти їхньої історії.

Метод був створений у ХІХ ст., його основоположники – блискучі вчені Расмус Раск (Данія), Франц Бопп (Німеччина), Якоб Грімм (Німеччина) та Олександр Востоков (Росія).

Порівняльно-історичне мовознавство з'явилося після відкриття європейцями санскриту – літературної мови стародавньої Індії. Ще в ХVІ столітті італійський мандрівник Філіппо Сассеті помітив схожість індійських слів з італійськими й латинськими, однак наукові висновки не були зроблені. Початок порівняльно-історичному мовознавству був покладений у ХVІІІ столітті Вільямом/Уільямом Джонсом, якому належать такі слова:

Санскритській мові, якою б давньою вона не була, притаманна дивовижна структура, більш досконала, аніж у грецькій мові, більш багата, аніж в латинській, і більш прекрасна, аніж у кожній з них, але вона несе в собі настільки близьку спорідненість із цими двома мовами як у коренях дієслів, так і у формах граматики, що це не могло бути породжене випадковістю, спорідненість настільки сильна, що кожен філолог, котрий присвятив би себе дослідженню цих трьох мов, не зміг би не повірити тому, що всі вони виникли з одного спільного джерела, яке, можливо, вже більше не існує. Є підстави для аналогічного обґрунтування, хоч і не вельми переконливого, припускати, що й готська та кельтська мови, хоча вони й змішані з абсолютно різними нарідччями, мали таке саме походження, як і санскрит.

Подальший розвиток науки підтвердив правильність висловлювання У. Джонса.

На початку XIX століття незалежно один від одного вчені різних країн почали з'ясовувати характер спорідненості мов у межах тієї чи іншої сім'ї й досягли видатних результатів.

Франц Бопп дослідив порівняльним методом відмінювання основних дієслів у санскриті, грецькій, латинській і готській, зіставляючи як корені, так і флексії. На значному обстеженому матеріалі Бопп довів декларативну тезу Вільяма Джонса і в 1833 році написав першу «Порівняльну граматику індогерманських (індоєвропейських) мов».

Датський вчений Расмус-Крістіан Раск усіляко підкреслював, що граматичні відповідності набагато важливіші від лексичних, тому що запозичень словозміни, і зокрема флексій, «ніколи не буває». Раск зіставив ісландську мову з grenландською, баскською, кельтськими мовами і відмовив їм у спорідненості (щодо кельтських Раск пізніше змінив свої погляди). Згодом Раск зіставляв ісландську мову з норвезькою, потім з іншими скандинавськими мовами (шведською, датською), далі з іншими германськими, і, нарешті, з грецькою і латинською мовами. Раск не залучав до цього кола санскрит. Можливо, в цьому відношенні він поступається Боппу. Але залучення слов'янських і особливо балтійських мов значною мірою компенсувало цей недолік.

Третім основоположником порівняльного методу в мовознавстві був О.Х. Востоков. Він займався виключно слов'янськими мовами. Востоков першим вказав на необхідність зіставлення даних, які містяться в пам'ятках мертвих мов, з фактами живих мов і діалектів, що пізніше стало обов'язковою умовою роботи мовознавців у порівняльно-історичному плані. На думку О.О. Котляревського, ще раніше від Востокова порівняльний метод у Росії застосував М.В. Ломоносов, який «почав порівнювати і відрізняти слов'янську стихію в мові від російської».

Працями цих учених порівняльний метод у мовознавстві був не лише декларований, але і показаний у його методиці й техніці.

Великі заслуги в уточненні та зміцненні цього методу на великому порівняльному матеріалі індоєвропейських мов належать Августу-Фрідріху Потту, який створив порівняльні етимологічні таблиці індоєвропейських мов.

У результаті майже двохсотлітніх досліджень мов методом порівняльно-історичного мовознавства були створені:

- генеалогічна класифікація мов;
- палеолінгвістика [реконструкція прамови];
- етимологічні словники;
- історична типологія мов.

Порівняльно-історичне мовознавство розглядає історію вираження конкретних значень та еволюцію мови у зв'язку з її історією. Воно доповнює типологію мов. Типологія мов досліджує мовну форму як засіб вираження значень. Порівняльно-історичне мовознавство досліджує історію конкретних значень (лексичних і граматичних) у зв'язку з еволюцією їхнього вираження в мовній формі.

Порівняльно-історичне мовознавство починає аналіз із того, що, запозичуючи типологічні дані, окреслює коло мов, які можуть сходити до спільного джерела, тобто коло імовірно споріднених мов. Однак типологічна подібність не доводить спорідненості мов. Наприклад, тюркські й монгольські мови мають помітну типологічну схожість, але відносяться до різних сімей.

Слід зауважити, що доказу спорідненості мов передує формування гіпотези щодо ймовірної спорідненості певної групи мов на підставі подібності їхніх типологічних рис. Ця гіпотеза верифікується, приймається або відкидається в ході порівняльно-історичного дослідження. Багато мовних сімей сьогодні визначені гіпотетично за типологічними даними, але не верифіковані (перевірені) порівняльно-історичним мовознавством або верифіковані не в повному обсязі. Наприклад, кавказькі мови за типологічними даними складають немовби одну сім'ю, але ця гіпотеза верифікована лише для груп кавказьких мов. Тому за даними порівняльно-історичних досліджень можна говорити поки що тільки про три мовні сім'ї типологічно близьких кавказьких мов. Семітські та хамітські мови, незважаючи на типологічну близькість, вважалися різними мовними сім'ями, поки не було доведено їхнє походження із спільної мови-основи.

До початку порівняльно-історичного дослідження гіпотеза про спорідненість групи мов підтримується ще й наявністю певної кількості слів, що мають подібне звучання і значення. Однак подібність словника не вважається доказом спорідненості мов, вона може бути наслідком культурного впливу. Наприклад, у японській мові до 70 відсотків слів – китайського походження, але ці мови неспоріднені. У кхмерській мові дуже багато слів, запозичених з палі, але ці мови також неспоріднені. І все ж подібність словника – вельми важлива гіпотетична ознака спорідненості мов.

Типологічні ознаки в поєднанні зі схожістю словника дозволяють окреслити гіпотезу спорідненості мов більш певно. Наприклад, малайсько-полінезійські мови мають помітну типологічну схожість між собою і демонструють схожість словника. Це дозволяє висловити думку про їхню спорідненість і гіпотетично припустити, що ці мови утворюють єдину сім'ю. Однак це лише гіпотеза, поки що вона не верифікована (фонетичними законами, морфологічними відповідниками). Подібні гіпотези можуть виявитися загалом праильними, хоч дуже неточними в деталях. Так, англійській і латинській мові притаманна помітна спільність словника і велика типологічна схожість, але, як з'ясувалося, належать вони до різних груп однієї мовної сім'ї. Іноді такі гіпотези можуть виявитися абсолютно хибними. Наприклад, існувало припущення про спорідненість в'єтнамської мови з китайською. Воно ґрунтувалося на разючій типологічній подібності й спільності значної частини словника. Але дослідження показали, що ці мови належать до різних мовних сімей – китайсько-тибетської і монкхмерської, а спільність словника є наслідком культурного впливу.

І все ж побудова гіпотез про спорідненість мов необхідна: це дозволяє встановити те коло мов, що підлягає дослідженню. Гіпотеза обмежує склад порівнюваних мов, бо підбір абияких довільно обраних мов привів би до марної витрати сил і часу.

Після того як за допомогою гіпотези про спорідненість мов утворена база порівняння, переходять до верифікації гіпотези, яка і є сенсом порівняльно-історичного дослідження. Основою порівняльно-історичного методу є повна індукція. Висновок робиться за всією сукупністю мовних фактів. Неповна індукція застосовується тільки тоді, коли вся сукупність фактів чомусь недоступна. Оскільки всю сукупність мовних фактів отримати й переглянути відразу не вдається, то в процедуру порівняння постійно включаються нові, а це нерідко змінює висновки.

Крім відбору мов, важливо розробити мову порівняння. Це терміни, що характеризують слово і його частини, і терміни, що характеризують звуки.

З характеристик слова і його частин можна вивести поняття меж слова. Це поняття визначається співвідносно з поняттям морфемного складу слова: корінь, основа, афікси й позиційні класи афіксів (префікси, суфікси, закінчення), явища, перехідні між афіксами і окремими звуками, такі, як внутрішня флексія, тематичні звуки, інфікси, особливо представлені окремими звуками, і типи наголосу. Окрім цього, визначаються терміни для характеристики морфологічних процесів: перерозклад, опрощення, редукція, гаплогія. Іноді виражається символіка для позначення морфологічних явищ.

Для характеристики звуків створюються терміни, що визначають якість звуків, номенклатура диференційних ознак звуків (зазвичай шляхом класифікації звуків мови), терміни основних фонетичних процесів (акомодація, асиміляція, редукція та її різновиди), терміни, що позначають співвідношення звуків мови з буквами. Виражається транскрипція.

Основні терміни для позначення семантичних процесів беруться з риторичної і поетичної стилістики: метафора, метонімія, літота, гіпербола, іронія, перенесення назви за функцією.

Після цього подають правила орфографії різних мов з метою опису явищ, що стоять за ними, в єдиних термінах. Ця робота подібна до вироблення мови-еталону в типології, оскільки така термінологія встановлює єдину підставу для порівняння.

Пошуки мовної спорідненості пов'язані з проникненням у дописемний стан мов. Але це проникнення відбувається на основі творів словесності, чинних у письмовій фіксації. Письмова фіксація певною мірою спотворює картину звукової (живої, тобто рухливої в реалізації) мови.

Розробка термінології вирішує, таким чином, два завдання: встановлення підстави для порівняння і критики письмових текстів з точки зору розкриття звукової мови, що стоїть за ними. Легко побачити, що розробка термінології, яка встановлює підставу для порівняння, дозволила

увияти найбільш повно дію артикуляційного апарату та уточнити деталі структури слова, що допомогло виявити багато тонкощів у вираженні словесного значення за допомогою звуків.

Порівняння імовірно споріднених мов починається з порівняння словника. У складі спільного словника можуть перебувати як споконвічні слова, так і запозичення. Тому для початкового порівняння береться не весь масив загальних слів, а тільки ті, які за своїм значенням могли б виявитися найбільш давніми словами. Це такі смислові групи слів: імена божеств, терміни спорідненості, назви частин тіла, тварин, основних стихій і частин ландшафту, простих видів їжі, основних знарядь і інструментів, прості числівники. Ці смислові групи слів, які об'єднували вірогідно найстаріші слова мови, повинні бути однаково представлені в порівнюваних мовах, бо в безписемних мовах відсутня лексика, пов'язана з цивілізацією (слова, що містять поняття про державу, громадянство, які стосуються документально-письмової мови і т. ін.). Тому відбираються слова, які могли б скласти основу дописемного мовлення.

Слова цих тематичних груп порівнюються в гіпотетично споріднених мовах. При цьому близькі за значенням і звучанням слова стають предметом безпосереднього аналізу, а слова, що розрізняються за звучанням і значенням, залишаються для подальшого аналізу. Наприклад, рос. *мать* зіставляється з лат. *mater*, а рос. *..уй* не знаходить аналога в латинській і вилучається. При такому зіставленні виникають свої списки спільних слів для кожної пари споріднених мов. Ці списки частково перекривають один одного, а частково розходяться.

Метою такого порівняння, крім встановлення характеру співвідношення спільних слів у різних мовах, є також аналіз фонетичної й морфологічної структур слова. Справа в тому, що близькі за звучанням слова в порівнюваних мовах мають і подібність, і відмінність. Різниця може бути пов'язана з відмінністю морфологічного чи фонетичного складу слів. Наприклад, лат. *imus* і нім. *ist* розрізняються фонетичним складом, а лат. *gnosio* і нім. *wieβ* розрізняються ще і морфологічно.

Морфологічні та фонетичні відмінності можуть бути узагальнені. Для цієї мети складаються списки споріднених частин слів: коренів і афіксів. Подальші зіставлення можуть проводитися вже не за словами, а за коренями й афіксами. Зіставлення частин слів істотно розширює базу порівняння. Спільних частин слів у споріднених мовах значно більше, ніж спільних слів. Це є однією з ознак спорідненості мов: якщо число спільних частин слів перевищує число спільних слів, то мови споріднені, якщо ж число спільних слів перевищує число спільних частин слів, то неспоріднені або віддалено споріднені.

В індоєвропейському мовознавстві, у тюркології і монголістиці першим доказом спорідненості мов усередині сімей було встановлення подібності афіксацій (єдність систем відмінювання й дієвідмінювання для індоєвропейських, тюркських та монгольських мов відповідно). Подібність

граматичних частин слів за звучанням і значенням довело етимологічну єдність граматичних систем всередині кожної сім'ї мов.

Для деяких мов встановити спорідненість за даними граматики не вдається. Це буває в тому випадку, коли в мовах або відсутня система відмінювання і дієвідмінювання, як у давньокитайській, або вона нова і утворилася в історично доступний для огляду за наявними текстами час. Тому, наприклад, порівняння афіксації китайської (сучасної і давньої) й тибетської мов є безглуздим заняттям.

Афікси споріднених слів при систематичному порівнянні розташовуються зазвичай у певній системі, де представлені спільні й неспільні елементи. У деяких випадках це дозволяє окреслити типологічну гіпотезу щодо походження афіксації в цій мовній сім'ї. Ф. Бопп (1791 – 1867) з порівняння афіксів відмінювання і дієвідмінювання вивів гіпотезу про поєднання і пізніше злиття особових займенників з коренями як типологічний механізм утворення афіксації. Однак дані тюркології і монголістики виявляють лише історично давніші і більш нові афікси, типологічна ж сторона тюркської і монгольської афіксації в її історичному розвитку залишається незмінною.

Услід за афіксами порівнюються корені гіпотетично споріднених мов, що також надає можливість показати фонетичну подібність і відмінність слів і частин слів споріднених мов. Ця схожість і відмінність отримує назву **фонетичних відповідностей**. Наприклад: грец. $\mu\upsilon\zeta$, лат. $m\bar{u}s$, скр. $m\bar{u}s$, ст.-слов. $mu\check{s}$ і, д.-в.-нім. $m\bar{u}s$ миша.

Якщо встановлюється історична спадкоємність порівнюваних мов, то відповідності у звуках спільних слів, коренів і афіксів у історично спадкових споріднених мовах отримують назву фонетичних (або звукових) законів. Фонетичний закон встановлюється шляхом порівняння звуків за їхніми позиціями в словах і морфемах. Наприклад: готск. $widuw\bar{o}$ – н.-в.-нім. $wituwa$ 'вдова'. Закономірна зміна рядів звуків поширюється не лише на слова з однорідним значенням, але й на інші споконвічні слова і виявляє відносну самостійність еволюції звуків мовлення. Фонетичні закони пояснюють історичну спадкоємність мов. Наявність фонетичних законів, що пов'язують подібні й не подібні за значенням слова, вказує на історичну неперервність та історичну мінливість матеріалу мовлення і є важливим методологічним досягненням порівняльно-історичного мовознавства.

Морфологічні відповідності та фонетичні закони дозволяють розкрити й історичну спадкоємність і відносну нестабільність морфологічного складу слова. Історичні зміни в членуванні слів на морфемі відбуваються під впливом еволюції звуків, з одного боку, і систематизації членування слів (аналогій) – з іншого. Наприклад: рос. *пеку* – *печешь*, *пекарь* – *печенье*, *пред* – *перед* – *предок* – *передок*.

Еволюція звуків, морфологічного складу слова і фонетичного складу морфем дозволяє зафіксувати історичну неперервність і мінливість складу

морфем та еволюцію їхнього значення. Порівняйте: рос. *смерть* – *мертвый* – *смертный*, *падать* – *падѣж* – *падеж*, *на-ча-ло* – *кон-ец*, *в голове* – *во главе*.

Відслідкована неперервність еволюції мов є основним доказом їхньої спорідненості. Усі мови, гіпотетично виділені як споріднені, визнаються спорідненими лише тоді, коли доведена неперервність еволюції їхніх звуків і морфемного складу до сучасного стану і показана точка дивергенції на лінії неперервності. Доказом неперервності еволюції завершуються аналітичні процедури порівняльно-історичного методу.

Аналіз дозволяє розглядати неперервність відношень між мовами і тим самим довести походження всіх мов однієї сім'ї з однієї мови-основи. У завдання синтезу входить упорядкування історичних відношень між мовами, класифікація звуків всередині сім'ї за їхнім історичним співвідношенням і систематизація всіх фактів неперервності еволюції в їхньому відношенні до сторонніх (щодо неперервності еволюції) впливів.

Синтез здійснюється за допомогою побудови реконструкцій, класифікацій та виведення етимології. Ці методи знаходяться у взаємному зв'язку, кожен з них і всі разом репрезентують гіпотези про історичний процес. Ці гіпотези верифікуються і прямо – мовними фактами, і побічно – свідченнями різних історичних джерел, даними історії матеріальної культури, свідченнями документів, дешифруванням писемних пам'яток.

Основні положення порівняльно-історичного методу: 1) кожна мова відрізняється неповторними особливостями, що розкриваються лише під час порівняння з іншими мовами; порівняння виявляє в деяких з них спорідненість – походження із спільного джерела, будь-якого чинного або вже зниклого; 2) на цьому підґрунті мови об'єднуються в мовні групи і далі в мовні сім'ї, наприклад, слов'янську, романську, германську, балтійську й інші групи в складі індоєвропейської сім'ї мов; 3) відмінності споріднених мов можуть бути пояснені лише неперервним історичним розвитком, який визнається найважливішою властивістю мови взагалі; 4) при історичній зміні звуки змінюються швидше, ніж інші елементи мови. Видозміни звуків у межах однієї мовної сім'ї суворо закономірні і можуть бути сформульовані у вигляді *фонетичних законів*. Корені слів і флексії (з урахуванням звукових законів) зазвичай зберігають стійкість упродовж тисячоліть, що і дозволяє встановити *архетипи* цих елементів мови.

Обмеженість порівняльно-історичного методу виявляється в неможливості пояснити подібності неспоріднених мов, тобто подібності типологічні, головним чином у сфері семантики (значення) і синтаксису і в неможливості відтворити цілісну картину мови як синхронної, чинної сьогодні системи. Перше обмеження викликало до життя розробку типології мов, поняття фреквенталій (найчастотніших явищ у мовах різних сімей, «майже універсальї»), а друге привело до радикального перелому – появи структурного підходу до мови і методу новітнього логічного (концептуального) аналізу мови.

Порівняльно-історичне мовознавство, таким чином, протистоїть описовому, чи синхронічному, мовознавству, нормативному та загальному мовознавству.

Одночасно з порівняльно-історичним складався і розвивався близький йому і в той же час помітно відмінний від нього **історичний метод**. Центральне завдання історичного методу – дослідження розвитку фонетики, морфології, синтаксису та інших сторін структури окремої конкретної мови. Предметом дослідження стає мовна структура в її історичному розвитку, закономірності такого розвитку. Порівняльно-історичні дисципліни, що вивчають одну мову, доцільно розглядати в послідовності їхнього становлення: **історична фонетика, історична граматики, історичний словотвір, діалектологія, історія мови, ономастика, історія літературної мови, історія мови художньої літератури та багато інших.**

2.

Реконструкція – комплекс прийомів і процедур відтворення незасвідчених мовних станів, форм, явищ шляхом історичного порівняння відповідних одиниць окремої мови, групи чи сім'ї мов.

Реконструкція відтворює явища, форми або стани, на основі яких формується модель знання (реконструкт) про попередні етапи розвитку мови, систему відношень споріднених мов на різних рівнях мовної структури в різні хронологічні періоди. Реконструкція як комплексна порівняльно-історична методика має можливість відтворення мовних станів різних порядків – від спільного прамовного стану до окремих його фрагментів на різних рівнях (реконструкція фонологічна, морфологічна, синтаксична, лексична).

Центральним поняттям у моделюванні відношень спорідненості мов є прамова, або прамовна модель. Так, наприклад, в індоєвропейському мовознавстві найбільш відомі прамовні реконструкти – динамічна прамовна модель «родовідного древа» А. Шлейхера і статична «хвильова» модель прамови І. Шмідта.

Прамова (мова-предок, пратомова) – це (в діахронічному сенсі) більш давній стан самої мови: прамова і мова-нащадок пов'язані неперервною мовною традицією (наступністю).

Предметом реконструкції можуть бути будь-які елементи мови – фонема, морфема, просодія, синтаксис, парадигми та семантичні поля, діалектне членування і мовні стани в цілому.

Методика реконструкції повинна дати відповідь на два питання:

1) як, ґрунтуючись на даних мов-нащадків, отримати інформацію про прамову (як цілісну, так і про окремі фрагменти прамовного стану: фонологічна, морфологічна, синтаксична, лексична реконструкція);

2) яким є ступінь достовірності отриманих при цьому результатів і які є способи підвищення цієї достовірності.

Будь-який елемент прамови, котрий зазнав зміни в одній з мов-нащадків, міг зберегтися в незмінному вигляді в іншій, тобто зміни є випадковими.

Кожна окрема зміна відбувається не хаотично, а охоплює всю систему мови, тобто зміни регулярні.

Дослідник має виявити збережені в мовах-нащадках риси мови-предка, відокремити їх від пізніших інновацій і дати їхню лінгвістичну інтерпретацію.

Труднощі реконструкції:

- чим більше часу пройшло з моменту розпаду прамови, тим більша ймовірність, що якісь риси встигли зникнути в усіх мовах-нащадках;
- чим менша кількість мов-нащадків, тим меншою є можливість порівнювати результати незалежного розвитку ;
- інтенсивність контактів – як між мовами всередині цієї сім'ї, так і з мовами інших сімей – може накласти факти зміни однієї мови на іншу;
- інтенсивність перебудови граматичної системи.

Лінгвістична реконструкція об'єднує кілька методичних процедур: *зовнішню (або «порівняльну») реконструкцію, внутрішню реконструкцію і філологічний метод*. Для 19 століття була характерна зовнішня реконструкція.

Зовнішня реконструкція (порівняльно-історичний метод у вузькому розумінні) – виявлення генетично тотожних морфем і слів у споріднених мовах і виявлення в них результатів регулярних звукових змін вихідної мови (прамови), побудова її гіпотетичної моделі і правил виведення конкретних морфем мов-нащадків із цієї моделі. При збереженні в мовах досить великої кількості споріднених морфем і не дуже складної фонетичної історії мов-нащадків результати регулярних звукових змін постають у формі безпосередньо спостережуваних регулярних звуко-відповідностей між спорідненими мовами. В іншому ж випадку, ці звукові зміни вдається відслідковувати, лише реконструювавши проміжні етапи розвитку (наприклад, прамови підгруп і груп у складі сім'ї мов).

Слова в декількох мовах можуть бути схожими, тому що одна мова їх запозичила в іншій. Але є слова, які запозичуються рідко: найпростіші числівники, прикметники, що позначають найбільш звичайні ознаки, назви частин тіла, близьких ступенів спорідненості і под. Не запозичуються закінчення відмінюваних і дієвідмінюваних слів. І саме вони бувають у мовах дуже схожими. Причина може бути одна: вони є розвитком одного слова-предка, а мови, у яких існують такі слова, – нащадки однієї прамови.

У кожній мові звуки розвиваються і змінюються не хаотично, а закономірно. Наприклад, якщо в якійсь позиції звук [д] замінюється (у певну епоху) на звук [т], то така заміна відбувається в усіх словах цієї мови. Внаслідок цього споріднені мови, змінюючись, зберігають закономірні відношення між звуками споконвічних (незапозичених) слів. Одна мова зберегла [д], а інша в усіх словах у цій позиції замінила його на [т]. Тоді існує

така відповідність: українське [д] на кінці слова відповідає російському [т] в тій самій позиції.

Порівняємо слова: санскритське *tanuh* – «тонкий», давньогрецьке *tanabs* – «витягнутий», латинське *tenuis* – «тонкий», старослов'янське і давньоруське *тънькъ* – «тонкий». Вони схожі за звуками і за значенням. Але істотною є не схожість, а закономірні звукові відповідності; співвідношення: санскритське *t* || давньогрецьке *τ* | латинське *t* || старослов'янське *t* – повторюється в багатьох словах, до того ж у таких, які зазвичай не запозичуються. Порівняйте: санскритське *trayas*, давньогрецьке *treis*, латинське *tres*, російське *три* або санскритське *trasat* – «тремтить», давньогрецьке *tr'eo* «тремчу», латинське *terreo*, російське *трясу*. Не лише перший приголосний, а всі звуки в цих споріднених коренях споріднених мов перебувають у чітких співвідношеннях.

У двох споріднених мовах можуть бути слова, зовсім несхожі один на одного, але звуки їхні перебувають у закономірних співвідношеннях, і тому вони безсумнівно продовжують одне і те ж слово прамови. Наприклад, слова: давньогрецьке *hblon* – «все» і санскритське *sarvam* – «все» – не мають жодного спільного звука, і все ж вони споріднені. Звуки цих слів знаходяться в закономірних регулярних співвідношеннях. Початковому санскритському *s* відповідає давньогрецький дзвінкий приголосний *π*. Така відповідність закономірна: у давньогрецькій мові ще в дописемну добу будь-яке початкове *s* перед голосними замінювалося згодом на *π*. Наприклад: давньогрецьке *her-t'a*, санскритське *sapta* – «сім». У тому ж прикладі давньогрецькому [o] відповідає санскритське [a]. Це теж усталена відповідність. У санскриті немає короткого [o], і грецькому [o] відповідає короткий [a]: давньогрецьке *g'enos*, санскритське *janah* – «рід», грецьке дорійське *ph'eronti*, санскритське *bharanti* – «беруть». Так само і відповідність *γ* || – *ῖ* знаходимо і в інших морфемах: санскритське *rocate* – «блищить», давньогрецьке *leukos* – «світлий», санскритське *suryah*, давньогрецьке *helios* – «сонце». Приголосний *v* в санскритському слові теж цілком закономірно відповідає нулевій звуку в давньогрецькій (у цій позиції). Нарешті, санскритському *t* відповідає *π* в давньогрецькому слові. Грецькі слова не могли закінчуватися звуком *t*, тому кінцевому *t* інших індоєвропейських мов у грецькій закономірно відповідає *π*. Отже, обидва слова попри усю свою несхожість відповідають вимозі: споріднені слова знаходяться в закономірних звукових співвідношеннях.

У минулому столітті вчені, зіставляючи романські мови і застосовуючи суворі прийоми порівняльно-історичного методу, відновили для романської прамови форму прикметника зі значенням «важкий». Виявилось, що це форма *grevis*. Це був важкий удар для порівняльно-історичного методу. Здалося, що руйнується вся скрупульозно і точно встановлена система прийомів. Тому що романська прамова відома, це – латина. І в ній немає слова *grevis*, а є *gravis* (згадаймо міжнародний термін *гравітація*, створений на основі латинського слова). У багатьох лінгвістів ця несподіванка викликала відчай. Розбіжність теоретичної реконструкції з фактами мови

засвідчила неможливість для науки проникнути в історичні глибини мови. Так, принаймні тоді, здалося. Адже тоді думали, що романські мови виникли безпосередньо з класичної латини. Але поступово відбувалося дослідження фактів народної латини, спадкоємиці класичної. І стало зрозуміло, що саме народна латина – прамати романських мов. І в цій народній латині є саме слово *grevis*. Так підтвердилася точність порівняльно-історичного методу.

Приклади показують, що зіставлявані слова повинні мати схожість за змістом. Давнє прамовне значення може бути зміненим, але залишилися якісь мости, що вели до цього споконвічного значенням. Ці значення «можуть розходитися за законами полісемії. Так, у слов'янських мовах місто, град, *grad* і под. означають «населений пункт певного типу», а берег, брег, бряг, *brzeg*, *breg* і под. означають «берег», але відповідні їм в інших споріднених мовах слова *Garten* і *Berg* (у німецькій) означають «сад» і «гора». Неважко здогадатися, як **gord*, спочатку «відгороджене місце» могло отримати значення «сад», а **berg* могло отримати значення і будь-якого «берега» з горою або без гори чи, навпаки, значення будь-якої «гори» біля води або без неї» (О.О. Реформатський).

Порівняльно-історичний метод дозволяє відновлювати далеке минуле мов тих епох, коли ще не було писемності і до нас не дійшло ніяких документальних свідчень. Так, наприклад, ми досить багато знаємо про індоєвропейську прамову, ще більше – про слов'янську прамову.

3.

Якісно новий зміст порівняльно-історичного мовознавства на сучасному етапі визначається декількома чинниками. Найважливішими з них є: 1) розробка і застосування методики *внутрішньої реконструкції*; 2) упровадження принципів ареальної лінгвістики (діалектології) в методологію порівняльно-історичного мовознавства.

Суттєвою рисою сучасного порівняльно-історичного мовознавства є зміщення інтересу із зовнішньої реконструкції на внутрішню, хоча це дві сторони одного і того ж порівняльно-історичного методу – порівняння споріднених явищ. В одному випадку між різними (спорідненими) мовами (при зовнішньої реконструкції), в іншому – всередині однієї мови між варіантами тієї ж мови.

Внутрішня реконструкція

Основоположником *внутрішньої реконструкції* вважається Єжи Курилович. Термін «внутрішня реконструкція» був запропонований Джуліано Бонфанте. За Куриловичем, внутрішня реконструкція протиставлена традиційній компаративістиці, оскільки обмежується сферою внутрішнього взаємозв'язку мовних явищ. Вирішальним у цій процедурі виявляється перший крок – вибір опорної мови або діалекту з усієї сім'ї споріднених мов. Емпіричною базою методу є архаїчні явища, спостережені в системі однієї мови. Мета внутрішньої реконструкції – встановлення

відносної хронології доісторичних станів і зміни, що передують найдавнішій добі.

Внутрішня реконструкція – виявлення в системі окремої мови явищ і співвідношень, котрі однозначно свідчать про існування деяких елементів системи мови на більш ранніх етапах її історії (наприклад, сліди колишнього чергування алофонів, що зберігаються у вигляді чергування фонем у аломорфах, збереження слідів колишніх морфологічних структур у реліктових парадигмах та у вигляді суплетивізму і под.).

Техніка внутрішньої реконструкції, на відміну від зовнішньої, різномірна за складом прийомів і включає прийом системного «відновлення» відсутніх мовних ланок, аналіз пережитків типологічної імплікації, дистрибутивний метод і т. д. Внутрішня реконструкція – один з основних прийомів відтворення історії мови, а в тих випадках, коли для деяких мов неможливо встановити генетичні зв'язки (баскська мова та ін.), вона надає єдину можливість відновлення історичного розвитку.

У будь-якій мові в кожний момент часу присутні сліди більш давнього мовного стану.

До них належать:

1. Більшість морфологічних чергувань. Чим багатша морфологія мови, тим більше можливостей для реконструкції. Наприклад, у російській мові:

нес-у – нес-ёшь

вед-у – вед-ёшь (вести < вед-ти)

пек-у – печ-ёшь

2. Багато непродуктивних морфологічних моделей, наприклад: дієслівне відмінювання на –м в російській мові (*дать – дам, есть – ем*), –µ в грецькій, ат. Деякі непродуктивні морфологічні моделі є результатом запозичень похідних слів разом з твірними: у рос. суфікс –чей у словах *домрачей, казначей* виокремлюється, тому що запозичені слова *домра, казна*).

3. Нестандартна морфологія в стійких словосполученнях. Рос. словосполучення (*полюбил красну (девицу), (на) добра (коня садясь*) показують, що колись короткі прикметники відмінювалися.

4. Стійкі словосполучення з нестандартним синтаксисом, наприклад, в англійській фразі без артикля (*hand in hand*).

5. Відмінні від звичайних значення слів при словотворенні та у фразеологізмах. Рос. приказка: *Не все то ври, что знаешь* – більш раннє значення слова *врать* – ‘говорить’ (пор. врач).

Внутрішня реконструкція не дає ніяких вказівок щодо того, до якого часу слід віднести ті чи інші архаїзми.

Рефлекси того, що зникло в досліджуваній мові, можуть зберігатися в запозиченнях з неї в інші мови, фонетика яких відома. Наприклад, -оп- в угор. *donga* відповідає Ж у слов. ДЖГА і рос. дуга. Це означає, що Ж (великий юс) – це носовий голосний / õ /.

Таким чином, виявляється, що відновлюваним є лише те, що залишило якісь сліди в матеріалі історично засвідчених мов.

Філологічний *метод* у реконструкції полягає в системному дослідженні старописемних текстів мовами тієї чи іншої генетичної спільності з настановою на виявлення більш архаїчних мовних форм, ніж ті, що представлені в сучасних мовах; він застосовується виключно до тих мовних сімей, де існує найдавніша писемна традиція (для індоєвропейських мов – це хетська, давньогрецька, латина, санскрит, старослов'янська та ін.). Іноді філологічний метод розглядають як різновид внутрішньої реконструкції.

1. Вилучення інформації з аналізу **запозичених слів** [етимології іншомовних запозичень] (запозичення з мов, які є об'єктом реконструкції, і в ці мови) [я б ширше це розглядав – як взаємовплив мов, у тому числі граматичний і фонетичний, тобто, що охоплює всі мовні підсистеми, як зазначено нижче];

2. Вилучення інформації з даних топоніміки. Отримані реконструкції охоплюють усі аспекти системи мови: фонологію, морфонологію, морфологію, лексику, частково синтаксис.

3. **Глотохронологія** (від грец. *glotta* – «мова», і «хронологія») – сукупність різних статистичних методів датування доісторичних процесів розпаду мовних сімей. Глотохронологія претендує на визначення в абсолютному чи відносному вираженні епохи диференціації окремих мов з прамовної єдності.

Найбільш поширений варіант глотохронологічної методики, розроблений у 50-х рр. американським лінгвістом М. Сводешем, заснований на припущенні, що в мовах світу існує універсальний шар словника, що відображає фундаментальні для людського суспільства поняття, темп зміни якого приблизно однаковий у різні епохи.

Він використовує формулу:

$$t = \frac{\log C}{2 \log r},$$

де *t* – час від початку розбіжності двох мов до сучасного стану, що визначається за кількістю збережених загальних лексичних елементів, *C* – збережений у даній мові відсоток споконвічного складу універсального словника, а *r* – емпірично виведений середній індекс збереження його слів (в процентному вираженні) за одне тисячоліття.

Іншу шкалу розробив російський дослідник *С.Є. Яхонтов*. Вона (шкала) враховує труднощі взаєморозуміння носіїв двох мов, а також час розходження мовних одиниць:

1. Вільне спілкування (200 років): діалекти російської мови в Сибіру; варіанти англійської мови у Великій Британії, США, Канаді, Австралії;

2. Окремі випадки взаємонерозуміння (500 років): російська – українська, татарська – казахська [мови і наріччя однієї підгрупи];

3. Окремі знайомі слова і фрази (1000 – 1500 років): російська – польська, іспанська – італійська [різні мовні підгрупи];

4. Спілкування неможливе, але при вивченні виявляються спільні слова і правила (2000 років) [різні мовні групи]: російська – литовська, англійська – шведська;

5. Спорідненість мов може виявити тільки фахівець (3000 – 4000 років) [розійшлися надгрупи всередині мовної сім'ї]: російська – англійська, тибетська – китайська;

6. Спорідненість мов доводиться лише шляхом порівняння реконструйованих прамов (6000 років) [сім'ї, споріднені в межах однієї гілки надсім'ї]: російська – татарська, тибетська – кетська.

Він склав на основі стослівного списку Сводеша власний укорочений список з 23 російських слів: *ветер, вода, вошь, глаз, год, дать, два, знать, зуб, имя, камень, кость, кровь, кто, луна, новый, нос, огонь, один, полный, рог, рука, рыба, собака, солнце, соль, ты, умереть, ухо, хвост, что, этот, я, язык, яйцо*.

У різних дослідників є власні скорочені версії для оперативної панетимології (масового порівняння давньоспоріднених мов)

Якщо врахувати спостереження, що найдавнішими споконвічно російськими словами є праіндоевропейські назви тварин і терміни спорідненості (тобто, живі істоти), то з цього 23-слівного міні-списку можна виділити мікро-список з «біологічних» слів (тварини, частини тіла, їжа, фізіологічні процеси): *вошь, рыба, собака; глаз, зуб, кость, кровь, нос, рог, рука, ухо, хвост, язык, яйцо; соль; умереть* (всього 16 слів – 2/3 списку Яхонтова).

Що тут цікаво – найважливішими і частими в побуті були назви воші, риби і собаки. Собака з'явилася в мезоліті або верхньому палеоліті (епоха праностратичної спільності. Рибальство, як вважається, також розвинулося в мезоліті. Але, судячи з найважливішої лексики, риба була головним раціоном давніх людей.

Уточнена глотохронологія з поправками С. Старостіна

Одну зі спроб увести зміни в метод глотохронології зробив видатний російський лінгвіст *Сергій Старостін*, який запропонував таке:

- Систематично запозичувані слова, котрі запозичуються однією мовою з іншої, є руйнівним чинником, їх необхідно вилучати з обчислень; посправжньому значущим є лише «рідне» заміщення одиницями тієї ж мови. Те, що цей чинник не був помічений, стало головною причиною отримання Сводешем 14 слів із 100-слівного списку за тисячоліття в його перших обчисленнях швидкості заміни, у той час як справжня швидкість фактично набагато повільніша (близько 5 чи 6).

- Швидкість зміни, насправді, не постійна, але залежить від того, протягом якого часу слово існує в мові (тобто ймовірність заміни лексеми X лексемою Y зростає прямо пропорційно минулому часу – так званому

«старінню слів», що емпірично розуміється як поступове «руйнування» початкового значення слів під тиском набутих вторинних значень);

- Окремі одиниці в 100-слівному списку мають інший рівень стабільності (наприклад, для слова «я» зазвичай імовірність заміни набагато нижча, ніж для слова «жовтий» і т. д.).

Отримана формула, що враховує і залежність від часу, й індивідуальні коефіцієнти стабільності, виглядає так:

$$t = \sqrt{\frac{\ln(c)}{-Lc}}$$

У цій формулі $L=2*\ln(r)$, а Lc відображає поступове уповільнення процесу заміщення завдяки різним індивідуальним швидкостями (найменш стабільні елементи заміщуються першими і швидше), тоді як квадратний корінь представляє зворотну тенденцію – прискорення заміщення в міру того, як одиниці в початковому списку слів «старіють» і стають більш схильними до зміни свого значення.

Ця формула, очевидно, більш складна, ніж первісна формула Сводеша, але, як видно з праці Старостіна, її результати заслуговують на більшу довіру, аніж результати попередньої (і вона більш-менш відповідає всім випадкам розмежування мов, котрі можуть бути підтвержені історичними свідченнями).

З іншого боку, вона показує, що глотохронологія може застосовуватися як серйозний науковий інструмент лише для тих мовних сімей, для яких була ретельно розроблена історична фонологія (щонайменше настільки, щоб мати можливість чітко розмежовувати споріднені та запозичені слова) (*Із Вікіпедії*).

Методи автоматизованого порівняння слів

Після виявлення списку (регулярних?) лексичних відповідностей між мовами (у тому числі на основі базисної лексики за списками Сводеша) можна оцінити ступінь їхньої відмінності виключно математичними способами.

Ось, коротко, список математичних методів порівняння рядків і оцінки їхньої схожості, що застосовуються в комп'ютерній лінгвістиці:

1. Дистанція Левенштейна: Обчислюється мінімальна кількість вставок, видалень і замін символів, необхідних для приведення першого рядка до другого. Якщо дистанція дорівнює нулю, то це означає, що порівнювані рядки ідентичні. Чим більша числова величина дистанції, тим менше схожі один з одним рядки.

2. Алгоритм подібності Джаро-Вінклера: обчислюється ступінь схожості двох рядків на підставі перестановок символів і пошуку схожих фрагментів. Два рядки вважаються ідентичними, якщо ступінь їхньої схожості дорівнює одиниці. Рядки, що відрізняються, мають ступінь схожості менше одиниці. Відповідно, чим менше значення схожості, тим менше відповідають один одному рядки

Графоаналітичний метод уперше був описаний і застосований для визначення прабатьківщини слов'ян у статті В.М. Стецюка «Визначення місць поселення давніх слов'ян графоаналітичним методом», опублікованій у журналі "Известия Академии Наук СРСР. Серия литературы и языка". 1987 р. №1. Метод передбачає математичну обробку лексико-статистичних даних.

Етимологічний аналіз – це з'ясування раніше чинної морфологічної будови слова, його минулих словотворчих зв'язків, визначення джерела і часу появи слова, встановлення способу його утворення від відповідної твірної основи. Наприклад, встановлено, що рос. слово *копейка*, яке з'явилося приблизно в XVI столітті (після 1535 року), було утворене від прикметника *копейный* і позначало спочатку срібну монету із зображенням царя, що сидить на коні зі списом (*копьем*) у руці, – *копейная денга*.

Первинно в XVI ст., в Італії *консерваторіями* називались притулки (від лат. *conservo* – охороняю) для дітей-сиріт, де вони навчалися різним ремеслам. Пізніше в притулках-консерваторіях було введено викладання музики, яка стала основним предметом для вихованців. Протягом XVI і XVII століть в Італії було відкрито багато таких притулків. Поступово викладання музики почало займати в них основне місце, і назва «консерваторія», втративши свій первинний зміст, стало означати музичний навчальний заклад. У XVII ст. ці консерваторії отримали широку популярність, сюди приїжджали вчитися з інших країн Європи. Слово консерваторія як назва музичного закладу поширилося в інших європейських мовах.

4.

Ареальна лінгвістика – розділ мовознавства, що досліджує за допомогою методів лінгвістичної географії поширення мовних явищ у просторовій протяжності та міжмовній, междіалектній взаємодії.

Визначальним принципом при ареальному описі фактів мов, що взаємодіють, служить їхнє фронтальне охоплення. Основне завдання ареальної лінгвістики – характеристика територіального розподілу мовних особливостей та інтерпретація ізоглос. Ізогласа – лінія на діалектологічній карті, що обмежує територію поширення окремого мовного явища. У результаті виявляються сфери (ареали) взаємодії діалектів, мов та ареальних спільнот – мовних союзів, які характеризуються спільними структурними ознаками.

Термін *просторова ареальна лінгвістика* був уперше введений Бартолієм і Ведоссі. Ареальна лінгвістика тісно пов'язана з лінгвістичною географією та діалектологією. Термін *ареал* використовується для позначення меж поширення мов і мовних спільнот.

Ареальне мовознавство в якості свого методу використовує лінгвістичну географію. На географічні карти наносяться отримані внаслідок суцільного або вибіркового обстеження ізоглоси, що характеризують поширення явищ звукових, лексичних, граматичних; і лінгвісти, зіставляючи різні карти та інтерпретуючи їх, встановлюють центри, де зародилися мовні

інновації і звідки вони іррадіюють, як далеко вони поширюються, що цьому сприяє і що, навпаки, стримує подальше їхнє просування. Нерідко при цьому з'являється необхідність брати до уваги не лише межі мовних явищ, але й межі економічні, політичні, етнографічні, культурні. Тим самим відкриваються можливості більш адекватного пізнання історії цієї мови, а при зверненні до територіально сусідніх мов – для кращого усвідомлення закономірностей дивергенції й конвергенції мов.

Окрема мова як багатоманітність племінних чи територіальних діалектів або група географічно суміжних (споріднених і неспоріднених) мов (аж до такої спільності, як мовна сім'я і мовний союз) утворює ту сферу, той ареал, всередині якого ареальна лінгвістика встановлює за показаннями ізоглос внутрішні просторові межі й досліджує відношення між відповідними діалектами і мовами. Ареал у цілому трактується як неперервне діалектне ціле, діалектний континуум. У ньому виділяються такі зони: центральна, де зароджуються новоутворення (інновації), маргінальні, де спостережувані ізоглоси мають менш виражений характер, і перехідні (дифузні зони, або зони вібрації).

Використання в порівняльно-історичному мовознавстві методів ареальної лінгвістики передбачає обговорення просторових і часових аспектів побутування індоєвропейської прамови. У працях відомого дослідника У.Ф. Лемана відзначається, що в індоєвропейістиці запропоновані *три різні локалізації індоєвропейської прабатьківщини*, що відносяться до періоду 5 – 3 тис. до н.е. і які являють собою *три періоди* в розвитку індоєвропейських мов: а) територія на північ від Чорного і Каспійського морів, б) Карпатський район Балкан, в) Мала Азія. Слід, однак, відзначити, що виділені етапи розвитку індоєвропейських мов не є межею реконструкції прамовних станів. Представлені вище періоди відображають лише один з можливих еволюційних напрямів мови – *дивергенцію*, тобто *розпад прамови на більш пізні генетично споріднені мови*, результатом чого є генеалогічна класифікація мов світу, що групує їх у мовні сім'ї, групи й підгрупи. І.О. Бодуен де Куртене звернув увагу на прямо протилежний напрям розвитку – *конвергентний*, розглядаючи *змішаний* характер усіх мов як результат конвергенції. Ця іпостась мовної еволюції розкривається за допомогою *типологічного методу*. Тому спроби зазирнути в допротоіндоєвропейський стан мови з метою виявлення більш широкої спорідненості мов ґрунтуються на комбінуванні порівняльно-історичного і типологічного методів, що знаходить своє підтвердження в компаративістиці. Не послаблюється інтерес у сучасному порівняльному мовознавстві і до ареальної взаємодії мов споріднених і неспоріднених мов у межах єдиного географічного простору, результатом якого є утворення мовного союзу. Мовним союзом зазвичай називають групу географічно суміжних, але неспоріднених або неблизькоспоріднених мов, які виявляють специфічну структурну подібність у сфері синтаксису, морфології та фонології, що є

наслідком процесу їхньої конвергентної еволюції (наприклад, Балканський мовний союз, волго-камський, алтайський, кавказький, гімалайський).

Розрізняють а) інтенсивні або багаторівневі мовні союзи (це названі вище) та б) екстенсивні, однорівневі структурні спільноти (наприклад, євроазійський мовний союз, у якому відзначається схожість фонологічних систем).

З цілковитою впевненістю можна сказати, що в 21-му столітті порівняльно-історичне мовознавство буде розвиватися не стільки «вглиб», скільки «вшир». Цей метод повинен остаточно покинути свою індоєвропейську «колицу» і перетворитися в узвичаєний засіб вивчення фонетики, морфології та синтаксису мов інших сімей.

Література

1. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1975. 559 с.

2. Журавлев В.К. Наука о праславянском языке: Эволюция идей, понятий и методов. Бирнбаум Х. Праславянский язык: Достижения и проблемы в его реконструкции. М.: Прогресс, 1987. С.453-493

3. Нерознак В.Г. Ареальная лингвистика Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энцикл., 1990. С. 43,44, 268-269.

4. Широков О. С. Современные проблемы сравнительно-исторического языковедения. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. 42 с.

Питання для самоконтролю

1. Що вивчає порівняльно-історичне мовознавство?
2. Назвіть імена основоположників порівняльно-історичного методу в мовознавстві. У чому полягає їх внесок у науку?
3. Для яких лінгвістичних дисциплін порівняльно-історичний метод досліджень є основним? Наведіть приклади.
4. Доведіть, що порівняльно-історичне мовознавство протистоїть описовому, чи синхронічному, мовознавству. У чому саме?
5. У чому відмінність зовнішньої і внутрішньої реконструкції?
6. Назвіть основні прийоми внутрішньої реконструкції.
7. Що вивчає ареальна лінгвістика? Які її методи?

Тема №4
МЕТОДИ ТАКСОНОМІЧНОЇ
(СИСТЕМНО-СТРУКТУРНОЇ) ЛІНГВІСТИКИ

План

1. Загальне поняття про структурну лінгвістику.
2. Метод компонентного аналізу.
3. Дистрибутивний аналіз.
4. Метод безпосередніх складників.
5. Трансформаційний аналіз. Породжувальна граматики Н. Хомського.
6. Метод шести кроків Ю.Н. Караулова.
7. Метод семантичних відмінків Ч. Філлмора.

1. Загальне поняття про структурну лінгвістику

Засновником структуралізму вважається швейцарський лінгвіст **Фердинанд де Соссюр** (1857-1913), який вельми нешанобливо ставився до мовознавства свого часу, цікавився лише історією мови і досліджував ізольовані явища (на кшталт переходу одного звуку в інший) без жодних спроб з'ясувати, як ці явища між собою пов'язані.

Основи системно-структурної парадигми в мовознавстві були закладені плеядою вчених лінгвістів, у числі яких перш за все називають імена **Фердинанда де Сосюра** та **Івана Олександровича Бодуена де Куртене**. Початок поклала книга "**Курс загальної лінгвістики**" (1916 рік), яка з'явилася через 3 роки після смерті Ф. де Сосюра завдяки його колегам **Шарлю Баллі** та **Альберу Сешé**, що зібрав у студентів Ф. де Сосюра конспекти лекцій за три роки і ще додав дещо від себе. Так що в «Курсі загальної лінгвістики» фактично три учасники. Книга швидко стала відома в усьому світі і була перекладена багатьма мовами.

На основі їхніх ідей виникли різні лінгвістичні школи в різних країнах: Празька лінгвістична школа (школа функціональної лінгвістики), Датська лінгвістична школа (гloseматика), Американський структуралізм (дескриптивна лінгвістика).

Структурна лінгвістика – розділ мовознавства, предметом якого є мова, що вивчається з точки зору своєї формальної будови та її цілісної організації, а також з точки зору формальної будови компонентів, що її утворюють, як у плані вираження, так і в плані змісту.

Мова розглядається насамперед як одна із знакових систем, і на її дослідження поширюється семіологічний / семіотичний принцип, що вимагає враховувати під час аналізу кожного з елементів знакової системи ті його ознаки, завдяки яким він виявляється диференційованим від усіх інших елементів цієї системи і зберігає тотожність самому собі у всіх його індивідуальних реалізаціях, у всіх можливих варіантах.

Основні теоретичні положення структуралізму:

- 1) мова – знакова (семіотична) система, що співвідносяться з іншими знаковими системами у сфері семіотики;
- 2) у мовній системі всі одиниці пов'язані парадигмальними та синтагматичними відношеннями;
- 3) синхронія – дослідження системи мови в певний момент – є пріоритетною в порівнянні з вивченням її історії;
- 4) мова і мовлення – різні сутності;
- 5) найважливіше місце в дослідженнях структуралістів займає методика точного опису структурних одиниць мови.

Найбільше враження на сучасників справили три ідеї Ф. де Соссюра: *про розмежування мови і мовлення, мову як систему знаків і відмінності синхронії й діакронії.*

Мова і мовлення, за Соссюром, – це дві сторони мовленнєвої діяльності людини. Якщо порівнювати мовленнєву діяльність з музичним твором, то ноти як система знаків – це мова (фонемі, морфемі, лексемі, синтаксичні конструкції), а мовлення – це сама музика, створена з цієї невеликої кількості нот. Мова – це соціальне, колективне явище (так, система голосних фонем <a><o><e><i><y><u> є спільною для всіх носіїв російської мови, і вони не можуть за своїм бажанням не вживати одну з них). Ф. де Соссюр писав: «Мова не діяльність мовця. Мова – це готовий продукт, пасивно реєстрований мовцем...». У той же час мовлення – явище індивідуальне: кожна людина з мовних одиниць (слів, набору синтаксичних схем та ін.) створює оригінальний мовленнєвий витвір.

Мова є система знаків, кожен з яких існує на тлі іншого знака. Якщо є родовий відмінок іменника, значить, існують і інші відмінки. Якщо є жіночий рід, значить існує і чоловічий.

До 18 століття мова в європейській науці вважалася сталою і незмінною в часі. У 19 столітті інші крайнощі: науковим мовознавством уважалося лише порівняльно-історичне. Опис сучасних мов видавався не гідним доробку справжнього вченого. Займатися ним могли лише педагоги, автори підручників і под. Ф. де Соссюр запропонував дві осі координат: вісь одночасності (синхронію, тобто опис мови в певний період, наприклад, фонетику сучасної англійської мови) і вісь послідовності (діакронію, історію мовного явища).

Структуралісти наголошували на необхідності розробити формалізовані процедури лінгвістичного аналізу, що дозволяють вивчити й описати мову за допомогою об'єктивних методів.

Аналіз тексту / висловлювання в якості вихідного матеріалу проводиться з метою: а) виділення в ньому узагальнених інваріантних одиниць (фонем, морфем, схем речень), що співвідносяться з конкретними мовленнєвими сегментами; б) визначення меж варіювання мовних одиниць за умови збереження ними самототожності; в) встановлення правил переходу від мовної системи (від глибинного уявлення) до мовленнєвої реалізації (до поверхневої структури). Статична структурна лінгвістика стала згодом базою

для формування динамічної генеративної лінгвістики (перш за все породжувальної трансформаційної граматики Н. Хомського), для початкової розробки й вирішення завдань машинного перекладу, для розвитку нових галузей прикладної лінгвістики, для виникнення структурної типології мов. У структурному мовознавстві сформувався ряд строгих методів, призначених для синхронічного опису мови. Лінгвісти знову звернулися до принципу логіцизму, почали використовувати досягнення нової (реляційної) логіки і перш за все такі дисципліни, як логічний синтаксис, а потім і логічна семантика. Завдяки структуралізму в мовознавство проникають математичні методи дослідження (математична логіка, теорія множин, топологія, теорія алгоритмів, теорія графів, теорія ймовірностей, теорія інформації, математична статистика і т. д.).

Охарактеризуємо найбільш відомі методи дослідження в структурній лінгвістиці.

2. Метод компонентного аналізу

Метод компонентного аналізу був удосконалений М.С. Трубецьким стосовно фонем і завдяки своїй ефективності та універсальності поширився на дослідження граматичних і потім лексичних значень. Ознаки для опису виділяються на підставі зіставлення однорідних одиниць мови. Так, при зіставленні фонем <д> і <т> розрізняються за єдиною ознакою – дзвінкістю-глухості; усі інші ознаки в них спільні, інтегральні. Навпаки, для фонем <д> і <б> ознака дзвінкістю – інтегральна. Послідовно зіставляючи фонему, наприклад <д>, з іншими фонемами – <н>, <д>, <з>, виділяємо диференціальні ознаки неназальності, твердості, вибуховості, сукупністю яких і визначається фонема <д>, що є зі структурної точки зору пучком диференціальних ознак.

На матеріалі граматичних значень метод компонентного аналізу вперше був застосований Р.О. Якобсоном для опису категорії відмінка російських іменників.

Опис шести відмінків досягається за допомогою трьох запропонованих вченим семантичних ознак: спрямованості, об'ємності й периферійності. Ознака спрямованості притаманна знахідному і давальному відмінкам, значення яких завжди передбачає вказівку дії на об'єкт (писати лист, подарувати товаришу і т. ін.), у той час як для інших відмінків ця ознака не є обов'язковою. Ознака об'ємності вказує на межі позначуваного предмета, підкреслює, що обсяг змісту предмета, вираженого, зокрема, родовим відмінком, менший від загального обсягу позначуваного предмета (пор.: шматок хліба, склянка чаю і под.). Інша властивість об'ємності полягає в неможливості відмінка вказувати на відсутність предмета і характерна для місцевого відмінка. Семантична ознака периферійності притаманна давальному й орудному відмінкам, оскільки суть цієї ознаки полягає в додатковій неголовній інформації, що виражена ним. Опис системи російського відмінка може бути представлений у вигляді схеми (рис. 1).

Економність, компактність і наочність опису предмета дослідження за допомогою компонентів (ознак) досягається за рахунок того, що їхнє число менше від числа описуваних явищ (у наведеному прикладі трьома ознаками несуперечливо і вичерпно описується шість граматичних явищ).

Такі мовні одиниці, як слова, можуть досліджуватися за допомогою компонентного аналізу окремо і лексичними групами. Опис лексичних груп будується шляхом виділення в змісті одиниць, що входять у них, компонентів, за допомогою яких одні слова в групі розрізняються між собою, інші ототожнюються.

Опис значень слів, що утворюють ту чи іншу лексичну групу, будується зазвичай у вигляді таблиці, у якій по вертикалі розташовуються аналізовані слова, а по горизонталі – назви семантичних ознак, що використовуються для компонентного аналізу. На перетині слів і назв ознак ставляться знаки + (якщо ознака притаманна значенню слова) або – (якщо ознака в значенні слова відсутня).

Алгоритм повного компонентного аналізу

1. Виділити, користуючись синонімічними і тлумачними словниками, лексико-семантичну групу слів.

2. Знайти в тлумачному словнику дефініцію кожного слова і виділити в ній окремі семи.

3. Скласти загальний список сем, які зустрілися в дефініціях слів даної лексико-семантичної групи.

4. Побудувати таблицю семного складу слів аналізованої групи.

5. Відзначити знаком + наявність сем у кожному аналізованому значенні. Якщо якомусь значенню властива сема, що є антонімічною до однієї з виділених, увести її в таблицю і перевірити всі значення щодо її наявності.

Покажемо на прикладі рос. лексико-семантичної групи «наdejда», як проводиться цей аналіз. За словником синонімів відібрані слова: *наdejда, ожидание, чаяние, упование*. Зі словника російської мови за ред. А. П. Євгенєвої виписуємо значення відібраних слів:

наdejда: ожидание чего-л. желаемого, соединенное с уверенностью в возможности осуществления;

ожидание: 1. состояние по глаголу ожидать (надеяться на что-л.; предполагать что-л.); 2. предположение, надежда;

чаяние: надежда, ожидание – устаревшее, высокое;

упование: твердая надежда – устаревшее, высокое.

Складаємо таблицю, ліворуч уписуємо досліджувані слова, а праворуч вгорі перераховуємо всі семи, виділені в лексичному значенні слів, і заносимо їх у таблицю. Потім знаками + або – відзначаємо наявність чи відсутність семи в лексичному значенні кожного слова, як це подано в таблиці.

Семний склад лексичних значень

	Семи				Конотації
	Очікування бажаного	Упевненість у можливості здійснення	Припущення =здогад	Тверда впевненість у здійсненні	
надежда	+	+	-	-	нейтральне
ожидание	+	+	+	-	нейтральне
чаяние	+	+	+	-	застар., високе
упование	+	-	+	+	застар., високе

Наявність виділених сем показує, що архісемою є «очікування бажаного». Диференційною семою для слова *надежда* буде «упевненість у можливості здійснення». Ці дві семи властиві також словам *ожидание* і *чаяние*, лексичні значення яких розрізняються стилістичною належністю: перше з них нейтральне, а друге має конотації «застаріле і високе», у той же час у їхніх значеннях присутня сема «припущення = здогад», яка виступає в якості диференційної семи щодо слова *надежда*. Слово *упование* в цій групі виділяється наявністю семи «тверда впевненість у здійсненні», що практично виключає властиву іншим словам сему «упевненість у можливості здійснення». Крім того, воно також має конотативні відтінки.

Компонентний аналіз семантики слів лексико-семантичної групи можна використовувати при зіставленні обсягу значення слів російської та іноземної мов.

В основному для методу компонентного аналізу обирається теза, що «смісл речення є сумою смислів слів, що входять у нього».

3. Дистрибутивний аналіз

Дистрибутивний аналіз як особлива методика дослідження мови сформувалася в американській дескриптивній лінгвістиці 40 – 60-х років (Б. Блок, Дж. Трейгер, З. Херріс). Під дистрибуцією розуміють суму всіх оточень, у яких зустрічається той чи інший мовний елемент (фонема, морфема, слово і т. ін.), тобто суму всіх можливих позицій елемента щодо інших елементів того ж рівня, його сполучуваність.

Суть методу – в дослідженні й описуванні мови «зсередини». Основна увага при цьому зосереджується на мовних явищах з регулярно повторюваними ознаками (властивостями, рисами). Іншими словами, цей метод **орієнтований** на використання внутрішніх, власне мовних ознак регулярності (повторюваності) тих чи інших явищ або їхніх властивостей.

Повторювані ознаки з'являються в мовленні в сусідстві з іншими ознаками. Мовні елементи відрізняються розташуванням один щодо одного та особливим оточенням, тобто постійним сусідством з іншими елементами мовленевого акту. За характером оточення визначається статус досліджуваного мовного елемента: його самостійність чи несамостійність, залежність чи незалежність.

Дистрибуція – це сума всіх позицій мовної одиниці відносно частоти вживання інших одиниць. Поняття позиції еквівалентне поняттю «оточення».

Першою стадією процедури канонічного дистрибутивного аналізу є сегментація висловлювання, тобто поділ його на елементарні одиниці – фони (окремі звуки) і морфи (послідовності фонів, які мають значення). Під час опису мови дескриптивіст спочатку постарається зафіксувати якомога більше висловлювань-інформантів (зв'язних текстів – монологів і діалогів, окремих реплік, що супроводжують побутові ситуації). Далі лінгвіст за допомогою транскрипційних знаків передасть звучання на папері. Ось тут і починається дистрибутивний аналіз. Перше завдання – переписати наші тексти у вигляді послідовності фонем (а не просто звуків). Завдання полягає в аналізі дистрибуції звуків. Порівнюючи дистрибуцію двох звуків, ми повинні встановити: становлять вони одну фонему чи відносяться до різних фонем. Три правила допоможуть нам у цьому.

1. Якщо два звуки мають однакову дистрибуцію, але не розрізняють змісту висловлювань, вони є вільними варіантами однієї фонемі (дистрибуція вільного варіювання): одиниці можуть замінити одна одну в будь-якому оточенні, не змінюючи змісту висловлення: наприклад, вибуховий і щілинний Г при вимові слова *гора* (росіянами й українцями), корені *твóрог* – *творóг*, *пéтля* – *петл'я*.

Приклади:

- [и] и [ы]: [ы] зустрічається тільки після твердих приголосних; [и] – після м'яких приголосних і на початку слова. Це варіанти однієї фонемі.

- Якщо в російській мові послідовності звуків [ом], [ој] та [ју] (орфографічно – -ью) завжди зустрічаються в різних оточеннях (*столом, рукой, ночью*), то вони являють собою варіанти одного граматичного елемента – морфемі

2. Одиниці зустрічаються в одному оточенні, але при заміні їх одна одною змінюється семантика: рос. *герои* – *герой*, тобто *И* та *Й* – це різні фонемі (контрастивна дистрибуція). Якщо два звуки можуть зустрічатися в одному й тому ж оточенні і при цьому розрізняють зміст висловлювань, вони є представниками різних фонем. (Це – загальне правило фонології, яке лише записане в термінах дистрибутивного аналізу.) Раз зустрічаються пари *рук* і *лук*, *мор* і *мол*, *болт* і *борт*, значить, ця мова має дві різні фонемі – (л) і (р).

3. Якщо два звуки ніколи не зустрічаються в одному оточенні (випадок «додаткової дистрибуції»), вони належать одній фонемі; вони – алофони (представники однієї фонемі): *г* в *город* – вибуховий або фрикативний. У літературній корейській мові звуки [л] і [р] ілюструють це правило. Звук [р]

зустрічається між голосними і перед звуком [ʙ], звук [л] з'являється у всіх інших випадках. У положенні перед голосним кінцевий приголосний кореня звучить як [p], якщо ж голосного далі немає, то корінь закінчується звуком [л]. У корейській мові тол («камінь»), поєднуючись з умул («колодязь»), дає складне слово торумул («колодязь, викладений каменем»). Аналогічно кул («печера») + умул = курумул («глибокий колодязь»); пол («щока») + умул = порумул («ямочка на щоці»). Корейські [л] і [p] невідомі в одному оточенні, отже, вони – алофони однієї і тієї ж фонемі, а не різні фонемі.

Такі ж правила застосовуються при виокремленні морфем. І тут кандидати в морфемі (послідовності фонем) перевіряються на схожість дистрибуції. Результат може бути трояким: 1) два кандидати – вільні варіанти однієї морфемі (рос. *калош-а* і *галош-а*); 2) кандидати – різні морфемі (рос. *би-* в *бить* і *пи-* в *пить*); 3) вони – аломорфи однієї морфемі (рос. [би] і [бі] у словах *бить* і *бью*: перший зустрічається перед приголосними, другий – перед голосними); *рук-ой* – *рук-ою*.

Слідом за виділенням справжніх лінгвістичних одиниць (наприклад, фонем або морфем) настає черга об'єднання їх у дистрибутивні класи. Тепер уже трьома правилами не обійтись. Загальний принцип такий: одиниці мови, подібні у своїй дистрибуції, об'єднуються в один дистрибутивний клас. Так, англійські іменники (*boy, book, dog, street, war, peace* і под.) виділяються в особливий клас не тому, що вони можуть позначати предмет (це був би семантичний принцип, до того ж застосовний лише до частини іменників), а тому, що в тексті їм можуть передувати слова з класу детермінантів: *a, the, my, this, some* і под., самі ж вони передують словам з класу дієслів (*is, has, looks, can* і т. д.).

У доповненому й уточненому вигляді дистрибутивний аналіз застосовувався для дослідження всіх рівнів мови, включаючи морфологію, синтаксис і семантику.

Найлегше методу дистрибутивного аналізу піддаються одиниці фонетичного рівня, через те що їхня кількість невелика й суворо обмежена.

Застосування методу дистрибутивного аналізу до одиниць морфемного рівня ускладнюється їхньою кількістю.

Використання методу дистрибутивного аналізу на синтаксичному рівні має певну специфіку. Зокрема, для встановлення дистрибутивних відмінностей між лексико-синтаксичними класами використовуються такі прийоми:

- субституція (підстановка), тобто заміна словоформи в одній і тій самій позиції або заміна оточення однієї і тієї ж форми;
- перестановка, тобто зміна місця розташування для з'ясування позицій, які може заміщати одна й та сама форма;
- реконструкція, тобто відновлення повної структури висловлювання.

4. Метод безпосередніх складників (БС)

Метод БС використовується для отримання синтаксичної інформації. Це подання словотвірної структури слова і синтаксичної структури словосполучення чи речення у вигляді ієрархії вкладених один в одного елементів. Термін «безпосередній складник» уведений Леонардом Блумфілдом (у 1933 р), що прокоментував його так: «Будь-яка людина, що говорить англійською, поставивши собі подібну мету, без сумніву, сказала б нам, що безпосередніми складниками *Poor John ran away* є дві форми *poor John* ‘бідний Джон’ і *ran away* ‘втік геть’; що кожна з них у свою чергу є комплексною формою; що безпосередніми складниками *ran away* будуть *ran ...* і *away ...*; і що складниками *poor John* є ... *poor* і *John*».

Очевидною є відповідність між аналізом за безпосередніми складниками і традиційною процедурою «розбору» речення на «підмет» і «присудок» і опису кожного з них, у відповідних випадках, у термінах слів, словосполучень і несамоствійних речень різних типів. Речення Блумфілда може бути описане як просте речення, підметом якого є іменна група, що складається з іменника *John*, «який означається» прикметником *poor*; а присудком цього речення є дієслівна група, що складається з дієслова *ran*, «яке означається» прислівником *away*. В основі обох підходів до граматичного аналізу лежить твердження, що речення є не просто лінійною послідовністю елементів, а складаються з «шарів» безпосередніх складників, причому кожний складник більш низького рівня є частиною складника вищого рівня. Розчленування речення на кілька «шарів» його складників може бути графічно представлене цілою низкою способів. Ми можемо використовувати дужки: [(*Poor John*) (*ran away*)]. Можна також побудувати дерево (див. рис.).

Ці два способи подання еквівалентні. (Символи *x*, *y* і *z* використовуються тут виключно для зручності посилань на діаграму.) Наведене вище дерево залежностей слід інтерпретувати в такий спосіб: кінцеві складники речення (елементи, з яких побудоване речення) – це *poor*, *John*, *ran* и *away*; слова *poor* і *John* є безпосередніми складниками однієї конструкції *poor John*, так що гілки, які ведуть до них, виходять безпосередньо з одного «вузла» (*y*); слова *ran* і *away*, що є безпосередніми складниками іншої конструкції, зв'язані за допомогою найближчого вищого «вузла», спільного для них обох (*z*); а ці дві конструкції *poor John* і *ran away* є безпосередніми складниками конструкції вищого рівня, самого речення, тому вони обидві виходять безпосередньо з «вузла» *x*. Відзначимо, що ні в представленні структури складників речення за допомогою дужок, ні в еквівалентне представлення у вигляді дерева не включаються відомості про те, що *poor* – прикметник, що *poor John* є іменною групою і под. Ми також не враховували той факт, що *poor John* – «підмет», а *ran away* – «присудок», не враховували й існування «модифікаторів». У цьому відношенні наш аналіз речення за безпосередніми складниками відрізняється від аналізу в термінах категорій традиційної граматики і поки що «бідніший» від нього.

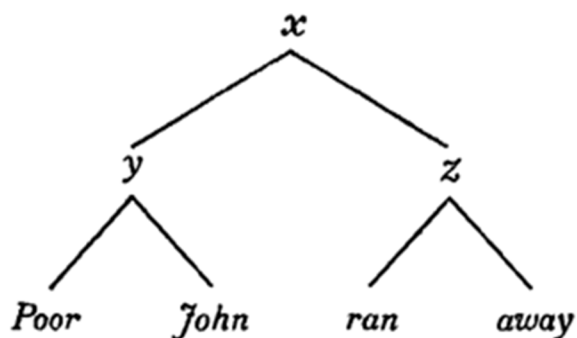

Рис. 8. Непосредственные составляющие по Блумфилду.

Отже, метод заснований на припущенні, що будь-яка складна одиниця мови чи тексту складається з двох більш простих, що лінійно не перетинаються, одиниць – її безпосередніх складників (БС). Останні, у свою чергу, можуть розкладатися на ще менші БС і т. д., аж до елементарних (неподільних). Межі між БС завжди проводяться так, щоб отримувані частини були максимально незалежні одна від одної, тобто здатні до самостійного вживання і поза даною конструкцією. Наприклад, правильне членування на БС рос. слова «исподнизу» – (испод-) (-низу) з подальшим ((ис-) (-под-)) ((-низ-) (-у), а не (ис-) (-поднизу) чи (исподниз-) (-у), бо частини «поднизу» и «исподниз» як самостійні одиниці мови не існують.

При членуванні на БС словосполучення чи речення застосовується ще один принцип: один з БС повинен бути ядром членованої конструкції (представляти всю конструкцію в її зовнішніх синтаксичних зв'язках), а інший – маргінальним елементом. В іменній групі «*мой брат*» ядром є іменник, маргінальним елементом – означення; у дієслівній групі «*написать статью*» ядро – дієслово, а маргінальний елемент – іменна група. Відповідно до обох зазначених принципів речення «*Мой брат за день написал большую статью*» ділиться на БС (зі спрощеннями) так (у дужки беруться маргінальні елементи): ((*Мой*) *брат*) (*за (день)*) *написал* ((*большую*) *статью*). За змістом це членування відповідає розкладанню основного складу речення на групу підмета і групу присудка, з виділенням у останній групі обставини (*за день*) і решти частини дієслівної групи (*написал большую статью*) і т. д.

Деякі передумови методу БС є надто жорсткими. Існують слова і конструкції, які природно розчленовуються не на дві, а на три частини: рос. (вз-) (-морь-) (-е), (дом) (и) (сад). БС не обов'язково вкладаються один в одного, а можуть і перетинатися, наприклад: «*такой интересный, что все заслушались*», де БС «*такой интересный*» перетинається з БС «*такой, что все заслушались*». З позицій методу БС виявляються нерозрізняювальною велика кількість конструкцій з виразно неоднаковою синтаксичною структурою, пор. суб'єктні конструкції типу «*развитие событий*» та об'єктні конструкції типу «*изучение событий*».

Проте розроблений у межах методу БС спосіб подання синтаксичної структури речення у вигляді ієрархії БС завдяки своїй відносно легкій

формалізованості, виявився життєздатним і був опанований і розвинутий у формальних моделях мови (Н. Хомський, В. Інґве, І. Бар-Хіллел та ін.), особливо в О.В. Гладкого, який запропонував комбінувати структури. У 60-х роках цей спосіб набув застосування в системах автоматизованого перекладу для синтаксичного аналізу і синтезу речень (згортання й розгортання за БС).

5. Трансформаційний аналіз

Наступний крок у розвитку дистрибутивного аналізу та аналізу за БС – трансформаційний аналіз. Використовується для демонстрації синтаксичних і семантичних подібностей та відмінностей між складними мовними об'єктами через схожість та відмінність у їхніх трансформаційних потенціалах (наборах трансформацій, припустимих для них). Поняття трансформації вперше було використано в працях Зелліґа Харріса. Безпосереднім приводом для введення такого поняття були труднощі синтаксичного аналізу деяких ізольованих від контексту речень. Припустимо, що необхідно провести синтаксичний аналіз рос. речення *'Я в магазині'*. Якщо це речення розглядати ізольовано, то між першим і другим БС встановлюється прямий зв'язок, а відсутність дієслова не відчувається. Але якщо це речення введено в контекст: *'Где Вы покупаете яблоки? – Я покупаю их на рынке, а Вы? – Я в магазине'*, то для аналізу цього речення необхідно вийти за його межі й представити його як перетворення іншого речення: *'Я покупаю яблоки в магазине'*.

При такому підході серед усіх речень конкретної мови виокремлюється порівняно невеликий клас ядерних речень, а всі інші речення розглядаються як результат їхніх перетворень, тобто як їхні трансформації. Наприклад, будь-яка пасивна конструкція може розглядатися як трансформація, тобто результат перетворення активної конструкції.

У процесі трансформації конструкція не повинна змінювати свій загальний смисл. Гарантією цього є збереження ідентичності лексичних морфем. Оскільки трансформаційний метод дозволяє подати у формалізованому вигляді відношення синтаксичної похідності, то він застосовується і для класифікації тих видів конструкцій, які не може розрізнити аналіз за БС. Н-д, речення *'Стол накрыт официантом'* походить від ядерної конструкції *'Официант накрыл стол'*, у той час як реченню *'Стол накрыт скатертью'* відповідає вихідна конструкція *'Кто-то накрыл стол скатертью'*. Цим для російської мови доводиться функціональна неоднозначність додатка в орудному відмінку.

Трансформаційний метод отримав розвиток у працях американського вченого Ноама Хомського. Зокрема, ним описані 24 типи трансформацій і розроблена послідовність їхнього застосування. Основними трансформаційними операціями є:

1) **субституція**, тобто заміна одного елемента іншим:

'Этот студент уже ушел.' → *'Он уже ушел'*;

2) **пермутація**, тобто перестановка елементів: *'Она купила яблоки.'* → *'Купила она яблоки?'*;

3) **ад'юнкція**, тобто додавання елемента: *'Он пришел.'* → *'Он не пришел.'*;

4) **еліпсис**, тобто вилучення елемента: *'Мы идём в театр.'* → *'Мы в театр'*;

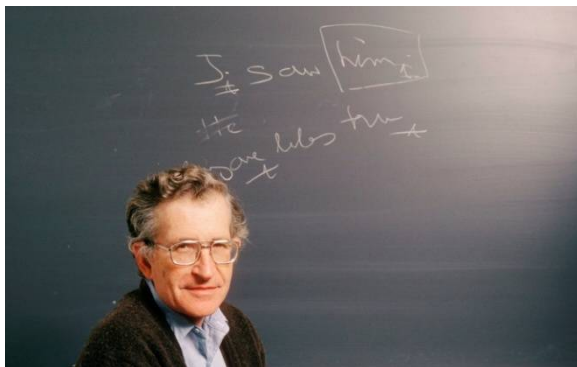
5) **активізація – пасивізація**: *Рабочие строят дом. – Дом строится рабочими;*

б) **номіналізація**: *Он приехал – его приезд.*

Трансформаційний метод і метод аналізу за БС лягли в основу створення породжувальної (генеративної) граматики, яка повинна пояснювати процес породження численних формально правильних структур у цій мові. Ноам Хомський був автором першої граматики англійської мови, що побачила світ у 1957 році. Граматика мови розуміється тут не як набір мовних одиниць, а як своєрідний механізм, що породжує лише граматично правильні структури. Поняття граматичної правильності не збігається з поняттям осмисленості. Наприклад, фраза *'Моя твоя не понимает'* цілком осмислена, але граматично неправильна, а фраза *'Высокое дно пляшет от теплого горя'*, навпаки, безглузда, але граматично правильна.

Генеративна (породжувальна) граматика Н. Хомського

Одна з перших спроб створення суб'єктної моделі мовленнєвої діяльності

належить відомому американському філософу мови, лінгвістові **Аврааму Ноаму Хомському** (народився в 1928 році). Для лінгвістів Ноам Хомський – все одно що Пол Маккартні і Джон Леннон для любителів рок-музики. Що ж революційного зробив Хомський і чому про це все ще важливо знати сьогодні?

До появи Хомського в науках про людину панував біхевіоризм. Для біхевіориста володіння мовою – це результат наування. Людина, згідно з цією теорією, виробляє мовні висловлювання приблизно так само, як собаки Павлова виділяють шлунковий сік.

Усе, чим займалася лінгвістика до Хомського – це накопичення знань про засоби й норми конкретної мови; максимум – об'єднанням мов у мовні групи і їхньою порівняльною характеристикою. Ніхто до Хомського не сприймав мову як вроджену особливість; мова не оцінювалася як така ж система пізнання світу, як, скажімо, зорове або візуальне сприйняття.

Н. Хомський ставив такі питання: як пояснити шалену швидкість, з якою маленькі діти засвоюють мову, котрою розмовляє їхнє оточення? Яким чином дитина відрізняє мовлення від інших звуків? Як вони відчувають різницю між *«згоріти на сонці»* і *«згоріти дотла»*? Чому діти всіх країн світу засвоюють рідну мову приблизно за однаковий період часу, і ніякі мовні відмінності, що так довго вивчалися запеклими лінгвістами, не впливають на

цей процес? Людина, зауважив Хомський, вже в найбільш ранньому дитинстві здатна породжувати висловлювання, яких ніколи не чула. Припустимо, дитині кажуть: «*Мама мила раму*». Поміркувавши, дитина може відповісти: «*Рама мила маму*» або «*Мама мила маму*» і так далі. Те, що ми знаємо і вміємо, майже з самого початку не відповідає нашому досвіду і в багато разів його перевершує. Набір висловлювань, які можна породити природною мовою, потенційно нескінченний. Це безмежне поле можливостей просто не може бути результатом навчіння.

Дитина, пізнаючи мовлення (а це приблизно років до п'яти) отримує досить уривчасті відомості про мову і її правила; і все ж вона схоплює їх. Явно не з досвіду, оскільки досвіду в дитини поки що недостатньо. Значить, знання про граматику мови мають апіорний характер, і кожна людина має своєрідний вбудований модуль якихось універсальних лінгвістичних принципів. Ідеться не про принципи російської мови або китайської; з'являється поняття «універсальної граматики»: «... *Дитина здатна вивчити будь-яку мову лише тому, що є фундаментальна відповідність між усіма людськими мовами, тому що «людина всюди однакова»*. Більше того, функціонування мовної здатності відбувається оптимально в певний «критичний період» розумового розвитку». Хомський запропонував радикально змінити наші уявлення про мову: він почав розглядати її як частину генетичної програми, закладеної в людині. Так була створена теорія «породжувальної (генеративної) граматики».

Подібний шлях міркувань колись привів Платона до думки про існування вроджених ідей. Хомський переносить проблему у сферу лінгвістики і робить висновок: людська мовна здатність вкорінена в біології.

Мова – це орган людського тіла, суперкомп'ютер, який ушитий у нашу черепну коробку.

Аналогія з комп'ютером з'явилася тут не випадково: саме Хомський вперше охарактеризував мову як обчислювальну систему. У 1950-ті вже були сформульовані основи теорії інформації Тьюринга й Шеннона. Якщо раніше лінгвісти дивилися на людські мови і бачили нескінченну й хаотичну різноманітність, то завдяки Хомському за різноманітністю почала вгадуватися спільна схема. Цю схему Хомський і назвав універсальною граматиною. Це те, що об'єднує всі чинні мови, – набір правил і структурних блоків, завдяки яким можливий переклад з однієї мови на іншу і швидке засвоєння будь-якої мови в дитячому віці. Мова – це не слова, а структурна ієрархія. Основа мови – сукупність синтаксичних правил, за якими будується будь-яке висловлювання.

На перший погляд навіть близькоспоріднені мови суттєво відрізняються одна від одної. Російською та англійською ми говоримо «*красная роза*» и «*red rose*», а французькою – «*rose rouge*»: відрізняються не лише слова, але й порядок слів у реченні. Ми звикли, що в мові є поділ між суб'єктом і об'єктом дії. Але в мові американських індіанців навахо об'єкт присутній в позначенні самої дії. Наприклад, дієслово *sela* в дослівному

перекладі з мови навахо означає: «я, довгий і тонкий, лежу на землі, простягнувшись як мотузка».

Що робить можливим переклад з однієї мови на іншу, незважаючи на всі відмінності між ними? Послідовник Хомського Майкл Бейкер називає цю проблему «парадоксом шифрувальника». Під час Другої світової війни американці змогли розшифрувати військово-морський шифр японців, що почасти й забезпечило їм перемогу. Японці американський код розшифрувати не змогли. Справа в тому, що замість коду американці використовували ту саму мову навахо: індіанці, призвані на військову службу, перекладали повідомлення з англійської на навахо під час відправлення, і з навахо на англійську – під час отримання. Незважаючи на початкові побоювання, розшифрування відбувалося точно і швидко: жодної серйозної помилки в перекладі індіанці не припустилися. З одного боку, навахо й англійська суттєво відрізняються одна від одної – якби не відрізнялися, японці швидко відгадали б загадку. З іншого боку, вони досить схожі – інакше точний переклад з однієї мови на іншу був би неможливий. Цей парадокс якраз і вирішує теорія Хомського.

Хомський припустив, що у всіх людей є вроджена мовна здатність – приблизно така ж, як здатність ходити на двох ногах, але ще більш унікальна.

Саме ця здатність робить людей такими своєрідними істотами. Системи комунікації тварин існують вже близько мільярда років, але нічого схожого на мову ми в них не знайдемо. Саме через твердження про унікальність людської мови теорія Хомського десятиліттями була зручною мішенню для етологів (фахівців з поведінки людини і тварин) і когнітивістів. Чим більше ставало відомо про комунікації у тварин, тим менш унікальною виглядала мова людини. Виявилось, що тваринам відомо, що таке символізація і «довільність знака»: один і той самий рух у бджолиному танці залежно від контексту може означати різну відстань до об'єкта пошуків. Вважалося, що лише людина може виробляти концептуальні структури (наприклад, «діяч – дія – мета»). Потім виявилось, що все це є вже в приматів.

Що ж тоді відрізняє людську мову від інших систем комунікації? Відповідно до пізньої версії теорії Хомського, людська мова стала тим, чим вона стала, завдяки рекурсії і логічній операції поєднання.

У 2002 році в журналі Science вийшла знакова стаття Хомського, написана в співавторстві з етологами Марком Хаузером і Текумзе Фітчем. Хомський припустив, що **в основі універсальної граматики** – а значить і мови як такої – **лежить рекурсія**. Рекурсія – це найпростіша логічна операція, при якій одна одиниця висловлювання вкладається в іншу. Речення «Вот кот, который пугает и ловит синицу, которая часто ворует пшеницу, которая в темном чулане хранится в доме, который построил Джек» – приклад цієї мовної властивості. Саме рекурсія, на думку Хомського, робить можливою нескінченну різноманітність людських мов і речень всередині

кожної з них. В основі всіх мовних висловлювань – і дитячого віршика також – лежить найпростіша операція поєднання.

Поєднання (*Merge*) – це операція, яка перетворює окремі синтаксичні одиниці в нову синтаксичну одиницю. Наприклад, вираз «син брата вчителя» – результат поєднання виразів «син» і «брат вчителя». До будь-якої подібної одиниці можна додавати нові вирази до нескінченності. На думку Хомського, рекурсія – єдина незмінна основа мовної здатності, і з'явиться вона могла лише одномоментно. Не було ніяких поступових кроків, до яких звикли прихильники еволюційного підходу.

Поступово змінювалися зовнішні системи вираження і розуміння – наприклад, голосові зв'язки і слуховий апарат, який у людини майже не відрізняється від слухового апарату вищих приматів. Поступово змінювалися ментальні здібності людини і структура його мозку. Але мова як така виникла в результаті стрімкого еволюційного стрибка. У новій книзі «Людина, яка промовляє» Хомський резюмує: близько 80 000 років тому відбулося щось напрочуд дивовижне. Людина навчилася думати, як ми, і говорити, як ми. З того часу в наших мовних і когнітивних здібностях принципово нічого не змінилося.

Як стверджує Хомський, мовна здатність могла виникнути в результаті невеликої зміни нейронних мереж мозку. Відбулася лише незначна перемаршрутизація, невелика поправка в межах загального структурного плану – але її наслідки виявилися колосальними. Для того, щоб ця зміна закріпилася під час відбору, потрібно було всього лише кілька тисяч поколінь – якась мить за мірками еволюціоністів. За цей час мовна здатність поширилася у всієї популяції і стала найважливішою відмінністю людини від усіх інших видів. Можливо, мова існувала й у неандертальців. Але вони залишили занадто мало свідчень символічної поведінки, і Хомський цю ймовірність відкидає.

Згідно з новою версією теорії Хомського, мова постала як інструмент мислення, а комунікативні завдання почала виконувати пізніше.

Для комунікації, здається, достатньо було б того репертуару сигналів і символів, який є у приматів. Справжнє значення мови, стверджує Хомський, полягає в тому, що вона робить можливим абстрактне і творче мислення. Мова спочатку дозволяє створювати «можливі світи» в нашій голові, а вже потім – ділитися своїми думками з оточенням. Комунікація, пише Хомський, «це своєрідна інтрига, в ході якої мовець виробляє якісь зовнішні події, а слухач намагається щонайвлучніше співвіднести їх зі своїми власними внутрішніми ресурсами».

У цієї думки Хомського є багато супротивників. Якщо він має рацію, то чому діти, які вирости поза суспільством, так і не освоюють мову? Адже ніхто не заважає їм мислити і будувати «можливі світи» у себе в голові. Ймовірно, мову все-таки не можна відокремлювати від того, як і навіщо ми її використовуємо. Це слабкий бік теорії універсальної граматики, на яку сьогодні звертають увагу дуже часто.

*Діти з народу
піраха в Амазонії. У їхній
мові, як стверджує
Деніел Еверетт,
відсутня рекурсія, що
повністю спростовує
логічні побудови
Хомського.*

Хомський дивиться
на мову поглядом
натураліста. Для нього це
система, яка підпорядко-

ується природним законам – так само, як їм підпорядковується форма сніжинки чи будова людського ока. Не існує величезної кількості типів очей. У всіх тварин очі приблизно однакові – частково через обмеження, задані фізикою світла, а почасти тому, що лише одна категорія білків (опсини) може виконувати необхідні для зору функції. Так само і з мовою. Є спільний мовний механізм – і безліч варіацій, які будуються на його основі.

За Н. Хомським, граматики повинна встановлювати співвідношення між акустичними (мовленнєвими) сигналами і смислами (пор. співвідношення «смысл \rightleftharpoons текст»). Речень може існувати теоретично нескінченно багато. Цілком очевидно, стверджує Хомський, що наша пам'ять не в змозі зберігати навіть просто надто велику кількість речень. Крім того, ми постійно створюємо і відповідно розуміємо абсолютно нові речення – у цьому виявляється, за словами Хомського, «творчий аспект» мови. Отже, те, що засвоює кожна людина, опановуючи мову, – це не набір речень, а набір, або, точніше, система правил: в основі всіх можливих речень лежить одна й та сама система правил, що і забезпечує можливість їхнього створення і розуміння. Це і є знання мови, або, за Хомським, мовна компетенція носія мови. «Пускаючи в хід» своє знання мови, носій мови виробляє і розуміє реальні речення, і ця діяльність називається вживанням.

Мова, за Хомським, це механізм породження «синтаксично правильних ланцюжків» (речень) з «мінімальних одиниць, що функціонують синтаксично» (переважно слів і словоформ) у свідомості ідеального носія. Ідеальний мовець володіє мовною компетенцією, котра забезпечує розуміння висловлювання. Але ж мовлення нескінченно різноманітне. Чи є межі в мовної компетенції? На думку Хомського, для розуміння цієї нескінченності необхідний набір якихось кінцевих засобів, які він знаходить власне в самих лінгвістичних структурах (у самих знаках), а не за їхніми межами, залишаючись при цьому в самих «кубиках» і «пазлах».

У генеративній лінгвістиці вимозі, згідно з якою граматики повинна забезпечувати встановлення співвідношень сигналів зі смислами, надається абсолютний характер: вважається, що кожного разу, коли існують реальні

можливості різної смислової інтерпретації даного речення, граматики повинна пояснити, чому це можливо. Наприклад, рос. речення *Посещения родственников не всегда приятны* має дві можливі смислові інтерпретації: «Відвідувати родичів не завжди приємно» і «Коли [вас] відвідують родичі, це не завжди приємно». Однак за наявності двох смислових інтерпретацій це речення має одну і ту ж синтаксичну структуру, принаймні однакову структуру в термінах безпосередніх складників (БС), а саме від цієї теорії відштовхувався Хомський.

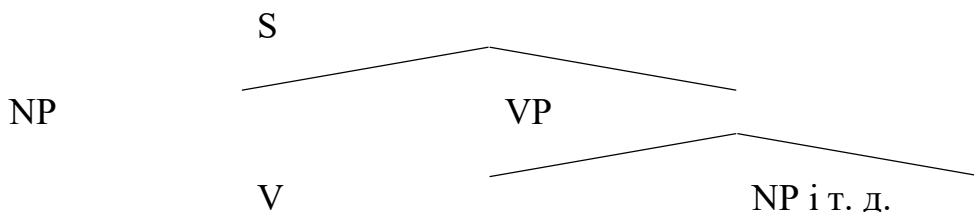
Хомський вважає, що традиційна структурна лінгвістика обмежується аналізом поверхневих явищ у синтаксисі, або, інакше, аналізом поверхневої структури речення. Але якщо така поверхнева структура не дає можливості пояснити різні інтерпретації одного і того ж висловлювання (як у наведеному прикладі), реченню притаманна, крім поверхневої структури, також певна глибинна структура. У такому випадку йому повинна відповідати одна поверхнева структура, але дві глибинні.

Загальна будова породжувальної граматики має такий вигляд. Граматика складається з трьох компонентів: *синтаксичного, семантичного та фонологічного*. Два останні компоненти є такими, що «інтерпретують»: основний компонент – це синтаксичний, він породжує речення (точніше, їхні синтаксичні описи), а семантичний і фонологічний компоненти лише надають їм відповідної інтерпретації, перший – смислово, другий – фонетично.

Синтаксичний компонент містить, у свою чергу, базовий субкомпонент і трансформаційний субкомпонент.

Базовий субкомпонент оперує правилами підстановки. Базовий субкомпонент (як і всі компоненти і субкомпоненти граматики) мислиться у вигляді своєрідного облаштування, що працює автоматично в такий спосіб: на вхід цього облаштування подається символ S (речення), який за правилами підстановки замінюється символами NP (іменна складова) і VP (дієслівна складова). Відповідно в результаті виходить дерево:

Схема 1

Базовий субкомпонент описаним способом породжує базові БС-показники й відповідні їм базові ланцюжки. Ці ланцюжки й показники надходять у розпорядження трансформаційного субкомпонента, робота якого полягає в застосуванні до базових БС-показників трансформаційних правил.

Трансформаційні правила діляться на обов'язкові та факультативні, тобто відповідні правила, застосування яких для породження речень такого типу є обов'язковими, і всі інші.

Речення, які породжуються із застосуванням лише обов'язкових трансформацій, називаються ядерними.

В основі кожного речення лежить одне або кілька ядерних речень. В останньому випадку послідовність БС-показників ядерних речень називається **б а з и с о м** речення.

Послідовність БС-показників і трансформаційних правил, які до них застосовуються для породження відповідного речення, і являє собою глибинну структуру цього речення, чи його трансформаційний показник (Т-показник).

Розглянемо спрощений приклад того, як здійснюється породження речення в генеративній граматиці.

Припустимо, що необхідно породити речення *Я боюсь, рабочий, который покинул свою работу, будет уволен* (російський переклад англійського прикладу, що належить Хомському). Базисом цього речення є послідовність з БС-показників трьох ядерних речень, які породжуються базовим субкомпонентом і деякими обов'язковими трансформаціями:

A_1 – *Я боюсь* Δ (символ «дельта» – це так званий "порожній символ", що допускає підстановку на його місце необхідних непустих символів, знаків відповідних категорій, а в термінальному ланцюжку – слів чи конструкцій);

A_2 – Δ *уволит рабочего*;

A_3 – *Рабочий покинул работу*.

Якщо максимально спростити й деформалізувати синтаксичні процедури, то процес породження речення буде виглядати так.

Перша трансформація застосовується до ядерного речення A_3 . Це – одинарна означальна трансформація ($T_{озн.}$), і полягає вона в перетворенні речення A_3 в конструкцію, де VP виступає як означення до NP: *Рабочий* (NP) *покинул работу* (VP) \rightarrow *Рабочий, который покинул работу*.

Друга трансформація – узагальнена трансформація вставлення ($T_{вст.}$): результат першої трансформації вона «вставляє» в ядерне речення A_2 . Результат цієї трансформації: Δ *уволит рабочего, который покинул работу*.

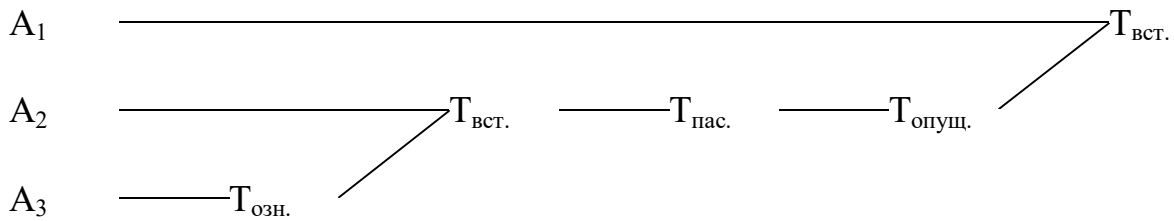
Третя трансформація – одинарна трансформація пасивізації ($T_{пас.}$), результат попередніх трансформацій вона перетворює в конструкцію: *Рабочий, который покинул работу, будет уволен* Δ .

Четверта трансформація – одинарна трансформація опущення ($T_{опущ.}$): внаслідок її дії опускається «порожній символ» у наведеній вище конструкції.

Нарешті, остання трансформація – знову узагальнена трансформація вставлення, яка «вставляє» результат усіх попередніх трансформацій на місце «порожнього символу» речення A_1 і отримує: *Я боюсь, рабочий, который покинул работу, будет уволен*.

Усі ці процедури можуть бути представлені схематично:

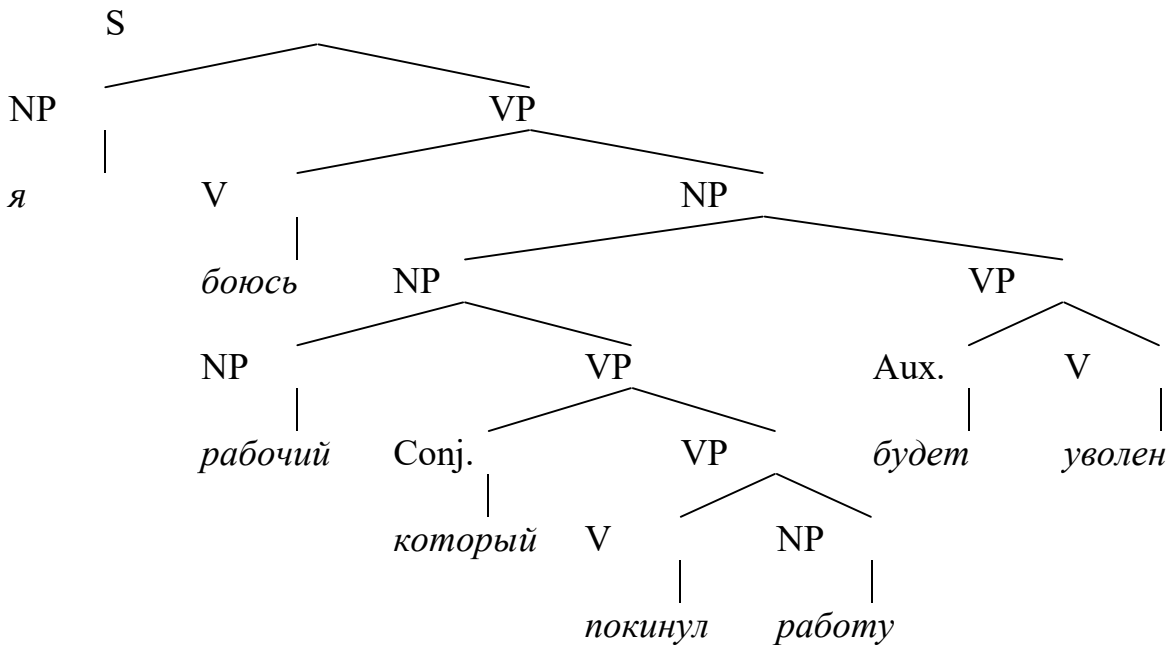
Схема 2

Наведена тут схема 2 і є Т-показником, тобто глибинною структурою речення *Я боюсь, рабочий, который покинул работу, будет уволен.*

Його поверхнева структура – БС-показник – зображена на іншій схемі (схема 3), де Conj – сполучне слово.

Схема 3

Гіпотеза Хомського дає пояснення здатності дитини швидко опанувати будь-яку мову. Однак вона навряд чи може бути визнана беззастережно. Зокрема, важко собі уявити, яким чином у процесі еволюції в мозку людини могла сформуватися така складна структура, яка майже повністю залишається невикористаною. Цілком вірогідно, що ці відомі факти можуть мати інші пояснення.

Одне з таких можливих пояснень запропонував американський лінгвіст Д. Бікертон. Він вивчав креольську мову, якою розмовляють діти іммігрантів-робітників на Гавайських островах. Учений виявив, що вони самостійно створили цю єдину для всіх них мову без будь-якого впливу з боку батьків, котрі були привезені на Гавайські острови з різних країн і говорили різними мовами «піджин», що не мали певної структури.

Ця креольська мова, що не мала нічого спільного з граматичними структурами мов, відомих попереднім поколінням, виявила, однак, значну схожість зі структурою інших креольських мов, що виникли в інших частинах земної кулі. Розвиток креольської мови на Гавайських островах дозволяє припустити, що, коли діти вчаться говорити, у них спочатку формується креольська мова абстрактного типу. Іншими словами, вроджений механізм людини не надає в розпорядження дитини набір граматичних моделей, а формує в неї єдину і вельми специфічну модель. Така специфічна модель не пригнічувалася згодом лише в мовному колективі, де говорили на «піджин», бо там не було граматичних моделей, здатних конкурувати з вродженою граматиною дитини. А потім вроджена граMATика обросла лексичними одиницями, що були в цій місцевості, і виникли креольські мови.

На підтвердження своєї гіпотези Д. Бікертон наводить факти, які свідчать про те, що помилки, зроблені в ранньому віці англійськими дітьми, відповідають моделям креольської мови. Окрім того, спостереження показують, що, коли граматична структура креольської мови не збігається з відповідною граматичною структурою місцевої мови, діти регулярно роблять помилки щодо структури місцевої мови. І навпаки, якщо граматичні структури обох мов більш-менш збігаються, відзначається швидке і безпомилкове оволодіння дитиною структурою місцевої мови в дуже ранньому віці. Згодом, через те що люди навколо них послідовно говорять по-англійськи, по-французьки або ще якоюсь мовою, дітям доводиться модифікувати граматику своєї рідної креольської мови, доки вона не починає відповідати граматиці мови місцевої.

Незалежно від справедливості тієї чи іншої гіпотези, наявність у всіх мов істотних універсальних рис не викликає сумніву.

Вважається, що вихід книги Н. Хомського «Синтаксичні структури» (1957 рік) сприяв появі нової, антропоцентричної парадигми. Але новаторство Хомського не стільки в антропоцентризмі, скільки в дослідницькому підході. Квінтесенція його інтелектуальної та методологічної революції – заміна таксономічного (д.-грец. Τάξις ‘лад, порядок’ і νόμος ‘закон’) підходу на генеративний. Структуралісти завжди відштовхуються від самого мовного матеріалу. Вони описують відрізки тексту, послідовно виокремлюючи з нього мовні одиниці. Хомський за основу вивчення мови взяв не мовний матеріал, а абстрактну синтаксичну схему, що дозволяє породжувати та інтерпретувати нескінченну кількість конкретних речень.

Антропоцентризм Хомського і його американських послідовників обмежений абстрактною схемою «Людина взагалі». В американській лінгвістиці людина розуміється дуже узагальнено. Вивчається або людська здатність говорити, або мовець описується з позицій американського етноцентризму. Недоліком генеративної граматики є ігнорування національно-специфічної і культурно-історичної складової мовної особистості.

Відзначимо ще одне принципове розходження Хомського з антропоцентризмом. Заперечується телеологічний (цільовий) тип пояснення, поширений в гуманітарних науках. Генеративізм став різновидом формального підходу. Формалісти пояснюють мовні факти апріорними аксіомами, тобто можна сказати, не пояснюють зовсім. У Хомського ні людський чинник, ні прагнення до гуманітарного пояснення ще не стали наріжними каменями методології, якими вони є в сучасній антропологічній парадигмі.

Згідно з ученням Н. Хомського, мовець взагалі не відіграє якоїсь помітної ролі в синтаксичних трансформаціях. Замість нього саме синтаксичні структури наділяються генеративною функцією. Отже, йдеться про той самий механізм мови, який працює сам по собі, проте невідомо чому і невідомо для чого. Зрозуміло, що словесні структури не породжуються і не інтерпретуються самі по собі. Вони завжди інтегровані в цілісні комунікативні ситуації дій, у яких мовець справді проявляє себе щоразу заново і творчо, оскільки здійснює ці дії автономно від (невідомих йому) об'єктивних систем, обираючи найкращий спосіб досягнення своїх цілей і вирішуючи власні завдання. Проте поняття глибинної структури було для лінгвістики революційним, оскільки дозволило переключити увагу дослідників з поверхні висловлювання на ту сферу, яка перебуває за видимими знаками (хоча в Н. Хомського вони жорстко корелюють з предметними знаками).

6. Метод шести кроків Ю.М. Караулова

У першій своїй книзі "Загальна і російська ідеографія" (1976) Юрій Миколайович Караулов продемонстрував принципово новий підхід до вивчення смислового боку мови, що отримав назву "тезаурусного методу в семантиці". Розроблена автором теорія ідеографії дозволила виявити спільні закономірності в організації лексичної системи на всіх її рівнях – від мікроструктури слова і структури семантичного поля до відображеної в мові картини світу в цілому. Саме в цій книзі Ю.М. Караулов формулює "правило шести кроків", що відбиває таку властивість словника, як його семантична неперервність.

У якості однієї з характерних властивостей словника як лінгвістичного об'єкта Ю.М. Караулов виокремив його семантичну неперервність, тобто обов'язкову наявність семантичного зв'язку між усіма елементами словника. На підставі цього спостереження Ю.М. Караулов сформулював так зване «правило шести кроків»: для двох будь-яких довільно взятих слів у словнику можна знайти спільний семантичний елемент, переходячи від слова до слова по ланцюжку, кожна ланка якого є частиною тлумачення попередньої ланки, причому шлях від кожного з початкових слів до спільного елемента в сумі не перевищує шести кроків.

Наведемо фрагмент книги А.Н. Караулова. «Розкривши навімання словник С.І. Ожегова, оберемо такі далекі один від одного слова, як

«дудчатый» – длинный, узкий и полый внутри. Д. ствол» і «тора – у євреїв: первая часть Библии, так наз. пятикнижие». Ясно, що ці два слова у своїй семантиці не пов'язані одне з одним безпосередньо. Розглянемо послідовно словникові визначення кожного зі слів, що входять у їхній опис.

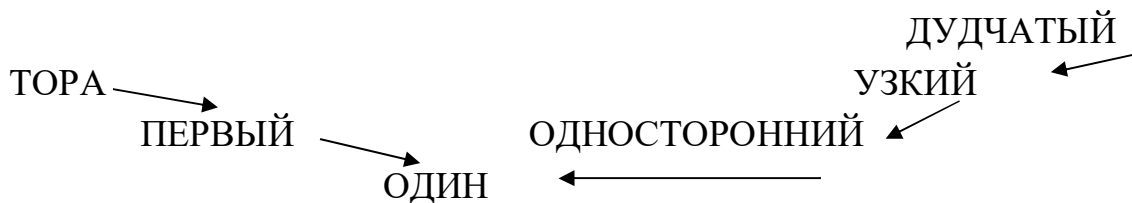
1. Одне із значень слова *узкий*: «4. перен. Односторонний, лишенный широты. У.ум. У.человек».

2. *Односторонний* визначається так: : «2. Находящийся, происходящий только в одной стороне. 3. Идущий только в одном направлении. в одну сторону. 4. перен. Ограниченный, направленный в одну сторону».

У всіх наведених визначеннях фігурує слово *один*.

3. У визначенні слова *первый* дається відсилання до слова *один*.

Таким чином, вже на третьому кроці від *дудчатый* і другому – від *тора*, тобто в сумі на п'ятому кроці виявляється спільність семантичних елементів у вибраних, здавалося б, абсолютно не пов'язаних між собою словах. Схематично цей процес можна зобразити так:

Як показує досвід, ланцюжок, що пов'язує два будь-яких слова в словнику, не лише завжди існує, але для доволно обраних слів він ніколи в сумі не перевищує шести кроків до спільного елемента.

Уявлення про тезаурус як про семантичну модель дозволяє говорити про тезаурусний метод у семантиці, сутність якого полягає у виявленні глобальних зв'язків і закономірностей у семантиці у зв'язку із завданням щодо складання словників-тезаурусів. При цьому найбільш повно виявляється «польова» (парадигматична) системність лексики.

Використовуючи правило шести кроків, Юрій Миколайович Караулов довів, що від рос. *великого до смешного* – 4 кроки.

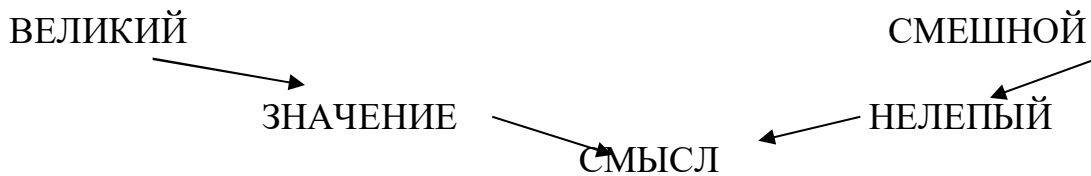
I. *великий* – 1. Превосходящий общий уровень, обычную меру, значение, выдающийся.

смешной – (в третьем значении) 3. перен. **Нелепый**, несуразный.

II. *значение* – 1. **Смысл**, то, что данный предмет (слово, знак, жест) обозначает.

нелепый – Не оправдываемый здравым **смыслом**, странный, несуразный.

Тобто *великий* – як такий, що перевершує певне значення, рос. *значение*, *смешной* – як *нелепый*, а *значение* і *нелепый* визначаються через смисл (стрілки – кроки)..

«Можна вважати, – пише Ю.М. Караулов, – що правило шести кроків відображає ту ж закономірність, згідно з якою встановлюється зв'язок між дефініцією слова і глибиною ідеографічного словника, і в цьому розумінні шість кроків визначають глибину словника взагалі. Якщо тепер за цим принципом розписати весь словник, зобразивши зв'язки між словами графічно (як це зроблено вище для двох пар слів), словник постане як суцільне переплетення ліній, або як невинний рух, як нескінченний процес. Картина нічим не буде відрізнятися від тієї, яка відтворює зв'язки слів у тексті; у цьому сенсі розуміється тут неперервність тексту і неперервність словника» [3, с. 78].

7. Метод семантичних відмінків

Значний внесок у розвиток мови для запису смислових структур і форм зробив Чарльз Філлмор (один із засновників когнітивної лінгвістики). Він прийняв гіпотезу компонентної структури значення та ідею послідовного розкладання смислу слова на більш прості компоненти аж до семантичних примітивів чи атомів смислу. За Філлмором, речення складається з *модусу*, до якого відносяться спосіб, час, модальність, і *пропозиції* – основного смислу. Пропозиція містить предикат, який у поверхневій структурі речення зазвичай виражається дієсловом, іноді – службовим словом (наприклад, предикат спільності в російській мові може передаватися сполучником *с*), і глибинні відмінки, або семантичні ролі, з необхідністю передбачувані цим предикатом: так, предикат, що лежить в основі рос. дієслова *давать*, передбачає глибинні відмінки «агента» (того, хто дає), «об'єкта» й «адресата».

Глибинні відмінки часто не співвідносяться з поверхневими відмінками (або їхніми аналогами в аналітичних мовах), тому в межах відмінкової граматики пропонується система правил перетворення глибинної структури в поверхневу. Зокрема, є правила введення додатків, а правила введення підмета організовані в такий спосіб:

- відмінок «агент» виражається підметом у першу чергу;
- якщо в якомусь реченні відмінок «агент» не передається підметом, позицію підмета займає слово, що в пропозиції має відмінок «інструмент»;
- якщо підметом не передається і відмінок «інструмент», ним виражається відмінок «об'єкт».

Правила формального вираження відмінків описують відповідність глибинних відмінків і елементів поверхневої структури речень цієї мови: так, в англійській мові відмінку в поверхневій структурі зазвичай відповідає прийменник *with*, однак, якщо слово з відмінком «інструмент» вживається у

функції підмета, прийменник *with* вилучається. Окреме правило вказує, що при дієслові *play* прийменник *with* може як елімінуватися (*He can play piano* 'Він вміє грати на фортепіано'), так і замінюватися прийменником *on* (*He is playing a sonata on the piano* 'Він грає сонату на фортепіано').

До недоліків теорії слід віднести відсутність чітких визначень і критеріїв виділення семантичних ролей, невизначеність статусу ролей в утворенні речення, ступеня повноти набору ролей та меж між виконавцями ролі та іншими елементами речення.

Ч. Філмор виділяє такі семантичні ролі:

1. агент – ініціатор дії, істота;
2. об'єкт – річ, яка є об'єктом дії;
3. контрагент – сила, проти якої спрямована дія;
4. адресат – особа, для якої відбувається дія;
5. пацієнт – річ, яка відчуває ефективність дії;
6. результат;
7. інструмент – фізична причина дії / стимул;
8. джерело – початковий стан об'єкта до початку дії.

У реченні *Мальчик резал ножом колбасу* предикат *резал* передбачає такі семантичні відмінки: слово *мальчик* грає роль агента (агентива), *ножом* – інструмента (інструментатива), *колбасу* – об'єкта.

8.

Вченням про опозиції наука зобов'язана видатному російському філологу М.С. Трубецькому, що був одним з засновників Празької лінгвістичної школи. Розроблене М.С. Трубецьким вчення про опозиції містить у своєму підґрунті відому тезу Ф. де Соссюра: «Весь лінгвістичний механізм обертається навколо тотожностей і відмінностей, причому ці останні є лише зворотною стороною перших». Проте ні сам Соссюр і ніхто інший до Трубецького цілісної теорії опозицій не репрезентував.

Подамо короткий перелік тих положень теорії, які лежать в основі методу. Перш за все слід підкреслити, що не кожна відмінність є опозицією. Опозиція можлива лише тоді, коли між її членами наявні не лише відмінності, але й спільні ознаки. Ці останні називаються підставою для порівняння, а розпізнавальну ознаку прийнято називати диференціальною ознакою. Опозицію можна визначити як семантично релевантну відмінність за однією ознакою при подібності інших.

Підстава опозиції може розглядатися як певний абстрактний інваріант. Реальні елементи тоді стають варіантами, ускладненими деякими додатковими ознаками. При порівнянні враховуються й розглядаються не всі ознаки, а лише ті, котрі визнані істотними для запропонованої моделі.

М.С. Трубецької розрізняє опозиції щодо системи та опозиції між членами опозиції. Один з більш пізніх дослідників, що успішно поєднав теорію опозиції з теорією графів, С. Маркус переконливо показав, що

опозиції щодо системи доцільніше розглядати як відношення між опозиціями.

Опозиції між членами опозиції поділяються на привативні, або бінарні, градуальні, або ступінчасті, й еквіполентні, або рівнозначні. Привативними називаються опозиції, один член яких характеризується наявністю, а інший відсутністю диференціальної ознаки. Привативні опозиції відповідають двійковій логіці виключеного третього (*так – ні*), і тому їх називають також бінарними, а класифікацію за ними – дихотомічною.

Еквіполентними називаються опозиції, які не є ні запереченням, ані твердженням якої-небудь ознаки, а характеризуються її якісною розбіжністю. Пор. *kid дитина* і *kid лайка*. Обидва члени опозиції є переносними варіантами *kid козеня*, але перенесення в них різного типу: у першому випадку – метафоричне, а в другому – метонімічне.

Градуальними називаються опозиції, члени яких відрізняються різним ступенем, або градацією однієї і тієї ж ознаки. Наприклад, дієслова: *affect :: torment :: torture* відрізняються ступенем інтенсивності заподіяного страждання.

Прикладів еквіполентних опозицій можна навести дуже багато. Такою лексичною еквіполентною опозицією є, наприклад, будь-який ряд стилістичних синонімів: *girl :: maiden :: lass*. У цьому випадку підставою опозиції є денотативне значення *молода істота жіночої статі*, а стилістична віднесеність – диференційною ознакою.

Пропорційною називається опозиція, відношення між членами якої є тотожним щодо відношення між членами якоїсь іншої опозиції, внаслідок чого вони утворюють кореляцію опозицій, що дозволяє виявити будь-яку мовну закономірність. Опозицію в цьому випадку представляють як дріб:

$$\frac{abc}{unable} = \frac{afraid}{unafraid} = \frac{ashamed}{unashamed} = \frac{changed}{unchanged} = \frac{fair}{unfair} = \frac{hurt}{unhurt},$$

що дозволяє виділити в усьому багатоманітті англійських прикметників підмножину прикметників з префіксом *un-*, що означає відсутність ознаки, зазначеної основою. Або інший приклад:

$$\frac{count}{countess} = \frac{heir}{heiress} = \frac{host}{hostess} = \frac{steward}{stewardess}.$$

Тут кореляція складається зі слів, які попарно відрізняються тим, що перші члени пар означають осіб чоловічої статі, а другі – жіночої, причому відмінність у значенні морфологічно виражена суфіксом *-ess*.

Якщо в системі немає іншої пари, члени якої перебували б у таких самих відношеннях, то аналізована опозиція вважається ізольованою. Наприклад: *wit :: witness*, де іменна основа першого члена, поєднуючись з суфіксом, дає ім'я особи, у той час як зазвичай суфікс *-ness* приєднується до ад'єктивних основ і утворює абстрактні іменники: *ready :: readiness*.

Багатовимірними М.С. Трубецької називав опозиції, підстава яких не обмежується членами цієї пари, але поширюється й на інші елементи в системі.

Метод опозицій добре поєднується майже з усіма іншими методами лінгвістичного аналізу, описаними в наступних параграфах цієї глави: наприклад, з дистрибутивним не рідше, ніж з компонентним чи контекстологічним.

Недоліком методу є те, що теорія базується на положенні, що звуки мови – це окремі одиниці, котрі легко замінюються, і не враховує модифікацій, яких звук зазнає в мовленнєвому ланцюзі.

Література

1. Даниленко В.П. Методы лингвистического анализа: курс лекций / В.П. Даниленко. М.: Флинта: Наука, 211. 280 с.
2. Загнітко А.П. Сучасні лінгвістичні теорії / А.П. Загнітко. Донецьк: ДонНУ, 2006. 338 с.
3. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография: монография / Ю. Н. Караулов. М. : ЛИБРОКОМ, 2010. 360 с.
4. Комарова З.И. Методология, метод, методика и технология научных исследований в лингвистике [Электронный ресурс]: учеб. пособие / З.И. Комарова. 3-е изд., стер. М.: ФЛИНТА, 2014. 820 с.
5. Кузнецова А.И. Понятие семантической системы языка и методы ее исследования (из истории разработки проблемы в современном зарубежном языкознании). М.: МГУ, 1963. 57 с.
6. Рудяков А.Н. Язык, или почему люди говорят. (Опыт функционального определения естественного языка. Киев: Грамота, 2004. 223 с.
7. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики / Ю.С. Степанов. М.: Наука, 1975. 313 с.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає відмінність структурної лінгвістики від порівняльно-історичного мовознавства? Кого називають основоположниками структуралізму? Які основні положення структуралізму викладені в книзі Ф. де Соссюра «Курс загальної лінгвістики»?

2. На яких рівнях мовної системи можна проводити компонентний аналіз? У чому його суть? Проведіть компонентний аналіз слів *лікарня*, *госпіталь*, *поліклініка*, *амбулаторія*, *диспансер*.

3. Чому для японця *лак і рак* – одне слово, а для українця і росіянина – різні? Проведіть спочатку компонентний, потім дистрибутивний аналіз. Який тип дистрибуції буде використаний для кожної з мов?

4. Проведіть аналіз за БС речення *Наші студенти взяли участь у міжрегіональній конференції молодих учених.*

5. Що являє собою трансформаційний метод? Знайдіть ядерне речення і визначте типи трансформацій.

Ученик читає книгу.

Читає ли ученик книгу?

Ученик не читає книгу.

Книга читається учеником.

Книга, читаемая учеником.

Ученик, читающий книгу.

Чтение книги учеником.

6. Чому поява граматики Н. Хомського вважається революційною в лінгвістиці?

7. У чому суть правила шести кроків Ю.М. Караулова?

8. Які семантичні ролі виділив Чарлз Філлмор?

9. Чому метод опозицій є в структурній лінгвістиці одним з основних і добре поєднується з іншими структурними методами?

Тема №5

ЛІНГВІСТИЧНА ТИПОЛОГІЯ І ЇЇ МЕТОДИ. ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВО І ЙОГО МЕТОДИ

План

1. Предмет лінгвістичної типології. Цілі й завдання.
2. Види типологічних досліджень.
3. Лінгвістичні універсалиї.
4. Методи типологічного аналізу.
5. Теорія перекладу і її методи дослідження.

1.

Лінгвістична типологія (від грец. *typos* – зразок і *logos* – вчення) – наука, що займається порівняльним вивченням структурних та функціональних властивостей мов незалежно від характеру генетичних співвідношень між ними. Займається з'ясуванням найбільш загальних закономірностей різних мов, не пов'язаних між собою спільним походженням чи взаємним впливом, прагне виявити найбільш імовірні явища в різних мовах.

Сучасний етап розвитку типології розпочався в 1960-і роки з праць видатного американського лінгвіста Джозефа Грінберга (1915 – 2001), що вперше використав визнаний зараз метод виявлення міжмовних закономірностей – статистичний аналіз вибірки мов. Лінгвістична типологія – галузь мовознавства, котра бурхливо розвивається і котра встигла накопичити доволі велику кількість цікавих фактів та узагальнень про те, за

якими ознаками мови розрізняються між собою, які комбінації таких ознак зустрічаються в мовах світу частіше, а які рідше і від яких чинників може залежати значення, котре конкретна ознака набуває в тій чи іншій мові.

Основною особливістю типології є інтерес до будь-яких мов, незалежно від того, де ними говорять, скільки людей ними говорять і чи є ці мови літературними й «престижними». Тому увагу типологів привертають так звані «екзотичні» мови, що становлять значну частину всіх мов світу, в тому числі мови, якими розмовляють невеликі племена, що знаходяться на межі зникнення. Дані таких мов виявляються для лінгвістики не менш цікавими і цінними, ніж матеріал «великих» мов з багатою літературною традицією

Типологічна лінгвістика ставить за мету таке вивчення різних мов світу, яке дозволило б у всьому їхньому багатоманітті виявити структурні типи мов і закономірності їхньої будови та функціонування. Внаслідок типологічних досліджень ми можемо говорити про якісь риси, що присутні у всіх мовах, або, навпаки, про такі, що взагалі не можуть зустрічатися в мові, окремі явища ми можемо пов'язувати між собою і за одним явищем передбачати інше, тобто встановлювати типологічні закони і говорити про спільні ознаки мов. Завданням типології є дослідження ознак структурної схожості мов незалежно від їхнього територіального поширення, структурної подібності неспоріднених і споріднених мов, географічно далеких та історично не пов'язаних мов.

Завдання типології:

- дослідження фонологічної і граматичної будови мов, тобто елементів, що утворюють систему конкретної мови і структурних відношень, які їх зв'язують;
- зіставлення фонологічних, граматичних і семантичних систем мов;
- характеристика типологічних особливостей окремих мов;
- виявлення універсальних, типологічних і специфічних властивостей мов;
- встановлення сумісності структурних характеристик;
- побудова типологічної класифікації.

Зіставлення систем мов ґрунтується на відмінностях у їхніх структурах, тобто на різному характері відношень між одиницями відповідних рівнів.

Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство

Лінгвістична типологія протиставляється порівняльно-історичному мовознавству, що вивчає еволюцію споріднених мов, а також розділам лінгвістики, що вивчають закономірності взаємодії мов, котрі контактують одна з одною (ареальна лінгвістика, мовні контакти, питання білінгвізму та ін.). Метою типології, як і загальної теорії мови, є з'ясування універсальних принципів будови людської мови. Однак, на відміну від багатьох традиційних форм мовознавства, свої висновки типологія робить на підставі

вивчення міжмовного варіювання і спостережених обмежень щодо можливостей цього варіювання. Типологічному вивченню підлягають явища всіх рівнів мовної структури; так, можна говорити про фонологічну, морфологічну, синтаксичну типологію, лексичну типологію та ін.

Ознаки методу	Порівняльно-історичний метод	Зіставно-типологічний метод
Тип подібності мовних фактів	відповідність	схожість
Відношення мов	спорідненість	ізоморфізм (схожість)
Класифікація	генеалогічна	структурна (типологічна)
Одиниці класифікації	сім'я, група	тип
Мета дослідження	встановлення спорідненості	встановлення структурної схожості й відмінності мов
Матеріал дослідження	форми мови та її елементи	категорії і моделі
Методика дослідження	реконструкції	зіставний метод
Результат дослідження	фонетичні відповідності	універсальні й специфічні риси мов

Спільними рисами двох методів є системність і опора на конкретні факти мов. Головна особливість типологічного методу – це використання не порівняння (спрямованого на пошук схожого), а зіставлення – дослідницького прийому, спрямованого на пошук різного, хоча при встановленні типів необхідно встановлювати і спільні риси структурно подібних мов.

2.

Лінгвістична типологія – це розділ загального мовознавства, який має свій предмет, методи, завдання. Щоб визначити загальну мету типології, необхідно розглянути ті конкретні завдання, котрі вирішуються її розділами. Залежно від мети і завдань, які вирішує лінгвістична типологія, в типології виділяються кілька розділів, причому розділи розглядаються по-різному. Наступний поділ не має нічого спільного з просторово-часовим поділом та організацією самих об'єктів.

Виділяють такі види типологічних досліджень:

- залежно від кількості досліджуваних мов – загальна і конкретна типологія;

- залежно від того, на що спрямоване вивчення (на структуру мови чи на принципи її функціонування в соціумі), – структурна й соціальна типології;

- залежно від способу постановки завдань дослідження – таксономічна і пояснювальна типології;

- залежно від того, як розглядаються властивості мови – у статичності чи в динаміці, – статична і динамічна типології.

В.Д. Аракін у своїй праці «Порівняльна типологія англійської та російської мов» (1979) умовно поділяє лінгвістичну типологію на загальну і конкретну. На думку вченого, «загальна типологія займається вивченням загальних проблем, пов'язаних з виявленням суми подібних і відмінних рис, що характеризують системи окремих мов світу» [1, с. 7]. Сюди можна віднести дослідження загальних ознак у структурі фонологічних систем, розподіл фонем та їхніх складів, наявність чи відсутність граматичних класів іменників, спільні риси в структурі словосполучення і речення, типи морфологічної структури слів і т. д. [там само]. Конкретна типологія вивчає проблеми більш обмеженого характеру: дослідження типологічних характеристик однієї мови чи обмеженої групи мов.

У конкретній типології об'єктом типологічного дослідження можуть бути система особових займенників, система суфіксальних морфем, що утворюють імена діяча і под. При цьому початковим моментом для дослідження слугує спільність семантики функцій тих чи інших морфем у неспоріднених мовах.

У разі більш вузьких і конкретних завдань та об'єктів, що досліджуються, конкретна типологія включає діахронічну (історичну) типологію із завданнями вивчення історичних змін типології станів окремих мов, типології структури окремих мов і груп мов. Наприклад, дослідження переходу мов від синтетичного типу до аналітичного або зміна структури граматичних категорій, що характеризують цю частину мови в давній, середній чи новий період історії мови [там само: 8].

Типологічні дослідження можуть проводитися у сфері окремих підсистем, окремих рівнів мов (наприклад, у сфері фонологічних систем, морфологічних систем, лексичних систем і т.д.). Робота цього циклу називається рівневою або аспектною типологією, чи типологією підсистем.

Предметом функціональної типології є мова як комунікативний засіб, що розглядається крізь призму її соціальних функцій і сфер вживання. Предметом структурної типології є внутрішня організація мови як системи.

Структурна типологія поділяється на формальну типологію, орієнтовану на план вираження, і контенсивну типологію, орієнтовану на семантичні категорії мови та способи їхнього вираження. Деякі лінгвісти значно розширюють сферу дії структурної типології, інші зовсім заперечують її існування. Окремі мовознавці під лінгвістичною типологією мають на увазі універсали мови.

Часто в розділі лінгвістики включаються супрасегментна, символічна та ін. типології.

Фонетико-фонологічна типологія

Типологія організації мов виникла на початку 20-го століття. Її основоположниками стали вчені Празького лінгвістичного гуртка (В. Скалічка, Р.О. Якобсон, М.С. Трубецький). Завдяки фонологічним дослідженням типологічне вивчення звукової організації мов розвивалося швидко й успішно. Відносна простота організації звукового рівня (порівняно з морфологією, синтаксисом і лексикою) дозволила поширити у фонологічній типології класифікації фонологічних систем, а не лише їхні типологічні характеристики.

Складові і нескладові (фонемні) мови. Звукова неповторність мови створюється не стільки складом фонем і алофонів, скільки їхньою частотністю і характерними ланцюжками звуків на межі складів. Існує лімітування в складі моделей складових структур, тобто склади утворюються не з будь-якої комбінації звуків, а з деяких певних типових для мов комбінацій. Найбільш тісно взаємопов'язані звуки в мовах складового ладу: це більшість мов Китаю і Південно-Східної Азії. У таких мовах існує багато обмежень щодо сполучуваності звуків. Оскільки поява звуків, що утворюють склад, значною мірою обумовлена іншими звуками цього складу, то звукам у цих мовах не притаманні самостійні смислорозрізнявальні можливості. Тому в складових мовах мінімальною смислорозрізнявальною одиницею є не фонема, а склад (силабофонема). Кожна силабофонема – це звукова оболонка морфеми або одноморфемного слова.

У складових мовах обмеженням є не лише коло припустимих моделей складів, а й кількість різних складів. Наприклад, китайська мова характеризується тим, що всі склади мають формулу: приголосний + голосний. Поєднання приголосних неможливе, отже, загальна кількість складів у китайській мові обмежена. Через те що кількість складів-морфем обмежена, то в китайській мові розвинулося смислорозрізнявальне використання складової інтонації. Чотири різні тони збільшують кількість складів-морфем до 1324 одиниць [2, с. 63-66].

У нескладових мовах (у мовах, де основною смислорозрізнявальною одиницею є фонема, а не склад) звукові ланцюга, тобто моделі складів, більш різноманітні, але і в них є певні обмеження. Наприклад, в арабській мові є тільки дві моделі складу:

1. Приголосний + голосний (відкритий склад);
2. Приголосний + голосний + приголосний (закритий склад).

У німецькій мові дзвінки шумні приголосні не зустрічаються в кінці складу. Обмеження в моделях складів і звукових ланцюгів впливають на номінативні ресурси мови, а також на їхню динаміку.

Тонічні і атональні мови. Супрасегментний (просодичний) рівень мови. Фонемні, будучи лінійними смислорозрізнявальними одиницями, утворюють сегментний рівень мовної структури, а наголос та

інтонація, нашаровуючись на звуки і характеризуючи слово чи фразу в цілому, відносяться до супрасегментних (надсегментних) засобів мови. Супрасегментний рівень називають також просодичним. Це пояснюється тим, що в античних і пізніше в європейських граматиках наголос розглядався не у фонетико-фонологічному розділі, а в розділі віршових розмірів. Тоді цей розділ називався просодією (від грец. наголос). Просодія слова визначається наголосом, а просодія речення (висловлювання, фрази) визначається інтонацією. Залежно від фонетичної природи розрізняють три види словесного наголосу [2, с. 66-68]:

1. Тонічний (музичний, мелодійний, хроматичний) наголос. При тонічному наголосі наголошений звук виділяється підвищенням або зниженням тону. Тонічні мови численні, до них відносяться всі складові мови, багато нескладових мов (давньогрецька, старослов'янська, сербська, хорватська, балканські, скандинавські та ін.).

2. Динамічний (видихуваний, експіраторний, силовий) наголос. При динамічному наголосі наголошений звук виділяється більшим тиском видихуваного повітряного струменя і більшою м'язовою напруженістю в артикуляції наголошеного складу. До атонічних мов, тобто до мов з динамічним наголосом, відносяться романські мови, англійська та німецька мови, більшість слов'янських мов (за винятком сербської, хорватської і словенської).

3. Кількісний наголос. При кількісному наголосі наголошений голосний виділяється тривалістю звучання. Кількісний наголос типологічно можливий, але в мовних реаліях самостійно не зустрічається, він функціонує разом із динамічним чи музичним наголосом. Кількісний наголос типологічно несумісний з опозицією довгих і коротких голосних фонем. Як правило, в окремій мові представлений один тип наголосу – або динамічний, або музичний. Однак зустрічаються мови з кількома видами наголосу (у данській мові є два типи наголосу, у шведській – усі три типу наголосу).

У деяких мовах словесний наголос відсутній, наприклад, у палеоазійських мовах (чукотсько-камчатських, ескімосько-алеутських, енісейських та ін.) і в деяких тунгусо-маньчжурських мовах.

Інтонаційно-ритмічна своєрідність мов. Просодичні засоби речення (наприклад, фрази) іноді узагальнено називають інтонацією. Але фактично тут присутній цілий комплекс явищ:

- Мелодика (власне інтонація, тон), тобто зміна висоти звучання;
- Інтенсивність (сила, гучність) звучання;
- Тривалість;
- Темп вимовляння мовленнєвих відрізків та пауз;
- Ритм (регулярне відтворення, повторення співмірних інтонаційно-ритмічних одиниць);

- Тембр (на відміну від інших компонентів інтонації, тембр не має загальномовної значущості, тому що цілковито належить індивідуальному мовленню).

Мелодика (рух тону), на думку вчених, є головним засобом фразової інтонації. Однак є вчені, котрі головним засобом фразової інтонації вважають темпоральні параметри фрази.

Морфологічна класифікація мов

Залежно від особливостей у будові слова всі мови світу розподіляються за чотирма типами: флективні, аглютинативні, кореневі та інкорпоративні. Ще В. фон Гумбольдт підкреслював, що немає жодної мови, яка б становила тип у чистому вигляді. Щодо розподілу мов за окремими типами, то він виробляється на підставі домінування тих чи інших структурних особливостей у цих мовах.

Флективні мови

До мов флективного типу відносять мови індоєвропейської сім'ї і семіто-хамітської сім'ї (арабська, давньоєврейська та ін.) мов. Виділяють такі особливості цього типу мов:

1. Зміна основи або кореня слова в процесі словотворення і формотворення, явище внутрішньої флексії. Свою назву ця група отримала через наявність внутрішньої флексії, хоча певну роль зіграла також наявність зовнішньої флексії.

2. Нестандартність і неоднозначність афіксів, коли одне й те ж граматичне значення часто виражається за допомогою різних афіксів, а з іншого боку, один і той же афікс може виражати кілька значень. Наприклад, російське слово *красивая*, де закінчення *-ая* одночасно передає значення трьох граматичних категорій: роду (жіночий), числа (однина) і відмінка (називний).

3. Явище фузії, тобто в реальному мовленні відбувається стирання меж між окремими морфемами внаслідок тісної взаємодії початкових чи кінцевих звуків кореня з відповідними звуками афіксів. Тісна спайка морфем супроводжується зміною їхнього фонемного складу. Межі між морфемами стираються, утворюються складні морфemi, складові частини яких втрачають колишнє самостійне значення і виокремлюються лише етимологічно. Наприклад, нині непохідну основу рос. слова *заскорузлый* етимологічно можна розчленувати на чотири колись самостійні морфemi: префікс *за-*, корінь *-скор-*, суфікси *-уз-* і *-л-*. Одним з найважливіших проявів фузії є вибіркова сполучуваність з тими чи іншими фонетичними варіантами кореня.

4. Окремий склад не є значущою одиницею, тобто не є носієм окремого значення.

Аглютинативні мови (мови, що аглютинують)

До аглютинативних мов відноситься більшість мов таких мовних груп, як тюркська, фінно-угорська, монгольська, дравидійська, іберійсько-кавказька, банту. У найбільш чистому вигляді аглютинативний лад

представлений у тюркських і східних фінно-угорських мовах (комі, мансійській та ін.). Для них характерні розвинена система словотвірної та словозмінної афіксації, відсутність фонетично необумовлених варіантів морфем, єдиний тип дієвідмінювання і відмінювання, граматична однозначність, стандартність афіксів, відсутність значущих чергувань. Яскрава ознака цих мов – це незмінність основи в процесі формо- і словотворення, тобто корінь залишається незмінним при приєднанні будь-яких афіксів. В аглютинативних мовах діє сингармонізм, тобто голосні афікса уподібнюються по ряду голосній кореня. Багато аглютинативних мов використовують лише суфікси й енклітики і не знають префіксів і прийменників. Розвинена система енклітиків дозволяє висловити найтонші відтінки просторових значень. Енклітики є найбагатшим джерелом поповнення приєднувальних афіксів. Не випадково в мовах цього типу велика кількість місцевих і обмежена кількість суб'єктно-об'єктних відмінків. Наприклад, в угорській мові 20 відмінків, десять з яких – це просторові відмінки. Широко використовуються присвійні суфікси, пор. турецька *at* «кінь», *attım* «мій кінь», *atın* «твій кінь», *atimiz* «наші коні». У цих мовах панує позиційний спосіб формального вираження. Багатоморфемне слово будується за принципом поступової конкретизації основи. За кореневою морфемою в суворому порядку спадного обсягу значення ідуть афікси. Наприклад, татарське слово *ташларымдагылар* 'ті, що знаходяться на моїх каменях' складається з кореня *таш* 'камінь' і п'яти афіксів: показника множини -лар-, присвійного суфікса 1-ї особи однини -ым-, показника місцево-часового відмінка -да-, словотвірного афікса прикметників –гы – і ще одного показника множини –лар-. Це слово послідовно розчленовується так: 1. *Ташларымдагы-лар*, 'ті, що знаходяться на моїх каменях', 2. *Ташларымда-гы* 'той, що знаходиться на моїх каменях', 3. *Ташларым-да* «на моїх каменях», 4. *Ташлар-ым* 'мої камені', 5. Таш-лар 'камені', 6. Таш 'камінь' (чистий корінь – основа називного відмінка).

Кореневі (ізолятивні, аморфні) мови

До них належать китайсько-тибетські та аустро-азійські мови (в'єтнамська, бірманська, мунда, мови мон-кхемерські).

Особливості корневих мов:

1. Практично відсутня афіксальна словозміна й афіксальний словотвір. Панівним способом є словоскладання.

2. Кожному складу зазвичай притаманне те чи інше значення. У цьому відношенні його можна порівняти з російськими чи українськими морфемами або короткими словами, але не з російськими чи українськими складами.

3. Кожний наголошений склад характеризується специфічною мелодикою або тоном, який називається етимологічним. Однакові за своїм фонемним складом склади, вимовлені з різними мелодичним малюнком, мають різне значення. У сучасній китайській літературній мові є чотири основних етимологічних тони, у в'єтнамській – шість тонів, у деяких

діалектах таї – сім тонів. При цьому не всі склади мають повний набір етимологічних тонів.

4. Порядок слів і службові слова. У кореневих мовах, де майже повністю відсутні афікси, роль порядку слів і службових слів надзвичайно велика. Про синтаксичної функції слова можна судити по тому, яке місце воно займає в реченні.

5. Викнятково складним залишається питання про частини мови. Один і той самий склад може виступати у функції прикметника та дієслова, іменника і дієслова, іменника і прикметника [5, с.96-97].

6. Велика кількість односкладових слів-омонімів, які диференціюються за допомогою розвиненої системи музичного наголосу.

7. Слова в реченні формально не пов'язані одне з одним, вони немовби "ізолювані" одне від одного, тому і мови називають ізолятивними.

Всередині ізолятивного типу розрізняють кореневоізолятивні та основоізолятивні мови. Кореневоізолятивні, чи кореневі мови, називають ще аморфними, бо слова в цих мовах позбавлені усіляких форм і зовні нагадують наші неформлені корені. Речення являє собою певну послідовність незмінюваних і не членованих на морфеми слів-«коренів». Але чисто аморфні мови сучасній науці невідомі. Найбільш близькими до кореневоізолятивного типу є в'єтнамська та письмові (поетичні) давньокитайські мови.

Мови, у яких слова не змінюються, але мають форми словотворення, називають основоізолятивними. Так, у малайській (індонезійській) мові багато слів є похідними основами (корінь + афікс), утвореними на базі споконвічних, переважно двоскладових, слів, пор.: *darat* 'суша' и *mendarat* 'причалювати, приземлятися'.

Інкорпоративні (полісинтетичні) мови

Характерною особливістю інкорпоративних мов (наприклад, чукотсько-камчатських чи багатьох мов Північної Америки) є широке використання, паралельно зі звичайними словосполученнями, інкорпорованих дієслівних та іменних комплексів. В інкорпорованих комплексах відношення типу «означення + означуване», «дієслово + додаток», «підмет + присудок» можуть бути виражені в межах єдиного комплексу. Уведення компонентів у єдиний комплекс називається інкорпорацією. Інкорпорований комплекс – це одне морфологічне ціле, утворене шляхом включення в головний член коренів або основ залежних членів. Зовні він нагадує наше складне слово і має цілковито визначену граматичну характеристику. Дієслово чи ім'я, стаючи стрижнем інкорпорованого комплексу, охоплює й обслуговує своїми показниками всі введені в нього основи. Таким чином, для інкорпорованих мов характерна можливість включення до складу дієслова-присудка інших членів речення (найчастіше прямого додатка, рідше підмета неперехідного дієслова), іноді із супровідними морфонологічними змінами основ; наприклад, у чукотській мові *Ытлыгэ тэкичгырэннин* «Батько м'ясо приніс», де прямий додаток

виражений окремим словом, але *Ытлыгын тэкичгырэтгы* букв.: «Батько м'ясо-приніс» – у другому випадку прямий додаток інкорпорується до складу дієслова-присудка, тобто утворює з ним одне слово. Термін «полісинтетичні», однак, найчастіше застосовується до тих мов, у яких дієслово може узгоджуватися одночасно з кількома членами речення, наприклад, в абхазькій мові *и-л-зы-л-гоит*, буквально 'це-їй-для-вона-бере', тобто 'вона в неї це відбирає'.

Синтетичні й аналітичні типи мов

Залежно від способів вираження граматичного значення розрізняють синтетичні й аналітичні типи мов.

У мовах аналітичного ладу граматичні значення виражаються переважно не формами самих слів, а окремими службовими словами, котрі можуть бути як самостійними словоформами (пор. буде робити), так і клітиками (пор. зробив би), порядком слів та інтонацією.

Усі мови ізолятивного типу є аналітичними. Враховуючи особливості афіксації та широке використання післяйменників в аглютинативних мовах, професор Є.Д. Поливанов відносив їх також до аналітичних мов. Із флективних індоєвропейських мов аналітичними є англійська, датська, новогрецька, новоперська, французька та деякі інші. У мовах синтетичного ладу граматичні значення виражаються афіксами в складі словоформи, тобто утворюється одне фонетичне слово з опорним лексичним коренем (наприклад, прочитав). Типово синтетичними були давньописемні індоєвропейські мови: грецька, готська, латинська, санскрит, старослов'янська та ін.

Із сучасних індоєвропейських мов багато рис синтетичного ладу мають литовська, німецька і більшість слов'янських мов. Найвищий ступінь синтетизму називається полісинтетизмом – це явище характеризує мови, слова яких мають таку кількість морфем, що значно перевищує середній типологічний показник.

Між синтетизмом і полісинтетизмом чіткої межі немає. Становить також проблему визначення того, що є окреме фонетичне слово. Наприклад, у французькій мові особові займенники традиційно вважаються окремими словами, і орфографічна норма підтримує цю інтерпретацію. Однак фактично вони є клітиками чи навіть афіксами при дієслові, і їх важко відрізнити від займенникових афіксів у полісинтетичних мовах. Ступінь аналітизму визначається середньою кількістю морфем у слові (наприклад, 1,78 в англійській мові, близько 2,4 в російській мові, 2,6 у санскриті). Слова при аналітичному вираженні граматичних значень складаються з невеликої кількості морфем (зазвичай з однієї), при синтетичному – з декількох. Чітку межу між мовами аналітичного і синтетичного ладу провести неможливо. Так, усередині індоєвропейських мов цей поділ враховує по суті лише особливості морфології імен. В аналітичних мовах (англійській, болгарській, французькій та ін.) немає або майже немає відмінкових форм.

У мовах синтетичних є цілий ряд відмінків і навіть кілька типів відмінювання. У сфері ж дієслова аналітичні мови теж в основному використовують синтетичні форми. Так, болгарська мова вважається аналітичною, бо вона втратила відмінювання і виражає відмінкові значення за допомогою прийменників. Однак ця мова досі зберігає багату систему синтетичних дієслівних форм. Українську мову, навпаки, відносять до мов синтетичних, хоча вона широко використовує прийменники, сполучники, зв'язки, допоміжні слова.

Типологічні закономірності в синтаксисі

До завдань синтаксичної типології входить вивчення комунікативно-мисленневих структур, за допомогою яких відбувається формування і повідомлення думок різними мовами. Це передбачає виявлення основних синтаксичних моделей.

Типологія речення будується з урахуванням того, яким чином і за допомогою яких засобів синтаксичний лад мови репрезентує взаємовідношення структурно-сміслових компонентів речення (суб'єкта, предиката, об'єкта, причини, мети, умови, атрибута і под.). Типологічні дослідження в синтаксисі найчастіше мають зіставний і контрастивний характер.

П'ять типів будови мов

Сучасні мовознавці виділяють п'ять типологічних систем мов (типів будови мов): номінативний, ергативний, активний, класний і нейтральний.

До номінативних мов належить більшість мов світу, у тому числі всі мови індоєвропейської, тюркської, монгольської сімей, афразійської макросім'ї, мови уральської макросім'ї. У номінативних мовах уся будова речення спрямована на максимальне розрізнення суб'єкта дії і його об'єкта. По-перше, опозиція відмінка для суб'єкта дії (номінативного, або називного відмінка) і відмінка для об'єкта (знахідного та інших непрямих відмінків). По-друге, лексико-граматичне протиставлення перехідних і неперехідних дієслів. По-третє, протиставлення прямого і непрямого об'єктів.

В ергативному ладі мов відбувається максимальне розрізнення більш активних дій і дій малоактивних і самостійних. Це розрізнення здійснюється 1) перехідними (активними) і неперехідними (пасивними) дієсловами; 2) опозицією двох відмінків для суб'єкта дії залежно від його більшої чи меншої активності (при більшій активності суб'єкт дії, підмет, стоїть в ергативному відмінку, а при меншій активності підмет стоїть в абсолютному відмінку; 3) опозицією двох відмінків для об'єкта дії залежно від більшої чи меншої активності (при більшій активності потрібний прямий об'єкт в абсолютному відмінку, при меншій активності об'єкта дії береться непрямий об'єкт в ергативному відмінку).

До мов ергативного ладу належать іберійсько-кавказькі мови, баскська мова, папуаські, австралійські, чукотско-камчатські, ескімосько-алеутські мови. Ергативну конструкцію відрізняє те, що підмет при перехідному дієслові-присудку отримує особливе відмінкове й узгоджувальне

оформлення, відмінне від оформлення підмета при неперехідному дієслові. Таке оформлення називається ергативним; зокрема, це може бути особливий ергативний відмінок підмета при перехідному дієслові. При цьому підмет при неперехідному дієслові збігається за формою з прямим додатком; пор. в аварській мові: *вас в-екерула* ‘хлопчик (чол. кл.-) бігає’; *вас-ас яц й-еццула* ‘хлопчик (-ерг.) сестру (жін. кл.-) хвалить’.

Встановлено, що ергативна конструкція, так само як і відмінна від неї номінативна (точніше, акузативна – за виділенням відмінком), при якій підмет виражається однаково при перехідному і неперехідному дієслові-присудку, а прямий додаток – відмінним від нього способом (так, наприклад, в українській і в більшості інших індоєвропейських мов, пор. український переклад попереднього прикладу), являють собою не єдино можливі способи вираження суб’єктно-об’єктних відношень, представлених у мовах світу.

При введенні в розгляд поряд з неперехідних дієсловами, що позначають активну дію (типу ‘бігати’), також неперехідних дієслів, що позначають стан (типу ‘спати’), виявляються й інші специфічні конструкції, перш за все так звана активна, при якій незалежно від перехідності дієслова однаково оформляється активний виконавець дії – агенс (виражений підметом перехідного дієслова і неперехідного дієслова дії), протиставлений його пасивному зазнавачу – пацієнту (вираженому прямим об’єктом перехідного дієслова і підметом дієслова стану; так побудовано речення в ряді мов американських індіанців).

Мови активного ладу. Різноманітні суб’єкти дії мають показники активності та неактивності дії. У цих мовах всі частини мови діляться на активні й неактивні. До активних мов належить багато мов Північної і Південної Америки.

Класний лад. Для мов класного ладу характерний поділ частин мови на семантичні класи (розряди). Наприклад, дієслова поділяються на дієслова ситуації і дієслова якості. Серед іменників є розряд людини, розряди тварин, рослин, довгих предметів, предметів лагідних, круглих, плоских і т. д. Цим класам відповідають певні конструкції речення. До цього ладу відносяться мови Центральної Африки і мови банту.

Нейтральний лад. Ім’я та дієслово тут морфологічно не диференціюються. Тут складно вказати семантико-синтаксичну домінанту речення. Вони нейтральні і в передачі суб’єктно-об’єктних відношень і в розрізненні активних і неактивних дій. До нейтрального типу відносять деякі мови західної Африки.

Г.А. Клімов інтерпретує п’ять розглянутих типологічних систем як стадії в розвитку людської мови. «Якщо зіставити структурні імплікації всіх коротко охарактеризованих вище типологічних систем, то за ступенем своєї взаємної близькості вони, мабуть, з необхідністю ранжуються в такий спосіб: 1) нейтральний тип; 2) класний тип; 3) активний тип; 4) ергативний тип; 5) номінативний тип. Саме така послідовність диктується, насамперед,

ступенем посилення орієнтації їхньої структури на передачу суб'єктно-об'єктних відношень» [3, с.142].

Типологія порядку слів

Іншим розділом синтаксичної типології є типологія порядку слів. Щодо порядку слів мови діляться на два приблизно рівних класи:

- праворозгалужувані, в яких розгалужуване, тобто здатне до потенційно нескінченного розширення, залежне зазвичай прямує за вершиною (такою є, наприклад, більшість індоєвропейських, семітських, австронезійських мов),
- ліворозгалужувані, у яких розгалужуване залежне зазвичай передує вершині (такі, наприклад, алтайські чи кавказькі мови).

У праворозгалужуваних мовах типовим є порядок слів на кшталт «принеси сумку, яка лежить біля шафи», а в ліворозгалужуваній мові порядок буде протилежним: «шафи біля лежить яка сумку принеси». Однакове поширення право- і ліворозгалужувального типу пояснюється їхньою рівнозначною оптимальністю з точки зору роботи системи синтаксичного аналізу усного мовлення.

Мови можуть мати фіксований і вільний словопорядок. Вільний чи фіксований словопорядок співвідноситься із суттєвими морфологічними рисами мов. При вільному порядку слів синтаксична функція слова залежить не від його місця в реченні, а від його відмінкової форми. При фіксуванні порядку слів місце слова відповідає його синтаксичній функції і в такому випадку морфологічні показники синтаксичної ролі слів (тобто відмінки) стають зайвими. Таким чином, опозиція вільний / фіксований порядок корелює з наявністю або відсутністю категорії відмінка, що має основоположне значення. Вільний порядок слів – це яскрава риса синтетичного ладу, у той час як фіксований словопорядок типовий для аналітичних мов.

У мовах з вільним словорозташуванням порядок слів знаходить своє функціонально-семантичне застосування у формуванні інших значень, більш конкретних, факультативних і поверхових, але помітних і важливих для мовців у конкретних актах спілкування. Вільний порядок слів дозволяє висловлювати або уточнювати логічні чи психологічні акценти, тема-рематичну чи тимчасову перспективу.

Лексична типологія мов

Лексична типологія – порівняно нова галузь досліджень, що виникла в 50-х роках 20-го століття. Предметом вивчення є типологічні подібності та відмінності лексичних систем у різних мовах.

Для типології лексичної системи значимими є такі ознаки:

- обсяг словникового фонду;
- семантико-тематична структура лексики;
- наявність і глибина стилістичної диференціації словника;

- джерела нових знань і відносна продуктивність різних засобів поповнення словникового запасу (морфологічна деривація, семантична деривація, утворення зв'язаних сполучень) [2, с.106-107].

Функціональна типологія мов

У соціолінгвістиці виділяють п'ять рангів мов, вони визначаються залежно від функцій мов у міждержавному та міжетнічному спілкуванні.

Комунікативні ранги

Світові мови – це мови міжетнічного й міждержавного спілкування, що мають статус офіційних і робочих мов ООН (англійська, арабська, іспанська, китайська, російська, французька). Міжнародні мови – це мови, які широко використовуються в міжнародному та міжетнічному спілкуванні. Мають статус державної (офіційної) мови в одній або низці держав, але не є мовою ООН. Державні мови (національні): мають юридичний статус державної мови в одній країні, хоч ця країна може бути і багатонаціональною (наприклад, мова хінді, тайська, грузинська).

Регіональні мови. У контексті Європейської Хартії про регіональні мови і мови меншин термін «регіональні мови або мови меншин» вживається стосовно тих мов, які 1) традиційно використовуються на території держави громадянами цієї держави, утворюючи групу, меншу в чисельному відношенні, ніж решта населення цієї держави; і 2) відмінні від офіційної (-них) мови (мов) цієї держави. Цей термін не поширюється на діалекти основної (-них) мови (мов) і на мову мігрантів. Це мови міжетнічного спілкування, як правило, письмові. Однак вони не мають статусу офіційної державної мови. Не використовуються для навчання й викладання в школах (тибетська, бретонська, провансальська). Місцеві мови. Як правило, це мови безписемні, використовуються в усному, неофіційному спілкуванні поліетнічних груп, поліетнічних соціумів, на них ведуться радіо- і ТВ передачі. У початковій школі ці мови використовуються в якості допоміжної мови для переходу учнів з місцевої на державну мову.

Здорові, хворі, мови на межі зникнення, мертві й відроджені мови.

Вчені-лінгвісти почали говорити про те, що кількість мов зменшується. О.Є. Кібрик запропонував таку класифікацію мов за стійкістю: хворі, на межі зникнення, мертві, здорові. Викликає тривогу звуження сфер деяких здорових мов. Це відбувається у зв'язку з експансією таких мов, як англійська. У західній Європі спостерігається засилля англійської мови. Про це б'ють на сполох лінгвісти Франції, Португалії, Іспанії та Німеччини.

Як відроджену слід назвати мову іврит. Іврит відродився в 20 столітті на основі староеврейської мови і став офіційною мовою Ізраїлю нарівні з арабською.

Пророчі й апостольські мови

Мови, якими вперше викладено або записано, а згодом і канонізовано те чи інше релігійне віровчення, називаються пророчими чи апостольськими мовами. Серед них, наприклад: ведійська мова, давньоєврейська мова, санскрит, палі, старослов'янська мова. До пророчих мов відносять і деякі

мови ще до періоду, як ними було написане релігійне вчення. Це мови, котрі володіли літературною писемністю і літературними традиціями, наприклад: веньянь (давньокитайська мова, якою написані й канонізовані твори Конфуція); давньогрецька і латинська мови (з 1 століття н. е. цими мовами складалася релігійна мова християнства. У 3 столітті до н.е. грецькою мовою був перекладений Старий Завіт, у 1 столітті н. е. був написаний Новий Завіт, у 384 – 405 роках латинською мовою було перекладено Біблію); класична арабська мова формувалася в період доісламської поезії, а в 7 столітті стала мовою Корану. Пророчі й апостольські мови використовувалися в богослужінні, однак майже всі вони розширили свої комунікативні функції. Це були мови не лише конфесійної сфери, а й світської культури, освіти і науки, літератури і права.

Поняття «класична мова»

Склад класичних мов збігається зі складом апостольських мов, однак поняття «класична мова» належить актуальній культурології мови, а не її передісторії [2, с. 159].

Характерні ознаки класичної мови: 1) Це мова, якою створено, написано і перекладено корпус текстів, що зберігали традиції, максимально високу культурну цінність. Це можуть бути як світські тексти (антична, греко-римська література), так і релігійні тексти (Коран). 2) Це мова, яка вийшла за межі початкового етнічного колективу та набула надетнічного характеру. 3) Термін «класична мова» застосовувався до мов, якими більше не створюються твори, тому корпус класичної мови є закритим. 4) На відміну від мертвих мов, які вивчаються лише з дослідницькою метою, класичні мови є не лише предметом дослідження, а й викладання. Викладання класичною мовою зберігає традицію класичної філології в культурі.

Інформаційні мови

Це спеціалізовані системи позначень, створювані для оптимізації подання інформації з метою її подальшого накопичення, передачі та переробки. Комунікативні можливості інформаційних мов збільшуються / зменшуються завдяки відсутності багатозначності знаків.

Розрізняють декілька класів інформаційно-пошукових та інформаційно-логічних мов. Інформаційно-пошукові мови створюються для запису інформації, її накопичення, упорядкування, переробки та аналізу. Це алфавітно-предметні покажчики і каталоги інформації, патентні класифікації, системи індексування, системи зберігання баз даних та інші інформаційні системи. Зараз використовуються десятки тисяч інформаційно-пошукових мов. Однією з найпоширеніших є мова УДК (універсальна десяткова класифікація). Це тематичний шифр, який використовується в бібліотечній справі. УДК був створений у 1905 році в Брюсселі.

Інформаційно-логічні мови містять засоби для репрезентації знань з використанням формально-логічних моделей і мереж, за допомогою яких можна уявити певний фрагмент дійсності (наприклад, технологічний цикл,

процес прийняття рішень, менеджмент). Прикладом такої мови може слугувати універсальний семантичний код, розроблений В.В. Мартиновим.

Мови програмування

Це клас формалізованих, тобто логіко-математичних систем, призначених для автоматичної, тобто комп'ютерної обробки інформації. Застосовуються вони як у спілкуванні, так і в передачі від людини до людини спеціальної інформації, що стосується програмування. Мови програмування мають рівневу будову. Як і в природних мовах, рівні розрізняються за характером інформації, яка передається одиницями відповідного рівня.

Міжнародні штучні мови

У період з 1880 по 1907 роки лінгвісти запропонували 53 універсальні мови. Деякі з них користувалися винятковою популярністю. У 1889 році існувало близько мільйона прихильників мови волапук. Зараз найбільш поширеною є мова есперанто. Одні мови, наприклад есперанто або ідо, називають «схематичними»; у їхній основі лежить прагнення до простоти, яка досягається завдяки стрункості й логічності орфографії, граматики та словотвору. Інші, як, наприклад, окциденталь, називаються «натуралістичними», оскільки прагнуть до схожості з природними мовами

Крім цих самостійних мов, є й такі, які є результатом радикального спрощення вже чинних мов. Такими є латино-сіне-флексіоне («латина без словозміни»), у якій спрощення досягнуто за рахунок граматики, без спроб скоротити словник, і мова бейсік інгліш (Basic English), у якій англійська граMATика залишилася в основному без змін, але словник скорочений до 850 слів.

Суттєвою (хоча, мабуть, і неминучою) вадою всіх досі створених міжнародних мов є те, що в їхній основі лежить одна з європейських мов і латино-романська чи англійська лексика. Тому для населення Азії, Африки, Океанії та навіть значних частин Європи оволодіння якою-небудь із них рівнозначне вивченню нової мови: якщо фонетика і граMATика засвоюються досить легко, то лексика залишається чужою.

Досвід показав, що штучні мови можуть з успіхом використовуватися в якості міжнародного засобу комунікації і що більшість із них значно простіші, ніж будь-яка національна мова.

Данський лінгвіст і творець штучної мови новіаль О. Єсперсен говорив, що кращі з міжнародних мов виграють порівняно з національними мовами, коли ними говорять і пишуть іноземці.

Асоціація міжнародної допоміжної мови в Нью-Йорку, заснована в 1924, займалася дослідженням питання про те, яка форма міжнародної мови найкраще відповідає потребам сучасної цивілізації. У 1951 ця група розробила мову, названу інтерлінгва. В основу цієї мови покладені слова, що існують в англійській, італійській, французькій, іспанській та португальській мовах; вони групуються за спільністю походження, і етимологічно відновлюється та спільна форма, з якої всі вони виводяться. ГраMATика мови

інтерлінгва розроблена таким чином, щоб вона максимально узгоджувалася з граматиками мов-джерел.

Мови-посередники природного походження

Розрізняють декілька видів мов-посередників: лінгва франка, койне, піджини. Лінгва франка – це переважно торгові мови, які використовуються носіями різних генетично далеких мов. Спочатку лінгвонім лінгва франка позначав конкретну гібридну мову, яка склалася в середні віки в східному Середземномор'ї на основі французької та італійської лексики. Лінгва франка використовувалася в спілкуванні арабських і турецьких купців з європейцями. В епоху хрестових походів роль лінгва франка зросла, мова збагатилася іспанською, грецькою, арабською та турецькою лексикою і використовувалася аж до 19-го століття.

У сучасній соціолінгвістиці терміном «лінгва франка» називається будь-яка мова-посередниця в міжетнічному спілкуванні. Лінгва франка може сходити до мови одного з народів цього регіону. Однак більшість людей сприймають її як етнічно нейтральну мову. Нерідко термін «лінгва франка» використовують щодо будь-якої мови широкого міжетнічного спілкування.

Койне називають усні мови міжплеменного і наддіалектного спілкування споріднених етносів. На відміну від лінгва франка койне ширше за своїми соціальними функціями й етно-діалектною базою, його історія більш еволюційна та органічна. Лінгва франка з розширенням обсягу і сфери комунікації може стати койне. Койне нерідко виступає в якості наддіалектної форми, що передусє літературній мові і на основі якої літературна мова складається.

Піджини мають тубільну фонетику, граматику, тубільний словотвір, але піджини – це усні мови торгових та інших ділових контактів, вони виникли внаслідок змішування елементів тієї чи іншої європейської мови (англійської, голландської, іспанської, португальської або французької) і елементів тубільної мови. Піджини відрізняються від звичайного мовного змішування трьома ознаками: 1. Інтенсивністю, швидкістю процесу (піджин утворюється протягом декількох місяців/років). 2. Рівневим розподілом складу з різних мов.

При цьому 95% складає європейська лексика. 3. Редукцією (ослабленням, скороченням, спрощенням) граматичної структури і словника. Піджини поширені в Південно-Східній Азії, Океанії, Африці, басейні Карибського моря. Відомо більше 50 піджинів.

Креольські мови. Деякі з піджинів розширюють свої комунікативні функції. Можливий розвиток такої мови-посередниці, в основі якої буде мова одного або декількох етносів. Умови для креолізації піджина створюються в сім'ї, де чоловік і дружина походять з різних громад. Однак вони певною мірою володіють місцевим піджином і спілкуються ним між собою. Для дітей таких батьків піджин стає першою (материнською) мовою, і якщо таких мов багато, то починає складатися нова етносфера. Для молодого покоління цього етносу піджин стає рідною мовою. З розширенням функцій піджин

ускладнюється і перетворюється у звичайну мову. Креольська мова – це піджин, що став рідним для певного етносу. Процес креолізації відбувається протягом 1-2 поколінь, однак обсяг можна порівняти зі століттями, тисячоліттями мовної еволюції. Приклади креольських мов, які стали офіційними: малайско-індонезійська (офіційна в Індонезії), суахілі (міжетнічна мова східної Африки, котра входить у число 25 найбільш поширених на планеті), африкаанс (поширена у двох провінціях ПАР, нею говорять близько 20% населення ПАР). Як і всі мови, що виникли внаслідок гібридизації, піджини відносяться до мов аналітичної граматичної будови. Дослідники відзначають, що піджинам характерні чітка граматична структура і високий ступінь стабільності й однозначності. Піджини зазвичай є єдиним засобом розуміння в ускладнених умовах комунікації. Для цих мов не характерні полісемія, омонімія, синонімія. Піджини і креольські мови схожі.

3.

Лінгвістичні універсалії – це властивості всіх мов або більшості з них. Теорія лінгвістичних універсалій розглядає і визначає:

1. Загальні властивості всіх людських мов на відміну від мов тварин.
2. Сукупність змістових категорій, що тими чи іншими засобами виражаються в мові. Наприклад, у всіх мовах виражені відношення між суб'єктом і предикатом, категорія оцінки, означеності/неозначеності, множинності, всі мови знають членування на тему і рему.
3. Спільні властивості самих мовних структур, які стосуються усіх мовних рівнів. Наприклад, у будь-якій мові не можуть існувати менше 10 і більше 80 фонем. Зазвичай їхня кількість варіюється від 20 до 40 (у європейських мовах). Термін «мовні універсалії» вживається в мовознавстві з 1961 року, з нью-йоркської конференції щодо мовних універсалій. Автори «Меморандуму про мовні універсалії» Дж. Грінберг, Ч. Осгуд, Дж. Дженкінс користувалися терміном «універсалії мови».

Існують різні класи універсалій.

За характером самого твердження розрізняють повні й неповні універсалії. Універсалії, що не мають винятків, називають повними, або абсолютними. Універсалії, які припускають кілька винятків, називають неповними, або статистичними (імовірнісними) [2, С.286-287].

Приклади абсолютних універсалій:

В усіх мовах є займенники.

В усіх мовах є модальні значення.

Приклади статистичних універсалій:

Майже у всіх мовах є не менше двох голосних фонем.

У більшості мов є носовий приголосний.

Залежно від їхньої логічної форми розрізняють прості та імплікативні (імплікаційні) універсалії. Прості, або елементарні, універсалії констатують наявність певного явища. Це висловлювання типу: *У кожній мові є явище Х.*

Імплікативні універсалії (або імплікації) – це висловлювання з умовною підрядною частиною, у яких констатується взаємозалежне існування двох мовних явищ. Імплікативні універсалії формулюються так: *У кожній мові, якщо є явище X, то є і явище Y*, хоча зворотне не обов'язково правильне, тобто наявність X не імплікує Y. Порівняйте приклади:

Якщо є музичний наголос, то відсутня опозиція приголосних за м'якістю-твердістю.

Якщо є протиставлення за родом у іменників, то така ж опозиція є і в займенників [2, с. 288-289].

До імплікативних належить переважна більшість універсалій, відомих сучасній лінгвістиці.

Інший добре відомий різновид універсалій є більш складним за своєю логічною структурою, ніж універсалії імплікативні, і мають формулювання такого типу: якщо в якійсь мові є властивість X, то в цій мові є і властивість Y, і навпаки. У цьому випадку вилучається не одна комбінація властивостей, як в імплікативній універсалії, а дві: у мові не може спостерігатися властивість X без властивості Y, а також властивість Y без властивості X. Такі універсалії називаються еквіваленціями, за назвою логічного відношення, описуваного формулою: якщо X, то Y, і якщо Y, то X.

Універсалії можуть бути кількісними й некількісними. Кількісні універсалії постулюють деяку кількісну закономірність (у всіх мовах число фонем не перевищує 85 ти). Усі інші універсали є некількісними.

Залежно від того, в термінах якого мовного рівня сформульована універсалія, одержують і основні типи універсалій: фонологічні, морфологічні, синтаксичні, лексичні, семантичні та символічні.

Фонологічні універсалії: немає мов без голосних, немає мов без проривних приголосних.

Граматичні універсалії. Американський учений Ч. Хоккет вказує, що в кожній людській мові існує принаймні два основні рівні граматичної організації – морфологія і синтаксис. В усіх мовах світу іменники позначають предмети, абстрактні поняття, абстраговані ознаки; прикметники виражають ознаки предмета; дієслова – дії і стану; числівники – число або порядок предметів при лічбі.

Більшість універсалій на морфологічному рівні були описані Дж. Грінбергом у статті «Деякі граматичні універсалії, що переважно стосуються порядку значимих елементів» (1970). До морфологічних універсалій відносяться такі, як:

- коренева морфема не може мати нульову форму вираження;
- основною опозицією в граматичній класифікації є протиставлення імені та дієслова;
- у мовах світу найчастотнішою з іменних категорій є категорія числа;
- у всіх мовах світу є займенники;
- у всіх мовах займенники мають форми 1-ї, 2-ї і 3-ї особи.

Морфологічні універсалії: займенники у всіх мовах мають три особи, якщо в мові виражається число троїна, то в цій же мові виражається і число двоїна.

Синтаксичні універсалії: у кожній мові існує сурядний зв'язок, у всіх мовах є синтаксичні конструкції порівняння.

Семантичні універсалії підтверджують закономірності розвитку значень. Наприклад, у всіх мовах назви частин людського тіла переносяться на неживі предмети (вушко голки, носик чайника), а слова, пов'язані з одним органом відчуттів, переносяться на інші органи чуття (кричущі фарби).

В усіх мовах має місце переносне (метафоричне чи метонімічне) вживання значень слів. С. Ульман виявив три тенденції метафоричного перенесення значень:

- 1) сфера дотику, яка є найпоширенішим вихідним пунктом метафори;
- 2) слухове сприйняття, що є найпоширенішим кінцевим пунктом;
- 3) переходи від менш тонких до більш тонких органів чуття, які спостерігаються набагато частіше, ніж навпаки.

Універсальними є дві тенденції в процесі зміни значення слів: одні слова прагнуть **розширити** своє значення, інші – **звужити** його. Наприклад, англійське слово *bird*, яке означало раніше «пташеня», у сучасній англійській розширило своє значення і почало позначати «птаха» взагалі. У давньоруській мові слово *пиво* мало значення «напій» взагалі, все те, що п'ють, а в сучасних українській та російській мовах за рахунок звуження значення воно означає спеціалізований вид напою. Деякі лінгвісти вважають, що звуження значення є більш типовим процесом у семантиці слова, ніж розширення.

Універсальне в людській мові і табування (табу), тобто заборона на вживання надто грубих, непристойних слів, що викликають неприємні почуття (смуток, страх і т.п.). Найбільш різноманітне і частотне табування тварин. Пор. російське *медведь*.

Іншою закономірністю є семантична дисиміляція, тобто таке явище, в якому одне слово поєднує в собі два іноді прямо протилежні одне одному значення. Так, лат. *altus* значить не тільки «високий», а й «глибокий»; д.-інд. *aktu* означало не лише «світло», але також «ніч».

Абсолютною універсалією також є полісемія, тобто явище багатозначності слів.

Універсалії можуть бути *синхронічними* (тобто такими, що констатують певне явище на цьому конкретному етапі розвитку мови) і *діахронічними* (що констатують закономірності в розвитку мов), як наприклад, при розвитку фонології є тенденція до встановлення симетрії. Синхронічні й діахронічні універсалії взаємопов'язані.

Дослідження мовних універсалій має велике значення не тільки для суміжних наукових дисциплін – психолінгвістики і психології. Воно, крім того, тісно пов'язане з виявленням закономірностей мовного аспекту

людської поведінки і тому важливе для розвитку наук, пов'язаних із вивченням поведінки.

Можна виділити два протилежні завдання, вирішення яких тією чи іншою мірою пов'язані з універсальними. Цими завданнями є: 1) побудова універсальної моделі природної мови і 2) вивчення тих модифікацій і варіантів, у яких реалізується багато універсальних категорій, ознак та властивостей мови. Перше завдання стосується загальної теорії мови, друге – сфери типології. Такі «повні універсалії», як логіко-граматичне членування речення, або категорії агенса і паціенса, або атрибутивність і приналежність, так само, як і протиставлення складових і нескладових фонем і т. д. немовби переходять у інший регістр, коли вивчається істотна варіантність у їхній реалізації.

Перехід до типології обумовлений переходом від розгляду того, які ознаки є універсальними, до аналізу, як реалізуються ті елементи і властивості, яким приписується статус універсалій, бо типологія, перш за все, займається якісними розрізнявальними характеристиками. Саме в цьому випадку універсалія виступає як якийсь узагальнений інваріант, модифікації якого можуть виявитися типологічними ознаками мов. Тим самим визнається, що існує значний клас повних універсалій, які беруть участь у побудові обох моделей різних мов.

4.

На відміну від фахівця з окремої мови чи групи споріднених мов, фахівцеві з типології для того, щоб сформулювати і обґрунтувати гіпотези щодо універсальних можливостей міжмовного варіювання, доводиться мати справу з даними великої кількості різноструктурних мов. З цим пов'язані певні особливості емпіричного матеріалу, використовуваного в типологічних дослідженнях.

По-перше, для типологічних праць характерні певним чином сформовані мовні вибірки, на базі яких висуваються і перевіряються гіпотези. По-друге, для мов, які увійшли до вибірки, можуть використовуватися дані різного типу. Це можуть бути:

1. Дані, одержані типологом самостійно («з перших рук»). Це, з одного боку, найбільш надійні дані, але й найбільш трудомісткі для отримання. При великому обсязі вибірки (десятки, іноді сотні мов) фізично неможливо бути фахівцем з усіх досліджуваних мов чи безпосередньо працювати з носіями кожної мови. Окрім того, для значної кількості мов необхідні дані неможливо отримати самостійно – наприклад, для мертвих мов (які можуть бути при цьому порівняно добре описані).

2. Чинні граматичні (у широкому розумінні) описи мов світу (дані «з чужих рук»). Хоча в останні десятиліття кількість описаних мов зростає, вона все одно залишається дуже малою порівняно із загальним числом мов світу. Крім того, якість різних описів вельми неоднорідна. Багато граматичних описів є занадто короткими, і рівні мовної структури представлені в них

непропорційно (традиційно морфологія описувалася набагато докладніше, ніж синтаксис, при тому, що за складністю об'єктів співвідношення швидше зворотне). Зазвичай граматичні описи створюються в межах певної теорії, яка може нав'язувати ту чи іншу інтерпретацію мовних даних. Багато параметрів мовної структури не відображені в більшості граматик тому, що на момент їхнього написання відповідні поняття просто ще не були розроблені в теорії мови. Нарешті, описи можуть містити різноманітні лакуни й помилки.

3. Узагальнені граматичні дані (дані «з третіх рук»). Цей важливий тип джерел – результат праці інших типологій – може покривати досить багато мов і містити цінні висновки та теоретичні узагальнення. Однак конкретні мовні дані, взяті з узагальнювальних типологічних праць, є найменш надійними, бо самі отримані з різноманітних джерел, і нерідко вимагають додаткової перевірки.

Зіставлення як основний метод

На відміну від порівняльно-історичного методу, що ґрунтується на дослідженні генетично спільних явищ у споріднених мовах, у типології широко використовується зіставний метод, сутність якого полягає в знаходженні й визначенні явищ і фактів низки мов, що мають тотожні функції, незалежно від того, чи є зіставлявані мови генетично спорідненими чи ні [1, с. 62]. Зіставний метод дає можливість визначити не тільки факти і явища, які мають аналогічні функції в зіставляваних мовах, а й місце, яке вони займають у своїй мікросистемі.

Наприклад, можна досліджувати систему мовних засобів, використовуваних у низці мов для утворення іменників зі значенням «діяч». У завдання такого дослідження входить пошук найбільш тотожних ознак (ізоморфних), які складуть характеристику цього явища. Ці ознаки можуть бути покладені в основу типологічної характеристики мови і використані для типологічної класифікації мов, що є однією з актуальних проблем сучасного мовознавства. Засобом на позначення іменників зі значенням «діяч» в англійській і німецькій мовах є суфікс *-er-* (*Arbeiter, worker*), який є ядром мікросистеми засобів утворення іменників зі значенням «діяч».

Зіставно-типологічний метод за своїми прийомами мало чим відрізняється від зіставного методу, однак він переслідує дещо ширшу мету. Метою типологічного опису мов світу є виявлення суми схожих і відмінних рис, що характеризують їхні системи, важливим є не лише наявність у цій мові якогось прийому чи відношення, але і те місце, яке посідає цей мовний факт у загальній схемі розподілу прийомів і відношень, характерній для досліджуваної мови. Визначення ізоморфних рис дозволяє встановити і відібрати типологічні константи (ізоглоси), що допускає групування мов за двома опозитивними групами: 1. Мови, що мають цю типологічну ознаку 2. Мови, які не мають цієї типологічної ознаки.

Наприклад, якщо взяти за константу категорію відмінка і відсутність категорії відмінка (і, відповідно, і відсутність системи відмінювання), то всі відомі мови поділяються на дві типологічні групи:

1. Мови, що мають систему відмінювання.
2. Мови, які не мають системи відмінювання.

Вибір типологічних констант повинен відштовхуватися від тих властивостей, які характерні аналізованому рівню чи його мікросистемі, а не нав'язуватись йому ззовні. Наприклад, кореляція приголосних за твердістю / м'якістю і політонія, висунута Р. Якобсоном на роль типологічних констант, дозволили А.В. Ісаченку виділити в складі слов'янських мов чотири типологічні групи:

- 1) політонічні (наріччя сербохорватської мови);
- 2) монотонічні мови з вільною кількістю, тобто з довгим голосним в одному зі складів (чеська, словацька);
- 3) монотонічні мови з динамічним наголосом (болгарська мова і східнослов'янські мови);
- 4) монотонічні мови без просодичного навантаження на голосні фонемі (польська, лужицька).

Метод універсалій

Спрямований на встановлення і дослідження:

- 1) спільних властивостей усіх людських мов на відміну від інших знакових систем;
- 2) спільних властивостей самих мовних структур, що відносяться до всіх рівнів;
- 3) сукупності змістових категорій, що тими чи іншими засобами виражаються в кожній мові.

Важливим завданням цього методу є системна інтерпретація універсалій.

Метод типологічних індексів

У практиці типологічних досліджень особливе місце займає метод індексування, або типологічних індексів, розроблений Джорджем Грінбергом. В основу методу покладено окремі риси, що представляють певні відношення і виражені числовими індексами. Метод Грінберга називається квантитативним через використання кількісних показників. Свої розрахунки Дж. Грінберг провів на тексті, який включав 100 слів за такими параметрами:

1) Ступені синтезу чи загальної складності слова. Якщо число морфем у досліджуваному тексті позначити M , а число слів – буквою W , то відношення M до W є показником синтезу і називається індексом синтетичності. Цей індекс для аналітичних мов буде нижчим, ніж для синтетичних мов.

2) Способи зв'язку. Якщо буквою A позначити кількість аглютинативних конструкцій, а J – число швів між морфемами, то відношення A до J слугує показником ступеня спаяності слова і носить назву 'індекс аглютинації'. Дж. Грінберг писав, що мову з високим індексом аглютинації слід вважати аглютинативною мовою, а мову з низьким індексом аглютинації – фузійною (флективною).

3) Поширеність словотворчих і словозмінних морфем. Якщо R – число кореневих морфем у тексті, W – число слів у тексті, то відношення R до W є індексом деривації. Якщо підрахувати, що всі дериваційні морфеми D , то відношення D до W – це показник словотворчої спроможності мови.

4) Характеристика розташування афіксів щодо кореня. Якщо P – це префікси, то відношення P до W – індекс префіксальності, тобто відношення числа префіксів до числа слів. Відношення S до W – індекс суфіксальності, тобто відношення числа суфіксів до числа слів. Якщо P_i – це чисті словозміни, то відношення P_i до N – це індекс словозміни, у чистому вигляді характеризує словозмінні можливості мови [1, с. 66 – 67]. Крім названих методів типологічного аналізу, характерних для типології, у типологічних дослідженнях використовуються методи, прийняті для дослідження інших розділів мовознавства.

Анкетний метод полягає в тому, що дослідник має список ознак, які шляхом перебирання класифікованих об'єктів приписуються їм із позитивним чи негативним значенням. Цей метод дослідження є індуктивним.

Еталонний метод передбачає теоретичну побудову мови-еталону, яка буде зіставлятися з мовами-об'єктами. Мова-еталон – це гіпотеза, мисленнева побудова, припущення про спільну частину в структурах зіставляюваних мов. У якості мови-еталону може бути використана будь-яка мова. Це і робиться в підручниках з іноземної мови, коли за еталон береться рідна мова учня. Еталон використовується при описі діалектів, коли вони характеризуються як відхилення від літературної мови.

Перші латинські граматики описувалися за грецьким еталоном, а в подальшому латино-грецький еталон застосовувався для складання граматик давніх європейських мов (наприклад, церковнослов'янської, англійської та інших). За зразком санскритської мови будувалися тибетські граматики.

Новими напрямками досліджень у типології можуть стати семантична і когнітивна типологія мов, соціолінгвістична типологія мовних і мовленнєвих ситуацій, психолінгвістична типологія мовних особливостей індивіда, типологія стилістичних структур мов, типологія етноспецифічних риторичних стратегій.

5.

Предметом теорії перекладу є сам переклад. Переклад може здійснюватися:

- 1) з однієї мови на іншу;
- 2) з літературної мови на його діалект; з діалекту однієї мови на іншу літературну мову;
- 3) з мови давнього періоду на цю ж мову в її сучасному стані.

Теорія перекладу ставить перед собою такі завдання:

– розкрити й описати загальнолінгвістичні основи перекладу, тобто вказати, які особливості мовних систем і закономірності функціонування мов лежать в основі перекладацького процесу;

– визначити переклад як об'єкт лінгвістичного дослідження, вказати його відмінність від інших видів мовного посередництва;

– розробити основи класифікаційних видів перекладацької діяльності;

– розробити загальні принципи наукового опису процесу перекладу як дій перекладача щодо перетворення тексту оригіналу в текст перекладу.

Будучи лінгвістичною дисципліною, теорія перекладу використовує дані і методи інших розділів мовознавства, граматики, лексикології, стилістики, соціолінгвістики, психолінгвістики і т. д.

У перекладознавстві важливою є взаємодія теорії і практики. Теорія вивчає практичну перекладацьку діяльність, а практика ґрунтується на досягненнях теоретичної думки. Мета теоретичних досліджень – в оптимізації практичного перекладацького процесу.

Головним конкретним методом, широко застосовуваним у перекладознавстві, є зіставний аналіз перекладу або перекладів з оригіналом, самих перекладів один з одним. При цьому виявляються подібності та відмінності оригіналу та перекладу чи перекладів; визначається правомірність і необхідність допущених відхилень. Порівнюються оригінал і переклад для виявлення схожості й відмінностей, для чого нерідко застосовуються прийоми статистичних досліджень.

Ще одним важливим методом є зіставлення неперекладних текстів у мові, з якої робиться переклад, і мові перекладу, які іноді називаються «паралельними» чи «аналоговими». Ця робота здійснюється для того, щоб виявити відповідності між мовами в тих чи інших тематичних і функціонально-стилістичних сферах, які важливо враховувати під час перекладу текстів певної тематики. У перекладознавстві ця робота покликана вдосконалити процес перекладу. Часто це робиться в нових галузях діяльності, де ще не були розроблені відповідні словники чи глосарії.

У плані вираження порівнюватися можуть тексти з однаковою прагматичною орієнтацією, що належать до одного і того ж функціонально-стилістичного прошарку або, навпаки, до різних прошарків. Завдяки такому зіставленню перекладач може краще зрозуміти особливості функціонування ІМ і МП.

Зіставлення можливе і в плані змісту. При цьому зіставляються, наприклад, тематично схожі тексти. Це, мабуть, найпоширеніший вид зіставлення паралельних текстів при підготовці до перекладу в тій сфері, де перекладач не відчуває себе достатньо впевнено. Він може не знати якихось термінів, найбільш частотних зворотів з якої-небудь професійної сфери. Він може проаналізувати і вже чинні оригінали та переклади текстів з цієї тематики, зроблені іншими перекладачами до нього.

Література

1. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков: учебное пособие. М.: ФИЗМАТЛИТ, 2005. 232 с.
2. Мечковская Н.Б. Общее языкознание: структурная и социальная типология языков. Минск: Амалфея, 2000. 368 с.
3. Принципы описания языков мира. М.: Наука, 1976. 244 с.
4. Рыбаков М.А. Задачи, методы и актуальные проблемы типологической лингвистики. Вестник РУДН, Сер. Лингвистика. 2006. С. 37-46.
5. Шарафутдинова Н.С. Лингвистическая типология и языковые ареалы: учебное пособие. Ульяновск: УЛГТУ, 2009. 128 с.

Питання для самоперевірки

1. У чому полягає відмінність порівняльно-історичного і типологічного мовознавства? Якими є завдання типологічних досліджень?
2. Які є види типологічних досліджень?
3. Назвіть групи мов щодо фонетико-фонологічної типології.
4. На якому підґрунті здійснюється морфологічна типологія мов?
5. Що являють собою мовні універсалії? Наведіть приклади лінгвістичних універсалій на всіх рівнях мовної системи.
6. Назвіть основні відмінності порівняльно-історичного і зіставного методів дослідження.
7. Охарактеризуйте методи типологічних досліджень у лінгвістиці.
8. Чому в теорії перекладу використовуються переважно методи інших розділів мовознавства? Чи є в теорії перекладу власні методи дослідження? Які?

РОЗДІЛ 3. СУБ'ЄКТНІ МОДЕЛІ МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Тема №6

АНТРОПОЦЕНТРИЧНА ПАРАДИГМА В СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ. ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЯ

План

1. Вплив В. Гумбольдта на виникнення і розвиток антропоцентричної парадигми в мовознавстві.
2. Основні принципи сучасного мовознавства.
3. Лінгвокультурологія як наука. Методи лінгвокультурології.

1.

Мова завжди визнавалася найяскравішою визначальною характеристикою етносу. Проблема «мова і культура», «мова і людина» була однією з центральних у мовознавстві ХІХ століття і розглядалася в працях В. фон Гумбольдта, Г. Пауля, Е. Бенвеніста, Г. Штейнталя, О.О. Потебні та інших вчених. Однак у першій половині ХХ століття вона була відсунута на другий план, і мова почала розглядатися «у самій собі і для себе». Як справедливо зазначає Ю.К. Волошин, «багато десятиліть лінгвісти вивчали «людину, що мовчала» (мова була немовби сама по собі, а людина – сама по собі). Усвідомлення необхідності вивчати мову і людину комплексно, тобто «людину, що промовляє», спонукало дослідників приділити серйозну увагу всім аспектам цієї складної проблеми».

Антропоцентрична лінгвістика пов'язана з когнітивним (діяльнісним, пізнавальним, пояснювальним) і культурологічними підходами до вивчення мови. Мова – доволі складне і багатогранне явище. Її можна уявити, на думку Ю.С. Степанова, у вигляді кількох образів: 1) мова як мова індивіда; 2) мова як член сім'ї мов; 3) мова як структура; 4) мова як система; 5) мова як тип і характер; 6) мова як комп'ютер; 7) мова як простір думки і «оселя духу» (М. Хайдеггер).

Основу антропологічної лінгвістики складає гумбольдтіанство. Як родоначальника сучасної європейської теоретичної лінгвістики Вільгельма фон Гумбольдта без перебільшення можна вважати нашим сучасником. Лінгвістика ХХІ ст. плідно розробляє лінгвофілософську спадщина великого німця, на багатому мовному матеріалі емпірично підтверджуючи його науково-філософські інтуїції.

Сучасна психолінгвістична складова антропоцентричної парадигми в мовознавстві пов'язана з розглядом мови як психічного феномену, як природної психічної спроможності людини, яку не можна розглядати у відриві від пам'яті, уяви, чуттєвого сприйняття. Таке розуміння мови, у першу чергу, пов'язане з роботами Карла Вільгельма фон Гумбольдта (1767-1835) «Про мислення і мовлення» (1795); «Про вплив мов різного характеру

на літературу і духовний розвиток» (1821); «Про відмінність будови людських мов і її вплив на духовний розвиток людства» (1830-1835).

У своїх наукових працях В. Гумбольдт торкається таких когнітивних проблем і понять.

1. Антропоцентризм як методологічний принцип: «Про який би предмет не йшлося, завжди можна встановити його зв'язок з людиною, а саме з усією її інтелектуальною і моральною організацією сукупно» [1, с. 6].

2. Зв'язок мови з мисленням (мислеутворювальна функція мови).

3. Розуміння мови як діяльності. Відома теза Гумбольдта: «Мова є не продукт діяльності (Ergon), а діяльність (Energeia) [1, с.70]. Вважаючи, що справжнє визначення мови як енергеї може бути лише генетичним, Гумбольдт пише: «Мова являє собою постійно відновлювану роботу духу, спрямовану на те, щоб зробити артикульований звук придатним для вираження думки» [1, с. 70]; «мова – не мертвий продукт (Erzeugtes), а творчий процес (Erzeugung)» [1, с. 69]. Замість аналітичного і статичного методу висувається динамічна концепція, яка розглядає мову як породження (Erzeugung), як діяльність (Tätigkeit), як енергею (Energeia).

4. Взаємозв'язок діяльності мови і діяльності нації відслідковується Гумбольдтом через опозицію мова / мовлення: «Мова утворюється мовленням, а мовлення – вираження думки або почуття. Спосіб мислення і світовідчуття народу, що надають <...> забарвлення і характеру його мові, від початку впливають на цей останній. З іншого боку, чим більше просунулася мова у формуванні своєї граматичної структури, тим, природно, менше залишається випадків, коли в ній необхідно було б щось розв'язувати заново <...> Діяльність нації перемикається з мови на її вживання, і вона супутником самобутнього народного духу вступає на історичний шлях, причому ні мову, ні дух не можна назвати незалежними одне від одного, але кожна з цих двох взаємно доповнювальних одна одну сил спирається на допомогу і живильну підтримку іншої»[1, с. 162-164].

5. Аналогія як когнітивний механізм розвитку і освоєння мови.

6. Когнітивний процес об'єктивації уявлень (уявлення, розуміння) в мові.

Теза про обов'язкову участь мови в перетворенні суб'єктивного в об'єктивне (як і зворотне) демонструє самобутність гумбольдтівського способу мислення і робить очевидним внесок його як лінгвіста у вирішення філософської проблеми співвідношення суб'єкта і об'єкта в когнітивних процесах уявлення і розуміння.

7. Роль базових асоціацій у розумінні, уявленні, у процесі концептуалізації.

8. Ідеальне буття мови.

9. І нарешті, «когнітивний погляд» на природу і функції мови узагальнено в такій характеристиці мови, сформульованій Гумбольдтом: «Створення мови зумовлене внутрішньою потребою людства. Мова – не просто зовнішній засіб спілкування людей, підтримки суспільних зв'язків,

але засіб, закладений у самій природі людини і необхідний для розвитку її духовних сил і формування світогляду, а цього людина тільки тоді зможе досягти, коли особисте мислення пов'яже із суспільним мисленням» [1, с. 51]. Це положення – одне з основних у психолінгвістичній теорії слова: те, що лежить за словом у індивіда, формується за законами психічної діяльності, але під контролем соціуму.

У підсумку можна сказати, що В. Гумбольдт передбачив, сформулював основні постулати когнітивного підходу до мови: «діяльнісний» підхід до мови, «мислеоформлювана» функція мови, мова як продукт індивідуального досвіду людини, аналогія як механізм освоєння мови, зв'язок мови з іншими психічними процесами. Під впливом філософії антропоцентризму розвинулися нові теорії значення слова: значення слова в індивіда як мережа зв'язків (Крістіна Харді); семантика досвіду і висновкового знання (Патриція Віолі); біокультурна теорія значення (Й. Златев).

2.

Що являє собою сучасна лінгвістика? Які часові межі вона охоплює? Сучасним мовознавством прийнято називати мовознавство другої половини ХХ – початку ХХІ століття (в окремих дослідженнях початком цього періоду вважаються 60-і чи навіть 70-ті роки ХХ століття). Для багатьох мовознавців події цього часу проходили буквально на їхніх очах і за їхньою безпосередньою участю, так що єдиної думки щодо класифікації вчень і напрямів, які ознаменували собою цей період, не існує. У лінгвістиці відбулися істотні зміни, які відрізняють її від мовознавства до середини ХХ століття.

Нинішня лінгвістична парадигма називається інтегральною, бо характеризується відсутністю домінантного напрямку, школи, методу. Усі наукові дисципліни багато в чому об'єднані ознакою антропологізму (антропоцентризму), тому часто сучасну лінгвістику називають антропологічною. У вузькому розумінні антропологічною пропонується називати лінгвістику, що займається проблемами мови і людського тіла, перш за все такого його атрибуту, як мислення.

Ідея антропоцентричності мови є в сучасній лінгвістиці ключовою. Мова – «живий організм», і «система правил», і «засіб для переведення глибинних структур у поверхневі», і «дзеркало свідомості», і «містилице досвіду», і «оболонка смислів у вигляді оселі буття» (В.І. Карасик). Щоправда, ряд дослідників вважає, що антропоцентризм в лінгвістиці ще не сформувався. Відомий білоруський лінгвіст Валентина Абрамівна Маслова пише, що «функціональний, комунікативний, когнітивний, текстоцентричний та інші підходи до мови так і не оформилися в парадигми, бо для парадигми потрібно, по-перше, щоб вона була спільною для будь-якого гуманітарного знання (наприклад, структуралізм, який спочатку виник в біології, а потім поширився на історію, лінгвістику, літературознавство та ін. гуманітарні й природничі науки, наприклад, фізику). А по-друге, парадигма – це сукупність

наукових настанов, які дають ученому модель формулювання проблеми і певний набір їхніх рішень у сукупності з процедурами дослідження. Жодний із названих напрямів не відповідає цим вимогам, хоча за першим параметром на звання парадигми міг би претендувати функціональний підхід, бо він є спільним для цілого ряду гуманітарних наук » [2].

Сутність антропоцентризму виявляється і в тому, що сучасна лінгвістика прагне працювати на межі з різними дисциплінами. У ХХ ст. з'явилися і продовжують з'являтися галузі мовознавства і самостійні дисципліни з подвійними назвами – *психо-, соціо-, нейролінгвістика, комп'ютерна, політична, педагогічна лінгвістика* та ін. Усі вони об'єднані об'єктом: вивчають фрагмент дійсності, який називається мовою. Розрізняються вони предметом – тією специфічною стороною мови, яка цікавить ту чи іншу дисципліну.

Лінгвістичне співтовариство досі дуже трепетно ставиться до системи мови як «єдиного істинного об'єкта лінгвістики» (Ф. Соссюр). Відомий мовознавець Андрій Олександрович Кібрик констатує: «Ще й сьогодні більшість лінгвістів продовжує вважати, що лінгвістика повинна вивчати лише фонему, морфему, слова, синтаксичні конструкції та інші вербальні сегментні одиниці, а вихід за ці межі неминуче приводить нас у заборонену або принаймні нереспектабельну сферу «паралінгвістики». Тим часом, стає все більш очевидним, що спроби принципового відділення мови від комунікації, мислення і поведінки малопродуктивні, штучні, обумовлені лише логікою розвитку науки, але ніяк не самою природою речей».

Антропоцентризм передбачає мовну особистість точкою відліку для дослідження мовних явищ. Дослідницькі акценти переносяться з системи мови на його носія. Зміст "людина" входить у велику кількість слів: імен артефактів, культурних рослин, домашніх тварин, різних дій (*малювати, читати*), психічних станів (*пишатися, дивуватися*). Більша частина лексики антропоцентрична тривіальним чином, тобто зміст "людина" входить у семантику як пресупозиція (передзнання, істина), за замовчуванням. Тому, наприклад, питання *Ким був Людвіг ван Бетховен?* має на увазі вказівку професії. Відповідь *Людиною* є тавтологією, а з етичної точки зору – насмішкою.

У новій парадигмі актуальним є вивчення «людського чинника» в мові, тобто розгляд мови з точки зору людської діяльності, «людини в мові і мови в людині» (Ю.М. Караулов).

Антропоцентричну парадигму лінгвістики ХХ століття можна розділити на чотири взаємопов'язані, але тим не менше різні напрями. Перший напрям досліджує мову як «дзеркало» людини, базовим для неї є поняття мовної картини світу, а основним завданням – вивчення того, як людина відображає себе в мові. Другий напрям – комунікативна лінгвістика, її характеризує інтерес до людини в першу чергу в її віднесеності до процесу комунікації. Третій напрям вивчає, вдаючись до даних інших наук, роль мови в пізнавальних процесах і когнітивній організації людини. Четвертий напрям

антропоцентричної лінгвістики, не маючи власної назви, націлений на з'ясування того, яким чином мова існує в самій людині. Цей розділ мовознавства можна назвати внутрішньосуб'єктною лінгвістикою, або ж теорією носія мови. Її засновником визнається І.О. Бодуен де Куртене, який вважав, що «мова існує тільки в індивідуальних мізках, тільки в душах, тільки в психіці індивідів або особин, що складають певне мовне суспільство».

У кінці ХХ століття мова почала розглядатися також як «продукт культури, як її важлива складова частина й умова існування, як чинник формування культурних кодів». З'явилися нові установки і цілі дослідження мови, нові ключові поняття та методики. Отже, формування антропоцентричної парадигми привело до «розгортання лінгвістичної проблематики в бік людини і її місця в культурі, бо в центрі уваги культури і культурної традиції стоїть мовна особистість у всій її багатоманітності: Я-фізичне, Я-соціальне, Я-інтелектуальне, Я-емоційне, Я-мовленнєво-мисленнєве». Ідея про взаємозв'язок цих двох понять знайшла своє відображення в лінгвокультурології – науці, яка виникла на стику лінгвістики і культурології і досліджує «прояви культури народу, які відбилися й закріпилися в мові». Основу категоріального апарату даної наукової дисципліни складають терміни «мовна особистість» і «концепт».

Важливо підкреслити, що наукова революція не демонтує попередні парадигми. Вона лише визначає нові тенденції в діяльності вчених. Нова парадигма включає структуралізм як один з можливих методів лінгвістичного дослідження. Антропоцентризм не відмовляється від системно-структурного аналізу. Тільки при новому погляді на мову її системна організація розглядається як відображення внутрішнього світу людини і суспільних відносин.

3.

Сьогодні **лінгвокультурологія** є одним з провідних напрямів лінгвістичних досліджень, спостерігається її стрімке становлення та розвиток. Це наука, яка виникла на перетині лінгвістики і культурології і яка досліджує прояви культури народу, відображені й закріплені в мові [Маслова]. Її мета – вивчення та опис відношень мови і культури, мови і етносу, мови і народного менталітету (В. Телія). Лінгвокультурологія має яскраво виражений міждисциплінарний характер, інтегрує різні знання гуманітарної природи. Вона знаходиться у взаємодії з багатьма суміжними науками: культурологією, етнолінгвістикою, соціолінгвістикою, міжкультурною комунікацією, когнітивною лінгвістикою, етнопсихолінгвістикою, лінгвофілософією та ін. Саме міждисциплінарний статус цієї наукової дисципліни передбачає виявлення спільних, що перетинаються, зон взаємодії з кожною із названих наук і в той же самий час встановлення відмінних, специфічних її особливостей. Близька до лінгвокультурології **етнопсихолінгвістика** – наука, що вивчає психологічні

типи представників різних етносів. Склалася на стику психології, лінгвістики, соціології та культурології і має інтегративний характер. Мета етнопсихолінгвістики – дослідження мовної свідомості носіїв різних культур, а її об'єкт – міжкультурне спілкування.

У лінгвокультурології до сьогодні оформилося кілька напрямів [2]:

- Лінгвокультурологія окремої соціальної групи, етносу в якийсь яскравий у культурному відношенні період, тобто дослідження конкретної лінгвокультурної ситуації.

- Діахронічна лінгвокультурологія, тобто вивчення змін лінгвокультурного стану етносу за певний період часу.

- Порівняльна лінгвокультурологія, що досліджує лінгвокультурні прояви різних, але взаємопов'язаних етносів.

- Зіставна лінгвокультурологія, що тільки починає розвиватися.

- Лінгвокультурна лексикографія, що займається складанням лінгвокраїнознавчих словників.

Лінгвокультурологія як самостійна галузь знань вирішує низку питань:

- 1) як культура бере участь в утворенні мовних концептів;

- 2) до якої частини значення мовного знака прикріплюються «культурні смисли»;

- 3) чи усвідомлюються ці смисли мовцем і слухачем і як вони впливають на мовні стратегії;

- 4) чи існує в реальності культурно-мовна компетенція носія мови, на підставі якої втілюються в текстах і розпізнаються носіями мови культурні смисли. У якості робочого визначення культурно-мовної компетенції приймаємо таке: це природне володіння процесами мовотворення та мовленнєвого сприйняття мовною особистістю і, що особливо важливо, володіння настановами культури; для доказу цього потрібні нові технології лінгвокультурологічного аналізу мовних одиниць;

- 5) якою є концептосфера (сукупність основних концептів певної культури), а також дискурси культури, орієнтовані на репрезентацію носіями однієї культури, багатьох культур (універсалиї); культурна семантика цих мовних знаків, що формується на основі взаємодії двох різних предметних сфер – мови й культури;

- 6) як систематизувати основні поняття цієї науки, тобто створити понятійний апарат, котрий не лише дозволив би аналізувати проблему взаємодії мови і культури в динаміці, але забезпечив би взаєморозуміння в межах цієї наукової парадигми – антропологічної чи антропоцентричної.

Об'єктом лінгвокультурології є дослідження взаємодії мови, що є транслятором культурної інформації, культури з її настановами і преференціями та людини, яка створює цю культуру, користуючись мовою. Об'єкт розміщується на «стику» кількох фундаментальних наук – лінгвістики і культурології, етнографії та психолінгвістики.

Предметом дослідження цієї науки є одиниці мови, які набули символічного, еталонного, образно-метафоричного значення в культурі і які

узагальнюють результати власне людської свідомості – архетипної і прототипної, зафіксовані в міфах, легендах, ритуалах, обрядах, фольклорних та релігійних дискурсах, поетичних і прозових художніх текстах, фразеологізмах і метафорах, символах і пареміях (прислів'ях і приказках) і т.д.

Розглянемо докладніше ці одиниці.

1. Слова та вирази, що слугують предметом опису в лінгвокраїнознавстві, типу *backbencher* – ‘задньослінщик, член парламенту у Великобританії, який сидить на задніх рядах’; *sidesman* – ‘помічник церковного старости, який бере участь у проведенні літургій в англіканській церкві’ і т.д. У сферу країнознавчо маркованих джерел потрапляють логоепістеми (крилаті вирази) цитацій з класики, з телепередач і телесеріалів, мюзиклів, інтернет-форумів, промов політиків, рекламних текстів і т. д. Наприклад, вираз *jumptheshark* ‘перестрибувати через акул’ вживається в ситуаціях, коли продюсери популярного телесеріалу для отримання великого прибутку намагаються максимально відтягнути розв'язку подій.

Висловлювання з'явилося у відомому в США серіалі «Щасливі дні» (1977), де в заключній серії показана неправдоподібна сцена з головним героєм, що перестрибував на водних лижах через акул. Безеквівалентні мовні одиниці (за Є.М. Верещагіним і В.Г. Костомаровим) – позначення специфічних для даної культури явищ (наприклад, американське слово *drive-in* – ‘заклад (кіно, банк, бар, кафетерій, майстерня), побудований і обладнаний так, щоб можна було обслуговувати клієнта, котрий залишається у своєму автомобілі’), які є продуктом кумулятивної (накопичувальної, що закріплює досвід носіїв мови) функції мови і можуть розглядатися як вмістище фонових знань, тобто знань, наявних у свідомості мовців.

Національно-культурна своєрідність номінативних одиниць може виявлятися не лише через безеквівалентні одиниці, а й через відсутність у цій мові слів і значень, виражених в інших мовах, тобто лакунах (мовних, культурологічних, текстових) – білих плямах на семантичній карті мови (Ю.С. Степанов, Ю.А. Сорокін, І.Ю. Марковіна). Наприклад, для англійської мовної культури лексичними лакунами є російські слова *именинник*, *сутки*, *заварка*, *путёвка*. Часто наявність лакуни в одній із мов пояснюється не відсутністю відповідного денотата, а тим, що культура немовби байдужа до такої різниці.

2. Предметом лінгвокультурології є міфологізовані мовні одиниці: архетипи й міфологеми, обряди і повір'я, ритуали і звичаї, закріплені в мові.

У кожному конкретному фразеологізмі відбивається не цілісний міф, а міфологема. Міфологема – це важливий для міфу персонаж або ситуація, це немовби «головний герой» міфу, який може переходити з міфу в міф. В основі міфу, як правило, лежить архетип. Архетип – це сталий образ, що повсюдно виникає в індивідуальній свідомості і поширений у культурі).

Поняття архетипу було введено К.Г. Юнгом у 1919 р. у статті «Інстинкт і несвідоме». Вчений вважав, що всі люди мають вроджену

здатністю підсвідомо утворювати деякі загальні символи – архетипи, які проявляються в сновидіннях, міфах, казках, легендах. В архетипах, за К. Юнгом, виражається «колективне несвідоме», тобто та частина несвідомого, яка не є результатом особистого досвіду, а успадкована людиною від предків. У межах генетичної теорії К. Юнг встановлює тісний зв'язок архетипу з міфологією: міфологія – сховище архетипів. Таким чином, первісний образ, названий один раз архетипом, завжди колективний, тобто він є спільним для окремих народів та епох. Вірогідно, найбільш важливі міфологічні мотиви є спільними для всіх часів і народів.

Одним з найголовніших та значимих серед українських національних архетипів є архетип «дому». Дім, що постає як батьківська хата, мала Батьківщина, праобраз України, а в часи складної історичної ситуації – як образ руїни, пустки, збленої української землі.

Близьким до архетипу «дому» є архетип «поле» – життєвий топос, що допомагає посісти відповідне місце у Всесвіті. Це найбільш крихкий, але й найбільш актуальний аспект української культури, зумовлений історично втратами своєї національної ідентичності. Проблема відродження цього архетипу сьогодні – це проблема усвідомлення українцями себе після 1991 року нареши її як нації, своєї унікальності поряд з іншими народами. Ця проблема залишається актуальною в 2013-2014 рр. через події Євромайдану, анексії частини української території, воєнних дій в Україні.

Архетипи «дім» та «доля» мають своє продовження в архетипі «матері». Архетип «Великої Матері» виник під впливом магічної причетності людини до землі. Символ землі в українському менталітеті відповідає аграрним початкам української цивілізації, обрядово-календарним циклам життя. Вважалось, що земля зберігає і передає українцям силу і славу предків. Цьому відповідають українські легенди про створення людини з глини. Ця ж тематика присутня і в сучасній українській культурі. Так, режисер В. Васянович у 2004 році створює короткометражну артхаусну стрічку «Проти сонця», що стала переможцем кінофестивалю «Контакт» у 2005 році, і в якій головний герой, втікаючи від буденності, опиняється на острові і створює для себе із глини ідеальну жінку. Присутність архетипу «Матері» в українській культурі є стійкою. Це і символізація зародження життя, творення світу, витоків буття. Материнський код також відображається на рівні мега-архетипу – України. У культурі прояв архетипу «матері» знаходить себе від найрізноманітніших 6 образів жінок (у тій же українській літературі) до образів, що символізують порятунок, захист, джерело життя, затишок, мудрість, милосердя [3].

Обряд. Будь-яка дія може стати обрядом, якщо воно втрачає доцільність і стає семіотичним знаком. Прикладами обрядів можуть слугувати поховальні обряди, хрестини, сватання, весілля, похорон, поминки тощо.

Ритуал – система дій, що здійснюються за строго встановленим порядком, традиційним способом і в певний час. Він магічно пов'язував

людей з живими силами природи, з персоніфікованими міфічними істотами, богами; древні ритуали – це своєрідний обряд оберега від шкоди. Наприклад, пристрій специфічний вид шкоди, завданої візуальним шляхом. Звідси берегтися від пристриту – не потрапляти на очі, не дивитися в очі. Лихе око входить в архетипну модель світу. Око – вікно в інший світ. Через вікно інший світ вривається в дім у казках, як, наприклад, вампіри і вовкулаки проникають у будинок крізь вікна. Береже людину і сміх, точніше, ритуальний сміх.

Замовляння. Втрати – наклеп, тобто шкода, завдана словом. Щоб позбутися її, потрібне замовляння.

3. Предмет дослідження в лінгвокультурології – паремійний фонд мови (прислів'я, приказки, загадки та ін.), оскільки більшість прислів'їв – це стереотипи народної свідомості, що дають досить широкий простір для вибору. Вивчаються лише ті прислів'я і приказки, походження і функціонування яких нерозривно пов'язані з історією конкретного народу чи етносу, його культурою, побутом, мораллю і т. д. Наприклад: рос. *На каждое чихание не наздравствуешься.* В основі цього прислів'я лежить слов'янський звичай у відповідь на чхання бажати здоров'я.

4. Фразеологічний фонд мови найцінніше джерело відомостей про культуру та менталітет народу, у них немовби законсервовані уявлення народу про міфи, звичаї, обряди, ритуали, звички, мораль, поведінку і под.

5. Еталони, стереотипи, символи. Прикладами еталону є вирази: *здоровий як бик, очі гарні, як у корови* (еталон краси у киргизів); *товстий, як діжка*. Ці еталони відображають не тільки національне світобачення, але і національне світорозуміння, через те що вони є результатом власне національно-типового порівняння явищ світу. Еталони – це те, чим образно вимірюється світ. Найчастіше вони існують у мові у вигляді стійких порівнянь (*дурний як валянок, веселий як пташка, злий як вовк, собака*), але в принципі еталоном може бути будь-яке уявлення про порівняння світу щодо людини: *ситий по горло, закоханий по вуха* та ін.

6. Предметом лінгвокультурології є метафори й образи.

7. Предметом дослідження в лінгвокультурології слугує також стилістичне облаштування різних мов, увага до того, в яких формах існування представлена та чи інша мова. Так, є мови із сильним діалектним розшаруванням, і мови, де відмінностей між діалектами майже немає; є мови, стилістична диференціація в яких тільки починається, і, навпаки, мови, де ця диференціація глибока й багатоаспектна.

Взаємовідношення між літературною мовою і нелітературними формами її існування визначається всім ходом розвитку культурної історії суспільства: історією його писемності, школи, літератури, світогляду, його культурно-ідеологічними уподобаннями і т. ін.

8. Предметом спеціального дослідження в лінгвокультурології має стати мовна поведінка, а також будь-яка інша поведінка, закріплена в номінативних одиницях, в одиницях граматичних і стилістичних. Важливим

предметом дослідження в лінгвокультурології вважається сфера мовного етикету, тобто «культурне удавання ввічливості», за Й. Мандельштамом.

Базові поняття лінгвокультурології

Лінгвокультурологія як спеціальна сфера науки породила чимало продуктивних у сучасній лінгвістиці понять: *лінгвокультурема, мова культури, культурний текст, контекст культури, субкультура, лінгвокультурна парадигма, прецедентні імена культури, ключові імена культури, культурна універсалія, культурна компетенція, культурне успадкування, культурні традиції, культурний процес, культурні установки* та інші. У понятійний апарат науки входять також і такі терміни, як *культурні семи, культурний фон, культурні концепти і культурні конотації*.

Культурні семи – дрібніші і більш універсальні, ніж слово, семантичні одиниці, семантичні ознаки. Денотативні семи у слова можуть збігатися, а фоніві (культурні) – відрізнятися. Наприклад, у нас обід ('вживання їжі; їда') асоціюється з серединою дня, у англійців – з сімома-вісьмома годинами вечора.

Культурний фон – характеристика мовних одиниць, що позначають явища соціального життя й історичні події: *пропав як швед під Полтавою*. Фінн цілком може звернутися до нашого продавця продуктового магазину з проханням зважити *пів кілограма* яєць.

В одному з оповідань Агати Крісті людина, яка перебуває в будинку, не відповідає на напелегливий стукіт у двері: «Міс Політт узялася за молоток (took hold of the knocker) і ввічливо постукала у двері. Зачекавши якийсь час, вона постукала знову. Жінка завагалася, перш ніж застосувати молоток утретє (before using the knocker for the third time). Міцно схопивши молоток (seizing the knocker), вона влаштувала оглушливий гуркіт ...» (Selected Stories by Agatha Christie). Як і в англійській, у нашій культурі у фон слова «двері» входить сема 'стукати', але стукають кісточками пальців, кулаком і у виняткових випадках ногами, молотком же ніколи не стукають.

Лінгвокультурна парадигма – це сукупність мовних форм, що відображають етнічно, соціально, історично, науково і т.д. детерміновані категорії світогляду. Лінгвокультурна парадигма об'єднує концепти, категорійні слова, прецедентні імена культури і т. ін. Мовні форми – це основа парадигми, яка немовби «прошита» значущими уявленнями.

Ментальність – це світоспоглядання в категоріях і формах рідної мови, які поєднують у собі інтелектуальні, духовні та вольові якості національного характеру в типових його проявах. Одиницею ментальності визнається концепт цієї культури.

Ключовими концептами культури називаються зумовлені нею ядерні (базові) одиниці картини світу, що володіють екзистенціальною значущістю як для окремої мовної особистості, так і для лінгвокультурної спільноти в цілому. До ключових концептів культури належать такі абстрактні імена, як *совість, доля, воля, вдача, гріх, закон, свобода, інтелігенція, батьківщина* і т. п. Концепти культури можна розділити, за А.Я. Гуревичем, на дві групи:

«космічні», філософські категорії, котрі він називає універсальними категоріями культури (*час, простір, причина, зміна, рух*), і соціальні категорії, так звані культурні категорії (*свобода, право, справедливість, праця, багатство, власність*).

Доцільно, на думку В.А. Маслової, виділити ще одну групу – категорії національної культури (для української лінгвокультури це *життя, людина, радість, друг, добро, дім, любов, щастя, спокій, гроші, чоловік, кохання, розум, гарний, надія, смерть, сила, робота, дитина, світ, великий, погано, краса, товариш, зло, жінка, світло, добрий, праця, дівчина*; для російської культури – *жизнь, человек, дом, любовь, радость, хорошо, друг, счастье, нет, есть, плохо, свет, деньги, большой, ребенок, мир, я, добро, жить, красивый, смерть, сила, всегда, сильный, много, все, зло, любит, время, день*. Збігаються лексеми *життя, людина, любов, радість, добро, друг, щастя, погано, гроші, великий* – усього 10 (33,3%) [Уфімцева].

Лінгвокультурема – термін, уведений В.В. Воробйовим. Це комплексна міжрівнева одиниця, що являє собою діалектичну єдність лінгвістичного й екстралінгвістичного (понятійного чи предметного) змісту. У розумінні В.В. Воробйова, лінгвокультурема є сукупністю форми мовного знака, його змісту та культурного смислу, котрий супроводжує цей знак. Так, концептосфера **весілля** включає такі лінгвокультуреми:

народні назви частин весільного дійства:

– розвідка, допит, які відбуваються під час перемовин до сватання, скликання сусідів «на першу чарку», заручини, розглядини, які відбуваються на третій день весільного обряду: они еще називаються умовини, домовини, печеглядини;

– Обмін хлібом, торочини – відбувалися у п'ятницю під вечір.

– Гильце або вільце: у суботу перш, ніж молоді йдуть у церкву, де вони сповідаються і причащаються, в'ється гильце – «це невелике дерево, або, правильніше, велика гілка, взимку завжди соснова, а влітку з яблуні, груші, вишні, черемхи. Гілку цю встромляють у хліб (у деяких місцях у коровай) і кожну гілочку – «пагін» – прикрашають невеликими букетами з калини, вівса, барвінку, чорнобривців; перев'язують їх кольоровими нитками, шовком чи навіть стрічками. До гілок приліпляють також невеликі запалені воскові свічки. Між гілками вільця кладуть жменю жита ... » (Павло Чубинський). Це дійство супроводжується піснями.

– Коровай: якщо наречена виходить заміж вперше, то в суботу, за день до вінчання, у її хаті печуть коровай. Коровай завжди прикрашали. Батько нареченої в середину короваю клав декілька копійок, а мати – покривала рушником це місце і робила ліктем поглиблення. У це поглиблення вроблювали, виготовлені із тіста, зображення сонця, місяця, голубів, соснових шишок, а навколо прикрашали різними шишечками, пташками. При цьому дійстві співали: Ой дайте нам свічки, підем до річки, Да калини ламати, Коровай вбирати. Поділ короваю.

народні номени учасників українського весільного обряду: молодий, молода, староста хатній, світилки, сваха, бояри, свати, послы, дивоснуби, коровайниці;

народнопоетичні фразеологізми (примовляння) під час весільного дійства: І дай, Боже, вам вечір добрий, да й поможи вам, Боже, спати, а нам те, що задумали, взяти; Ні, ми люди добрії, ми прийшли до вас з хлібом, сіллю, одчиніть, будьте ласкаві, ми вам щось хочем сказати;

на позначення соціально-національної поведінки (формули мовного етикету): Най бог благословить; Спасибі, що не цураєтесь; із цим свахо й свату, прощайте, щаслива дорога вам, дружки; добридень вам! Прошу вас на весілля; дякую сватові, свасі, пану молодому і дружбі за послугу – (говорить теща);

назви весільних подарунків: хустки, «намітки білі», рушники, чоботи, шитун, сорочки; та ін. **назви головних уборів, які використовуються під час весілля:** очіпок, серпанок, намітка та ін.; **назви страв, які подавалися на весіллі:** юшка, та ін. За кожним поданням страви виконувалася пісня;

назви головних уборів, які використовуються під час весілля: очіпок, серпанок, намітка та ін.;

назви страв, які подавалися на весіллі: юшка, галушки, печеня, капуста та ін.

Найважливіше джерело культурної маркованості – залученість мовних одиниць у певний тип дискурсу (тексту). У зв'язку з цим викликають інтерес ті поняття, що безпосередньо стосуються лінгвокультурного аналізу тексту. Перш за все – це культурні універсалії. Це спільні для всіх культур елементи (наявність мови, виготовлення знарядь праці, сексуальні заборони, міфи, танці і т. ін.), які ми розуміємо як важливі для культури і традиції фрагменти дійсності, зображені в художньому тексті. Як правило, вони складають основу ідеологічних штампів епохи.

Важливе місце в лінгвокультурології відводиться вивченню прецедентних феноменів. Це 1) добре відомі всім представникам національно-лінгво-культурного співтовариства; 2) актуальні в когнітивному (пізнавальному й емоційному) плані; 3) звертання, які постійно вживаються в мовленні представників того чи іншого національно-лінгво-культурного співтовариства: Про що *реве і стогне Дніпр широкий?* (Дзеркало тижня. – 28.08.– 03.09.2010).

Співвіднесення з тим чи іншим культурним кодом складає зміст культурно-національної конотації. Саме культурна конотація надає культурно значущу маркованість не лише значенням ФО, символам чи метафорам, а й змісту всього тексту, в якому вони вживаються. Зазвичай з денотата вичленовуються окремі ознаки, образ яких постає у ФО конотативного слова. Так, коли говорять заєць (про боягузливу людину), то це не означає, що у нього сіра шуба, короткий хвіст і довгі вуха, а свідчить лише про те, що така людина, чуйно вловивши небезпеку, часто неіснуючу, вчасно встигне втекти. Закріплення асоціативних ознак у значенні слова,

тобто виникнення конотацій – процес культурно-національний, він не підпорядковується логіці здорового глузду (чому, наприклад, саме заєць боягузливий, а не лисиця), тому в різних народів еталонами боягузтва можуть бути інші тварини і птахи.

Як правило, конотації засновані на асоціаціях, що йдуть від слова, проте іноді вони мотивовані властивостями реалій: іхтіозавр (про відсталу людину), теля (про тиху, лагідну людину), базар (про шумне місце), вінегрет (про всяку суміш), хлів (про брудну квартиру), баня (про будь-яке жарке місце), талмуд (про втомливе читання) і т.д.

Нерідко конотації сприймаються як оцінний ореол, при цьому також яскраво виявляється національна специфіка мови, що створює картину світу. Наприклад, у картині світу росіян словосполучення старый дом конотує негативну оцінку, в англійців же це словосполучення має позитивну конотацію; блакитні очі (к-к-з) для киргизів – найбільш негарні очі, майже лайливий вираз, зате коров'ячі очі (про людські) – дуже красиві, оцінка тут заснована на денотаті (корові). Конотації, таким чином, являють собою форму ціннісного освоєння світу, чинник внутрішньої детермінації поведінки.

4.

Методи лінгвокультурології – це сукупність аналітичних прийомів, операцій і процедур, що використовуються під час аналізу взаємозв'язку мови і культури. Лінгвокультурологічні дослідження проводяться різноманітними способами. Оскільки одним з головних предметів вивчення стає внутрішня форма (тобто ознака, покладена в основу номінації – називання предмета), у лінгвокультурології активно використовується **ономасіологічний аналіз** (ономасіологія як розділ семантики вивчає найменування, використання мовних засобів для позначення немовних об'єктів). Так, рос. фразеологізм лезть на рожон – «зопалу, необдумано і необачно йти на ризик або назустріч небезпеці, мається на увазі, що при іншій поведінці такого ризику можна було б уникнути». Внутрішня форма цього фразеологізму пов'язана з ситуацією полювання на ведмедя, у якій застосовувався рожон. Рожон – загострений кіл, рогатина. Розлючений звір ліз на виставлений мисливцем рожон – широкий ніж, заточений з обох боків, на довгій палиці з поперечиною під лезом, за яку ведмідь сам хапається. Головне у внутрішній формі цього фразеологізму – це те, що ведмідь сам хапається за перекладину під лезом. Цей елемент внутрішньої форми зберігається в сучасному значенні цього фразеологізму.

Під час виявлення архетипних прошарків використовується **етимологічний аналіз**.

Апарат аналізу метафори, запропонований Дж. Лакоффом («Метафори, якими ми живемо»), має велику пояснювальну силу і дозволяє отримати результати, важливі для вирішення проблеми мови і культури.

Метафоризація заснована на взаємодії двох структур знань – когнітивної структури «джерела» (source domain) і когнітивної структури «мети» (target domain). У процесі метафоризації деякі сфери мети структуруються за зразком джерела, інакше кажучи, відбувається «метафорична проєкція» (metaphorical mapping) або «когнітивне відображення» (cognitive mapping). Припущення про часткове відтворення структури джерела в структурі мети отримало назву «гіпотези інваріантності» (Invariance Hypothesis). Сліди метафоричної проєкції виявляються на рівні семантики речення й тексту у вигляді метафоричних наслідків. Наприклад, метафора НАРОД / СУСПІЛЬСТВО [мета] – ЦЕ СТАДО [джерело] у виразах типу Ми знову є лише безсловесним стадом для згубних ігор «верхів» звертає увагу адресата на ідею «несамостійності, пасивності», яка є частиною когнітивної структури (фрейму) «стада»: знання про світ говорять нам, що стадо тварин (наприклад, корів – як прототиповий варіант для європейської культури) скеровується пастухом.

Знання в царині джерела організовані у вигляді «схем образів» (image schemas) – відносно простих когнітивних структур, постійно відтворюваних у процесі фізичної взаємодії людини з дійсністю. До схем образів належать, наприклад, такі категорії, як «вмістилище», «шлях», «баланс», «верх – низ», «перед – зад», «частина – ціле». Стійкі відповідності між сферою джерела і сферою мети, котрі зафіксовані в мовній і культурній традиції конкретного суспільства, отримали назву «концептуальних метафор». До числа концептуальних метафор європейської культури відносяться, наприклад, метафоричні проєкції ЧАС – ЦЕ ГРОШІ, СПІР – ЦЕ ВІЙНА, ЖИТТЯ – ЦЕ ПОДОРОЖ та ін. Когнітивна теорія метафори дозволяє пояснити, чому одні іномовні ідіоми легко розуміються і можуть навіть запозичуватися, а інші не можуть. Цей метод дозволяє встановлювати когнітивно обумовлені розбіжності між порівнюваними мовами. Такі відмінності не випадкові і свідчать про специфіку осмислення фрагментів світу тим чи іншим народом.

В.М. Телія запропонувала для лінгвокультурологічного опису **макрокомпонентну модель значення**. Семивимірний простір цієї моделі включає в себе такі блоки інформації, як відомості про пресупозиції, денотації, раціональну оцінку, про мотиваційні підстави знаку, емоційну й емотивну оцінку, а також оцінку умов вживання знаку; кожен такий блок уводиться когнітивним оператором, що вказує на процедуру обробки відповідних ментальних структур.

Зіставно-функціональний метод спрямований на виявлення відмінностей між двома зіставляваними мовами та виявлення відмінностей на рівні функціонування лінгвокультурологічних одиниць. До цієї категорії можна віднести й виокремлюваний В.М. Масловою **контрастивний метод**, оскільки він також спрямований на виявлення найбільш суттєвих розбіжностей у мовних структурах у цілому та на окремих її рівнях, і, як результат, виводить оптимальні рекомендації щодо конкретного подолання розбіжностей між рідною мовою і нерідною].

Метод семантичного лінгвокультурологічного поля, запропонований В.В. Воробйовим, є одним із основних при дослідженні різних лінгвокультурологічних одиниць на матеріалі різносистемних мов, оскільки таке поле містить у собі «фокус породження, сприйняття й оцінки культурних цінностей, які реалізуються в мові».

За приклад візьмемо аналіз поля «море» (англійська лінгвокультура).

Концепт «**море**» тісно переплітається з концептами «**корабель**» і «**людина**», які взаємовпливають і взаємодоповнюють один одного. Корабель є сполучною ланкою між людиною і морем, між соціальним і природним. З одного боку корабель – творіння людських рук, що виконує конкретні функції на користь людини. З іншого боку, море – стихія, яка існує поза людиною і яку людина намагається завоювати за допомогою корабля.

Незаперечно важливість корабля для англієць підкреслює прислів'я «**It's better to lose the time than the ship**» («Краще втратити час, ніж судно»). У книзі «The Influence of Sea Power upon history» (1987), доктор Белвуд пише так: «На морі англієць здавався неохоче (якщо взагалі здавався) – на суші не соромно, а в морі здати ворогові свій корабель англієцю – ні за що!». Слово-концепт «корабель» постає як символ осереддя морської величі батьківщини англієць, бо економічний розвиток, міць і процвітання королівства століттями залежали від успіхів англійського флоту в морських баталіях, в охороні від зовнішніх ворогів, у підкоренні нових земель і заснуванні колоній, у транспортуванні вантажів морем і под. Обороздатність об'єднаного королівства, його торговельні та культурні зв'язки – все це здавна було невіддільне в уявленні населення країни від думок про флот. Англієць живуть на острові, що характеризує їх передусім як відірваних, ізольованих від світу та від інших людей. Корабель символізує рух до порятунку людини від самотності, наділяє людину можливістю подорожувати де завгодно і коли завгодно.

Якщо в російській лінгвокультурі символічне осмислення і, відповідно, образну інтерпретацію одержують такі реалії, як «земля», «небо», «вітер» «поле», «хліб», що характеризують умови життя російського народу, типовий російський пейзаж і основне заняття – землеробство, то в англійській лінгвокультурі це ship, coast, land, rock, dock, fishing та ін.: вони характеризують особливості морського (прибережного) буття жителів Англії. До концептів, специфічних для англійської культури, можна віднести й такі: island, water space, seascape, sailing, The Royal navy та ін. Цікаво зауважити, що англієць живуть поруч з морем, але сприймають його як частину ландшафту і називають просто вода «**water**» – маючи на увазі море (Blue Waters, to be in smooth water, between wind and water, watery waste, in deep waters).

... at last they had turned the corner of their lives and **were in smooth water**. (J. Galsworthy «Caravan»).

Mr. Elderson got it **between wind and water**. He didn't like it a little bit. (J. Galsworthy. «The White Monkey»).

A fine bristling Atlantic air blew in hot from the **watery waste** (H. E. Bates «Across the bay», p. 49).

Поряд із загальнолюдськими символами, у кожного народу є національно специфічні символи, що відображають особливості їхнього світосприйняття. Так, у середовищі англійських моряків побутують словесні одиниці для позначення Атлантичного океану, що містять негативну конотацію, яка проявляється в їхній мові як зневажливе ставлення до моря, наприклад, Big Ditch, Big Pond, Big Drink, протока Ла-Манш також іменується

Національні образи можуть закріплюватися не тільки в мові, а й у літературі, мистецтві, культурі в цілому. В Англії, наприклад, досі існує думка, що вихід у море в п'ятницю, і тим більше в п'ятницю 13-го числа, абсолютно немислимий і повинен бути під будь-яким приводом перенесений. Бо п'ятниця, як свідчить переказ, день розп'яття Христа. А між іншим, якраз 13-е число частіше від інших днів у році припадає саме на п'ятницю. У кінці XVIII століття це марновірство настільки поширилося, що англійський уряд вирішив довести абсурдність прикмети. Побудували корабель під назвою «Friday» – «п'ятниця», який заклали в п'ятницю, спустили на воду теж у п'ятницю, вихід судна в перший рейс відбувся в п'ятницю. Але така іронія долі: судно разом з командою пропало безвісти. Також ще й досі в Англії існує повір'я: допоки чорна кішка в домі, – моряку не загрожує небезпека в морі.

Наведемо деякі приклади проникнення слів англійського походження в професійну лексику моряків. Слово «аврал», мабуть, сходить до англійського «over all»: команда «всіх нагору!». Слово «полундра» (тривога на кораблі) теж походить від англійської команди «fall under» (букв. падай униз) – так подавався на вітрильних суднах сигнал команді спускатися з рей і щогл, де вона перебувала, і готуватися до бою. Очевидно, і прийнятий до наших днів на російському флоті звичай відповідати на вислуханий наказ командира словом «єсть!» може бути зведений до англійського стверджувального слова «yes». Також з англійської в інші мови проникли слова, пов'язані з військово-морським флотом, до числа яких належать ватерлінія (waterline), дек (deck) – палуба, кіль (keel), крейсер (cruiser) – військово судно, шхуна (schooner) – вітрильне судно, фут (foot), миля (mile) – одиниця довжини, що дорівнює 1852 м., бриг (brig) – двощоглове вітрильне судно, мічман (midshipman) – військово звання та деякі інші.

У підсумку можна сказати про те, що мовні одиниці, котрі слугують для позначення об'єктів і явищ досліджуваної сфери, створюють лінгвокультурологічне поле «море». Це поле, з одного боку, виступає як об'єднання мовних одиниць, денотат яких співвідносяться з конкретним сегментом реальності, з іншого боку, ці сукупно взяті номінативні одиниці і утворюють систему, постають як певна схематизація культурно-історичного досвіду членів мовного колективу. Досліджуваний концепт виступає як структурний елемент у створенні англійського національного характеру,

менталітету в лінгвокультурологічній картині світу. Він існує в психолінгвістичних уявленнях про море, як невід'ємна частина культурно-геополітичного життя країни.

Методи польової етнографії, спрямований на збирання матеріалу-джерела наукових знань:

- **опитування** – один з основних методів збору первинної інформації в етнографічному і етносоціальному дослідженні, заснований на соціально-психологічній взаємодії дослідника та опитуваного;

- **спостереження** – метод вивчення і фіксації всього комплексу етнічних національно-самобутніх показників культури й побуту, заснований на безпосередньому контакті дослідника та об'єкта дослідження.

Експериментальний метод – це дослідження, в ході якого створюються або виявляються умови, необхідні й достатні для виявлення і вимірювання зв'язку явищ, що цікавлять експериментатора у процесі цілеспрямованої перевірки вже сформульованої наукової гіпотези. У лінгвокультурології застосовуються кілька варіацій цього методу:

моделювальний експеримент: випробовуваний діє за інструкцією експериментатора і знає, що бере участь в експерименті в якості випробуваного;

асоціативний експеримент: використовується для виявлення вербальних асоціацій з позиції національно-специфічних культурних особливостей тієї чи іншої країни, ставлення респондентів до певної культури країни крізь призму власної національної мовної картини світу.

Інтерв'ю – це метод отримання первинної інформації шляхом безпосередньої цілеспрямованої бесіди інтерв'юєра і респондента. Застосовується на ранній стадії дослідження для уточнення проблеми і складання програми, при опитуванні експертів, фахівців; дозволяє враховувати характерні риси особистості опитуваного.

Описовий метод: дозволяє робити системний опис мовних фактів і культур, лінгвокультурологічних одиниць на матеріалі різносистемних мов. Таксономічний опис передбачає встановлення класів мовних одиниць і чинних зв'язків між ними; динамічний опис полягає в описі всіх правил, що продукують правильні мовні вирази і лише їх (представлено в породжувальній граматиці чи в моделі «смісл – текст»).

Дистрибутивний метод: заснований на вивченні оточення (дистрибуції), контексту вживання окремих одиниць у тексті.

На підставі конкретнонаукових методів досліджень у лінгвокультурології формуються **різні типи лінгвокультурологічного аналізу**.

Найбільш поширений серед дослідників **концептуальний аналіз** – метод, який передбачає виявлення концептів, моделювання їх на основі концептуальної спільності засобів, їхньої лексичної репрезентації в узусі й тексті та вивчення концептів як одиниць концептуальної картини світу етносу.

Його метою є виявлення парадигми культурно значущих концептів і опис їхньої концептосфери. Об'єктом дослідження в цьому випадку є смисли, що передаються окремими словами, граматичними категоріями або текстами, причому залучення великого корпусу контекстів уживання слова в різних текстах дозволяє не лише окреслити аналізований концепт, але й структурувати його, виокремлюючи набір найбільш характерних ознак. Аналізується 1) вихідна форма (етимологія), 2) історія, стиснута до основних ознак змісту; 3) сучасні інтерпретації; 4) оцінки; 5) конотації. Таким чином, концепт має «шарувату» будову, і кожен прошарок є результатом культурного життя різних епох.

Приклад концептуального аналізу концепту **душа** в російській лінгвокультурі [2].

Душа – сложная субстанция. По представления древних, природа тоже имела душу. Аристотель, например, даже звезды считал одушевленными, а Платон делил душу на «разумную» (человеческую) и «чувственную» (животную). Главное отличие человека, созданного по образу и подобию Божьему, от всего природного – наличие у него нематериальной божественной души.

Еще с античных времен душа понималась как огонь (Демокрит), как воздух (Анаксимен), как сочетание всех 4 элементов (Эмпедокл). Эти представления до сих пор сохранились в языке: душа горит, душа воспарила, душа воспламенилась.

Вместилищем души у разных народов считаются разные органы: диафрагма, сердце, почки, глаза и даже пятка (душа ушла в пятки). Первобытные народы считали связь души и тела настолько тесной, что, если обезобразить мертвое тело, обезобразится и его душа; поэтому они оберегают труп или намеренно уродуют убитого врага.

Славяне признавали в человеческой душе проявление творческой силы. С этим связаны метафоры душа светится, душа горит, душа пылает, жар души, искры души, душа оттаяла и пр.

Душа – alterego человека, его внутреннее «я»: мелкая душонка, высокая душа, нежная душа, чуткая душа, благородная душа, грешная душа, верная душа. Душа, как и человек, смертна: отдавать Богу душу, она может уставать, болеть (душа болит).

Душа является носителем этического начала: чистая душа, запачкать душу: Хоть мошна пуста, да душа чиста (поговорка).

С религиозной точки зрения душа связывает человека с высшим духовным началом: спасти душу, душа бессмертна.

Душа – это вместилище, отсюда – душа пустая, душа полна тобой.

Разным народам, в том числе и славянам, присуще представление о душе как о дыхании, воздухе, паре, ветре, птице, бабочке: швдохнуть душу, душа улетела, душа вон и пр. По языческим верованиям, если человек жил праведно, его душа превращается в голубя, если во грехе – в черного ворона,

иногда – в грустную кукушку. С мифологемой «душа=птица» у славян связан обычай оставлять на Пасху, Радолицу на могилах крашеные яйца для птиц.

Часто душа связана с загробным миром, поэтому древние снабжали покойников разными вещами.

Души умерших улетают в рай, где зимуют птицы (у белорусов). Но душа умершего, обернувшись птицей, может вернуться. И на праздник дяды белорусы убираются в доме, готовят обрядовые кушанья.

Мифологема «душа=дым» подкреплена обычаем у многих народов сжигать трупы, чтобы душа легко покинула тело и улетела в рай. Эта мифологема сохранилась во фразеологизме душа отлетела в мир иной.

Широко вживається в лінгвокультурології і **компонентний аналіз**. Сутність цього методу полягає у виділенні мінімального набору ознак у певної сукупності мовних одиниць і категорій мови, за допомогою яких одні одиниці і категорії різняться між собою, інші, навпаки, об'єднуються в різні угруповання. Цей метод спрямований насамперед на дослідження змістової сторони мови і у своєму провідному вигляді використовується щодо вивчення значущих одиниць мови шляхом розкладання їхнього значення на мінімальні семантичні складники – семи.

Ще один різновид, що набирає популярності в останні роки, – **фреймовий аналіз**. Його особливість полягає в тому, що він досить яскраво відображає і дозволяє виявити особливості лінгвокультурологічного дослідження. Виявлення фреймової організації мовленнєвих актів і способу їхнього вираження в різних мовах є напрямками наукового пошуку, що мають велику практичну цінність з точки зору лінгвістичної прагматики, і створюють умови для нових наукових розвідок.

Література

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию: Пер. с нем./ Общ. ред. Г.В. Рамишвили; Послесл. А.В. Гулыги и В.А. Звегинцева. М.: ОАО ИГ «Прогресс», 2000. 400 с.

2. Маслова В. А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений . М.: Академия, 2001. 208 с.

3. Міщенко М. М. Українські національні архетипи: від колективного несвідомого до усвідомленої національної ідентичності (до актуальності методології архетипічного аналізу). URL: <http://www.kpi.kharkov.ua/archive/articles/etic/Mishhenko-M.M.-Ukrayinski-natsionalni-arhetyru.pdf>

4. Уфимцева Н.В. Языковое сознание и образ мира славян [Электронный ресурс] // Языковое сознание и образ мира: Сб. научных статей / Отв. ред. Н.В. Уфимцева. URL: http://www.ilingran.ru/library/psylingva/sborniki/Book2000/html_204/4-2.html.

Питання для самоперевірки

1. У чому полягає кардинальна відмінність антропоцентричної лінгвістики від системно-структурної?
2. Які напрями існують у сучасній лінгвокультурології?
3. Які школи лінгвокультурології ви знаєте?
4. Назвіть основні завдання, що постають перед лінгвокультурологією.
5. Які методи дослідження використовуються в лінгвокультурології?
6. Що вивчає лінгвокультурологія? Як розрізняються об'єкт і предмет дослідження?
7. Подайте перелік базових понять лінгвокультурології. Назвіть найважливіші з них. Як ви поясните поняття «культурний концепт»?
8. Дайте визначення культурної конотації. Кому воно належить? Що є джерелом культурної конотації?

Тема №7

СОЦІОЛІНГВІСТИКА. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

План

1. Соціолінгвістика як розділ мовознавства.
2. Основні поняття соціолінгвістики.
3. Напрями досліджень в соціолінгвістиці.
4. Методи дослідження.

1.

СОЦІОЛІНГВІСТИКА – галузь мовознавства, що вивчає мову у зв'язку з соціальними умовами її існування. Під соціальними умовами розуміється комплекс зовнішніх умов, у яких реально функціонує й розвивається мова: суспільство людей, що використовують цю мову, соціальна структура цього суспільства, відмінності між носіями мови за віком, соціальним статусом, рівнем культури та освіти, місцем проживання, а також відмінності в їхній мовленнєвій поведінці згідно із ситуацією спілкування. Термін «соціолінгвістика» вперше запровадив американський соціолог Герман Каррі в 1952 році.

Увага соціолінгвістів зосереджена не власне на мові, не на її внутрішній будові, а на тому, як користуються мовою люди, що складають те чи інше суспільство. При цьому враховуються всі чинники, здатні впливати на використання мови, – від різних характеристик самих мовців (їхнього віку, статі, рівня освіти й культури, виду професії і под.) до особливостей конкретного мовленнєвого акту.

На відміну від генеративної лінгвістики, представленої, наприклад, у працях Н. Хомського, соціолінгвістика має справу не з ідеальним носієм мови, що породжує виключно правильні висловлювання конкретною мовою, а з реальними людьми, котрі у своєму мовленні можуть порушувати норми, помилятися, змішувати різні мовні стилі і т. ін. Важливо зрозуміти, чим пояснюються всі подібні особливості реального використання мови.

Тим самим при соціолінгвістичному підході до мови **об'єктом** вивчення стає функціонування мови; а її внутрішня структура приймається як щось дане і спеціальному дослідженню не підлягає. У суспільствах, де функціонують дві, три мови, багато мов, соціолінгвіст повинен досліджувати механізми функціонування декількох мов у їхній взаємодії, щоб отримати відповіді на такі питання: У яких сферах соціального життя вони використовуються? Якими є їхні взаємовідношення за статусом і функціями? Яка мова «панує», тобто є державною або офіційно прийнятою в якості основного засобу спілкування, а які змушені задовольнятися роллю родинних і побутових мов? Як, за яких умов і в яких формах виникає дво- і багатомовність?

2.

Соціолінгвістика оперує певним набором специфічних для неї понять: *мовне співтовариство, мовна ситуація, соціально-комунікативна система, мовна соціалізація, комунікативна компетенція, мовний код, перемикання кодів, білінгвізм (двомовність), диглосія, мовна політика* і ряд інших. Окрім того, деякі поняття запозичені з інших галузей мовознавства: *мовна норма, мовленнєве спілкування, мовленнєва поведінка, мовленнєвий акт, мовний контакт, змішування мов, мова-посередник* і т. ін., а також із соціології, соціальної психології: *соціальна структура суспільства, соціальний статус, соціальна роль, соціальний чинник* і деякі інші.

Розглянемо деякі з цих понять, найбільш специфічні для соціолінгвістики і важливі для розуміння сутності цієї наукової дисципліни.

Мовне співтовариство

– це сукупність людей, об'єднаних спільними соціальними, економічними, політичними і культурними зв'язками, що здійснюють у повсякденному житті безпосередні й опосередковані контакти один з одним та з різноманітними соціальними інститутами за допомогою однієї мови чи різних мов, поширених у цій сукупності.

Межі поширення мов дуже часто не збігаються з політичними кордонами. Найбільш очевидний приклад – сучасна Африка, де тією самою мовою можуть говорити жителі різних держав (така, наприклад, суахілі, поширена в Танзанії, Кенії, Уганді, частково в Заїрі й Мозамбіку), а всередині однієї держави співіснують кілька мов (в Нігерії, наприклад, їх більше 200!).

Тому при визначенні поняття «мовне співтовариство» важливе поєднання лінгвістичних і соціальних ознак: якщо ми залишимо тільки

лінгвістичні, то йтиметься лише про мову, безвідносно до того середовища, в якому вона використовується; якщо ж спиратися тільки на соціальні критерії (включаючи і політико-економічні, і культурні чинники), то поза увагу залишаться мови, що функціонують у цій соціальній спільноті.

Як мовна спільнота можуть розглядатися сукупності людей, у які входить різна кількість індивідів, – від цілої країни до так званих малих соціальних груп (наприклад, сім'ї, спортивної команди): критерієм виділення в кожному випадку має бути спільність соціального життя та наявність регулярних комунікативних контактів. Одне мовне співтовариство може бути більш об'ємним щодо інших. Так, сучасна Україна – приклад мовного співтовариства, яке обіймає, включає в себе мовні співтовариства меншого масштабу: області, міста. У свою чергу, місто як мовне співтовариство включає в себе мовні співтовариства ще меншого масштабу: підприємства, установи, навчальні заклади.

У межах таких мовних спільнот, як завод, науково-дослідний інститут, середня школа, переважає одна мова спілкування. Однак у малих мовних співтовариствах, таких, як сім'я, де комунікативні контакти здійснюються безпосередньо, може бути не одна, а дві мови (і навіть більше: відомі сім'ї російських емігрантів, які використовують у внутрішньосімейному спілкуванні кілька мов).

Мовний код

Кожне мовне співтовариство користується певними засобами спілкування – мовами, їхніми діалектами, жаргонами, стилістичними різновидами мови. Будь-який із цих засобів спілкування можна назвати кодом. У найзагальнішому сенсі код – це засіб комунікації: природна мова (українська, російська, англійська, сомалі і под.), штучна мова типу есперанто чи типу сучасних машинних мов, азбука Морзе, морська сигналізація прапорцями і т. ін. У лінгвістиці кодом прийнято називати мовні утворення: мова, територіальний чи соціальний діалект, міське койне і под.

Поряд з терміном «код» часто вживається термін «субкод». Він позначає різновид, підсистему якогось загального коду, комунікативний засіб меншого обсягу, вузької сфери використання і меншого набору функцій, ніж код. Наприклад, такі різновиди сучасної російської національної мови, як літературна мова, територіальний діалект, міське просторіччя, соціальний жаргон – це субкоди, або підсистеми єдиного коду (російської національної мови).

Субкод, або підсистема, також може членуватися на різновиди і тим самим включати до свого складу субкоди (підсистеми) нижчого рівня і т.д. Наприклад, українська літературна мова, яка сама є субкодом щодо національної мови, членується на два різновиди – кодифіковану мову і розмовну мову, кожна з яких є до певної міри самодостатньою і відрізняється виконуваними функціями: кодифікована мова використовується в книжно-писемних формах мовлення, а розмовна – в усних, розмовно-побутових формах. У свою чергу кодифікована літературна

мова диференційована на стилі, а стилі реалізуються в різноманітних мовленнєвих жанрах; подібна в диференціація є і в розмовній мові.

Соціально-комунікативна система

– це сукупність кодів і субкодів, використовуваних у тому чи іншому мовному співтоваристві, котрі перебувають один з одним у відношеннях функціональної додатковості. «Функціональна додатковість» означає, що кожен з кодів та субкодів, які утворюють соціально-комунікативну систему, має свої функції, не перетинаючись з функціями інших кодів і субкодів (тим самим усі вони немовби доповнюють один одного за функцією).

Наприклад, кожний стиль літературної мови – науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, релігійно-проповідницький – має власні, специфічні функції, не властиві іншим стилям, а разом вони функціонально доповнюють один одного, утворюючи систему, здатну обслуговувати всі комунікативні потреби певного суспільства (яке можна умовно назвати суспільством носіїв літературної мови; крім них є ще, наприклад, носії діалектів, просторіччя) і всі сфери спілкування.

Мовна ситуація

Поняття «мовна ситуація» застосовується зазвичай до великих мовних співтовариств – країн, регіонів, республік. Для цього поняття важливим є чинник часу: по суті, мовна ситуація – це стан соціально-комунікативної системи в певний період її функціонування.

Наприклад, в Україні, де соціально-комунікативна система включає в якості головних компонентів українську і російську мови (крім них є й інші: білоруська, болгарська, угорська, чеська і деякі інші), спостерігалася до розпаду СРСР відносна динамічна рівновага між цими мовами. Але зараз українська мова в діловій та навчальній сферах переважає.

На сучасну мову впливає багато чинників:

1) Інтернет і комп'ютерна комунікація. Вплив спостерігається на різних рівнях мовної системи: на лексичному – з'являється величезна кількість спеціалізованої лексики ("чат", "онлайн" і т. д.), чи звичайні слова "переробляються" під особливості мережевого спілкування ("норм", "прив", "спс" і подібні); на синтаксичному – спрощується або ламається конструкція речення і повідомлення ("Прив. Завдання?" = "Привіт. Яке завдання на завтра?");

2) СМС-спілкування. Вплив приблизно такий же, як у першому випадку, тільки без використання запозичень;

3) Науковий, технічний, політичний розвиток країни. Звідси поява нових слів, великої кількості запозичень у різних сферах, зміни уже чинних значень (напр., санкція);

4) Мова ЗМІ. ЗМІ "сортують" мовні одиниці, які будуть вживатися носіями мови, і розкривають різні можливості мови (як системи), наприклад, використовуючи прийоми мовної гри. Ці можливості, таким чином, стають відомими і носіям мови.

Мовна політика

– сукупність ідеологічних принципів і практичних заходів щодо вирішення мовних проблем у соціумі, державі; по суті, це втручання держави у функціонування мови: створення словників, довідників, які встановлюють норми мови, її правильність; вибір мови навчання та ін. Так, прийнятий Верховною Радою України від 5 вересня 2017 року Закон про освіту вводить фактичну заборону на викладання неукраїнською мовою. Була запроваджена норма про те, що з 2018 року тільки в початковій школі залишаться класи з викладанням предметів мовами національних меншин, у тому числі й російською. З п'ятого класу викладання предметів мовою національних меншин скасовується. А з 2020 року навчання мовами національних меншин буде ліквідовано і в молодших класах. Починаючи з 2018 року, російська мова вилучена зі списку предметів для зовнішнього незалежного оцінювання.

Мовна варіативність

Якщо ми можемо в процесі спілкування переключатися з одних мовних засобів на інші, наприклад, при зміні адресата, продовжуючи при цьому обговорювати ту саму тему, це означає, що в нашому розпорядженні є набір засобів, що дозволяють про одне й те ж говорити по-різному. Це надзвичайно важлива властивість мови, яка забезпечує мовцеві можливість не лише вільно висловлювати свої думки цією мовою, а й робити це різними способами. Варіативність виявляється на всіх рівнях мовної комунікації – від користування засобами різних мов (і, отже, варіювання, почергового використання одиниць кожної з мов залежно від умов спілкування) до усвідомлення мовцем припустимості різних фонетичних чи акцентних варіантів, що належать одній мові (у сучасній російській літературній мові це варіанти типу **бу́ло [шн] ая** / **бу́ло [чн] ая**).

Соціолект

Соціолектом називають сукупність мовних особливостей, притаманних будь-якій соціальній групі – професійній, становій, віковій і т. ін. – у межах тієї чи іншої підсистеми національної мови. Прикладами соціолектів можуть слугувати особливості мови солдатів (солдатський жаргон), школярів (шкільний жаргон), кримінальний жаргон, арго хіпі, студентський сленг (про терміни «жаргон», «арго», «сленг» див. нижче), професійна «мова» тих, хто працює на комп'ютерах, різноманітні торговельні арго (наприклад, «човникарів», торговців наркотиками) та ін.

Термін «соціолект» зручний для позначення різноманітних і між собою несхожих мовних утворень, що мають, однак, спільну ознаку, яка їх об'єднує: ці утворення обслуговують комунікативні потреби соціально обмежених груп людей.

Диглосія і двомовність

Володіння різними підсистемами однієї національної мови і використання їх залежно від ситуації чи сфери спілкування називається внутрішньомовною диглосією (дослівно – 'двомовність').

Окрім цього, термін «диглосія» може означати і володіння різними мовами та почергове їх використання залежно від ситуації спілкування; у цьому випадку термін вживається без означення «внутрішньомовна».

Поняття диглосії ввів у науковий обіг американський дослідник Ч. Фергюсон у 1959 р. До цього в лінгвістиці використовувався (і продовжує використовуватися сьогодні) термін «двомовність», «білінгвізм». А для ситуацій, у яких можливе функціонування декількох мов, прийнято вживати термін «багатомовність» (англ. Multilingualism, франц. Plurilinguisme).

Двомовність і багатомовність, як випливає з дослівного значення цих термінів, – це наявність і функціонування в межах одного суспільства (зазвичай – держави) двох чи декількох мов. Багато сучасних країн є дво- або багатомовними: Україна, Росія, країни Африки, південно-східної Азії, Індії та ін.

Про двомовність і багатомовність можна говорити і щодо однієї людини, якщо вона володіє не однією, а кількома мовами.

На відміну від двомовності і багатомовності, диглосія позначає таку форму володіння двома самостійними мовами чи підсистемами однієї мови, при якій ці мови й підсистеми функціонально розподілені: наприклад, в офіційних ситуаціях – законотворчості, справочинстві, листуванні між державними установами тощо – використовується офіційна (або державна) мова, коли йдеться про багатомовне суспільство, або літературна форма національної мови (в одномовних суспільствах), а в ситуаціях побутових, буденних, у сімейному спілкуванні – інші мови, що не мають статусу офіційних або державних, інші мовні підсистеми – діалект, просторіччя, жаргон.

Проявом у побутовому мовленні міжмовної диглосії є так звані «суржик» – елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без дотримання норм літературної мови (нечиста мова).

Спілкування суржигом значно спотворює інформацію, оскільки мовець у цьому випадку може вживати слово в лише йому відомому значенні та ще й у формі, яка не відповідає загальноприйнятим граматичним нормам. Отож порозумінню суржик не сприяє.

Ось деякі з характерних для суржика особливостей:

вживання русизмів замість нормативних українських відповідників: *даже (навіть), да (так), не (ні), када (коли), не нада (не потрібно), еле (ледве), щас/січас (зараз), всегда (завжди), нікогда (ніколи), чуть-чуть (трішки), конешно (звичайно, звісно), наверно (мабуть), напімер (наприклад), допустім (припустимо), между (між), вмєсто (замість), вродє/будто (наче, начебто), іменно (саме), рядом (поруч), язик (мова), больніця (лікарня), циплята (курчата), предохранітель (запобіжник), председатель (голова), почта (пошта), почтальйон (листоноша) тощо;*

“українізовані” форми російських дієслів – *уїхав (поїхав), уволився (звільнився), дівся (подівся), поняв (зрозумів), получав (отримував), щитав*

(“вважав” або “рахував” залежно від контексту), *отдав* (віддав), *включив* (ввімкнув);

“українізовані” форми російських числівників – *первий/перва*, *последній*;

змішування українських і російських форм займенників – *хто-то* (*хтось*), *шо-то* (*щось*), *як-то* (*якось*), *які-то* (*якісь*), *який-то* (*якийсь*), *чого-то* (*чомусь*, *чогось*), *кой-шо* (*щось*), *кой-які* (*якісь*);

порушення дієслівного керування, вживання прийменників і відмінків за російським зразком – *по вулицям* (замість *вулицями*), *на російській мові* (замість *російською мовою*), *зошит по біології* (замість *зошит з біології*);

утворення найвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників за зразком російської мови – *самий лучший* (*найкращий*), *саме тверде* (*найтвердіше*);

утворення від українських дієслів активних дієприкметників за російським зразком – *купивший*, *прийшовший*, *зробивший*;

слова і вирази, кальковані з російської – *міроприємство*, *прийняти міри*, *прийняти участь*, *так як*, *бувший у користуванні*, *на протязі*, *повістка дня*, *під відкритим небом*, або “*насилно милим не будеш*” (до речі, *українською це буде* – “*на милування нема силування*”).

Сфера використання мови

– ще один термін, поширений у соціолінгвістиці. Він позначає сферу позамовної дійсності, що характеризується відносною однорідністю комунікативних потреб, для задоволення яких мовці здійснюють певний відбір мовних засобів і правил їхнього поєднання.

В результаті подібного відбору мовних засобів і правил їхнього поєднання формується більш-менш стійка (для даного мовного співтовариства) традиція, що співвідносить ту чи іншу сферу людської діяльності з певним мовним кодом (субкодом) – самостійною мовою або підсистемою національної мови. Так, у середньовічній Європі латина була комунікативним засобом, що використовувалася під час богослужіння, а також у науці, інші ж сфери діяльності обслуговувалися відповідними національними мовами та їхніми підсистемами. В Україні й Росії роль культового комунікативного засобу тривалий час утримувала церковнослов’янська мова.

Розподіл мов чи їхніх підсистем за сферами діяльності може бути не строгим: одна з мов або одна з підсистем може переважати в певній сфері, але припускається використання елементів та інших мов (підсистем). Так, у родинному спілкуванні жителів сучасного села переважає місцевий діалект, він же використовується ними і під час виконання сільськогосподарських робіт. Однак у сучасних умовах чистий діалект – рідкість, він зберігається лише в деяких представників старшого покоління сільських жителів, у більшості ж мовлення суттєво «розріджене» елементами літературної мови і просторіччя.

3.

Виділяють синхронічну соціолінгвістику, яка займається вивченням переважно відношень між мовою та соціальними інститутами, і соціолінгвістику діахронічну, яка вивчає здебільшого процеси, що характеризують розвиток мови у зв'язку з розвитком суспільства.

Залежно від масштабності об'єктів, якими цікавиться соціолінгвістика, розрізняють макросоціолінгвістику і мікросоціолінгвістику. Перша вивчає мовні відношення і процеси, що відбуваються у великих соціальних об'єднаннях – державах, регіонах, великих соціальних групах, котрі нерідко виділяються умовно, за тією чи іншою соціальною ознакою (наприклад, за віком, рівнем освіти тощо).

Мікросоціолінгвістика займається аналізом мовних процесів і відношень, що мають місце в реальних і при цьому невеликих за чисельністю групах носіїв мови – у сім'ї, виробничій бригаді, ігрових групах підлітків і т. ін.

Залежно від того, на що спрямовані соціолінгвістичні дослідження, – на розробку спільних проблем, пов'язаних з відношенням «мова – суспільство», чи на експериментальну перевірку теоретичних гіпотез, розрізняють теоретичну та експериментальну соціолінгвістику. Теоретична соціолінгвістика займається вивченням найбільш загальних, основоположних проблем – таких, наприклад, як:

- виявлення найбільш істотних закономірностей мовного розвитку як доказ їхньої соціальної природи (поряд з такими закономірностями, які обумовлені саморозвитком мови);

- дослідження соціальної зумовленості функціонування мови, залежності її використання в різних сферах спілкування від соціальних і ситуативних змінних;

- аналіз процесів мовленнєвого спілкування, у яких провідне значення мають такі чинники, як набір соціальних ролей, виконуваних учасниками комунікації, соціально-психологічні умови реалізації тих чи інших мовленнєвих актів, їхня ілюктивна сила, уміння мовців перемикатися з одного коду на інші тощо;

- вивчення взаємодії і взаємовпливу мов за умов їхнього існування в одному соціумі; проблеми інтерференції та запозичення елементів контактної мови; теоретичне обґрунтування процесів формування проміжних мовних утворень – інтердіалектів, койне, піджинів, а також низка інших проблем.

Багато наук, крім теоретичної розробки тих завдань, що постають перед ними, вирішують і завдання, пов'язані з практикою; зазвичай напрями, які займаються цим, називаються прикладними. Існує і прикладна соціолінгвістика. Які ж проблеми вона вирішує?

Це, наприклад, проблеми навчання рідній та іноземним мовам. Традиційна методика викладання мов базується на словниках і граматиках, що фіксують головним чином внутрішньоструктурної властивості мови і обумовлені самою її системою правил використання слів та синтаксичних

конструкцій. Тим часом реальне вживання мови регулюється ще принаймні двома класами змінних – соціальними характеристиками мовців і обставинами, за яких відбувається мовленнєве спілкування. Отже, вивчення мови найбільш ефективно тоді, коли в методиці її викладання, у навчальній літературі враховуються не лише власне лінгвістичні правила і рекомендації, а й різноманітні «зовнішні» чинники.

Соціолінгвістична інформація важлива при розробці проблем і практичних заходів, що складають мовну політику держави. Мовна політика вимагає особливої гнучкості і врахування багатьох чинників в умовах поліетнічних і багатомовних країн, де питання співвідношення мов за їхніми комунікативними функціями, за використанням у різних сферах соціального життя тісно пов'язані з механізмами політичного управління, національної злагоди та соціальної стабільності.

Одним з інструментів мовної політики є закони про мови. Хоча їхня розробка в цілому – компетенція юристів: саме вони повинні чітко і несуперечливо формулювати положення, що стосуються, наприклад, статусу державної мови, його функцій, захисту монопольного використання державної мови в найбільш важливих соціальних сферах, регламентації застосування «місцевих» мов тощо;

– очевидно, що створення лінгвістично грамотних законів про мову можливе лише на основі всебічного знання функціональних властивостей мови, рівня розробленості в ній тих чи інших систем (наприклад, системи спеціальних термінологій, наукової мови, мови дипломатичних документів, стилю офіційно-ділового спілкування і т. ін.), більш-менш детального уявлення про те, «що може» і «чого не може» ця мова в різноманітних соціальних і ситуативних умовах її застосування.

Сфери застосування соціолінгвістичної теорії і результатів соціолінгвістичних досліджень щодо вирішення завдань суспільної практики нерідко залежать від характеру мовної ситуації в тій чи іншій країні. У багатомовних країнах – одні проблеми, в мономовних – зовсім інші.

У разі багатомовності гостро постають питання вибору однієї мови – макропосередника, яка слугувала б засобом спілкування для всіх націй, що населяють країну, і, можливо, мала б статус державної мови; У разі мовної однорідності гостро постають питання нормування й кодифікації літературної мови, її відношень з іншими підсистемами національної мови. Звідси – різні акценти в розробці соціолінгвістичних проблем, в орієнтації прикладних напрямів соціолінгвістики.

4.

Методи, специфічні для соціолінгвістики як мовознавчої дисципліни, поділяються на кількісні і якісні. Методи кількісного аналізу застосовуються, коли необхідно отримати статистично надійні кількісні оцінки з питань «хто», «що», «скільки», «як часто», «якого типу» і т. д. Якісні дослідження спрямовані на більш глибоке вивчення матеріалів і пов'язані переважно з

відповіддю на питання «чому». Вони дозволяють проникнути в «психологію» автора тексту, виявити мотиви, які спонукають їх поширювати цю думку, рівень впливу тексту на аудиторію. Два ці підходи, хоча і різняться багато в чому, проте можуть суттєво доповнювати один одного, сприяють формуванню всебічного погляду на проблему.

До кількісних методів можна віднести *методи збору матеріалу, методи його обробки*. До якісних – *методи оцінювання достовірності отриманих даних і їхньої змістової інтерпретації*.

До методів збору соціолінгвістичної інформації належать:

- 1) безпосереднє (пряме) спостереження, яке останнім часом знайшло широке застосування;
- 2) інтерв'ювання;
- 3) анкетне опитування;
- 4) тестування;
- 5) аналіз зібраної соціолінгвістичної інформації і документальних джерел.

Зрозуміло, що часто ці методи комбінуються: після попереднього аналізу письмових джерел дослідник формулює якусь гіпотезу, котру перевіряє в процесі спостереження; для перевірки зібраних даних він може вдатися до опитування певної частини тієї соціальної спільності, яка його цікавить.

Поряд зі звичайним спостереженням соціолінгвісти нерідко застосовують метод включеного спостереження. Цей спосіб вивчення поведінки людей полягає в тому, що сам дослідник стає членом групи, за якою він спостерігає. Природно, що включеним спостереження може бути тоді, коли ніщо не заважає дослідникові ототожнити себе з членами спостережуваної соціальної групи – за національними, мовними, поведінковим та іншими ознаками.

Європейцеві, наприклад, важко здійснювати включене спостереження в групах китайців чи негрів; дорослий дослідник ніяк не може бути повністю асимільованим у групі досліджуваних ним підлітків; городянин-діалектолог завжди сприймається жителями села як людина не з їхнього середовища і т. д.

Якщо ж подібних перешкод немає і спостерігач здатний увійти в групу, ставши «таким, як всі», він може успішно приховувати свої дослідницькі наміри, а потім і дії. «Викриття» ж призводить до невдачі, а в деяких ситуаціях небезпечно для життя спостерігача.

Так, два етнографи-європейці вивчали спосіб життя, особливості поведінки й мову дервішів – мандрівних ченців-мусульман і так уміло мімікрували, що монахи приймали їх за своїх; викриті ж вони були через звичку машинально відбивати музичний ритм ногою, що абсолютно є неприйнятним для дервішів. Відомий випадок з ув'язненим-філологом, який у таборі намагався таємно від інших ув'язнених вести записи злодійського жаргону. Однак його становище інтелігента-чужака в кримінальному

середовищі досить швидко призвело до того, що сусіди по бараку викрили його й визнали стукачем. З великими труднощами йому все-таки вдалося довести науковий характер своїх занять, після чого йому навіть почали допомагати в зборі матеріалу.

Як при зовнішньому, так і при включеному спостереженні дослідник повинен фіксувати спостережений мовленнєвий матеріал. Фіксація може здійснюватися двома основними способами: вручну та інструментально.

Широко застосовуються в соціолінгвістиці письмове анкетування, усні інтерв'ю, тести і деякі інші методичні прийоми збору даних, спрямовані на те, щоб виявляти певні закономірності у володінні мовою і в застосуванні її мовцем за тих чи інших комунікативних умов.

Усне інтерв'ю (бесіда). У соціології – один з частих методів. Але в соціолінгвістиці має місце специфіка дослідження. У соціології метою є отримання змістовної інформації про людей, соціальні явища, і тут небажане прагнення до «дружньої обстановки» (потрібно тримати дистанцію). А в соціолінгвістиці краще, навпаки, встановити дружні стосунки. Основна функція методу – отримати матеріал, що характеризує спонтанну мовленнєву поведінку людей. Залежно від того, які завдання ставить перед собою дослідник, інтерв'ю може мати форму відносно вільної бесіди інтерв'юєра з інформантом на задану тему (збереження однієї і тієї ж теми в бесідах з різними інформантами важливе, оскільки це дозволяє порівнювати мовлення різних людей) – або ж складатися із заздалегідь підготовлених і, як правило, логічно пов'язаних між собою питань, що провокують відповідача до вживання тих чи інших мовних одиниць. Інтерв'ю називають формальним (якщо воно має строго спланований сценарій) і неформальним (коли такого сценарію немає і спілкування інтерв'юєра і інтерв'ююваного йде за природною логікою розвитку бесіди).

Вільний, неформальний різновид інтерв'ю може використовуватися, наприклад, під час фонетичних досліджень: навіть у порівняно коротких відрізках усного мовлення виявляються основні риси вимовної норми і відхилення від неї (характер наголошених і ненаголошених голосних, пом'якшення / непом'якшення приголосних перед м'якими приголосними, варіативність традиційної і нової норм і под.).

Інтерв'ю за заздалегідь складеною програмою підходить також для вивчення вимовних особливостей, однак отримати таким шляхом відомості, що стосуються, наприклад, слововживання чи граматичних характеристик мовлення, важко, оскільки певні слова і граматичні форми зустрічаються в мовленнєвому ланцюгу значно рідше, ніж ті чи інші звуки і їхні сполучення.

Анкетування (опитувальний лист) – один з найпоширеніших і "чи не найнадійніший" метод отримання соціолінгвістичної інформації. Він застосовується головним чином під час обстеження великих груп мовців, тобто в макросоціолінгвістичних дослідженнях.

Цінність анкети визначається її масовим характером.

Анкета складається зазвичай з соціологічної частини і власне лінгвістичної. Соціологічна частина – питання про соціальні характеристики анкетованих (саме тих, зв'язок яких з мовними фактами прогнозується дослідниками. Зазвичай: стать, вік, місце проживання, освіта, професія, спеціальність).

Лінгвістична частина містить мовні факти. Питання повинні характеризуватися таким:

1) повинні бути чітко сформульовані, причому краще пропонувати питання типу *Як ви вимовляєте ...*, а не питання суб'єктивного характеру;

2) слід давати питання з віялом відповідей;

3) іноді слід дублювати питання (в іншому формулюванні). Наприклад (рос.): *1) Как вы произносите з^вверь или з^бверь? 2) зверь – звать. В каком слове вы произносите [з] мягче? Если нет разницы, подчеркните оба слова;*

4) використовуються завдання, розраховані на те, щоб відвернути увагу опитуваного від справжньої мети експерименту і від свідомої настанови на «правильне» мовлення. Наприклад, у питувальнику з морфології заповнюються не лише ті пропуски в тексті, що цікавили дослідника, але і пропуски, несуттєві для нього.

Питання анкети можуть бути відкритими і закритими. Можуть бути приписані заздалегідь заготовлені варіанти можливих відповідей (у цьому випадку важливо, щоб альтернативні відповіді не перетиналися і в сумі покривали всі можливості). Такі питання називаються закритими; їм протиставлені відкриті питання, коли респондент сам обирає і форму, і зміст відповідей.

У багатьох випадках формально відкриті питання по суті припускають цілком певний і обмежений список можливих відповідей; подібні питання можна назвати закритими. Таким є, наприклад, питання про вік респондента, де всі варіанти легко вкладаються в незначну за обсягом підмножину натуральних чисел. Якщо набір альтернатив не настільки очевидний, дослідник може заготувати список стандартних рубрик, за якими розподіляються всі варіанти відповідей. Цей рубрикатор може готуватися під час попередньої обробки заповнених анкет, але часто він відомий і до анкетування.

Зазвичай анкетування проводиться з метою отримання статистичних результатів, тому переважна більшість питань, що містяться в анкетах, або закриті, або можуть стати закритими під час їхньої обробки.

Біографічний метод.

Метод сфер / царин

Досліджуючи функціонування мови, можна застосувати метод так званих сфер (царин), для якого в польському мовознавстві прижилася назва *sfera*. Цей метод упровадив Джошуа Фішман. Він (зазначений метод) слугує для опису проблем, пов'язаних з вибором мови в багатомовних спільнотах, з перемиканням коду, диглосією. Застосувати його можна до опису окремих сфер мовної комунікації: сім'ї, сусідів, школи, конфесійних

(віросповідальних) груп, адміністрації. Найважливішими змінними в окремих сферах є: місце, партнери й теми розмов.

Наприклад:

Інформаторка процитувала слова свого начальника російською мовою, хоча розповідала про всю подію по-польськи – перемикання у вигляді наведення цитати постало дуже швидко й повторювалося неодноразово під час розмови.

Ja pracujem w szpitalu, jest tam dobra robota, nu ali diriektor powiedzial „niet zarplaty i nie budiet, kto choczet puskaj rabotajet, a kto nie choczet puskaj idiet w otpusk – patom raboty dla was uze nie budiet”. Nu taj co ja musiala pojśc do roboty taj bez pieniedzy pracowac i tak to potem pozmieniali. Jak ja poszla do tego szpitala taj tam na dizuri byla i noce niespane i pieniedzy niema tak mi bylo cięzko, az nimogem opowiedziec, a diriektor swoje „no to idi damoj i bolsze nie prichodi, atkuda ja tebe dzieneg wazmu”, ale to minelo i taras dajom maj malo dajom tych pieniedzy, ale dajom furt ras na miesiac.

Я працюю в шпиталю, є там добра робота, ну а директор сказав „нет зарплаты и не будет, кто хочет, пускай работает, а кто не хочет, пускай идёт в отпуск – потом работы для вас уже не будет”. Ну то й що? Я мусила піти на роботу та й без грошей працювати і так це потім позмінювали. Я як пішла до того шпиталю та й там на чергуванні була й ночей не спала і грошей немає так мені було тяжко, аж не можу розповідати, а директор своєї „ну так иди домой и больше не приходи, аткуда я тебе денег возьму”, проте це минуло й зараз дають потроху дають ці гроші, але дають постійно раз на місяць.

або:

В установі гміни зміна коду пов'язувалась також з місцем розмови:

Buna ziwa (dzień dobry), szie faszic? (co robisz). Ja chotila znaty skilky prozywaje u nas Polakiw i jaka ich czyselnist' (chcę wiedzieć, ile mieszka tutaj Polaków i ich liczbę). O jak fajnie taras piszom o nas i pytajom i widzisz jak to dobrze je, a kiedyś nic nie można. Downo to i tego nie można było wiedzieć nie można było wiedzieć kiery Polaków żyje u nas. (przyszedeł pracownik gminy) o jakyj dobryj czas nastaw (o jaki dobry czas przyszedeł).

Buna ziwa (добрий день), *szie faszic?* (що робиш?). Я хотіла знати скільки проживає в нас поляків і яка їхня чисельність [перекладу не потребує, оскільки це українська мова, у тексті дослідниці (Г.Красовської) транслітерована латинськими буквами, латиницею. – *Автори*]. О як файно зараз пишуть про нас і питають і бачиш, як то добре є, а колись нічого не можна [було]. Давно це і того не можна було знати не можна було знати скільки поляків живе в нас. (прийшов працівник гміни) о який добрий час настав [українська мова, перекладу не потребує. – *Автори*].

Процитовані вище приклади показують, що перемикання кодів може статися під впливом елементів ситуаційного контексту: зміни партнера, теми, місця розмови. Буковинські горяни, так само як і інші люди, що живуть на Буковині, змінюють коди вільно (невимушено) й цілком природно. Ніколи не дивує їх факт, що хтось говорить іншою мовою. Так само ніколи не дивувало

їх те, що часто їх запитували різними мовами й такими ж мовами запитувані відповідали. Зміна мовного коду була для них нормальним, природним мовним фактом без відчуття штучності чи примусу. “В мішаних селах,— пише Г. Красовська,— часто зустрічаються ситуації, коли респонденти змінюють мовний код на польську, румунську або українську мову, в залежності від співрозмовника, а часом навіть від теми розмови”.

Методи аналізу та змістовної інтерпретації соціолінгвістичної інформації

Зібрана інформація зводиться в таблиці й обробляється – «вручну», якщо ця інформація невелика за обсягом, або механізовано, що застосовується під час масових соціолінгвістичних обстеженнях. Наступний етап – математично-статистична оцінка отриманого матеріалу і його змістова інтерпретація, за допомогою якої дослідник виявляє залежність між використанням мови та певними соціальними характеристиками його носіїв.

Обробка статистичної інформації проводиться з метою виявлення об’єктивно чинних закономірностей. У статистиці спосіб упорядкування інформації називається виміром. У процесі вимірювання ряду соціолінгвістичних фактів ставиться у відповідність деяка множина чисел. Інформація може вимірюватися з різним рівнем точності методом шкалювання або методом кореляційного аналізу. Номінальна шкала лише класифікує дані (наприклад, вказує, до якої групи вони належать: чоловіча чи жіноча стать, або відповіді на кшталт «так – ні»).

Номінальна шкала може бути і багатозначною: такою є, наприклад, шкала з даними про мови, на яких отримано освіту. *Порядкова шкала* дає числову оцінку, що вказує лише на ієрархію даних, послідовність їхнього розташування, але про кількісні значення ознаки говорить дуже умовно.

Наприклад, шестибальна шкала рівня володіння мовою:

1 – вільно говорить мовою і надає перевагу вважає за краще цій мові порівняно з іншими;

2 – вільно говорить мовою, але надає перевагу якійсь іншій мові;

3 – говорить мовою, однак у мові наявні помилки;

4 – добре розуміє мову, але сам здатний вимовити лише десяток побутових фраз;

5 – розуміє загальний зміст сказаного, говорити не може абсолютно;

6 – не знає мови.

Ця шкала слугує належним інструментом при описі мовної ситуації.

Інтервальна шкала оперує величинами, які відображають рівнозначні одиниці виміру і можуть зіставлятися не тільки за впорядкованістю, але й за віддаленістю.

Для обробки даних, отриманих в результаті польових спостережень, найчастіше використовуються ті чи інші різновиди кореляційного аналізу, який застосовується для вивчення взаємозв’язків між тими чи іншими змінними величинами, залежними і незалежними. Для соціолінгвістики типові кореляції, в яких у якості незалежних змінних виступають ті чи інші

соціальні параметри, стратифікаційних (страта – це соціальний прошарок, група людей, об'єднана якоюсь спільною соціальною ознакою – майновою, професійною, рівнем освіти, владою, престижем і под.) і ситуативні, а в якості залежних – мовні явища.

При цьому застосовується така процедура: залежності описуються в кількісному розподілі варіантів, окремо по кожному соціальному зрізу – вік, освіта, соціальний стан, територіальна характеристика і т. ін., і коментуються з позицій змістового (соціолінгвістичного) боку; при цьому використовуються табличні дані, графіки залежності, результати застосування деяких математико-статистичних критеріїв; потім характеризуються діапазон і сила впливу соціальних ознак на розподіл мовних варіантів.

Соціолінгвістичний коментар включає, як правило, оцінку характеру каузальних (причинно-наслідкових) зв'язків між соціальними ознаками і пов'язаними з ними мовними варіантами. Так, наприклад, відзначаючи широкий діапазон охоплення територіальною ознакою фонетичних явищ, а також притаманну цій ознаці значну силу впливу, дослідники російської мови вказують на те, що це, мабуть, пов'язано з формуванням під впливом діалектного оточення локальних різновидів літературної вимови.

Аналіз письмових джерел

Під час вирішенні більшості соціолінгвістичних завдань важливого значення набуває метод аналізу письмових джерел. Письмові джерела можна умовно розділити на первинні і вторинні. До першої категорії потрапляють документи, що фіксують мовленнєві твори, авторам яких можуть бути приписані якісь соціальні характеристики, у другу – дослідницькі праці, матеріалом для яких слугували первинні джерела. Сюди потрапляють не лише власне соціолінгвістичні праці попередників – первинний матеріал міг аналізуватися при вирішенні завдань, далеких від лінгвістики. Дані, отримані від респондентів, зазвичай синхронні з дослідженням (хоча заборони на питання про мовні факти в минулому не існує), письмові ж джерела дають можливість отримати документальні свідчення про попередні стани мови.

Зупинимося спочатку на первинних джерелах. Соціолінгвістично значущі дані можна вилучити з письмових текстів різної стилістичної і жанрової належності. Наприклад, вивчення службових документів, міжвідомчого листування, різноманітних інструкцій, постанов, актів і т. ін. надає матеріал, що дозволяє скласти уявлення про офіційно-діловий стилістичний різновид мови на цьому етапі його розвитку, про своєрідність реалізації вказаного різновиду в різноманітних жанрах (від заяви про відпустку до президентського указу).

Мова засобів масової інформації також дає поживу для роздумів про соціальні відмінності в позиції авторів, що належать до різних за своєю політичною орієнтацією й ціннісними настановами прошарків суспільства. Наприклад, у пресі 90-х років ХХ ст. чітко виявляється тенденція до збільшення спектра мовних засобів, зокрема, до широкого включення в

газетний текст розмовних, просторічних, жаргонних слів і виразів; у молодіжних газетах заохочується свідоме обігрування слова, мовні кпини, навмисні переробки слів і okazіональні неологізми (слухмейкери, ресторанмен, музей військових фігур, переселення в душі т. ін.). «Ліва» преса активно використовує архаїчну лексику (віче, соборність і под.) як засіб політичної демагогії.

Багатий матеріал для соціолінгвістичного аналізу мови надає «неформальна» література, інтернет-меми.

Малодослідженою в сучасній соціолінгвістиці залишається мова приватного листування, щоденникових записів «середньостатистичних» носіїв мови (не письменників, не політиків, не суспільних діячів і ін.). Соціолінгвісту цікавий саме оригінальний, не порушений літературної правкою текст, що належить звичайній, "не обтяженій» філологічною освітою людині. Такий текст дає уявлення про справжнє функціонування мови в тому чи іншому соціальному середовищі. Однак приватні листи, побутові записки і нотатки («для себе» чи для членів сім'ї) та інші тексти особистої сфери людини важкодоступні для аналізу: ці тексти мало хто зберігає, а зберігши, неохоче розкриває перед сторонньою людиною (а саме таким стороннім і є дослідник) перипетії особистих стосунків і подробиці сімейного життя.

Корисна для соціолінгвістичних досліджень інформація міститься не лише в первинних документах, а й у вторинних: матеріалах переписів, різних довідниках, наукових працях попередників. Серед неопублікованих архівних матеріалів можна знайти фактичні відомості, отримані в ході різних опитувань, як минулих, так і сучасних; в останні роки уможливився доступ до їхніх електронних версій. Повторне залучення подібної інформації в науковий обіг може бути корисним під час вирішення багатьох соціолінгвістичних завдань. Основною проблемою при такому вторинному аналізі документів є їхня достовірність.

Говорячи про достовірність відомостей, соціологи протиставляють їхню *надійність* (reliability) і *валідність* (validity). Надійність визначається відповідністю повторних вимірів початковим. Валідність же – це ступінь відповідності виміряного щодо того, що передбачалося виміряти. Вище вже йшлося про те, що респондент може неправильно зрозуміти питання і навіть навмисно спотворювати інформацію; повторне опитування може дати результати, ідентичні отриманим раніше, – отже, дані надійні, але їхня валідність може виявитися сумнівною. Оцінка валідності власних результатів лежить на совісті дослідника, але у разі методичної безграмотності він може сумлінно помилятися, як, імовірно, сталося з організаторами останнього радянського перепису, котрі виявили 324 людини, для яких рідною є давно мертва чуванська мова (див. Розділ 3.3).

До вирішення питання про достовірність при вторинному документальному аналізі слід підходити з усією ретельністю. При використанні чужих матеріалів досліднику легко помилитися у визначенні

того, що реально вимірювалося попередниками. Класичним прикладом неправильної інтерпретації є використання соціолінгвістами даних переписів СРСР при визначенні рівня двомовності. Починаючи з 1970 р. в переписний лист опитуваний поряд із рідною мовою повинен був вказати іншу мову народів СРСР, якою вільно володіє. Розробка цього питання ведеться щодо російської мови, етнічної мови опитуваного (якщо він вказав рідною не етнічну мову), а в національних автономіях також за титульною мовою. Отримані дані цілком валідні щодо поставленого запитання, але, як багато разів зазначалося вище, вони помітно занижують ступінь двомовності, оскільки пропонується вказати лише одну мову, при цьому власну етнічну мову часто вказувати не можна (напр., німцям, полякам, болгарам, оскільки їхні мови не входять до числа «мов народів СРСР»).

Будь-які статистичні матеріали попередників слід спеціально аналізувати на предмет їхньої валідності для даного дослідження: адже збиралися вони з іншою метою і не завжди так, як цього хотів би дослідник; тому методика попередників цікавить його не менше, аніж фактичний матеріал.

До офіційної статистики слід підходити з обережністю не лише через її можливу невалідність. Вона може відрізнятись неповнотою і тенденційністю (наприклад, у ході міжвоєнних переписів у Польщі етнічна приналежність визначалася віросповіданням, і кожний католик вважався поляком).

Література

Основна

1. Беликов В.И., Крысин Л. П. Социолингвистика: учебник для вузов. М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2001. 315 с.
2. Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика: учеб. пособие для пед. ин-тов. Москва : Просвещение, 1987. 159 с.
3. Тропина Н. П. Учебный социолингвистический словарь-справочник. Херсон: Гринь Д.С., 2013. 150 с.

Додаткова

1. Вахтин Н. Б., Головкин Е. В. Социолингвистика: учебник для вузов. М. : Гуманитарная академия. 388 с.
2. Мацюк Г. До витоків соціолінгвістики: Соціолінгвістичний напрям у мовознавстві. Львів, 2008. 432 с.
3. Пиневиц Е. Социолингвистика: уч. пособие. М. : Экономика, 2011. 216 с.
4. Швейцер А.Д. Современная социолингвистика: теория, проблемы, методы. Изд. 3. М.: ЛИБРОКОМ, 2011. 176 с.

Практичні завдання

1. Скласти питання з теоретичного матеріалу (не менше 10).
2. Проаналізувати статтю О. Палінської «Класичний львівський регіолект і його сучасні інтерпретації. Мова і суспільство. 2010. Вип. 1. С. 174 – 180 (URL: publications.lnu.edu.ua/collections/index.php/ls/.../1698) з точки зору методів дослідження.

Тема №8 ГЕНДЕРНА ЛІНГВІСТИКА

План

1. Поняття про гендерну лінгвістику.
2. Стать і гендер.
3. Основні напрями гендерних досліджень
4. Гендерні дослідження в соціолінгвістиці.
5. Кроскультурні, етно- й лінгвокультурологічні дослідження. Чоловік і жінка в процесі комунікації.
6. Нейролінгвістичні характеристики гендеру.
7. Гендерні особливості тексту.

1.

Гендерна лінгвістика (лінгвістична гендерологія) – наукова дисципліна в складі міждисциплінарних гендерних досліджень, яка за допомогою лінгвістичного понятійного апарату вивчає гендер (соціокультурну стать, що розуміється як конвенціональний конструкт, відносно автономний щодо біологічної статі). У найзагальнішому плані гендерна лінгвістика вивчає дві групи питань: а) відображення гендера в мові: номінативній системі, лексиконі, синтаксисі, категорії роду і низці подібних об'єктів. Мета такого підходу полягає в описі й поясненні того, як маніфестується в мові наявність людей різної статі, які оцінки приписуються чоловікам і жінкам і в яких семантичних сферах вони є найпоширенішими, які лінгвістичні механізми лежать в основі цього процесу; б) мовленнєва і в цілому комунікативна поведінка чоловіків і жінок: досліджується, за допомогою яких засобів і в яких контекстах конструюється гендер, як впливають на цей процес соціальні чинники і комунікативне середовище (наприклад, Інтернет). У цій сфері дотепер конкурують теорія соціокультурного детермінізму й теорія біодетермінізму.

Гендерний напрям у лінгвістиці на сьогодні має дуже коротку історію та дуже довгу передісторію. В Україні цей напрям з'явився в 90-і роки ХХ століття і активно розвивається дотепер. Головним чином гендерна

проблематика зачіпається у сфері не стільки власне лінгвістики, скільки соціолінгвістики й психолінгвістики, тобто наук, які існують на межі лінгвістики, психології і соціології. Зацікавлення лінгвістів питаннями статі і гендеру обумовлений загальними тенденціями сучасної науки, а саме – антропоцентричною її спрямованістю, тобто поворотом до людини в різних її аспектах, і утворенням суміжних дисциплін на стику первісно різних наук. На жаль, у сучасній науці гендерними дослідженнями часто називається все, що має відношення до питань статі і стосується розмежування чоловічого і жіночого. Такий підхід украй небажаний тому, що не відповідає сучасному етапу гендерних досліджень і призводить до сплутування понять.

2.

Значення термінів «стать» і «гендер» принципово важливе для сучасних гендерних досліджень як у лінгвістиці, так і в інших науках. Стать – це сукупність морфологічних, анатомічних і фізіологічних особливостей людей, на основі яких усі люди визначаються як чоловіки або жінки. Стать (тобто біологічні особливості) людини довгий час вважалася підґрунтям і першопричиною психологічних і соціальних відмінностей між жінками та чоловіками. З розвитком наукових досліджень з'ясувалося, що з біологічної точки зору між чоловіками і жінками значно більше схожості, ніж відмінностей. Багато дослідників навіть вважають, що єдине чітке і значуще біологічне розходження між жінками і чоловіками полягає в їхній ролі у відтворенні потомства. Гендер – це уявний конструкт, який визначає соціально-культурні функції статі й дозволяє відрізнити їх від біологічних. Також під гендером розуміють набір характеристик, що визначаються культурою певного суспільства, котрі ідентифікують соціальну поведінку чоловіків і жінок і стосунки між ними.

Слово *гендер* не має адекватного українського перекладу і є калькою з англійської мови. Етимологічно воно пов'язане з французьким *genre* – «рід, жанр» і латинським *genus* – «рід». Термін «gender» вперше з'явився в дослідницьких працях англійських соціопсихологів для позначення проявів статі в поведінці людини. Поява цього терміна служить сигналом для започаткування власне гендерних досліджень у науці. Вживання слова «гендер» як синонім слова «стать» деякі вчені вважають ознакою псевдогендерних досліджень.

3.

Гендерні дослідження в лінгвістиці поділяються на такі напрями:

- соціолінгвістичні гендерні дослідження;
- феміністська лінгвістика;
- власне гендерні дослідження, що звертають однакову увагу на обидві статі;
- дослідження маскуліності (*men's studies*) в мові (цей напрям найпізніший, що зародилося на початку 90-х років ХХ ст.);

– психолінгвістичні дослідження статі, що включають у себе нейролінгвістику (чоловіча і жіноча мова у зв'язку з особливостями будови мозку), вивчення дитячого мовлення хлопчиків і дівчаток, когнітивних відмінностей чоловіків і жінок та ін.;

– кроскультурні дослідження статі, пов'язані з тим, що в різних культурах різне ставлення до жінок і чоловіків, різні мови й відповідно різні мовні репрезентації гендера.

До кола проблем, що вивчаються цими напрямками, входить, по-перше, відображення статі в мові (його номінативній системі, лексиконі, синтаксисі і т. ін.), те, як гендер маніфестується в мові, по-друге, мовна поведінка чоловіків і жінок, вибір лексики, успіх у комунікації, особливості говоріння. Очевидно, що відмінна риса сучасних гендерних досліджень – міждисциплінарний характер. Спостерігається як співіснування, так і конкуренція різних напрямів.

4.

Модель соціальної взаємодії чітко вписалася в нашу мову. Мовна особистість посідає певну соціальну позицію в суспільстві, де грає певні соціальні ролі. Кожна розвинена мова має свої позначення для ролей (мати, батько, вчитель).

Є мови, в яких існує чоловічий та жіночий варіант. Це відомо і щодо японської, і щодо чукотської, і щодо багатьох мов американських індіанців. Так, у чукотській мові жінки говорять [ц] там, де чоловіки вимовляють [р] і [ч]: наприклад, чоловік назве пса словом «рэкокалгын», а жінка скаже «цэкокалгын». У мові яна (Каліфорнія, США) у чоловіків деякі слова довші, ніж у жінок: якщо слово «дерево» вимовляє чоловік, він скаже «іпа», а якщо жінка, то вона скаже «і^h». Щоправда, коли придивитися уважніше, виявиться, що це не абсолютні відмінності статей, а відмінності стилів: жіноча мова зазвичай нейтральна, а чоловіча – більш груба, як у японській, чи більш офіційна, як у мові яна. Виявляється, що в індіанців яна мова, яку раніше вважали чоловічою, використовується в спілкуванні чоловіків між собою, в офіційній мові, а також у розмові чоловіка з тещею – а жіноча в усіх інших випадках, і жінками, і чоловіками. Цей приклад показує, що цілковито жіночих і цілковито чоловічих варіантів мови не буває, а бувають стилі, які більше чи менше асоціюються з чоловічою або жіночою поведінкою.

Робін Лакофф у книзі «Мова і місце жінки» стверджує, що мова андроцентрична і показує чоловічу картину світу, нав'язуючи її жінці, нерівномірно відображаючи представників різних статей і показуючи жінку як збиткову істоту. Мовна картина світу відображає чоловічу точку зору, у якій жінка постає як щось інше, чуже, ненормальне. Ця книга викликала жваву полеміку і привернула до цього питання інтерес багатьох наук (психології, соціології, антропології, історії та ін.). Крім того, прикладною метою феміністської критики мови є впливання на мовну політику.

Доказами такого погляду на мову можуть слугувати такі приклади:

– у багатьох мовах слово «людина» – одне слово «чоловік» (англ. man, франц. homme, нім. Mann);

– іменники жіночого роду є похідними від іменників чоловічого роду і часто є носіями негативного оцінного компонента (лікарка, генеральша). При цьому найменування жінки «чоловічим» словом підвищує її статус (директор, президент), а найменування чоловіка «жіночим» словом неприпустимий взагалі;

– іменники чоловічого роду можуть вживатися неспецифіковано, для будь-якої статі. Таким чином, на думку Лакофф, жінка ігнорується мовою;

– синтаксичне узгодження відбувається не за статтю референта, а за родом іменника (рос. «директор пришел», але не «директор пришла»);

– фемінність і маскуліність різко розмежовані за якістю (позитивна оцінка чоловічого і негативна оцінка жіночого) і кількістю (домінування чоловічого як загальнолюдського);

– у мові існує одне найменування особи чоловічої статі – англ. mister, нім. Herr, ісп. señor, фр. monsieur, і різні найменування для заміжньої і незаміжньої жінки (англ. miss – missis, нім. Fraulein – Frau, ісп. señorita – señora, фр. mademoiselle – madame).

Сьогодні в Європі феміністки борються з відображенням матримоніального статусу в мові, оскільки вважають, що заміжня і незаміжня жінки в сучасному світі не мають якісних відмінностей і їх підкреслення є принизливим, адже одружений чи неодружений чоловік мають однакову назву. Треба сказати, що певні успіхи в цьому напрямку вже досягнуті – наприклад, у Німеччині тепер майже не вживається звернення Fraulein, усіх жінок звать однаково – Frau.

Усі ці приклади свідчать про наявність гендерної асиметрії в мові. Це явище називають ще мовним сексизмом – фіксацією патріархальних стереотипів, що нав'язують картину світу, у якій жінка сприймається негативно і посідає другорядні ролі. Образи жінок у мові наявні через механізм «включеності» – жінка не самостійна, а є частиною чоловіка. Оскільки мова є не лише продуктом суспільства, але й засобом формування його ментальності та мислення, феміністки вважають, що переосмислення і зміна мови допоможе відректися від традиційного ставлення до жінки і її становища в суспільстві.

Дослідження маскуліності. У межах дослідження маскуліності виділяють низку стереотипів, зафіксованих у мові (гендерні стереотипи – сформовані в культурі узагальнені уявлення про те, як фактично поведуться чоловіки і жінки). Поява гендерних стереотипів обумовлена тим, що модель гендерних стосунків історично вибудовувалася так, що статевої відмінності переважали над індивідуальними, якісними відмінностями в особистості чоловіка й жінки). Наприклад: Sturdy oak – «міцний дуб» (стоїцизм); Give them hell – «покажи їм, де раки зимують» (бравата, відвага); Big wheel – «крутий хлопець» (статус, вплив, влада); No sissy stuff – «без соплів» (не плакати, не виявляти емоцій).

Існує три складові традиційної чоловічої ролі:

– норма статусу / успішності (стереотип, який стверджує, що соціальна цінність чоловіка визначається величиною його заробітку й успішністю кар'єри);

– норма фізичної, розумової та емоційної твердості (чоловік повинен володіти фізичною силою та активністю, бути умілим і компетентним, емоційно стриманим і неекспресивним);

– норма антижіночності (стереотип, згідно з яким чоловік повинен уникати жіночих видів діяльності та моделей поведінки).

Відповідати всім цим нормам неможливо, а невідповідність викликає психологічну напруженість, що призводить до таких негативних наслідків, як компенсаторна мужність (прагнення бути «крутим» (big wheel), невинуватий ризик), стрес, депресія, гомофобія, проблеми з фізичним здоров'ям у чоловіків.

Багато дослідників відзначають, що чоловіки мають схильність до ролей, які потребують соціальної та фізичної міці, а жінки – до ролей, пов'язаних з опікою. Наприклад, така властива жінкам типова риса в побудові тексту, як включення в хід розмови, бесіди, діалогу з якоїсь, не пов'язаної з консітуацією, теми тієї тематики, яку породжує консітуація (обстановка мовлення, дії, що здійснюються мовці), багато в чому визначається традиційними соціальними, сімейними ролями жінок. Постійне виконання названих ролей накладає певний відбиток на типову мовленнєву поведінку жінок взагалі, впливає на стратегію й тактику їхньої мовленнєвої поведінки. Ось кілька прикладів: 1. (Дві жінки розмовляють про політику): А. (вибачаючись): *Перепрошую, боюся, у мене, там (на кухні) біжить щось.* Б.: *Ну йдіть, ідіть.* 2. (Чоловік і дружина розмовляють по телефону): Ч.: *Я обмірковував це питання дуже довго. Можна сказати, усе свідоме життя.* Д. (вибачаючись): *Вибач, я чайник вимкну.* Типові ж соціальні ролі чоловіків набагато рідше ставлять їх перед необхідністю такої поведінки. Але не варто думати, що чоловікам подібна мовленнєва поведінка не властива. Так само поступають і вони, виконуючи роль господаря дому, пригощаючи. Наприклад: (іде спільна розмова про кіно) А. виходить у кухню, а повертаючись: – *А яблука-то забули! Їжте-їжте! Щоб усі взяли* (триває розмова про кіно, їдять яблука, перемовляючись; виникає нова тема – художні виставки). – *Ось і чай готовий! У мене індійський, прямо з Індії.* Однак, як було зауважено вище, типові соціальні ролі чоловіків набагато рідше змушують їх до такої поведінки. І це, ймовірно, впливає і на їхню психологічну стать. Спостереження показують, що жінки легше переключаються, «змінюють» ролі в акті комунікації, виявляючи велику психологічну гнучкість.

Жіночі стереотипи. Найбільш поширені такі «народнолінгвістичні» уявлення про жіноче мовлення:

Жінки балакучі.

Жінки люблять ставити запитання.

Жінки люблять перепитувати.

Жінки люблять надмірності в оцінках і звертаннях.

Жінки люблять вживати порожні слова.

Жінки часто не закінчують своє мовлення.

Жінки менше, ніж чоловіки, лихословлять і вживають грубі, різкі вирази.

Жінки більш увічливі; вони вважають за краще використовувати непрямі прохання, ніж накази і прямі прохання.

Жінки менше перебивають, ніж чоловіки.

В англійській і німецькомовній літературі відзначається прагнення використовувати для найменування жінок за професією, посадою, національністю самостійні окремі слова, а не застосовувати слова чоловічого роду. У російській мові теж можна все частіше почути про студенток, аспіранток, опоненток. Неправильний вибір звернення, що маркує певну соціальну роль, може привести до неуспіху в мовленнєвій взаємодії. Наприклад (ситуація в транспорті): – *Бабусю, Ви виходите?* – *Яка я Вам бабуся?*

5.

Кроскультурні, етно- й лінгвокультурологічні дослідження. Головною їхньою особливістю є недостатня, порівняно з іншими напрямками, розробленість проблеми. Практично всі автори, що працюють у сфері гендерних досліджень, відзначають, що основний масив інформації отримано на матеріалі американського варіанта англійської мови і ряду інших престижних європейських мов, у першу чергу, німецької та французької. Цей факт викликає обґрунтовані сумніви в разі застосування результатів досліджень до матеріалу інших мов. Номінативна система мов неоднаково маніфестує концепти «мужність» і «жіночість» і надає їм неоднакового значення. Мовленнєва поведінка чоловіків і жінок може відрізнятися залежно від норм відповідної культури. Так, принцип увічливості виведений, вірогідно, для середнього класу американців. В інших культурах можливі інші закономірності спілкування. Найменше розроблена гендерна складова неєвропейських мов, а праці з порівняльної лінгвокультурології нечисленні.

Чоловік і жінка в процесі комунікації. У межах гендерних досліджень відбувається вивчення чоловіків і жінок у процесі комунікації, спілкування в одностатевих і змішаних групах. Так, наприклад, дослідники виділяють низку особливостей жіночої й чоловічої мовленнєвої поведінки.

Чоловіча мовна стратегія – комунікативне суперництво, що репрезентується в текстах через довжину мовних відрізків, а в усному мовленні – через контроль теми спілкування, частоту перебивання, через одночасне говоріння зі співрозмовником і под. Прагнучи передати в мовленні свою перевагу над співрозмовником (адресатом), чоловік вживає вставні конструкції зі значенням упевненості, констатації (безперечно, звичайно, очевидно), стверджувальні й наказові конструкції, а також образливі вирази.

Особливістю мовленнєвої поведінки багатьох чоловіків є явище, яке можна умовно назвати «психологічною глухотою». Ідеться про таке: коли чоловіки розмовляють на якусь тему, що їх цікавить (політика, спорт), вони не звертають уваги і не чують, про що говорять навколо, навіть у безпосередньому оточенні. Наприклад (Сім'я збирається вечеряти. Батько і син розмовляють про нову машину. Мати звертається до них): М: *Посуньте стіл, пора вечеряти.* (Чоловіки не звертають на неї уваги, мати повторює своє прохання). М: *Ви що не чуєте?* Син: *Але ж ми розмовляємо.* Таким чином, типова мовленнєва поведінка чоловіків і жінок прямо протилежна. Чоловік занурений у хід своїх думок, у перебіг своєї бесіди і часто не реагує на довколишню обстановку, абстрагуючись від неї. Жінка живе у відкритому світі, чуйно реагує на все, що відбувається навколо неї (дітей, природу, домашніх тварин, побутові явища). Саме ці обставини відіграють велику роль у мовленнєвій поведінці чоловіків і жінок, відображаючи їхні соціальні ролі в суспільстві.

Мовна стратегія жінок – комунікативна співпраця, емпатія щодо співрозмовника (адресата). У зв'язку з цим жінки вміють краще слухати, а отже, і краще сприймати текст, часто говорять компліменти, називають співрозмовника на ім'я, використовують увічливу лексику. Їм більше властиві фатичні мовленнєві акти. Не прагнучи зробити свою точку зору домінантною, жінка часто використовує вставні слова й конструкції зі значенням невпевненості, невизначеності (*можливо, напевно*): *«Там ще з вузькими бретельками майки були. Ось як у цієї. Але он там, по-моєму, вони менші. Чи вони збігаються, так?»*. В акті комунікації жінки легше змінюють ролі, перемикаються з теми на тему. Загалом жінки частіше пишуть і охочіше відповідають на питання. На думку американських дослідників Д. Гейджа та Н. Бенфорда, жінки починають свою розповідь не з головного, а з дрібних незначимих деталей, що нерідко викликає у співрозмовника чи співрозмовниці роздратування. Помічено, що, наприклад, коли чоловік говорить: *"Зачини квартиру"*, то жінка висловлює це зовсім інакше: *"Мені холодно"*. Цей приклад показує, що хоча жінки більш велеречиві, вони говорять менш прямо, зокрема, частіше вдаються до непрямих прохань.

У мовленні жінок яскраво виявляється неточність у називанні предметів: причому використовуються приблизні назви та вказівні займенники не лише для предметів, але і для дій: *«А може, він не бачив і зачепив це? Вони ж там каталися на цій залізяці?»*. *«Вийди швидше поговори, поки він не той ... А то раптом він зараз поїде»*.

Емоційність чоловічого та жіночого мовлення. Дослідження емоційного компонента в чоловічому та жіночому мовленні показують таке: чоловічий текст бідніший від жіночого в емоційному плані – у ньому менше описів і спогадів про емоції, емоційна лексика небагата, одноманітна, рідко зустрічається емоційна оцінка. Раціональність мовлення виявляється в структурній чіткості висловлювань і текстів: виразно відслідковується вступна частина, сутнісний виклад і висновок. Чоловіки частіше

використовують фактичну інформацію логічного характеру, засновану на цифрах, чітких відомостях. У мовленні жінок переважає емоційна домінанта, часто присутні спогади про різноманітні власні емоції. Тексти в цілому нагадують мовлення в стані емоційного напруження. Це може проявлятися, наприклад, у тому, що в електронній комунікації жінки частіше користуються смайликами, а в мовленні взагалі – вигуками.

Жінки більш експресивні, часто експресивність гіперболізується (*моторошно, прикро, жахливо, неприємно*). Їм притаманна рясна образність під час опису почуттів. Ще однією особливістю жіночої лексики є вживання слів із зменшувальними суфіксами – демінутивами (*«гарненький», «миленький», «славненька сумочка»* та ін.). Мовленнєва діяльність жінки спрямована на описування ситуації, а не пошуки суті. Різниця в прояві емоцій чоловіками і жінками – давнє й суперечливе питання в науці. При цьому кількість і якість виявлених емоцій пояснюється як соціальними чинниками (наприклад, негласна заборона на сльози і прояв емоцій чоловіками), так і психофізіологічними (в організмі чоловіків і жінок присутній різний набір і пропорції гормонів, що впливають на емоції).

6.

Вербальні здібності чоловіків і жінок у світлі функціональної асиметрії мозку. Низка праць О.І. Горошко присвячена дослідженню особливостей інтернет-комунікації чоловіків і жінок, особливостям асоціювання на різному матеріалі, зв'язку чоловічого та жіночого мовлення з функціональною асиметрією мозку (ФАМ). ФАМ пояснює неоднакові вербальні здібності чоловіків і жінок різною будовою мозку. Вербальні здібності жінок у всіх вікових групах вищі (мовлення в цілому, швидке і вільне мовлення, правопис, навички читання, короткочасна пам'ять). У чоловіків сильніше розвинені просторово-зорові здібності, краще орієнтування у візуальних і тактильних лабіринтах, читання географічних карт і визначення напрямку, розрізнення правого – лівого. Пояснити ці відмінності можна неоднаковим гормональним впливом у період ембріогенезу. Жінки – лівопівкульні (переважання функцій використання мови), чоловіки – правопівкульні (переважання функцій оцінки простору й середовища). Диференціація півкуль мозку у чоловіків і жінок пояснює багато істотних відмінностей у мисленні та сприйнятті обох статей. 20% чоловіків мають жіночий мозок, а 10% жінок – чоловічий, звичайно, з великою кількістю індивідуальних відмінностей. Наприклад, жінки чують удвічі голосніше (у 2,3 рази), ніж чоловіки. Коли жінки чують чоловічий крик, вони думають, що чоловік гнівається, у той час як у чоловіків створюється відчуття, що їхній співрозмовник говорить у довірливій манері, навіть з деяким відтінком співчутливості. Жінка чує мовця за допомогою обох півкуль (лівого і правого), тоді як чоловік – переважно за допомогою лівої півкулі, за участю вербального, логічного мислення і, отже, критично. У жінок – більш тісні зв'язки між двома півкулями мозку, що дозволяє вирішувати одночасно

кілька завдань, і чоловіче мовлення здається їм емоційно забарвленим, суб'єктивно усвідомленим через їхні власні бажання і тривоги, пропущене крізь етичні чи соціальні цінності (наприклад, фемінізм). Слухаючи чуже мовлення, жінки відчують тембр голосу, ритм дихання, можливі почуття. Отже, жінка більше залучена у вербальну комунікацію, у той час як чоловік більше підготовлений до діяльності й конкуренції. Жінка говорить, не думаючи; чоловік діє, не думаючи. Коли жінка думає, вона використовує свій мозок більшою мірою, ніж чоловік. Чоловічий мозок містить приблизно в 6,5 раза більше сірої речовини, котра контролює обробку інформації (але це зовсім не означає, що чоловіки розумніші). У жіночому мозку в 10 разів більше білої речовини, яка відповідає за організаторські здібності. Тому чоловіки такі успішні в математиці, а в жінок краще розвинуті мовні навички. У мозку чоловіків утворюється менше окситоцину і серотоніну, який впливає заспокійливо. На відміну від жінок, для яких емоційна розмова – гарний спосіб розслаблення, втомленому чоловікові необхідно «відключитися». При виконанні мовних тестів жінки більше залучають сферу, яка розташована в обох півкулях мозку і відповідає за роботу з інформацією. Таким чином, дослідження зв'язку між ФАМ і мовними гендерними особливостями тісно пов'язані з нейролінгвістикою і нейропсихологією.

7.

Гендерні особливості тексту. Праці, присвячені опису особливостей усного та писемного мовлення, використовуються у сфері судового мовленнєвознавства для ідентифікації статі автора тексту, в тому числі у випадках імітації мови особи протилежної статі. Різні дослідники роблять спроби скласти списки особливостей чоловічого та жіночого тексту, причому не лише власне лінгвістичних, але й комунікативних та емоційних. І якщо комунікативні та емоційні ознаки виділяються однаково, то ознаки лінгвістичні часом мають спірний характер, оскільки в цій сфері поки що проведено мало досліджень описово-статистичного характеру. У чоловічому та жіночому мовлення наявні одночасно формальні (наприклад, чоловічий текст коротший від жіночого) і комунікативно-психологічні, прагматичні відмінності, зафундовані на різниці в мисленні (мовленнєва діяльність чоловіків спрямована виявлення суті явища і розв'язання проблеми, мовленнєва діяльність жінки – на докладному описі ситуації, тому часто жінка не встигає договорити все те, що збиралася, а чоловік вже перебиває її, пропонуючи рішення проблеми чи висновок; у жінки виникає відчуття, що її не вислухали і не зрозуміли). При цьому формальні ознаки часто є наслідком психологічних і прагматичних: якщо жінка свідомо чи несвідомо намагається докладніше описати ситуацію або предмет, природно, що створений нею текст буде довшим за кількістю слів; відповідно, якщо чоловік намагається швидко виявити сутнісний зміст ситуації чи предмета і прийти до вирішення проблеми, його текст буде коротшим.

Наведемо деякі приклади відмінностей чоловічого й жіночого текстів.

Чоловіче письмове мовлення:

- використання армійського й тюремного жаргону;
- часте вживання вставних слів, особливо таких, що мають значення констатації: очевидно, безсумнівно, звичайно;
- вживання великої кількості абстрактних іменників;
- вживання при передачі емоційного стану або оцінки предмета чи явища слів з найменшою емоційною індексацією; одноманітність лексичних прийомів при передачі емоцій;
- поєднання офіційно й емоційно маркованої лексики при звертанні до рідних і близьких людей;
- використання газетно-публіцистичних кліше;
- вживання нецензурних слів як вступних (Любов, бл ... дь, знайшов) і одноманітність використовуваних нецензурних слів, а також переважання нецензурних інвектив і конструкцій, що позначають дії і процеси, а також переважання активних і перехідних дієслів;
- невідповідність знаків пунктуації емоційному напруженню мови.

У чоловічому мовленні, порівняно з жіночим, помітний більш сильний вплив чинника «професії». Це виявляється, зокрема, в тенденції широкого вживання при невимушеному спілкуванні професійної термінології. Мабуть, можна говорити про більш активне використання чоловіками багажу професійних знань поза сферою професійного спілкування. Це може бути непрямим свідченням більш високого статусу професійної ролі в наборі соціальних ролей у чоловіків, порівняно з жінками. Наприклад: (із домашньої розмови дружини – В. і чоловіка – Г. за професією хіміка). В. *Ну ось / я перо (для подушок) висушила на балконі // Тепер би прожарити його гарненько // Може над плитою повісити?* Г. *Ти знаєш / не раджу // Там же залишки сажевих частинок / вуглеводи // вони ж сублімуються / випаровуються / потрапляють на холод / і все там буде.*

Жіноче письмове мовлення:

- наявність багатьох вставних слів, означень, обставин, займенникових підметів і додатків, а також модальних конструкцій, що виражають різний рівень непевності, ймовірності, невизначеності (*можливо, вірогідно, по-моєму*);
- схильність до вживання «престижних», стилістично піднесених форм, кліше, книжної лексики (*відчував почуття огиди і брідливості; різка розмова; силуети підлітків*);
- використання конотативно нейтральних слів і виразів, евфемізмів (*нецензурно висловлювався замість матюкався; у нетверезому стані замість п'яний*);
- вживання оцінних висловлювань (слів і словосполучень) з дейктичними (вказівними) лексемами замість називання особи на ім'я (*ця сволота; ці покидьки*);

– підвищена образність мовлення під час опису почуттів, різноманітність інвектив (лайок) та акцентуація їх за допомогою підсилювальних часток, прислівників і прикметників (рос.: *и какая же ты б...; пое...ли как положено; горячая е...ля*). Ці особливості вживання обценної (нецензурної) лексики свідчать, на думку автора, про те, що кожна з них має буквальный смисл, відсутня стертість значення, властива чоловічому мовленню. Інвективи, як правило, зачіпають біофізіологічні характеристики жінки: зовнішність, вік, сексуальність;

– в інвективах високу частотність виявляють зооніми (*тетеря глуха, баран малахольний*); переважають лайки-іменники і дієслова в пасивному стані (*його поять самогоном; забирають її з роботи щодня на тачці*);

– високочастотним є також використання конструкцій «прислівник + прислівник» (*надто безжалісно; дуже добре*), простих і складносурядних речень, синтаксичних зворотів із подвійним запереченням; часте використання знаків пунктуації, значне емоційне забарвлення мовлення в цілому.

Типовою стилістичною характеристикою жіночого мовлення є тенденція до гіперболізації експресивності, Це виявляється в широкому функціонуванні слів-інтенсивів. Рос.: *Ночь была / измученные люди, душица невероятная // У него был вышколенный персонал, и масса ассистентов // у него была колоссальная труппа // Мне было жутко обидно. Така особливість особливо характерна при вираженні оцінних значень. Вона виразно простежується також у специфічно жіночих стереотипних діалогічних реакціях. Рос.: Ой / Я прям не знаю! Вам не угодить // Кошмар / ужасно / что и говорит-то // Ты себе не представишь не можешь! Там такое творится! То есть я тебе передать не могу //.*

Для жіночого голосу характерне використання фативів-процесивів, тобто елементарних сигналів уваги типу ага, угу, так. Вони відіграють важливу функцію в мові: будучи щонайпростішими сигналами уваги, вони активізують і стимулюють розмову.

Гендерна лінгвістика як така – дуже молода наука, яка сьогодні активно розвивається і накопичує дослідницький матеріал, а також розробляє власні методи, у тому числі запозичуючи методи інших наук.

Література

1. Горошко Е.И. Гендерная проблематика в языкознании. URL: <http://www.owl.ru/win/books/articles/goroshko.htm> (дата обращения: 20.12.2012).
2. Горошко Е.И. Функциональная асимметрия мозга, язык, пол: аналитический. М. : Харьков : ИД «Инжэк», 2005. 285 с.
3. Кирилина А.В., Томская М.В. Лингвистические гендерные исследования. Отечественные записки. 2005. № 2 (22). С. 22-43

4. Ставицька Л.О. Гендер: мова, свідомість, комунікація / Інститут української мови НАН України. К. : КММ, 2015. 440 с.

Питання для самоперевірки

1. Що вивчає лінгвістична гендерологія?
2. У чому різниця між поняттями «стать» і «гендер»?
3. У чому виявляється соціолінгвістичний аспект гендерних досліджень?
4. Наведіть приклади чоловічої та жіночої мовленнєвої стратегії.
5. Доведіть, що вербальні здібності чоловіків і жінок пов'язані з функціональною асиметрією мозку.
6. Чим чоловіче письмове мовлення відрізняється від жіночого?
7. Проаналізуйте одновірші Ольги Ареф'євої з позицій гендерної лінгвістики.

Ты что, уже? А на руку ты скорый!

Я замужем. Давно и безответно.

Ты! Жив!? Ты, что, не ел мои котлеты?

Любуйся мной. Правее... Вон оттуда.

Ой, ты пришел! А я уже одета...

Я честь отдам, но большего не требуй...

Не вас ли стриг безрукий парикмахер?

Я ухожу от Вас! Но ненадолго.

Тептеля – это вам не фунт изюма!

8. Охарактеризуйте чоловічу мовленнєву поведінку (роман «Angels & Demons». Dan Brown).

"I must see you immediately."

"Who is this?"

"My name is Maximilian Kohler. I'm a discrete particle physicist."

"A what?" Langdon could barely focus. "Are you sure you've got the right Langdon?"

"You're a professor of religious iconology at Harvard University. You've written three books on symbology and—"

"Do you know what time it is?"

"I apologize. I have something you need to see. I can't discuss it on the phone."

Now Langdon was getting mad. "I'm sorry, but I really—"

"If you leave immediately, you can be here by—"

"I'm not going anywhere! It's five o'clock in the morning!" Langdon hung up and collapsed back in bed. He closed his eyes and tried to fall back asleep. It was no use. The dream was emblazoned in his mind. Reluctantly, he put on his robe and went downstairs.

Рос. варіант перекладу:

- Я должен немедленно с вами встретиться.
– Кто говорит?
– Максимилиан Колер – физик, изучающий элементарные частицы.
– Кто? – изумился Лэнгдон. – А вы уверены, что вам нужен именно я?
– Уверен. Вы профессор Гарвардского университета, специализируетесь в области религиозной символики. Написали три книги и...
– А вы знаете, который час? – возмущенно перебил его Лэнгдон.
– Прощу меня извинить. Мне необходимо вам кое-что показать. По телефону объяснить не могу.
Лэнгдон недоуменно сдвинул брови. Он был абсолютно уверен, что на этом сайте не указан номер его домашнего телефона. Его собеседник явно лжет.
– Мне необходимо вас видеть, – настаивал тот. – Я вам хорошо заплачу.
Вот теперь Лэнгдон разозлился по-настоящему.
– Простите, однако я действительно...
– Если не станете тратить время на пререкания, то сможете быть у меня к...
– И с места не тронусь! Пять часов утра! – Лэнгдон бросил трубку и, рухнув в постель, закрыл глаза и попытался заснуть.

Тема №9

ВИТОКИ ПРАГМАЛІНГВІСТИКИ. ТЕОРІЯ МОВНОЇ ГРИ. ТЕОРІЯ МОВЛЕННЄВИХ АКТІВ

План

1. Теорія мовної гри Л. Вітгенштейна
2. Теорія мовленнєвих актів Д. Остіна і Д. Серлі.
3. Методика аналізу дискурсу в ракурсі теорії мовленнєвих актів.
4. Інтент-аналіз дискурсу.

1.

Лінгвопрагматика (прагмалінгвістика) – це наука про функціонування мови в природних умовах спілкування. Прагмалінгвістика виокремлюється як «сфера лінгвістичних досліджень, що мають своїм об'єктом відношення між мовними одиницями та умовами їхнього вживання в певному комунікативно-прагматичному просторі, де взаємодіють той, хто говорить / той, хто пише і слухає / той, хто читає, і для характеристики якого важливі конкретні вказівки щодо місця і часу їхньої мовленнєвої взаємодії, пов'язані з актом спілкування, мети та очікувань» [6, с. 269]. Також вона визначається як наука, що займається вибором оптимальних із наявних у мові засобів для найбільш успішного впливу на слухача або читача, для ефективного досягнення поставленої мети в конкретних обставинах мовного спілкування [5]. Метою лінгвопрагматики є вивчення мови в контексті – соціальному,

ситуативному і т. д., тобто дослідження мови як засобу комунікації. Рубежі прагматичної теорії і практики ще не цілком визначилися і залишаються досить розмитими, що відображає тісний контакт лінгвопрагматики з такими сферами гуманітарного (і власне лінгвістичного) знання, як теорія мовленнєвих актів, дискурс-аналіз, а також соціо-, етно- і психолінгвістика, антропологія та ін. Філософською основою цієї лінгвістичної дисципліни стала теорія мовної гри Л. Вітгенштейна.

У "Філософських дослідженнях" видатний учений 20 століття Людвіг Вітгенштейн вельми критично ставиться до "традиційного" розуміння мови. Проста, наївна концепція мови, говорив він, базується на певному розумінні значення імені (слова). Вважається, що слову відповідає той об'єкт, на який воно вказує. Зі слів будуються речення, а їхня сукупність, як вважається, утворює мову. Слова й речення щось означають. Коли ми говоримо "*цей стіл*", "*моя рука*", "*Планета Земля обертається навколо своєї власної осі*", "*Існує електрон*", то ми щоразу вважаємо значенням слова або речення деякі об'єкти чи процеси, що відбуваються з ними. Ці уявлення античних і середньовічних авторів здаються цілком правильними – до чого тут можна "причепитися"? Але Л. Вітгенштейн їх різко критикує.

Справа в тому, що конституювання відповідності між іменем і його значенням не є очевидним. За Л. Вітгенштейном, *значення слів виявляється в їхньому вживанні*. Значення слова – це його вживання, але аж ніяк не те, що слово нібито позначає. Припустімо, слово справді позначає, у такому випадку ми швидко прийдемо до суперечностей. Адже варто розпочати порівнювати вживання слів дітьми й дорослими, дилетантами й ученими, як відразу ж з'ясовується неузгодженість. Що таке рука людини? Що таке електрон? На подібні питання можуть з'явитися найрізноманітніші відповіді, але в такому випадку виходить, що немає слів, які б позначали щось стале, відоме. Коли наполягають на тому, що слово позначає об'єкт, то відштовхуються від того, що об'єкт відомий, але саме цього якраз і немає.

Люди користуються словами, при цьому вони переконують один одного у своїй правоті, довіряють чи не довіряють одне одному. Словами користуються відповідно до певних правил, які не можна звести до правил граматики або навіть логіки. Говорити слід ще й про правила життя. *Мова – це форма життя*. Життя реалізується в мові. І мова – це форма ігрової діяльності. Конкретна мовна гра непередбачувана. Слова в мовних іграх, які використовуються для опису цього явища, не мають повної спільності, для них характерна лише "родинна" схожість, вони схожі одне з одним, як схожі брати і сестри в сім'ї, не більше того. Це означає, що Л. Вітгенштейн заперечує реальність загальних понять. Отже, *мова є діяльністю, формою життєвої гри*. Правила гри не дані від початку, вони формуються в співтоваристві. Значення слів конструюється в процесі життя, у мовній грі. У процесі мовної гри особливого значення набувають такі феномени, як віра, довіра, впевненість, переконаність. Віримо ми не в окремі речення, а в

систему речень. Лише поступово вимальовується ціле, яким і є життя, що реалізується в мовних іграх.

Таким чином, мовної грою Вітгенштейн назвав єдине ціле – мову і дію, з якою вона переплетена: наприклад, такі вигуки, як «Допоможіть!», «Вогонь!», «Ні!», закликають до певних дій: швидкої реакції на небезпеку, несуть у собі попередження чи заборону ... При цьому важливий контекст, інакше кажучи, соціальні практики, які виконуються за певними правилами.

Мовних ігор, за твердженням Вітгенштейна, нескінченно багато, і їхнє нескінченне різноманіття – це і є велика кількість життєвих практик. Неможливо класифікувати ці концептуально-мовленнєві практики та ігри з огляду на те, що існує величезна кількість можливих варіацій ігор і практик, а також їхніх видів та різновидів. Тип висловлювання визначається його функцією в мовленнєвій діяльності.

Якщо математика має справу з правилами математичних обчислень, то філософія має справу з правилами мовних ігор. Хто не знає правил гри – помиляється, він зазнає в житті невдач. Філософська діяльність постає як аналіз життя у формі мови. Філософія повинна з'ясувати способи вживання слів, повертаючи їм ясність, вилучаючи з мови різноманітні нісенітниці. Справжнім предметом філософського аналізу є природна мова, яка перевершує за своїм змістом "досконалу" мову логіки й математики.

Але ж люди грають не заради дотримання правил. Будь-якій грі передують мотиви (перемогти, тренуватися, самореалізуватися та ін.), далекі від прагнення дотримуватися правил. Для чого люди говорять, чи «грають»? (Для опису мовленнєвого процесу це питання вельми важливе). Для досягнення якогось результату своїх дій, здійснюваних у мислимому комунікативному просторі. Як не дивно, Л. Вітгенштейн у своїй аналогії мовленнєвих дій з мовною грою не йде далі пояснень правильності вербальної форми, мимоволі визнає автоматизм мовного процесу, виявляє явну неухвагу до свободи мовця. Виходить, що мовці, неусвідомлено дотримуючись правил, грають бездумно, автоматично, їхнє мовлення (= гра, зумовлена правилами) неререфлексивне, позбавлене волі й думки: *«Та ні ж бо! Мій опис мав б сенс, лише коли його розуміти символічно. Я мав би сказати: так мені уявляється це. Дотримуючись правила, я не вибираю. Правила я дотримуюся сліпо ... »*.

Пізніше учні Вітгенштейна довели, що в мовних іграх (життєвих ситуаціях) немає значень слів, а є смисл мовних дій. Вирішальну роль відіграють не слова (їх можна замінити), а дії. Так, вітати можна по-різному: *Доброго дня! Привіт! О, які люди – і без охорони!* та ін. Таким чином, спочатку значення (смысл) мовної дії (у свідомості мовця), потім словесна реалізація, потім – встановлення слухачем тієї дії, яка мислилася мовцем (тобто встановлення «значення слів»).

2.

Теорія мовленнєвих актів – один з найпринциповіших кроків при переході від опису семантичного значення до значення прагматичного (що виникає в реальному спілкуванні). Вона з'явилася і сформувалася під впливом ідей Л. Вітгенштейна у межах лінгвістичної філософії, перш за все в працях представників оксфордської школи (Джона Остіна, Пітера Стросона) і близьких до них філософів (Джона Серля та інших). Творцем теорії мовленнєвих актів став англійський філософ Джон Остін. Основні ідеї нової теорії він виклав у лекціях, прочитаних у Гарвардському університеті в 1955 р. У 1962 р. вони були опубліковані окремою книгою під назвою "Howto do things with words" (Oxford; у російському перекладі "Слово как действие" / "Слово як дія"). **Мовленнєвий акт (МА) – це мовленнєва дія у межах комунікативної події.**

Ми ніколи не говоримо просто так, в нікуди, наша інтенція (намір) завжди передбачає певний вплив на співрозмовника: наказати, похвалити, привітати, утішити, вітати і т. д. Ефект від мовленнєвої дії часом може бути таким, як від дії фізичної: вдарити можна не лише кулаком, але й словом.

Джон Роджерс Серль зробив спробу експлікувати правила, що спрямовують мовленнєвий акт, а також описати механізми передачі наміру від мовця до слухача в процесі комунікації.

У працях Дж. Серля МА має дворівневу структуру:

- пропозиція (тобто змістова цілісність, прообраз певної ситуації чи події, що пов'язує МА з дійсністю); зазвичай пропозиція співвідноситься з реченням як одиницею мови; інша назва – асертивний компонент МА.

- ілокутивна сила, тобто інтенція, намір.

Наприклад, у МА *Як ти приголомшливо виглядаєш!* пропозиція – це повідомлення про гарний зовнішній вигляд співрозмовника, а ілокутивна сила – це бажання зробити йому приємність у вигляді компліменту.

Рушійною силою МА є інтенція, ілокутивна сила. Саме вона визначає зміст МА.

Таким чином, компоненти, що входять до складу МА, поділяються на дві основні групи: 1) асертивні компоненти – те, що стверджується в мовленнєвому акті репрезентатива, те, про що запитується в мовленнєвому акті питання, те, до чого спонукають в директивному мовленнєвому акті і т. д. ; 2) неасертивні компоненти, які не мають комунікативно актуального статусу і містять різноманітну додаткову інформацію, що зазвичай вичленовується мовцем і слухачем і необхідна для успішної комунікації. Це цілий клас неоднорідних явищ, котрі включають такі компоненти смислу висловлювання, як пресупозиції, імплікатури, умови успішності мовленнєвого акту, початкове припущення в питанні та ін. (І.М. Богуславський, О.В. Падучева, Д.В. Хворостін, О.Д. Шмельов, К. Каффі).

Під пресупозицією розуміють компонент змісту висловлення, котрий мовець вважає істинним, відомим слухачеві або такий, що сприймається

слухачем як несуперечливий (О.В. Падучева, Н.Д. Арутюнова, С. Соумз): *Я б хотів померти як дід – уві сні ... А не як його пасажир, що кричали від жаху.* Тут пресупозиція – ‘дід – льотчик’. Наведене вище визначення поєднує в собі функціонально-істиннісний і прагматичний підходи до пресупозиції і відображає розуміння цього компонента змісту висловлення як семантико-прагматичну сутність.

Приклад невідповідності асертивних і неасертивних компонентів МА:

– *Hello-y! It is Los Angeles? Do you speak English?*

– *Та ні, я з лікарні говорю* («Одеський телефон»).

Слухачі, які мінімально володіють англійською мовою, чудово розуміють парадоксальність ситуації: на питання про володіння мовою йде відповідь про місце перебування адресата.

Здійснюючи мовленнєву дію, людина, на думку Джона Остіна, здійснює низку операцій:

1) акт говоріння (локуцію): людина вимовляє висловлювання, наділяючи кожне слово і все речення лексичним і граматичним значенням і співвідносячи ці одиниці мови з певними референтами, тобто явищами дійсності;

2) ілокуція – тобто втілення у висловлюванні певної комунікативної інтенції, мети: запитати, наказати, похвалити, відмовити, запропонувати, запросити і т. ін.

3) перлокуція – це наслідки впливу МА на адресата (одну людину чи аудиторію). У партнерів зі спілкування є різні типи обопільних реакцій, які обумовлені їхніми цілями і стосунками між собою та ставленням до конвенцій у цьому суспільстві: 1) погоджувальна, коли збігаються антиципації партнерів; це повна реакція; пор.: докір – вибачення, прохання – виконання, констатація – згода; 2) відтермінована реакція, коли дія партнера приймається начебто мимохідь; пор.: докоряння – перезапитування, тобто ставиться немовби під сумнів можливість застосування в цій ситуації комунікативної схеми докору;

3) конкурувальна реакція, тобто реагування тими ж засобами; пор.: похвала – похвала, докір – докір, уведення одним партнером однієї теми – уведення іншим партнером іншої теми; 4) коригувальна реакція, коли партнер не приймає, а виправляє, вказує на недоречність дії іншого партнера; пор.: докір – виправлення /одергивание, прохання – докір, констатація факту – негативна оцінка цього факту; 5) ігнорувальна реакція, коли партнер не зважає на внесок іншого і не реагує на нього.

Парадоксальні ситуації в спілкуванні виникають у зв’язку з розбіжністю інтенцій співрозмовників, тобто невідповідністю ілокутивної сили мовленнєвого акту і перлокутивного ефекту: адресат неправильно тлумачить намір мовця і по-своєму реагує на нього. У наведеному нижче прикладі адресат реагує не на докір (ілокутивну силу, намір), а на асертивний компонент попереднього МА (зміст висловлювання, який виводиться з лексичних значень слів):

– *Почему у вас семечки по двадцать копеек, а у всех десять?*

Існують різні способи вираження ілокутивної сили: 1) прямі, вербальні (граматичні, лексичні, просодичні, тобто інтонаційні) та 2) непрямі, невербальні (конситуативні).

Прямі МА

- головним (але не єдиним) граматичним засобом вираження іллокутивної сили МА є перформативне дієслово, яке називає виконувану дію; зазвичай воно вживається у формі 1 особи теперішнього часу: *наказую, благаю, прошу, запрошую, оголошую* (чоловіком і дружиною), *засуджую* (до довічного ув'язнення), *вітаю, попереджаю, забороняю* і багато інших. Перформативні дієслова із семантикою говоріння потрібно відрізнити від дієслів, які повідомляють про дію, описують її, але самі не є дією. Порівняємо: *Він назвав цю планету твоїм іменем* і *Називаю планету твоїм іменем*. У другому випадку це перформативне висловлювання-дія. У деяких випадках застосування перформативних висловлювань неможливе. Це низка МА, у яких вживання дієслова в подібній формі немовби вбиває ілокутивну силу висловлювання. Так, можна говорити неправду, але не можна здійснити акт брехні висловлюванням *"Я вам говорю неправду"*. Американський лінгвіст Зено Вендлер називає таке явище ілокутивним самогубством. Він наводить приклади дієслів, що призводять до ілокутивного самогубства: *підбивати, підбурювати, спонукати, погрожувати, вихвалитися, чіплятися, пиляти, лаяти, паплюжити, лестити, натякати, висміювати, хвалитися, підколювати, досяляти, голосливо заявляти, нашіптувати* тощо;

- граматичними засобами є спосіб дієслова, займенники і прислівники, частки, вигуки і под.: *Де мій зошит?* – ілокуцію запиту інформації тут виражають питальний прислівник *де* і питальна інтонація (просодичний засіб); *Не смій брати мої речі!* – ілокуція заборони виражається за допомогою наказового способу дієслова і наказової інтонації;

- лексичні засоби зазвичай висловлюють оцінну ілокутивну силу: *Розумниця!* (Тут ілокутивна сила похвали виражається за допомогою слова зі значенням 'Той, хто добре чинить, розумно (зазвичай про дітей)' і інтонації).

Непрямі МА

Непрямі МА виражають інтенцію мовця опосередковано, під «маскою» іншого МА. У такому випадку в МА співіснує кілька ілокутивних сил: буквальна (на другому плані) і фактична, основна. Так, пропозиція *Мені погано* може входити як у прямий МА констатива в розумінні 'повідомлення про погане самопочуття', так і в мовленнєвий акт прохання 'Викличте лікаря, тому що мені погано' або заборони 'Вимкни магнітофон, мені погано від гучної музики', МА емотива як реакції на несподіване повідомлення: – *Знаєш, а Женька знову про тебе питав!* – *Мені погано* 'вираження радості або смутку з приводу сказаного' і т. ін. Таким чином, смисл у непрямих МА представлений імпліцитно, приховано.

Цей імпліцитний, прихований смисл, який вербально не представлений у поверхневій структурі висловлювання, але виводиться адресатом з опорою на конвенції (негласні правила спілкування) чи ситуативний контекст, називається **імплікатурами дискурсу**.

Непрямі МА можуть бути конвенціонально непрямими і ситуативно-непрямими.

1. Перші постійно використовуються в стереотипних ситуаціях із певним змістом. Зазвичай це прохання у формі питальних речень: *Чи не могли б Ви передати сіль? Чи не скажете, котра година?* Як правило, перлокутивний ефект (реакція співрозмовника) тут однозначний: виконання або невиконання прохання, але не реакція на питання: *Чи можете посунутися? – Можу.*

2. Ілокутивна сила ситуативно непрямих МА виводиться за допомогою контексту. Наприклад, вчителька говорить непосиді, який заважає їй працювати: *«Сашо!»*. За формою – це звертання, а по суті – і докір, і прохання не заважати. Цей прихований смисл моментально виводиться учнем завдяки ситуації, і він або починає працювати, або робить вигляд, що не зрозумів вчительку, тобто неправильно вивів імплікатуру дискурсу: *Сашо! – Я. – А ти не зрозумів? Починай працювати.*

Усі одноактні висловлювання об'єднуються в типи (за ілокутивною силою).

Класифікація типів МА (за ілокутивною силою):

Дж. Серль виділяв такі типи МА:

1) **репрезентативи** (інформативні акти, асертиви) фіксують відповідальність мовця за повідомлення (інформацію) про якийсь реальний або ментальний стан справ, тобто за істинність висловленого судження і можуть оцінюватися за шкалою «істина – брехня». Напрям пристосування – «слова < світ», який виражає психологічний стан – переконання (що...). Ілокутивними предикатами є дієслова *констатувати, стверджувати, вважати, інформувати, припускати, повідомляти що, відповідати* та ін.

До репрезентативних актів належать інформативні повідомлення (*Іспити призначені на 2-е липня*), передбачення (*Він не складе іспит*), твердження, констатації (*Волга тече на південь, а не на північ*), описи (*Будинок побудований з цегли, має два поверхи, розташований біля лісу*), прогнозування (*Усе це може призвести до конфлікту*), засудження (*Ти неправильно вчинив*), зізнання, освідчення (*Я люблю, поважаю тебе*), відповіді на питання, кваліфікування (*Це неправильне рішення*), характеристики (*Він прекрасна людина*), звіти, запевнення в чому-небудь, пояснення.

Пропозиційний зміст репрезентативів нічим не обмежений. До них належать усі розповідні речення з предикатами у формі дійсного та умовного способу, за винятком речень, у яких напрям пристосування «слова > світ».

2) **директиви** – мовленнєві акти, які спонукають реципієнта до якоїсь дії (наказ, прохання, розпорядження, рекомендація, порада, вказівка, благання і т. ін.);

3) **комісиви** – обіцянки, клятви, гарантування, обітниці, наміри, планування, домовленості, згода, оголошення, погрози та ін. Ілокутивними дієсловами є *обіцяти, клястися, присягати, гарантувати, давати обітницю, укладати угоду, договір, контракт, брати зобов'язання, мати намір, домовлятися, давати слово, тримати парі, дозволяти, погоджуватися, приймати віру, вчення, слухатися, зарікатися* та ін.;

4) **експресиви** мають на меті кваліфікувати певний психологічний стан (реакцію) мовця, викликану станом речей, що окреслені межами пропозиційного змісту. Вони ідуть за діями і не мають на пряму пристосування, оскільки стан справ, що слугує приводом для експресивів, складає не основний їхній зміст, а пресупозицію (передумову). Пропозиційний зміст експресивів полягає в приписуванні певного предиката суб'єкту, котрий може бути або мовцем, або слухачем: так, у *Вибачте за запізнення* суб'єктом пропозиції є мовець, який здійснив запізнення, а в *Дякую за допомогу* – слухач, який надав допомогу. Психологічний стан може бути різним (почуття вдячності, співчуття, провини, виправдання і т. д.) Для експресивів характерні перформативні етикетні дієслова і вирази, що відображають ритуали спілкування між людьми, особливо фразеологізовані кліше, специфічні для кожної мови: *вибачте, перепрошую, спасибі* (етимологічно зі *спаси Бог*), *дякую, вітаю, співчую, шкодую, моє шанування, бажаю успіху* та ін. Інакше їх називають неінформативними актами мовлення, оскільки вони слугують для встановлення мовленнєвого контакту чи позначення того, що між співрозмовниками існують певні соціальні стосунки: пор. *Алло! Як справи? Як здоров'я? Привіт!*;

5) **декларації, декларативи** (акти встановлення, вердиктиви) мають на меті оголосити деякий стан справ у світі, відповідний пропозиційному змісту мовленнєвого акту. Результатом декларативних актів є встановлення ними певного стану справ у світі. Якщо працівник загсу вимовив: *«Оголошую вас чоловіком і дружиною»*, статус молодих людей змінився.

Прикладами декларацій є призначення на посаду, відлучення від церкви, посвячення в лицарі, прийом у партію, присвоєння імені людині або назви, оголошення війни, оголошення про відставку, про відкриття засідання, звільнення, вироки, встановлення порядку денного і т. ін. Ілокутивними дієсловами є такі перформативні дієслова: *оголошую, проголошую, підтверджую, заповідаю, нарікаю, називаю, засуджую, присвячую, відлучаю, признаю, звільняю, здаюся, подаю у відставку, відрікаюся, стверджую, засвідчую документ* та ін.

Умовою успішності декларативних актів служить наявність у мовця відповідного соціального стану, повноважень.

Пізніше ці МА поповнилися в класифікаціях інших вчених такими типами, як:

інтеррогатив (квеситив) – запит інформації: *Що означає слово хештег?*

вокатив – звертання, заклик: *Люди! Не сваріться!;*

деклінатив – відмова: *Немає!;*

менасив – погроза (*Я тебе під землею знайду*);

комісив – обіцянка: *Завтра обов'язково прийду;*

оптатив – висловлювання-побажання: *Льотної Вам погоди! Щоб у Вас завжди був гарний настрій!*

метакомунікатив – встановлення контакту: вітання, прощання, заохочення розмови та ін.

Кожний тип ілокутивного акту характеризується умовами, виконання яких необхідне для успішного здійснення цього типу МА. Ці умови певним чином ранжовані: розрізняються попередні умови, умови ширості і просто істотні умови. Крім того, кожному типу ілокутивного акту відповідають певні обмеження, накладені на структуру предикації (тобто на значення речення). О.В. Падучева в праці «Тема мовної комунікації в казках Льюїса Керролла» виділяє умови успішності комунікації для питання: мовець 1) не знає відповіді на питання і 2) хоче отримати інформацію, він припускає, що слухач 3) знає відповідь і 4) хоче цією відповіддю поділитися, але в той же час і мовець, і слухач упевнені в тому, що мовець не отримає інформацію, не звернувшись до слухача (приклад рос.):

– *Простите, это Винница?*

– *Господи, это он.*

– *Скажите, это Винница? Мне выходит.*

– *Смотри, это он.*

– *Проводник, это Винница?*

– *Вы меня извините, но я без смеха не могу на вас смотреть.*

– *Скажите, это Винница?*

– *А вы мне не подпишете...*

– *Мне в Виннице выходит.*

– *Он что, в нашем вагоне был?*

– *Мне выходит?*

– *В Виннице выйдете.*

– *Значит, Винница (Жванецький).*

Текст складається з 6 діалогічних єдностей. У кожному з них збуджена провідниця, а потім її колега, упізнавши в пасажирі відомого сатирика, ухиляються від відповіді, мимоволі порушуючи 4 умову успішності МА питання.

Для акту спонукання (прохання) умови успішності є такими (за Д. Серлем):

1. Підготовчі правила:

(а) слухач здатний виконати дію X, і мовець переконаний у цьому;

(б) для обох учасників інтеракції є очевидним, що слухач не здійснив би дію X, якщо його про це не попросили.

2. Правило щирості

Мовець бажає, щоб дія Х була виконана слухачем.

3. Істотне правило

Проголошення висловлювання Р є спробою спонукати слухача здійснити дію Х [Д. Серль].

У М.М. Жванецького:

– *Конечно, я работаю, но я попросил бы вас: где Дерибасовская?*

– *Молодой человек, куда вы спешите? По Дерибасовской гуляют постепенно.*

– *Вы понимаете, мне нужна Дерибасовская...*

– *Я понимаю, но разве можно так относиться к родителям? Если ваши дети не приедут к вам на могилу, они тоже будут правы, вы поняли меня?*

Тут відтворюється типове одеське спілкування, коли співрозмовники відповідають запитанням на запитання. Порушена умова 1а.

Ще більш гіпертрофована ситуація в наступному діалозі:

– *Слушай, Арон, ты можешь за пять шекелей подшить мне брюки?*

– *Что такое? – сказал Арон. – Что случилось? Что, твоя теща, Софья Генриховна, не может найти свободную минуту, достать швейную машину и подшить тебе брюки?*

– *Может, – сказал я. – Но я хочу дать заработать тебе. Ты меня понял?*

– *Нет, – сказал Арон, и за двадцать минут подшил мне брюки* (М. Жванецкий. «Софья Генриховна»).

Адресат відповідає на прохання відмовою і тут же його виконує.

Необхідно відзначити, що крім набору умов успішності, характерних для певних типів мовленнєвих актів, багато вчених відзначають також необхідність дослідження більш універсальних умов, необхідних для успішного здійснення найрізноманітніших мовленнєвих дій:

- ‘висловлювання мовця доречно з точки зору часу і місця’;
- ‘висловлювання мовця доречно з точки зору ролей комунікантів і типу міжособистісних стосунків’;
- ‘слухач хоче / готовий сприймати комунікативний внесок мовця’ і т. д.

Так, у непрямій директиві ми розрізняємо прохання і наказ за соціальним статусом адресанта й адресата. Коли ми знаємо, що мовець – начальник, а слухач – його підлеглий, ми зрозуміємо, що це наказ, оскільки контроль мовця над адресатом (і саме в тій сфері діяльності, до якої належить пропозиційний зміст висловлювання) входить в число умов успішності наказу, але суперечить умові успішності для прохань:

– *Капитан. Тихо! Ша! Где лоция, где накладные? Я хочу п'евеить ясход гоючего.*

– *Буфетчица. Я те проверю. Ты у меня поскачешь. Ты шо забыл, как весь день в бинокль смотрел, так я тебе еще раз все глаза подобью. Будешь у меня с биноклем и на костылях, мореход задрипанный. Кто меня насчет загса два года... «Только паспорт получу. Она меня не понимает. Ты меня понимаешь». Что там понимать?* (М. М. Жванецкий. «Одесский пароход»).

Комічний ефект тут побудований на реакції буфетниці, яка замість виконання наказу загрожує співрозмовнику, тобто комуніканти міняються соціальними ролями.

Оригінальним способом створення прагматичного парадоксу є ілокутивне самогубство (Зено Вендлер). Цим терміном називають перформативне використання дієслів, абсолютно до цього не пристосованих. Перформатив – це дія, яка здійснюється одночасно і в мовленні, і в позамовній дійсності: «Я клянусь» або «Я відкриваю цю церемонію». Мовленнєва й немовленнєва цілі повністю збігаються. Вимовляючи «клянусь», мовець одночасно і клянеться. Вимовляючи «попереджаю», тим самим і попереджає. Але не можна сказати «Я погрожую» з метою висловити загрозу, «Я натякаю» і зруйнувати натяк.

М.М. Жванецький доводить подібні ситуації до абсурду:

– *Зинаида, заткнись!*

– *Да я молчу* (М. Жванецкий. «Воспоминание-2»)

Вимовляючи «Мовчу!», співрозмовниця здійснює ілокутивне самогубство, оскільки в цей час говорить.

В усіх посібниках з етикету йдеться про те, що не можна ставити відразу кілька питань, бо це дозволяє співрозмовнику самому обирати, на яке питання відповідати. Серія питань призводить до перевантаження спілкування. Подібна ситуація обігрується М.М. Жванецьким:

Она любила задавать сразу несколько вопросов.

Он ухитрялся отвечать.

– *Ну, где ты? Как ты? Что с тобой? С кем ты сейчас? Как мама? Где Митя? Почему не звонишь? Как погода? Много ли людей в Аркадии? Как музыка?*

– *В Одессе! Так же. Ничего. С той же. Приболела. В спортзале. Через день. Пасмурно. Не так много. Ревут, сволочи.*

Она долго пыталась соотнести ответы.

Потом говорила «тьфу» и бросала трубку.

Так он ее перевоспитал.

Дії чоловіка, здатного одночасно відповідати на кілька запитань, суперечать комунікативній нормі і створюють ефект парадоксальності.

Отже, МА класифікуються в працях лінгвістів-класиків у двох напрямках:

а) змістовому, тобто залежно від мовного наміру, що передається цим МА;

б) формальному, тобто залежно від мовних засобів, використовуваних для експлікації (мовного вираження) мовленнєвого наміру.

Входячи в більш широкий контекст, речення, для того щоб забезпечувати досягнення успіху в мовній взаємодії, необхідно також відповідати тим вимогам, що формулюються у вигляді постулатів (чи максимум) у межах принципу співпраці заради успіху в комунікативній взаємодії (Г.П. Грайс). Передбачаються:

– достатня повнота висловлювання (постулат кількості): *Говори стільки, скільки потрібно, щоб тебе зрозуміли (не менше, але й не більше);*

– релевантність висловлювання (стосується теми розмови): *Не говори про стороннє (що не має відношення до обговорюваного питання);*

– щирість (постулат якості): *Говори те, що ти вважаєш справді правильним! Не говори того, що хибне, неправдиве;*

– ясність, недвозначність: *висловлюйся чітко, ясно, недвозначно.*

Смисли, які пов'язуються із зазначеними постулатами, залишаються невираженими. Тому їх і називають комунікативними імплікатурами (або імплікатурами дискурсу).

Часто говорять також про Принципі ввічливості з його постулатами такту, великодушності (щедрості), схвалення, скромності і под. та інших принципах. Дотримання подібних правил дозволяє уникнути побудови невдалих, неприйнятних висловлювань.

Недоліки ТМА:

1) Складність сегментації мовленнєвого потоку на одиниці, відповідні мовленнєвим актам. Більшість прикладів у працях з теорії мовленнєвих актів являють собою речення.

2) Множинність функцій одного висловлювання. У реальному спілкуванні за допомогою одного висловлювання мовець може здійснювати не одну, а відразу кілька дій.

3) Неповнота таксономії мовленнєвих актів. Немає єдиного набору критеріїв для характеристики мовлення та його сегментів.

4) Недостатність визначення спрямованості мовленнєвих актів у термінах намірів виключно мовця. Людське спілкування є більш фундаментальним, ніж це представлено в ТМА.

5) Обмеженість трактування контексту в теорії мовленнєвих актів. Для визначення ілюктивної мети і типу МА потрібне залучення більш широких відомостей про контекст.

6) Статичність теорії мовленнєвих актів. Мовленнєвоактовий підхід ігнорує внутрішню логіку розвитку комунікації та взаємодії учасників, спір стратегій регулювання й прогнозування.

7) Аналіз міжкультурної комунікації, конфлікти і нерозуміння, в основі яких лежать різні культурні конвенції щодо правил продукування мовленнєвих актів одного або подібного типу.

Отже, у чому суть сучасних уявлень про мовленнєву діяльність?

1. Думка невербальна. Слова у свідомості – це не «думки», а образи комунікативної взаємодії, моделювання можливих прохань, запрошень,

порад, утішань та інших спроб впливу на адресата. Розуміння (у тому числі розуміння комунікативної ситуації при генеруванні й сприйнятті мовлення) часто відбувається без слів.

2. Між думкою і словом немає прямого зв'язку. На підставі слів судити про внутрішні когнітивні стани мовця можна лише непрямо: одну і ту саму ситуацію можна позначити різними вербальними способами.

3. Головна мета комунікації не встановлювати істинність чи хибність (як у логіці), а виробляти спосіб впливу на адресата, переслідуючи власні цілі.

4. Слово не має жодного «смыслу» поза актуальним мовленням. Кожне «словникове» (тобто зафіксоване в словниках і довідниках) значення (ізольоване значення лексеми) є лише уявленням про актуальну ситуацію, у якій цей звукокомплекс, на думку комуніканта, можна використати. Мислима комунікативна ситуація щодо елементарних вербальних одиниць, котрі виокремлюються в процесі аналізу, є первинною.

5. У процесі інтерпретації сприймаються не слова, а дії комуніканта, які можуть бути виражені різними вербальними моделями однієї чи багатьох мов або й невербально.

3.

Методика аналізу дискурсу в ракурсі ТМА включає такі етапи [2, с. 120]:

1) визначення прямих і непрямих МА. Обґрунтування частоти використання тих чи інших актів у ракурсі вимог контексту й соціально-рольових відмінностей;

2) виявлення прагматичних властивостей діалогу як послідовності МА (доречність мовленнєвих актів, включеність у прагматичну макроструктуру – сценарій діалогу);

3) виявлення ілокутивної сили непрямих МА, а також граматичних форм, за допомогою яких здійснюється в дискурсі ілокутивна функція;

4) виявлення особливостей дотримання комунікантами умов успішності МА;

5) визначення трансакційної й інтеракційної функцій розмови;

6) виявлення того, яким чином використання прямих і непрямих МА пов'язане зі стратегіями позитивної / негативної ввічливості, максимами ввічливості, з дотриманням / ігноруванням кооперативних максим;

7) визначення прямих МА, що загрожують особі.

4.

Інтент-аналіз дозволяє реконструювати позамовні інтенції (наміри) комунікантів і їхній вплив на організацію дискурсу. Способи вираження інтенцій: слова, граматичні конструкції, інтонації. Головна мета аналізу – виділення кола інтенцій мовця.

Послідовність операцій при виконанні інтент-аналізу чітко визначена.

1. Експерти повинні розділити аналізований текст на фрагменти, у кожному з яких міститься інтенція;
2. Далі йде кваліфікація інтенцій, подається повна їхня характеристика;
3. Конструювання зв'язків об'єкт – інтенція, і повна характеристика;
4. Репрезентація інтенційних складників тексту (аналіз кола об'єктів);
5. Вербальна інтерпретація отриманих результатів.

Підхід до дослідження інтенції мовлення за його загальним смислом можна оцінювати як психосемантичний. Проблеми, котрі виникають у зв'язку з цим, містять такі питання:

- Якими є суттєві риси психологічного стану автора, що знаходять відображення в його мовленні?
- Яким чином для вираження мінливих суб'єктивних станів людина використовує мову, що являє собою об'єктивну і статичну сутність?
- Які сторони мовленнєвого механізму є першочергово важливими для мовця, щоб висловити ці стани?
- Якими є умови, що обмежують здатність автора тексту адекватно і повно вербалізувати свої суб'єктивні стани?
- Якими є умови, що обмежують здатність читача адекватно розуміти автора?

Література

1. Вдовиченко А. В. Расставание с «языком»: Критическая ретроспектива лингвистического знания. М.: Изд-во ПСТГУ, 2009. 510 с.
2. Кравченко Н. К. Практическая дискурсология: школы, методы, методики современного дискурс-анализа: практическое пособие. Луцк: ЧП Гадяк Жанна Владимировна, типография «Волыньполиграф», 2012. 251 с.
3. Остин Дж. Слово как действие. Новое в заруб. лингвистике. Вып. 17. Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986
4. Серль Дж. Классификация иллокутивных актов. Новое в заруб. лингвистике. Вып. 17. Теория речевых актов. М.: Прогресс, 1986.
5. Степанов Ю. С. В поисках прагматики. Изв. АН СССР. Сер. ЛиЯ, 1981. № 4. С. 325–332.
6. Сусов И. П. История языкознания Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация: Золотая серия. М.: АСТ, Восток-Запад, 2007. 295 с.

Питання для самоперевірки та завдання

1. Як ви розумієте вислів Л. Вітгенштейна «Значення слова визначається його вживанням»? Чому постулювання відповідності між ім'ям і його значенням не є для вченого очевидним?
2. Що таке «мовна гра» для Людвіга Вітгенштейна?

3. Якою є структура мовленнєвого акту?
4. Як формується смисл мовленнєвого акту?
5. У чому відмінність прямого МА від непрямого? Якими є способи вираження ілокутивної сили в прямих МА? Які дієслова називаються перформативними?
6. Назвіть типи МА.
7. Що означає термін «імплікатура дискурсу»?
8. Які умови успішності директивів і квеситивів?
9. У чому філософи мови вбачають недоліки теорії мовленнєвих актів?
10. Назвіть методи вивчення МА.

Завдання

(ілюстративний матеріал з російських текстів)

1. Визначте тип мовленнєвого акту і назвіть способи вираження ілокутивної сили в прямих МА.

- а) Благодарю тебя за гостеприимство.
- б) Чтобы в Одессе вы чего-то не могли купить за свои деньги? *Я вас умоляю!* В конце концов, это же не атомная бомба, а задрипанный автомат Калашникова.
- в) Прошу меня не перебивать!
- г) Я бы на твоём месте это платье не покупала.
- д) Придешь завтра на ужин? – *Мне нужно готовиться к экзамену.*
- е) Не сдайте мне экзамен, пойдете в армию.
- ж) Поздравляю с днем рождения!
- е) Какая гадость, какая гадость эта ваша заливная рыба!
- ж) В понедельник Седова неожиданно вызвал к себе редактор. – Вы один из лучших корреспондентов нашей газеты. *Хвалю вас за трудолюбие и дисциплинированность*, кроме того, возлагаю на вас большие надежды в плане творческого роста. Поэтому, думаю, новое задание будет вам по плечу (газ.).

2. Виведіть імплікатури з позначеного курсивом МА. Чому ініціальні мовленнєві акти не досягли своєї мети?

- 1) Пришли в дорожное кафе. Грязное до ужаса! Говорю официантке:
– *А прибраться можно?*
– Прибирайте! (М. Задорнов)
- 1) Однажды на улице мне пришлось наблюдать такую сценку. Молодой человек и девушка стоят в скверике возле скамейки и едят пирожки, придерживая их кусочком бумаги. Кончив есть, они бросают бумагу на землю, хотя урна в пяти шагах от них. Сидящий на скамейке старичок встает и говорит: «*Простите, не откажите в любезности сказать – эта бумага вам больше не нужна?*» – Нет, не нужна. – *Тогда позвольте мне отнести её в урну.* Нет, не смутились молодые люди, не бросились опередить старого человека. Просто пожалы плечами, дескать, какой чудак! Повернулись и зашагали прочь (Н. Формановская).

3) Муж приходит домой. На столе стоит торт, на котором горит 20 свечей. Он с изумлением спрашивает:

– У кого сегодня день рождения?

– У моего пальто, его мы купили ровно 20 лет назад!

2) - Давай еще поговорим.

– Кажется, у меня пирог подгорает.

4) Пришла СМС с незнакомого номера: – Привет! Узнала? – Ага, конечно, по почерку.

3. Объясните природу комического эффекта с точки зрения теории речевых актов.

1)

2) Сын привел домой любимую девушку и представляет ее матери:

–Мама, это чудесная девушка. Она умеет отлично готовить, любит печь пироги, аккуратно убирает квартиру.

–Прекрасно, сынок! 20 \$ в день – и пусть приходит по вторникам и пятницам.

4. На что реагирует адресат: а) на пропозицию (референтную ситуацию) или б) иллокуцию речевого акта? Определите иллокуцию первого РА.

а) *Вчера моя парикмахерша сделала мне такую шикарную прическу!!! – С каких это пор у тебя появилась своя парикмахерша?*

б) *(В автобусе). – Бабушка, можно пройти? – Какая я тебе бабушка!!!*

в) На приеме у врача:

– *Мне очень не нравится Ваш кашель.*

– *Не могу ничего поделать – другого нету.*

Тема №10

МЕТОДИ ДИСКУРСИВНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

План

1. Поняття про дискурс і дискурс-аналіз. Основні школи вивчення дискурсу.

2. Методи вивчення дискурсу як продукта комунікації: контент-аналіз, метод когнітивного картування, контекстуально-інтерпретаційний метод, метод діалогічної інтерпретації.

3. Методи вивчення дискурсу як процесу: конверсаційний аналіз, етнографічний метод.

4. Інтеграційна модель дискурс-аналізу Н.К. Кравченко.

1.

Міждисциплінарний напрям, що вивчає дискурс, а також відповідний розділ лінгвістики називаються однаково – дискурс(ив)ним аналізом (discourse analysis) або дискурс(ив)ними дослідженнями (discourse studies). Як власне науковий напрям дискурсивний аналіз сформувався лише в останні десятиліття. Відбулося це на тлі боротьби за «очищення» науки про мову від вивчення мовлення, що панувала в лінгвістиці протягом більшої частини ХХ ст. Фердинанд де Соссюр вважав, що істинний об'єкт лінгвістики – мовна система (на противагу мовленню), Ноам Хомський закликав лінгвістів вивчати мовну «компетенцію» та абстрагуватися від питань уживання мови. Останнім часом, однак, пізнавальні настанови в науці про мову починають змінюватися і набирає силу думка, відповідно до якої ніякі мовні явища не можуть бути адекватно зрозумілі й описані поза їхнім уживанням, без урахування їхніх дискурсивних аспектів. Тому дискурсивний аналіз стає одним із центральних методів лінгвістики.

Метою дискурсивного аналізу є виявлення соціального контексту, що постає за усним або письмовим мовленням, дослідження взаємозв'язку між мовою і соціальними процесами. Трактатування мови як дискурсу включає ставлення до неї як до форми соціальної дії, безпосередньо укоріненої в соціальних умовах її реалізації. На формування такого погляду вплинула низка теоретичних напрямів у лінгвістиці, філософії, антропології, соціології.

Одне з центральних місць серед них займає теорія мовленнєвих актів (ТМА), створена Джоном Остіном на початку 1950-х років минулого століття і яка розвинулася в працях Джона Серля. У цій теорії мова розглядається не як сукупність універсальних чи постійно переозначуваних смислів, але як сфера дій, за допомогою яких люди в повсякденній практиці впливають на поведінку, думки й емоції оточення. При цьому підкреслюється тісний взаємозв'язок між діями, здійснюваними за допомогою слів, і соціальним контекстом вживання останніх.

Ядро ТМА складають ідеї, викладені англійською логіком Дж. Остіном у курсі лекцій, прочитаному в Гарвардському університеті в 1955 р. й опублікованому в 1962 р. під назвою «Слово як дія» (рос. Переклад «Слово как действие»). Згодом ці ідеї були розвинені американським логіком Дж. Серлом у монографії «Мовленнєві акти» і низці статей. Характерною рисою цього напрямку був інтерес до мови, спроба відповісти на питання про те, що є мова, у чому полягає її зв'язок з об'єктами світу, що являє собою значення слова.

У розробці теорії дискурсу значними є заслуги відомого нідерландського вченого Тена ван Дейка, який вважає, що «дискурс у широкому розумінні є комунікативною подією, котра відбувається між мовцем, слухачем (спостерігачем та ін.) у процесі комунікативної дії в певному часовому, просторовому та ін. контексті». Причому він підкреслює, що для цієї комунікативної дії прийнятними є вербальні й невербальні складники. Дискурс, на його думку, у вузькому розумінні орієнтується лише

на вербальну складову і може бути визначений так: «термін «дискурс» позначає завершений або тривалий «продукт» комунікативної дії, її письмовий чи мовленнєвий результат, котрий інтерпретується реципієнтами.

На відміну від західноєвропейської традиції аналізу дискурсу, у Радянському Союзі й на пострадянському просторі використовувався термін «функціональний стиль» (мовлення або мови), що представлено в працях В.В. Виноградова та Г.О. Винокура. За твердженням Ю.С. Степанова, причиною того, що при живому терміні «функціональний стиль» виникла потреба в іншому («дискурс»), полягала в особливостях національних лінгвістичних шкіл, а не в предметі.

Дискурсивний аналіз, будучи молодшою дисципліною, дуже неоднорідний, і ніякого єдиного підходу, що сприймався б усіма фахівцями з дискурсу, у ньому не існує. Однак можна виділити найбільш популярні сьогодні підходи. На першому місці слід зазначити напрям, відомий як аналіз побутового діалогу. Інші провідні напрями дискурсивного аналізу в основному групуються навколо досліджень окремих учених і їхніх безпосередніх послідовників. Слід згадати такі школи, як дослідження інформаційного потоку (information flow) У. Чейфа, дослідження зв'язків між граматикую і міжособистісною взаємодією в діалозі (С. Томпсон, Б. Фокс, С. Форд), когнітивна теорія зв'язку дискурсу і граматики Т. Гівона, експериментальні дискурсивні дослідження Р. Томліна, «граматика дискурсу» Р. Лонгейкра, «системно-функціональна граMATика» М. Хеллідея, дослідження стратегій розуміння Т. ван Дейка й В. Кінча, загальна модель структури дискурсу Л. Поланьї, соціолінгвістичні підходи У. Лабова і Дж. Гамперса, психолінгвістична «модель побудови структур» М. Гернсбакер, а в більш ранній період також дискурсивні студії Дж. Граймса і Дж. Хайндса. Зрозуміло, цей перелік далеко не повний – дискурсивний аналіз являє собою конгломерат розрізаних (хоча і не антагоністичних) напрямів.

Дискурс, як і інші мовні сутності (морфеми, слова, речення), облаштований за певними правилами, характерними для тієї чи іншої мови. Факт існування мовних правил і обмежень часто демонструється за допомогою негативного матеріалу – експериментальних мовних утворень, у яких правила або обмеження порушуються.

За приклад візьмемо невеликий зразок дискурсу, у якому є такі порушення. Розглянемо розповідь Д. Хармса «Зустріч» з циклу «Випадки». *«Ось одного разу одна людина пішла на службу, та по дорозі зустріла іншу людину, яка, купивши польський батон, прямувала до себе додому. Ось, власне, і все».* «Заглибленість в життя» цього тексту, що перетворює його в певний дискурс, полягає в тому, що він запропонований читачам у вигляді оповідання; між тим ряд важливих принципів побудови оповідання, які зазвичай не усвідомлюються носіями мови, але якими вони добре володіють, у цій мініатюрі Хармса порушені (як окремий художній прийом, зрозуміло). По-перше, в нормальному оповіданні повинен бути фрагмент, який

називається кульмінацією. В оповіданні ж Хармса є тільки зав'язка, за якою відразу йде заключна фраза (коду). По-друге, адресат оповідання повинен розуміти, яка була комунікативна мета оповідача, для чого він вів свою розповідь (для того, щоб проілюструвати якусь істину, або для того, щоб повідомити цікаву інформацію і т.д. Усе це в оповіданні Хармса не ясне. По-третє, учасники оповіді зазвичай повинні згадуватися багато разів і виконувати якусь послідовність дій; такі учасники називаються протагоністами оповідань. У цьому випадку оповідання завершується, ледве оповідач встигає ввести учасників. Порушені тут принципи побудови оповідання не є абсолютно строгими – навпаки, це м'які обмеження. Тому, коли вони порушуються, в результаті виникає не незрозумілий текст, а комічний ефект. Однак саме наявність комічного ефекту показує, що існують деякі глибинні принципи побудови дискурсу. Виявлення цих принципів і становить мету дискурсивного аналізу.

Дискурс – це соціальна подія, що полягає у взаємодії учасників комунікації за допомогою вербальних текстів та / або інших знакових комплексів у певній ситуації і за певних соціокультурних умовах спілкування. Це єдність двох сутностей: комунікації (динамічного процесу мовної взаємодії між людьми) і тексту (тобто продукту комунікації). Така двоєдина сутність дозволяє вивчати дискурс і як процес, і як об'єкт (тексти).

2.

Розглянемо методи дослідження дискурсу як продукту комунікації. Основна ідея **контент-аналізу** проста й інтуїтивно наочна. При сприйнятті тексту і особливо великих текстових потоків ми досить добре відчуваємо, що різні формальні і змістові компоненти представлені в них по-різному, причому ступінь відмінності частково піддається виміру: його мірою слугує те місце, яке вони займають у загальному обсязі, і / або частота їхнього вживання. *Через усі виступи X-а як провідна проходить тема Y; X постійно звертався у своїй промові до проблеми Y; Він не упускав жодної нагоди, щоб не брикнути Z-а,* – усі ці вирази, кількість яких можна легко збільшити, свідчать про усвідомлення нами такого феномену, як наявність в інформаційному потоці, що виливається на нас, деяких наполегливо повторюваних тем, образів, посилань на проблеми, оцінки, твердження.

Задум контент-аналізу полягає в тому, щоб систематизувати ці інтуїтивні відчуття, зробити їх наочними й перевірюваними і розробити методіку цілеспрямованого збору тих текстових свідчень, на яких ці відчуття ґрунтуються. При цьому передбачається, що озброєний такою методікою дослідник зможе не просто впорядкувати свої відчуття і зробити свої висновки більш обґрунтованими, але навіть дізнатися з тексту більше, ніж хотів сказати його автор, бо, скажімо, наполегливе повторення в тексті якихось тем чи вживання якихось характерних формальних елементів або конструкцій може не усвідомлюватися автором, але виявляється й певним чином інтерпретується дослідником – звідси напівжартівливе визначення

контент-аналізу як «науково обґрунтованого методу читання між рядками», дане соціологом А.Г. Здравомисловим.

Таким чином, контент-аналіз – обробка текстів чи текстових масивів з метою подальшої змістової інтерпретації виявлених кількісних закономірностей. Суть методу полягає в тому, щоб за зовнішніми (кількісними) характеристиками тексту на рівні слів і словосполучень зробити правдоподібні припущення про його план змісту і, як наслідок, сформулювати висновок про особливості мислення й свідомості автора тексту – його наміри, настанови, бажаннях, ціннісні орієнтації [1, с. 65].

Контент-аналіз – це перш за все кількісний метод, який передбачає числову оцінку якихось компонентів тексту, спроможну доповнюватися також різними якісними класифікаціями і виявленням тих чи інших структурних закономірностей; це систематична кількісна обробка, оцінка та інтерпретація форми й змісту інформаційного джерела. Процедура передбачає підрахунок частоти повторення тих чи інших смислових одиниць досліджуваного тексту.

Для методу характерні формалізованість, систематизованість і строгість. Перш ніж безпосередньо аналізувати текст документа, дослідник визначає категорії аналізу, тобто ключові поняття (сміслові одиниці), наявні в тексті, котрі відповідають тим дефініціям і їхнім емпіричним індикаторам, що зафіксовані в програмі дослідження. Після визначення системи категорій аналізу обирається відповідна їм *одиниця аналізу тексту*. За одиницю аналізу може прийматися: а) слово, граматичні показники; б) речення, в) тема, г) ідея, г) автор, д) персонаж, е) соціальна ситуація, є) частину тексту, об'єднана чимось, що відповідає смислу категорії аналізу. Якщо контент-аналіз виступає єдиним методом інформації, оперують не однією, а відразу декількома одиницями аналізу.

Кількісний підрахунок слів, що зустрічаються в тексті – це, мабуть, найпростіший варіант контент-аналізу, який, однак, часто здатний давати цікаві результати. Найчастіше, звичайно, підраховуються «цікаві», або «ключові» слова і / або словосполучення, наприклад назви ціннісних категорій типу *свобода, стабільність, довіра, територіальна цілісність*; сценарії типу *зрада* чи *розчарування*; досить однозначні назви тих чи інших суспільно значущих явищ, наприклад, *корупція, злочинність* чи *тероризм*; значущі атрибути на зразок *суворий, рішучий*; емоційно забарвлена оцінна лексика типу *руйнівний, нестримний, підлий, кошмарний, людиноненависницький*; слова-паролі (теж часто емоційно забарвлені) типу *патріоти, комунофашисти, мондіалісти* чи *білопридурки*; слова, активізовані в конкретний момент часу, на зразок *тероризм* у багатьох країнах світу восени 2001 і т. д.

Відомі й приклади контент-аналізу лише граматичних засобів, наприклад, дослідження співвідношення дієслівних форм, що позначають, відповідно, процеси й результати, дослідження номіналізованих (з віддієслівними іменами типу *побудова, посилення* і под.) конструкцій у

мові партійних документів брежнєвського часу, заперечення в політичному тексті та ін.

Оскільки об'єктами контент-аналізу можуть бути не тільки вербальні (природномовні), але й інші види текстів (наприклад, карикатури, фотознімки, рекламні кліпи), то в числі структурно-семіотичних одиниць контент-аналізу можуть бути візуальні та звукові (найчастіше музичні) образи й символи, які припустимо аналізувати на тих же засадах, що й одиниці природної мови.

У більшості випадків контент-аналітик цікавиться не словами як такими і тим більше не граматичними категоріями, а значимими для нього поняттями, що стоять за словами, темами, проблемами – іншими словами, за тим, що можна назвати понятійно-тематичними одиницями. Дослідник, котрий цікавиться, яке місце в суспільній свідомості займає, скажімо, проблема злочинності, зобов'язаний брати до уваги не тільки присутність в аналізованому інформаційному масиві слова *злочинність*, але і згадки *замовлених* та усіляких інших *убивств, бандитського свавілля, «даху», «братків», авторитетів, влади криміналу* й под. Той, хто переймається проблемою свободи, мусить у своєму аналізі реагувати на згадки *тиску на пресу, чиновницького свавілля, контрольованості ЗМІ, доступу до Internet* і т.д. Той, хто цікавиться ставленням суспільної свідомості до якихось реалій, повинен брати до уваги щонайширший спектр позитивних, негативних і деяких більш конкретних оцінок, які можуть бути надані цим реаліям, причому ці оцінки зовсім не обов'язково наявні у вигляді оцінних суджень.

До референційних, точніше, конкретно-референційних одиниць належать позначення реальних особистостей (як сучасних, так і історичних діячів), подій, міст, країн, організацій і т.д.; це, так би мовити, «енциклопедичний» блок одиниць аналізу.

Під макроструктурними одиницями розуміють досить складні понятійні конструкції, що утворюють «верхні поверхи» людських уявлень про світ і, зокрема, ідеологічні системи. Ці конструкції, як правило, мають характер сценаріїв і описують стереотипні моделі розвитку, з якими пов'язані очікування майбутнього, міркування про минуле, емоційні асоціації і т. д. Часто вони мають літературні чи фольклорні прототипи, що відображається в назвах. Для позначення таких конструкцій найчастіше використовується термін «ідеологема»; говорять також про міфологеми, кочові образи і под.

Одиниці, що репрезентують результати концептуальних операцій. Їх доволі багато, проте найбільший інтерес для контент-аналізу становлять метафори, приклади й аналогії. Деякі з метафор активно використовуються в політичних текстах, і їхнє використання вважається діагностичним для характеристики як індивідуальної свідомості автора тексту, так і стану суспільної свідомості. Наприклад, у політичних текстах часто зустрічається згадувана «воєнна метафора» у варіанті *політичне протистояння – це війна*, що виявляється в таких висловлюваннях, як *війна з бідністю, удар по губернатору, атака з боку опозиції, розгромна публікація* і т. д. При

використанні такої метафори політичне протистояння, незалежно від того, у якій формі воно реально ведеться, переживається як війна, що може, до речі, мати наслідки і для реальних форм політичної взаємодії.

Між тим «воєнна метафора» – це не єдиний спосіб опису політичного процесу (і, ширше, життя взагалі); вони можуть описуватися за допомогою, наприклад, «транспортної метафори» та/або пов'язаної з нею «метафори шляху» (*Ми всі разом вступили на важкий шлях*), «архітектурної метафори» (*державне будівництво, вибудовування владної вертикалі*) та низки інших. Метафорика політичних текстів досить докладно вивчалася Дж. Лакоффом та його послідовниками; було показано, що, наприклад, зростання частотності воєнної метафори є одним з корелятивів посилення напруженості в суспільстві.

«Поетичні» одиниці. Під ними розуміють такі, що припускають кількісний вимір засобів художньої виразності – наприклад, каламбурів, алітерацій і т. ін.

Потім встановлюється *одиниця обліку*, тобто кількісна міра одиниці аналізу, що дозволяє реєструвати *частоту (регулярність)* прояву ознаки категорії аналізу в тексті. Одиницями обліку можуть бути кількість певних слів або їхніх поєднань, кількість рядків, друкованих знаків, сторінок, абзаців, авторських аркушів, площа тексту, виражена у фізичних просторових величинах, і багато іншого.

Візьмемо за приклад алгоритм проведення контент-аналізу ЗМІ.

- Визначаються цілі і завдання контент-аналізу (наприклад, вказується та чи інша компанія в ЗМІ за певний період).

- Окреслюється географія дослідження (наприклад, ділові ЗМІ Києва, цільові інтернет-портали та ін.)

- Характеризується процес проведення контент-аналізу.

- Визначаються якісні й кількісні критерії контент-аналізу.

- Складається таблиця, де перераховуються цільові ЗМІ, обрані для контент-аналізу.

- Визначається динаміка спогадувань (графік, таблиця)

- Називаються види публікацій.

- Визначається авторство публікацій.

- Досліджується характер спогадувань.

- Проводиться аналіз ілюстрацій.

- Підводиться підсумок і робляться висновки

(<http://www.prstudent.ru/teoria/primer-kontent-analiza-smi>).

Широко застосовується **метод когнітивного картування**. Він дозволяє виявити в текстах структуру міркування (що чому сприяє / перешкоджає, що з чого впливає і под.) і на підставі цього зробити висновки про мислення автора тексту і його бачення політичної ситуації. Фактично когнітивне картування дозволяє визначити чинники, які враховуються політиками під час прийняття рішень.

На першому етапі здійснюється відбір текстів, що мають безпосереднє відношення до політичного діяча: інтерв'ю, тексти виступів, автобіографічні статті.

На другому етапі виділяються основні поняття, котрими оперує політичний діяч, між ними виявляються причинно-наслідкові зв'язки, визначається рівень їхньої «щільності». По ходу аналізу тексту створюється когнітивна карта, на якій відображаються основні теми змісту й причинно-наслідкові зв'язки.

Третій етап передбачає кількісні підрахунки причинно-наслідкових зв'язків.

На четвертому етапі здійснюється інтерпретація результатів когнітивної карти.

Так, структурованість тексту, наявність прямих-зворотних зв'язків, переважання фраз: «по-перше», «по-друге» свідчить про раціональність, про оцінку можливих переваг і ризиків. Переважання оцінних суджень аргументує підвищену емоційність. Можна виявити співвідношення внутрішньополітичної та зовнішньополітичної тематики, абстрактні формулювання та апеляцію до конкретних проблем і таке інше.

На п'ятому етапі здійснюється верифікація отриманих результатів.

Сильною стороною методу слугує його ефективність при аналізі мислення у сфері політичних відносин, міжнародних процесів. Разом з тим процедура аналізу більш трудомістка, аніж, наприклад, контент-аналіз. Для підвищення результативності когнітивного картування його застосовують у сукупності з іншими способами.

Наративний аналіз (від narrative – розповідь) – це якісний метод дослідження, спрямований на інтерпретацію розповіді, що приділяє особливу увагу часовій послідовності, яку встановлюють люди як оповідачі про своє життя та довколишні події. Центральне поняття дослідницького методу – глибинна структура твору. Одиницею аналізу виступає наратив, під яким розуміють розповідь, вербальне уявлення ситуацій та подій, котре характеризується досить вільною формою викладу цих подій і таке, що не завжди відповідає їхній реальній часовій послідовності.

Виділяють деякі ознаки, притаманні наративу. Найбільш характерними є такі, як наявність оповідача чи переповідача, наявність слухача або читача; необхідною вимогою є дотримання послідовності подій, пережитих персонажем; а також однією з ознак є ставлення оповідача до того, про що мовиться.

К. Ріссман виділяє кілька моделей наративного методу. Однією з них є тематичний аналіз, при якому основна увага приділяється тому, що саме мовиться. Іншою моделлю є структурний аналіз, у якому увага зосереджується на тому, як ведеться розповідь, яким є механізм наративу. Інтеракційний аналіз акцентує увагу на діалозі наратора й слухача (автора й читача). І перформативний аналіз, при якому наратив аналізується як дія і процес [7]. Важливо виділити основні параметри наративного аналізу, до них

належать: оповідач (наратор), персонажі, час, події, простір, взаємовідношення між категоріями (дихотомії), інтертекстуальні зв'язку та культурні пресупозиції.

Наведемо приклад класичного наративного аналізу чарівної казки Володимира Яковича Проппа – одного з основоположників сучасної теорії тексту [4]. Казка трактується як розповідь з обмеженим набором функцій і порядком їхньої послідовності; з виділенням «ходів», що створюють розповідь. Функції – це немовби аспекти й властивості чарівної казки, наприклад, вчинок дійової особи, визначений з точки зору його значущості для ходу дії. В. Пропп стверджує, що казку слід вивчати саме за функціями. Вони утворюють основні складові частини чарівних казок і не змінюються від того, ким і як зроблений певний вчинок у ході розповіді. Усі чарівні казки в певному сенсі однотипні за будовою. Ця однотипність у композиції є суттєвою ознакою, за якою чарівна казка виокремлюється з інших казкових жанрів.

Основні постулати книги В.Я. Проппа «Морфологія чарівної казки» («Морфология волшебной сказки»).

а) Постійними, сталими елементами казок слугують функції дійових осіб, незалежно від того, ким і як вони виконуються. Вони утворюють основні складові частини казок.

б) Число функцій, відомих чарівній казці, обмежена.

в) Послідовність функцій завжди однакова.

Далі визначається 31 функція дійових осіб:

Підготовча частина:

1. Відбуття. Їдуть батьки; цар іде на війну.

2. Заборона. "Не заходь лишень у десяту кімнату" ("Не заходи тільки в десятую комнату").

3. Порушення. «Побігла Оленка на вулицю, загралася» («Побежала Аленушка на улицу, заигралась»).

4. Вивідування. «Почала відьма вивідувати ...» («Стала ведьма вызнавать...»).

5. Визнання. "Але царівна все ж миліша ..." ("Но царевна все ж милее...").

6. Підступність. «Вовк наслідує голос мами-кози» («Волк подражает голосу мамы-козы»).

7. Співучасть. «Царівна їсть запропоноване старою яблучко» («Царевна ест предложенное старухой яблочко»).

8. Шкідництво або недостача. «Схопили гуси-лебеді Іванка, захворів цар невиліковною хворобою» («Схватили гуси-лебеди Иванушку, заболел цар тяелой болезнью»).

Зав'язка:

9. Посередництво. "Іди, Мар'юшко, братика шукати ..." ("Иди, Марьюшка, братца искать...").

10. Починається протидія. "Дозволь мені, царю, спробувати щастя ..." ("Позволь мне, царь, попытаться счастья...").

11. Випроводження. «Царевич відправився в дорогу» («Царевич отправился в путь»).

Основна частина

12. Перша функція дарувальника. «Почала Баба-Яга випитувати» («Стала Баба-Яга вопросы спрашивать».)

13. Реакція героя. "Ти б мене спочатку нагодувала ..." ("Ты б меня сперва накормила...").

14. Отримання чарівного засобу. «Дав дідок Івану коня; "Скажи щучим велінням ..."» («Дал старичок Ивану коня; "Скажи: по щучьему велению..."»).

15. Переміщення в інше царство. «Чи довго ..., чи недовго ...» «Долго ли..., коротко ли...» («Долго ли..., коротко ли...»)

16. Боротьба. «Почав Іван битися зі Змієм» («Стал Иван биться со Змеем»).

17. Ураження. «Подряпав йому Змій всю шию» («Расцарапал ему Змей всю шею»).

18. Перемога. «Закрутився Кощій і згинув» («Завертелся Кощей и сгинул»).

19. Початкова біда чи недостача ліквідується. «Вийшла до Івана з підземелля Цар-дівича» («Вышла к Ивану из подземелья Царь-девица»).

20. Повернення. «Сіли на килим-літак, полетіли додому» («Сели на ковер-самолет, полетели домой»).

21. Погоня. «Кинулися гуси-лебеді навздогін» («Бросились гуси-лебеди вдогонку»).

22. Порятунк. «Кинула вона дзеркальце, розлилося море» (Бросила она зеркальце, разлилось море»).

На цьому казка може скінчитися, але часто зустрічається додатковий сюжет, у якому діє псевдогерой (найчастіше брат чи брати головного персонажа). Перша його частина нове шкідництво – аналогічна функцій 8 – 15:

8а. Псевдогерой викрадає здобуте.

10а-11а. Герой знову прямує на пошуки.

12а-14а. Герой знову знаходить чарівний засіб.

Далі при такому розвитку з'являються нові функції:

23. Невпізнане прибуття. «Приїхав у рідне місто, але додому не пішов, став учнем кравця» («Приехал в родной город, но домой не пошел, стал учеником портного»).

24. Необґрунтовані посягання. «Генерал заявляє царю: "Я – зміїв переможець"» («Генерал заявляет царю: "Я – змеев победитель"»).

25. Важке завдання. «Хто підніме зміїну голову...» («Кто поднимет змеиную голову...»).

26. Рішення. «Підійшов Іван, тільки торкнувся ...» («Подошел Иван, только тронул...»).

27. Розпізнавання. «Показав він заповітну каблучку» («Показал он заветное колечко»).

28. Викриття. «Розповіла все царівна, як було» («Рассказала все царевна, как было»).

29. Трансфігурація. «Викупався Іван у молоці, вийшов кращим, ніж раніше» («Искупался Иван в молоке, вышел лучше прежнего»).

30. Покарання. «Посадили служницю в діжку...» («Посадили служанку в бочку...»).

31. Весілля, сходження на престол. «Отримав Іван царівну і пів царства» («Получил Иван царевну и полцарства»).

Не всі функції присутні завжди, але кількість їхня обмежена, і послідовність, у якій вони виступають по ходу розвитку казки, незмінна. Незмінним В.Я. Пропп вважає і набір ролей, тобто дійових осіб, котрим притаманне коло вчинків (дій) – вони мають одну або кілька функцій. Цих ролей сім: відправник, царівна, герой, псевдогерой, помічник, дарувальник і антагоніст. Універсальність і єдність казкових образів знаходить відповідність у понятті архетипів.

У дослідженні тексту (частіше художнього) в різних типах контексту на основі інтерпретації дослідником текстових категорій і компонентів розгортається **контекстуально-інтерпретаційний метод**, близький до філологічного аналізу тексту. Він передбачає 6 етапів: 1) «визначення різновиду тексту (стиль, мова, жанр, віднесення до функціональних типів мовлення (розповідь, опис, міркування); 2) декодування тексту як повідомлення, розкриття змісту в загальному вигляді, стиснення його до двох-трьох речень; 3) детальний аналіз значень слів і словосполучень, отриманих у мікро- і макроконтексті; 4) аналіз стилістичних прийомів у зіставленні з нейтральними засобами мовного вираження; 5) встановлення призначення стилістично маркованих відрізків висловлювання, їхньої ролі у вираженні суб'єктивно-оцінного ставлення автора до зображуваного; 6) підсумки й узагальнення отриманих результатів» [2, с. 284 – 289].

Метод діалогічної інтерпретації, розроблений О.О. Селівановою [5, с. 264 – 267], ґрунтується на виявленні тих відношень, які виникають між компонентами тексту. Першою ланкою аналізу є встановлення діалогічності цього тексту з системою інших текстів у текстовій синтагматиці та парадигматиці (визначення мовленнєвого жанру, типу текстемі, закономірностей їхнього формування, стилю, методу, функціональних особливостей). Друга ланка аналізу визначає діалогічність тексту з особистістю адресанта в соціокультурному контексті доби породження тексту.

Третя ланка слугує для встановлення діалогічності тексту з особистістю адресата, його свідомістю, світоглядом, настановами, інтерпретантою, визначення значущості тексту для періоду його сприйняття, розуміння, інтерпретації, його ефективності та функції щодо інтерпретатора. Далі

описуються відношення дискурсу й інтеріоризованог буття. П'ятою ланкою аналізу постає дослідження діалогічності тексту з семіотичним універсумом (текст у співвіднесеності з матеріальною та духовною культурою, наукою, літературою, а також міфом на основі архетипів колективного несвідомого).

3.

Дискурс як процес вивчається за допомогою конверсаційного аналізу та етнографічних методів.

Конверсаційний аналіз – це детальний аналіз розмови, яка відбувається в природних ситуаціях. Метод продуктивний у разі необхідності отримати дані про поширені судження людей у типових (неінсценованих) і природних ситуаціях. Це можуть бути розмови в їдальні, після виступу актора чи політика, розмови після співбесіди в центрі зайнятості та ін. Метод надає можливість вивчити структури й типові форми висловлювань, їхній емоційний фон, насиченість соціокультурними символами (гендерними, віковими, етнічними, місцевими) та ін.

Витоки конверсаційного аналізу – в етнометодології – соціологічному підході, розробленому в США під керівництвом Гарольда Гарфінкеля і Харвея Сакса.

Основна мета конверсаційного аналізу – ідентифікація систематичних характеристик розмови, упорядкованість повторюваних схем взаємодії учасників інтеракції для виявлення того, як організований і регулюється соціальний порядок; опис моделей, за допомогою яких люди орієнтуються й орієнтують один одного на певний «базисний» (underlying) нормативний порядок, який виявляється в структурах і регулярності розмов.

Мета конверсаційного аналізу реалізується в завданнях, пов'язаних з виявленням певних аспектів упорядкованості розмови:

- 1) як учасники формують орієнтацію на розмову, на предмет обговорення, як вони «приспосовуються» один до одного для мети інтеракції;
- 2) як розподіляється розмова між учасниками;
- 3) як структурується розмова (взяття темпу, секвенції і ад'яцентні пари, виявлення нормативного порядку розмови за допомогою аналізу «збоїв» у інтеракції та можливостей відновлення діалогу);
- 4) яким чином конструюється дискурсивна особистість.

Центральний принцип конверсаційного аналізу полягає в постулюванні того, що порядок в організації щоденного мовлення існує, перш за все, для людей, котрі конструюють мовлення, тобто *створюється самими учасниками*, а не встановлюється дослідниками (Sacks, Schegloff). Із зазначеного принципу випливають основні характеристики розмови, зокрема як: а) засобу підтримки соціальної солідарності (систематично виробляється «членами спільноти один одному»); б) результату подвійного авторства: у процесі координування своїх мовленнєвих внесків мовляни *спільно* створюють щось, що є найвищим ступенем структурованості. Останнє положення методологічно пов'язане з обґрунтуванням таких основних

категорій і одиниць аналізу КА, як мовленнєвий хід, секвенція та ад'яцентна пара.

Конверсаційний аналіз заснований на трьох базових передумовах (Дж. Херітедж).

Розмова структурована. Розмова містить інваріантні патерни – тобто вона структурована. Учасники усвідомлюють правила, що лежать в основі патернів. Як результат, фахівці з конверсаційного аналізу утримуються від спроб вивести мотивацію мовця з того, що він сказав, чи приписати її, через те що фахівець з конверсаційного аналізу не зорієнтований на індивідуальні характеристики. Така інформація не є необхідною, оскільки фахівець з конверсаційного аналізу зорієнтований на структури, що лежать в основі і виявляються в розмові.

Розмова будується контекстуально. Дія виявляється в розмові і розмову як таку необхідно аналізувати в термінах її контексту. Це означає, що ми повинні намагатися зрозуміти, що людина говорить у термінах розмови, котра відбувається і, отже, розглядати її як таку, що демонструє певну послідовність, або патерн.

Аналіз ґрунтується на даних. Фахівці з конверсаційного аналізу відкидають попередні теоретичні схеми, а натомість стверджують, що характеристики розмови в кожному емпіричному випадку повинні виводитися індуктивно з даних.

Вважається, що соціальні дії виявляються в деталях, і тому специфічні деталі взаємодії не можна ігнорувати просто так, як незначущі, при цьому не порушуючи цілісність та ефективність аналізу. Звідси – важливість уважного ставлення до дрібних деталей (включаючи тривалість пауз, тривалість звуків і т.д., що є характерною ознакою конверсаційного аналізу).

Цей метод вимагає від аналітика детального транскрибування природної розмови. Існують базові позначення, які використовують фахівці з конверсаційного аналізу. Наприклад, число в дужках позначає тривалість мовчання, яке зазвичай вимірюється в десятих частках секунди. Так, (0.3) вказує на тривалість мовчання в три десятих секунди. Розділові знаки використовують для визначення характеристик виголошення мовлення, а не як граматичні символи і под.

Завдяки своєму предмету дослідження конверсаційний аналіз добре підходить для досліджень організацій різних напрямків. Його використовують як метод вивчення бізнес-компаній, досліджуючи те, як розмова впливає на організаційні структури. Наприклад, під час формальних та неформальних нарад. Народи розглядаються як залучальна послідовність розмов, що дозволяє людям передавати інформацію. Конверсаційний аналіз може надати способи розуміння цих контекстів взаємодії за допомогою вивчення способу організації розмови на нарадах.

Основні одиниці конверсаційного аналізу.

1. Секвенція як послідовність кількох реплік, які пов'язані змістовно, організаційно і відокремлюються від основного тексту. Вона включає не

менше двох мовленнєвих ходів різних учасників (тобто не менше однієї зміни мовленнєвих ходів). При цьому функція ініціатора висловлювання (першої частини пари) встановлюється лише після того, як воно контекстуалізувалося з відповіддю, а не навпаки. Так, хід-речення «Чи не хочете відвідати нашого спільного друга?» може генерувати таку «другу пару», як так, було б чудово (згода), ні (відмова), дуже дякую, але ... (ввічлива відмова) і под. Вчені виявляють моделі секвенцій. Наприклад, діалог, пов'язаний з наданням послуг, включає секвенції таких мовленнєвих ходів: вітання – запит послуги – угода – прощання [3, с. 161].

Бічна і вставна секвенції пов'язані з розумінням, проханнями роз'яснення, повторами, що виражають здивування, та ін. Вони мають місце тоді, коли мовленнєвий хід і прогнозована реакція на нього не обов'язково ідуть одна за одною: А. – *Шукайте нашу продукцію за хештегом # фітнес*. В. – *Чому-чому? Поясніть нормально. Який ще хештег?* (бічна секвенція). – А. – *Ну за спеціальною міткою, за посиланням у соцмережах, з решіткою*.

Пре-секвенція – мовленнєвий хід, спрямований на з'ясування комунікативної ситуації, перед власною мовленнєвою дією: *Які у вас плани на сьогоднішній вечір?* Відповідь «Нічого особливого», «Поки ніяких» і под. дозволяє перейти стороні, що запитує, до формулювання своїх пропозицій щодо проведення вечора.

Ад'яцентна пара – різновид секвенції, що являє собою попарно послідовні дії учасників розмови, які пов'язані один з одним єдиною можливим чином: 1) – *Ви складете нам компанію?* – *Із задоволенням*. 2) – *Вам допомогти?* – *Дякую, я сам*. 3) – *Can you give a message for him?* – *Yes, Certainly*.

2. Мовленнєвий хід як реакція на попередній хід і очікування подальшого. Прийняття комунікативного ходу. Зміна ролей. Межі мовного ходу встановлюються на основі таких критеріїв: а) формального (паузи, синтаксичні конструкції, які сигналізують можливість чергової міни ролей); б) функціонального (здійснення принаймні одного комунікативного ходу); в) змістового (тривалість мовленнєвого ходу обумовлена тим, що мовцю має бути дозволено встановити релевантність того, про що він говорить). Здійснюючи мовні ходи, співрозмовники дотримуються правила «один мовець в один і той самий час» (one-speaker-at-a-time).

Межі мовленнєвого ходу характеризуються регулярною зміною комунікативних ролей мовців. Для пояснення такої регулярності вводиться категорія «місця транзитивної (перехідної) релевантності». Вони розташовані в тих пунктах розмови, де слухач здатний вичленити «прагматичні імплікації» про вид мовленнєвого внеску і про те, що потрібно для завершення ходу: А. *Вибачте, знову пробки на дорогах*. В. – *Нічого страшного. Ми ще не починали ...* Тут той, хто відповідає (В), не вступає в діалог доти, поки той, що спізнівся (А), не вибачиться, тобто допоки релевантність його висловлювання не стане очевидною для В.

Конверсаційний метод охоплює такі прийоми, як транскрибування, використання стохастичних моделей (симулювання статистично частих зразків міни ролей) та ін. Так, символи транскрипції включають паузи (0.5) – частини секунди, мікропаузи, які важко виміряти (.); () – фрагмент промови неясний і не може бути транскрибований; [] – накладання висловлювань; [xx] – сміх, посмішка в голосі; // – на висловлювання мовця частково накладається розмова, що належить іншому мовцеві, та ін.

Методика конверсаційного аналізу.

1. Виявити секвенції, їхні типи й моделі. Визначити, в якому обсязі розмова відповідає моделі секвенції, обумовленої типом мовленнєвої ситуації. Обґрунтувати відхилення від протипової.

2. Виявити ад'яцентні пари.

3. Описати порядок моделі секвенцій; особливості встановлення та зміни топіків. «Приймання мовленнєвого ходу»: умовну релевантність, бажану й небажану реакцію.

4. Визначити такі змінні конверсаційної структури, як переривання, паузи, накладання ходів, виправлення, зміни тону, сміх, лексико-семантичні засоби, що відкривають та закривають мовленнєвий хід; лексичні засоби передачі ініціативи співрозмовнику; граматичні та синтаксичні засоби (неповні речення, доповнення з боку співрозмовника у вигляді парцельованих структур; повтори; семантико-синтаксичні способи вираження зв'язності, включаючи катафору й анафору).

1. Виявлення бічних і вставних секвенцій, пре-секвенцій і обґрунтування їхніх функцій у розмові.

2. Аналіз мовців з позицій значення їхніх рольових характеристик для мовленнєвого обміну (хто і чому має право комунікативної ініціативи, перериває, уточнює, перепитує і т. д.; як тактична зміна ролей спрямовує розмову).

Етнографічний метод аналізу дискурсу обґрунтований у працях П. Аткинсона, А. Сікурела, Д. Хаймса, М. Хаммерслі та ін. Досліджуються мовленнєві акти всередині культурно обумовлених мовленнєвих подій. Ядро методу складається з систематичного аналізу контексту як основної структури, всередині якої та чи інша форма виконує певні функції. Одиницями аналізу є мовленнєві ситуації, мовленнєві події і мовленнєві акти.

Можна назвати деякі особливості дослідження тексту. По-перше, акцент зроблений на зборі даних, де найбільш важливий метод збирання («королівський спосіб») – це спостереження учасника. Аналіз тексту є лише в периферійних зонах (документах) або ж виконує допоміжну функцію в аналізі звітів про спостереження. По-друге, аналіз даних – це невіддільний етап дослідницького процесу. Основний постулат тут: діалектична взаємодія збору й аналізу даних. По-третє, аналіз тексту проводять у формі запитань про текст. А. Сікурел використовує аналіз психіатричних інтерв'ю, у якому, наприклад, порушуються такі питання: *Що говорить кожний учасник? Чому він говорить це? Як він це говорить? Як це впливає на іншого учасника?*

Коли, як і хто вніс новий матеріал у загальну картину? Про що несвідомо йде комунікація? Чому? Як змінюється орієнтація кожного учасника під час продовження комунікації? І як ми про це дізнаємося? І якщо це знає учасник, то завдяки якій події?

По-четверте, М. Хамерслі й П. Аткинсон задавали подібні питання щодо аналізованих документів: *Як написані документи? Як їх читає? Хто їх пише? Для якої мети? З якої нагоди? З якими результатами? Що записують? Що пропускають? Що про читачів автор сприймає як загальновідоме? Що читачам необхідно знати, щоб вичленувати смисл із текстів?*

По-п'яте, центральне місце в етнографічному методі посідає контекст, який включає не тільки вербальну, але й невербальну складову: за Б. Малиновським, «вираз обличчя, жести, рухи тіла, усю групу людей, засвідчених при обміні висловлюваннями, частина зовнішнього середовища, у якому задіяні люди» [6, с. 135].

Використовується аналіз слів, котрі виражають комунікативні події, у вигляді «мовленнєвої решітки».

Регулювання, сцена	Фізичні обставини, суб'єктивне визначення випадку
Учасники	Мовці, відправник, адресант, слухач, отримувач, аудиторія, адресат
Підсумки	
Послідовність дій	Призначення, цілі, результати
Тональність	
Інструменти	Форма і зміст повідомлень
	Тон, манера
Норми	Канал (вербальний, невербальний, фізичний), форми мовлення, запозичені з репертуару співтовариства
Жанр	Норми інтеракції та інтерпретації, специфічні особливості мовлення, інтерпретація норм всередині системи культурних переконань
	Категорії тексту

4.

Інтегративну методикау дискурс-аналізу запропонувала Н.К. Кравченко. Мета – виявити соціальні уявлення автора / мовця і вплив його мовлення на «модель ситуації» реципієнта. Методика відображає корелятивні зв'язки між рівнями мовної особистості адресанта й етапами дослідження дискурсу.

На вербально-семантичному рівні аналізуються топіки, лексико-семантичні й семантико-синтаксичні, а також риторичні засоби.

На мотиваційно-прагматичному рівні відбувається а) інтерпретація засобів вербально-семантичного рівня в ракурсі реалізації глобальної стратегії позитивної презентації Себе / своєї групи і негативної – Іншого («зовнішньої» групи); б) виявлення індексів «спільного» знання (у вигляді імплікацій, імплікатур, пресупозицій, інференцій) і «відмінностей діалогічності» (засобів інтертекстуальності); в) виявлення підстратегій позитивної / негативної предикації та атрибуції – експліцитної й імпліцитної; рольового позиціонування учасників; використання семантичних ходів та ін.

При аналізі когнітивно-експланаторного рівня здійснюється а) обґрунтування концептуальної дихотомії двох світів / систем цінностей (подання інформації за принципом «плюс-мінус»); б) конструювання двох груп суб'єктів-діячів з концептуальним підґрунтям «ми-вони»; в) виявлення топосів для створення позитивного образу «себе» і негативного образу «іншого»; аргументаційних схем, що включають топоси; контекстуальних політичних імплікатур – основного консеквентного компонента аргументаційних схем; г) виявлення макропропозицій, що структурують концепт-ідею. Визначення індексів суперструктури (жанру); інтердискурсивності, жанрової гібридності [3, с. 51-52]. Аналіз прикладу див. за адресою URL: <http://discourse.com.ua/data/uploads/books/prakticheskaja-diskursologija.pdf> (с. 184-188).

У нашому посібнику описана лише невелика група методів вивчення дискурсу. Дискурсологія – молода наука, що розвивається, і її методологія розроблена ще недостатньо.

Література

1. Гаврилова М. В. Методы и методики исследования политической коммуникации. СПб. : Изд-во Невского института языка и культуры, 2008. 92 с.
2. Гальперин И. Р. О принципах семантического анализа стилистически маркированных отрезков текста. Принципы и методы семантических исследований / отв. ред. В. Н. Ярцева; АН СССР; Ин-т языкознания. М. : Наука, 1976. С. 267-289.
3. Кравченко Н. К. Практическая дискурсология: школы, методы, методики современного дискурс-анализа: практическое пособие. Луцк: ЧП Гадяк Жанна Владимировна, типография «Волыньполиграф», 2012. 251 с.
4. Пропп В.Я. Морфология волшебной сказки. М.: Academia, 1928. 152 с.
5. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации: монографическое учебное пособие. К. : Фитосоциоцентр, 2002. 336 с.
6. Тичер С., Мейер М., Водак Р., Веттер Е. Методы анализа текста и дискурса / Пер. с англ. Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2009. 356 с.

7. Турчик А. В. Конверсационный анализ речевого взаимодействия в ситуации исследовательского интервью: автореф. дисс. на соиск. уч. степени канд. социол. наук. М., 2010. 20 с.

8. Reissman C.K. Narrative Analysis. The Sage Encyclopedia of Social Science Research Methods / Eds. W.S. Levis-Beck, A. Bryman and T.F. Liao. Thousand Oaks, Calif.: Sage, 2004. 705 p.

Питання для самоперевірки та завдання

1. Доведіть, що дискурс – єдність двох сутностей: комунікації (динамічного процесу мовної взаємодії між людьми) і тексту (тобто продукту комунікації).

2. У чому сутність контент-аналізу? Якими одиницями оперує дослідник?

3. З яких етапів складається метод когнітивного картування?

4. Що таке *нарратив* і як здійснюється нарративний аналіз дискурсу?

5. Чому контекстуально-інтерпретаційний метод близький до філологічного аналізу тексту?

6. У чому особливість методу діалогічної інтерпретації тексту О.О. Селіванової?

7. Опишіть методіку конвєрсаційного аналізу діалогу.

8. Доведіть, що в основі етнографічних методів лежить аналіз мовленнєвої ситуації.

9. У чому суть інтегративної методіки дискурс-аналізу?

10. Завдання: спираючись на приклад, наведений у книзі Н.К. Кравченко (URL: <http://discourse.com.ua/data/uploads/books/prakticheskaja-diskursologija.pdf>. С. 184-188), проаналізуйте такі діалоги (рос.):

а) *Продавщица взвешивает сардельки. Одна падает и улетает в самую грязь. Продавщица:*

– *Ой! Извините, я заменяю.*

Покупатель: – *Нет, кладите эту.*

Продавщица: – *А! У вас есть собака.*

Покупатель: – *Нет. У меня есть теща*

б) – *Мне не ехать?*

– *Нет...*

– *"Нет" не ехать или "нет" ехать???*

– *Да...*

в) – *А ты чем занимаешься?*

– *Ландшафтным дизайном.*

– *Прикольно! А что это значит?*

– *На бульдозере работаю...))))*

Тема №11

ПСИХОЛІНГВІСТИКА ЯК НАУКА. НЕЙРОЛІНГВІСТИКА

План

1. Історія психолінгвістики.
2. Розділи психолінгвістики.
3. Зв'язок мови і мислення. Нейролінгвістика. Мовлення і мозок. Етапи породження мовлення.
4. Методи дослідження в психолінгвістиці.

1.

Психолінгвістика – наука, що вивчає психологічні та лінгвістичні аспекти мовленнєвої діяльності людини, соціальні та психологічні аспекти використання мови в процесах мовленнєвої комунікації та індивідуальної мовленнєвомислительної діяльності.

Історія психолінгвістики

Психолінгвістичний підхід до вивчення мови виник задовго до того, як в середині ХХ-го століття було офіційно оформлено науковий напрям з такою назвою. Предтечами сучасної психолінгвістики можна вважати німецького філософа і лінгвіста В. фон Гумбольдта, українського філолога О.О. Потебню і засновника Казанської лінгвістичної школи І.О. Бодуена де Куртене.

Влітку 1951 американські лінгвісти і психологи організували перший спільний семінар в Корнелльському університеті, на якому було оголошено про створення Комітету з лінгвістики й психології, який очолив Чарлз Осгуд. З того часу ця дата вважається часом народження психолінгвістики як самостійного наукового напрямку. За підсумками роботи другого подібного семінару, що відбувся влітку 1953 року, був випущений перший спільний збірник "Psycholinguistics. A survey of theory and research problems» (1954) за редакцією Ч. Осгуда і Т. Сібеока, в якому були описані три джерела нової науки: теорія комунікації К. Шеннона, дескриптивна лінгвістика Дж. Грінберга і необіхевіористська психологія Ч. Осгуда.

Однак справжня популярність прийшла до психолінгвістики лише з появою в її рядах робіт Н. Хомського, який, по-перше, озброїв (психо)лінгвістику майже математично точним методологічним апаратом («Синтаксичні структури», 1957) і, по-друге, у розгорнутій рецензії (1959) на книгу Б. Скіннера «Мовленнєва поведінка» (1957) показав, що (нео)біхевіористичні ідеї погано підходять для аналізу природної мови. Важливу роль у встановленні хомскіанського етапу психолінгвістики в шістдесятих роках відіграла також беззастережна підтримка його ідей авторитетним американським психологом Дж. Міллером.

Але поступово для деяких американських психолінгвістів (як початковим прихильникам ідей Хомського і Міллера, так і їхнім послідовним опонентам – М. Гарретту, Д. Слобіну, Т. Беверу, Дж. Брунеру, Дж. Верчу)

стали очевидними недоліки трансформаційної і наступної за нею теорії Н. Хомського. Їхні праці підготували ґрунт для того, щоб після опублікування в 1983 році книги Дж. А. Фодора «Modularity of mind» на зміну хомськiанській психолінгвістиці прийшов когнітивний модулярний підхід: психолінгвісти перестали визнавати першорядну й виняткову роль лінгвістики і, особливо, її синтаксичну складову, і знову почали більше уваги риділяти іншим когнітивним модулям процесу мовленнєвої діяльності. Інтерес до ідей модулярності значною мірою був підігрітий і новими високоточними методами психолінгвістичного експерименту, що стрімко розвивалися в ті роки; зокрема, див. опис методу запису руху очей.

Якщо перші два етапи розвитку психолінгвістики були переважно американськими, то з середини сімдесятих років завдяки працям Р. Румметфейта, Дж. Джонсон-Лейрда, Ж. Мелера, Ж. Нуази та ін. власний психолінгвістичний напрям утворився і в Європі.

У Радянському Союзі психолінгвістика, що називалася **теорією мовленнєвої діяльності**, виникла в середині шістдесятих років ХХ століття на основі діяльнісного підходу до психіки, що розвивався з середини 1930-х років у межах психологічної школи Л.С. Виготського і його соратників А.Н. Леонтєва, А.Р. Лурія, С.Л. Рубінштейна та ін. Основи теорії мовленнєвої діяльності були сформульовані в працях Олексія Олексійовича Леонтєва. Фундамент для розвитку радянської психолінгвістики заклали уявлення Льва Семеновича Виготського про соціальну генезу вищих психічних функцій, у тому числі мовлення, про динаміку значення слова в ході розвитку мовлення та мислення в дітей, про перехід від думки до слова як процес «формування думки в слові».

Сучасний період розвитку психолінгвістики характеризується перш за все її статусом як однієї з когнітивних наук. Цей статус зобов'язує вчених-психолінгвістів серйозно ставитися до міждисциплінарності своєї науки і до необхідності враховувати у власному доробку останні досягнення лінгвістів, психологів, нейрофізіологів, філософів і фахівців зі сфери штучного інтелекту.

2.

Психолінгвістика – зовсім молода наука, тому навіть відповідь на питання, які сфери належать до психолінгвістичних досліджень, викликає серйозні розбіжності як у пересічних психолінгвістів, так і в авторів наукових монографій та підручників. Окрім того, багато психолінгвістів, що прийшли в психолінгвістику з психології, вважають її розділом психологічної науки, а деякі психолінгвісти, котрі є за освітою лінгвістами, навпаки, відносять її до лінгвістичних дисциплін. Можливо, у недалекому майбутньому, коли серед психолінгвістів побільшає випускників міждисциплінарних когнітивних центрів, у яких студенти одночасно навчаються цілій низці когнітивних наук, ця ситуація зміниться.

Сьогодні можна говорити про закономірності виділення в цілісному просторі нашої науки загальної й конкретної психолінгвістики.

Загальна психолінгвістика досліджує факти мовної свідомості, котрі характерні для носіїв цієї мови незалежно від особливостей їхньої мовленнєвої біографії. За об'єкт розгляду вона бере якийсь пересічний образ дорослої здорової (у фізичному та інтелектуальному відношенні) мовної особистості, абстрагуючись від індивідуально-фізіологічних і соціальних відмінностей людей. Усі психолінгвісти сходяться на тому, що в психолінгвістиці виділяються сфери породження (англ. production) і розуміння мовлення (англ. comprehension). Багато психолінгвістів додають до цих сфер розділ засвоєння мови (англ. first language acquisition, FLA, child language), хоча деякі з них вважають цю сферу вже окремою наукою.

Конкретні психолінгвістики вивчають різні галузі розвитку, функціонування мови в мовленнєвій поведінці та діяльності. До теперішнього періоду становлення психолінгвістики як науки в самостійні наукові сфери виділилися соціальна психолінгвістика та вікова психолінгвістика (онтолінгвістика). Соціальна психолінгвістика у своєму розгляді індивідуально-психологічних особливостей мовної особистості робить акцент на відмінностях у мовленнєвій поведінці, діяльності, мовленнєво-мисленнєвих проявах, які продиктовані соціально-психологічними особливостями існування людей. Вікова психолінгвістика (онтолінгвістика) свої зусилля зосередила на дослідженні процесу становлення мовної особистості в онтогенезі. Іноді її ще називають психолінгвістикою дитячого мовлення.

Нейролінгвістика (англ. neurolinguistics) входить у психолінгвістику як розділ приблизно в половині західних і вітчизняних підручників. Етнопсихолінгвістика, опанування іноземної мови (англ. second language acquisition, SLA), білінгвізм, психопоетика та ін. є ще більш маргінальними.

Зв'язки психолінгвістики (як теорії мовленнєвої діяльності) з іншими науками різноманітні, через те що мовленнєва діяльність безпосередньо пов'язана з усіма видами немовленнєвої діяльності людини, а людина, як і її різноманітна й багатогранна діяльність, – об'єкт дуже багатьох наук. Відзначимо найбільш значущі, що часто застосовуються на практиці, зв'язки. Психолінгвістика «органічно», нерозривно пов'язана:

- з філософією, яка сприяє вибору загального напрямку дослідження;
- з психологією (загальною, віковою, соціальною, спеціальною психологією і багатьма іншими її сферами). Без даних практичної психології психолінгвістика, як вважають деякі дослідники (О.О. Леонтьєв, Л.В. Цукровий, Р.М. Фрумкіна та ін.), не може бути достатньо успішною наукою;
- з лінгвістикою (загальним мовознавством, філософією мови, граматиною певної мови, соціолінгвістикою, етнолінгвістикою та ін. розділами лінгвістики);

- з семіотикою – наукою про знаки мови і їхнє значення (мова, що цікавить нас як засіб здійснення МД, якраз і являє собою цілісну знакову систему);

- з логікою (при цьому дослідник з проблем психолінгвістики найчастіше сам обирає для себе ту чи іншу логіку проведення наукового дослідження);

- з соціологією. Тут слід згадати, зокрема, вивчення в межах психолінгвістики дуже значущих для особистості відношень: мовленнєва діяльність – різні рівні соціалізації особистості (персональний, груповий, глобальний і ін.);

- з медициною, переважно з неврологією, яка немало сприяла вивченню патології і норм мовлення, а також з психіатрією, оториноларингологією та низкою інших медичних наук, з логопатологією, логопедією та іншими науками логопатологічного кола, котрі поставляють багато цінних даних для розуміння процесів породження і сприйняття мовлення;

- з деякими технічними науками (зокрема, з тими, які роблять можливим апаратне і комп'ютерне забезпечення досліджень мовленнєвої діяльності та мовних знаків); з акустикою і психоакустикою та ін.

Один з основоположників психолінгвістики в СРСР, СНД О.О. Леонт'єв вважає, що психолінгвістика на сучасному етапі її розвитку органічно входить у систему психологічних наук.

Найбільш тісно психолінгвістика пов'язана із загальною психологією, особливо з психологією особистості і з когнітивною психологією. Оскільки вона має безпосереднє відношення до дослідження діяльності спілкування, ще однією, вельми близькою до неї психологічною дисципліною є соціальна психологія і психологія спілкування (з теорією масової комунікації включно). Оскільки формування і розвиток мовної здатності й мовленнєвої діяльності також входить у об'єкт дослідження психолінгвістики, ПЛ щонайтісніше пов'язана з психологією розвитку (дитячою та віковою психологією). Нарешті, вона тісно пов'язана і з етнопсихологією.

У своєму практичному аспекті психолінгвістика пов'язана з різними прикладними сферами психології: з педагогічною психологією, спеціальною психологією (зокрема, патопсихологією, медичною психологією, нейропсихологією), психологією праці, включаючи інженерну, космічну й військову психологію, з судовою та юридичною психологією, нарешті, з недавно сформованими сферами психології, такими, як політична психологія, психологія масової культури, психологія реклами та пропаганди. Саме ці прикладні завдання, які суспільний розвиток поставив перед психологією, і послужили безпосереднім поштовхом до виникнення психолінгвістики як самостійної наукової галузі.

Крім психології, психолінгвістика (а в її межах – теорія мовленнєвої діяльності) щонайтісніше пов'язана і з іншою наукою, котра її утворює – лінгвістикою.

Головні тенденції в розвитку сучасного мовознавства зводяться до такого.

Перш за все змінилося саме трактування поняття «мова». Якщо раніше в центрі інтересів лінгвіста стояли самі мовні засоби (тобто звукові, граматичні, лексичні), то тепер стало очевидним, що всі ці мовні засоби є «формальними операторами», за допомогою яких людина здійснює процес спілкування, додаючи їх до системи значень знаків мови і отримуючи осмислений і цілісний текст (повідомлення). Але саме це поняття значення виходить за межі мовленнєвого спілкування: воно виступає як основна когнітивна (пізнавальна) одиниця, що формує образне сприйняття світу людиною і в цій якості входить до складу різних когнітивних схем, еталонних образів, типових когнітивних ситуацій і под. Таким чином, значення, що було раніше одним з багатьох понять лінгвістики, все більше перетворюється в її основне, ключове поняття.

Іншим важливим предметом дослідження сучасної лінгвістики є «природа» тексту – основної й універсальної одиниці мовленнєвої комунікації. І психолінгвістика все частіше цікавиться саме текстами, їхньою специфічною структурою, варіативністю, функціональною спеціалізацією.

Як вказує О.О. Леонтьєв, психолінгвістика має найбільш тісні зв'язки із загальним мовознавством (загальною лінгвістикою). Крім того, вона постійно взаємодіє з соціолінгвістикою, етнолінгвістикою і прикладною лінгвістикою, особливо з тією її частиною, яка займається питаннями комп'ютерної лінгвістики.

Таким чином, психолінгвістика – це міждисциплінарна сфера знання про закони формування в онтогенезі і про сформовані процеси мовленнєвої діяльності в системі різних видів життєдіяльності людини.

3.

Нейролінгвістика. Зв'язок мови і мислення. Мова і мозок.

Етапи породження мовлення

Мова – система словесного вираження думок. Але виникає питання, чи може людина мислити без мови?

Більшість дослідників вважають, що мислення може існувати тільки на базі мови і фактично ототожнюють мову і мислення. Ще древні греки використовували слово «logos» для позначення слова, мови, розмовної мови і одночасно для позначення розуму, думки. Розділяти поняття мови і думки вони почали значно пізніше.

Вільгельм фон Гумбольдт, великий німецький лінгвіст, основоположник загального мовознавства як науки, вважав мову органом, що формує думки. Розвиваючи цю тезу, він говорив, що мова народу – його дух, дух народу – це його мова.

Інший німецький лінгвіст, Август Шлейхер, вважав, що мислення і мова настільки ж тотожні, як зміст і форма.

Філолог Макс Мюллер висловлював цю думку в категоричній формі: «Як ми знаємо, що небо існує і що воно блакитне? Знали б ми небо, якби не було для нього назви? ... Мова і мислення – дві назви однієї і тієї ж речі».

Фердинанд де Соссюр (1857 – 1913), великий швейцарський лінгвіст, на підтримку тісної єдності мови і мислення наводив образне порівняння: «Мова – аркуш паперу, думка – її лицьова сторона, а звук зворотна. Не можна розрізати лицьову сторону, не розрізавши зворотну. Так і в мові не можна відокремити ні думку від звуку, ні звук від думки. Цього можна досягти лише шляхом абстракції».

І, нарешті, американський лінгвіст Леонард Блумфілд стверджував, що мислення – це говоріння із самим собою.

Ряд учених дотримується прямо протилежної точки зору, вважаючи, що мислення, особливо творче мислення, цілком можливе без словесного вираження. Норберт Вінер, Альберт Ейнштейн та інші вчені визнають, що використовують у процесі мислення не слова або математичні знаки, а розпливчасті образи, застосовують гру асоціацій і лише потім втілюють результат у слова.

З іншого боку багатьом вдається приховувати убогість своїх думок за кількістю слів: «Беззмістовне мовлення завжди легко в слова втілити» (Гете).

Творити без допомоги словесної мови може багато творчих людей – композиторів, художників, акторів. Наприклад, композитор Ю.О. Шапорін втратив здатність говорити і розуміти, але міг складати музику, тобто продовжував мислити. У нього зберігся конструктивний, образний тип мислення.

Російсько-американський лінгвіст Роман Осипович Якобсон пояснює ці факти тим, що знаки – необхідна підтримка для думки, але внутрішня думка, особливо коли це думка творча, охоче використовує інші системи знаків (немовні), більш гнучкі, серед яких зустрічаються умовні, загальноприйняті й індивідуальні (як постійні, так і епізодичні).

Деякі дослідники (Д. Міллер, Ю. Галантер, К. Прібрам) вважають, що у нас є дуже виразне передбачення того, що ми збираємося сказати, у нас є план речення, і коли ми формулюємо його, ми маємо відносно чітке уявлення про те, що ми збираємося сказати. Це означає, що план речення здійснюється не на базі слів. Фрагментарність і згорнутість скороченого мовлення – наслідок переважання в цей момент у мисленні несловесних форм.

Таким чином, обидві протилежні точки зору мають під собою достатнє підґрунтя. Істина, вірогідно, лежить посередині, тобто в основному, мислення і словесна мова тісно пов'язані. Але в ряді випадків і в деяких сферах мислення не потребує слів.

Мовлення і мозок (цей зв'язок вивчає нейролінгвістика: Р. Лурія, Т. Ахутіна-Рябова та ін.)

Органом мислення вважається головний мозок. Оскільки мислення пов'язане з мовою, «географія» мозку становить чималий інтерес для з'ясування того, які зони відповідають за мовлення людини.

Ліва і права півкулі головного мозку мають різну спеціалізацію, тобто різні функції, що можна назвати функціональною асиметрією кори головного мозку.

Ліва півкуля – мовленнєва півкуля, вона відповідає за мовлення, його зв'язність, абстрактне, логічне мислення та абстрактну лексику. Воно керує правою рукою. У шульги зазвичай навпаки, але в більшості ліворуких мовленнєві зони знаходяться в лівій півкулі, а в решти – в обох або в правій. Ця словесна півкуля завжди домінує, вона контролює все тіло в цілому. Для неї характерні енергійність, екзальтованість, оптимізм.

Права півкуля пов'язана з наочно-образним, конкретним мисленням, з предметними значеннями слів. Ця півкуля несловесна, відповідає за просторове сприйняття, керує жестами (але розпізнає мову глухонімих зазвичай ліва). Вона джерело інтуїції. Песимістично. Вміє розрізнити голоси людей, стать мовців, інтонацію, мелодіку, ритм, наголоси в словах і реченнях. Але навіть після ушкодження лівої півкулі права може розрізнити іменники, числівники, пісні.

Ушкодження лівої півкулі більш серйозне і призводить до патології, а при ушкодженні правої помітних відхилень менше. Наприклад, композитор М. Равель після аварії в 1937 році, коли його ліва півкуля була ушкоджена, міг слухати музику, але писати її вже не міг.

Слід зазначити, що в жінок обидві півкулі менш різняться, ніж у чоловіків. Захворювання лівої півкулі викликають у них менше порушень.

Дослідники з'ясували, що різні мовленнєві здібності людини пов'язані з певними зонами кори головного мозку переважно лівої півкулі, оскільки ураження цих зон призводять до афазії.

Афазія – повна або часткова втрата здатності усного мовленнєвого спілкування внаслідок ураження головного мозку. Афазія часто супроводжується аграфією (хвороблива нездатність писати) та алексією (хвороблива нездатність читати).

Моторна афазія – втрата здатності висловлювати думки в усній формі. Пов'язана з ураженням моторної зони, що знаходиться в прецентральної звивині мозку.

Сенсорна афазія – втрата здатності розуміти усне мовлення. Пов'язана з ураженням сенсорної зони, що знаходиться в постцентральної звивині мозку.

Динамічна афазія – втрата здатності зв'язного мовлення. Пов'язана з ураженням лобних частин лівої півкулі.

Семантична афазія – втрата здатності знаходити потрібні слова для предметів, неможливість створювати складні висловлювання. Пов'язана з ураженням тім'яно-вискових частин мозку.

Зона Брока носить ім'я французького вченого XIX століття Поля Брока, що відкрив цю зону. Вона розташована в задній частині нижньої (третьої) лобної звивини. Ця зона керує усним мовленням людини. При афазії Брока мають місце труднощі в рухових актах виголошення слів (моторна афазія),

але розуміння мовлення, читання та письмо не порушені. Хворий усвідомлює свій дефект.

Зона Верніке носить ім'я німецького вченого XIX століття, якого звали Карл Верніке. Саме він відкрив цю зону. Вона розташована в першій висковій звивині. Ця зона керує розумінням усного мовлення людини. При афазії Верніке розуміння мовлення дуже порушене, звуки хворий вимовляє нормально, мовлення вільне, але дивне й беззмістовне; у ньому багато неіснуючих слів. Граматичні форми збережені, але читання і письмо порушені (аграфія та алексія). Зазвичай хворий не усвідомлює беззмістовності свого мовлення.

Тім'яно-потилична зона відповідає за логіко-граматичні зв'язки і граматичну правильність речень. При афазії внаслідок ураження інших зон хворий однаково сприймає, наприклад, рос. слова точка и тучка.

Згідно з деякими дослідженнями передня частина мозку відповідає за зв'язки слів у реченнях (синтагматика), а задня частина за асоціативні зв'язки слів (парадигматика).

Етапи породження мовлення

Мовленнєва діяльність починається вже тоді, коли людина приймає рішення щось сказати.

Розрізняють дві фази породження мовлення:

- 1) довербальну стадію мовлення; вона пов'язана з виникненням у мовця задуму;
- 2) вербальну стадію, коли особистісні смисли набувають словесного вираження.

Названі стадії зачіпають відповідно роботу правої і лівої півкуль кори головного мозку в їхній тісній взаємодії. При цьому кожна з двох півкуль відповідає за «свою» ділянку мовленнєвомислительної діяльності. На «внутрішньому екрані» правої півкулі миготять образи, картини, малюється уявна ситуація, а на «дисплеї» лівої півкулі виникають не стільки невиразні образи, скільки підписи під ними.

Взаємодія правої і лівої півкуль підпорядковується в процесі мовленнєвотворення одній головній меті: переведенню думки в мовлення. Перетворення думки в мовлення пов'язане з трансформуванням багатовимірною мисленнєвого образу в одномірне, лінійне висловлювання.

Комунікація починається з **мотиву**.

Мотив виникає в мовця в певній комунікативній ситуації і на основі його минулого досвіду. Так, мовленнєвий акт «Котра година?» може мотивуватися по-різному: бажанням дізнатися про час, познайомитися, бажанням поквипити балакучого співрозмовника тощо. Іноді мотив очевидний: удома немає хліба, і дружина просить чоловіка сходити в магазин. Однак бувають випадки, коли мотив неясний самому автору мовлення. Деякі свої висловлювання (і вчинки) людина не може сама собі пояснити: на лекції студент задає питання викладачеві не для того, щоб з'ясувати якийсь незрозумілий фрагмент, а для того, щоб справити враження

на симпатичну однокурсницю. Біля витоків мовлення стоїть, таким чином, саме бажання заговорити з іншим або іншими для того, щоб сказати щось.

1. Породження мовлення починається в правій півкулі, де на першому етапі відбувається формування **комунікативного наміру**. Тут виникає готовність вступити в комунікацію або ж небажання спілкуватися; тут з'являється емоційно забарвлена тональність, невиразна для самого мовця мета. На цій же стадії з'являється настанова на конкретний тип соціальної взаємодії, на типову комунікативну ситуацію. «Мовець «знає» лише *про що*, а не *що* говорити, тобто він знає спільний предмет чи тему висловлювання і форму взаємодії зі слухачем, визначену певним комунікативним наміром, тобто чи потрібно йому отримати, зробити запит на інформацію або видати її».

Комунікативний намір реалізується у вигляді налаштування на певну типову ситуацію соціальної взаємодії людей – на конкретний мовленнєвий жанр (*балаканину чи довірчу розмову, комплімент або сварку, світське спілкування чи публічний виступ*). У момент формування цілісного мовленнєвого витвору (дискурсу) ми вже на первинних стадіях внутрішнього мовлення налаштовуємо себе на ту чи іншу ситуацію спілкування, на конкретний мовленнєвий жанр (*заяву, флірт, сварку, загрозу та ін.*).

Формується загальна настанова на певну тональність комунікації, модальність мовлення (на кооперативне чи конфліктне спілкування, на розуміння або комунікативний саботаж і под.).

У мовця з'являється – поки що неясна – загальна мета висловлювання. Для досягнення поставленої мети в майбутньому спілкуванні людина розробляє комунікативну стратегію, тобто сукупність запланованих мовцем задалегідь і реалізовуваними під час комунікативного акту теоретичних ходів, спрямованих на досягнення комунікативної мети. Уявлення про спосіб об'єднання цих теоретичних ходів у єдине ціле називається комунікативною інтенцією, яка і є рушійною силою комунікативної стратегії. Іntenція мовця – це *попросити про щось, повідомити про те, що трапилося, прокоментувати подію, висловити якісь емоції чи зажадати чогось*. Іntenція належить індивіду і в цьому сенсі відрізняється від неособистісних конвенцій, тобто правил поведінки в регламентованих суспільством мовних ситуаціях. Комунікативна мета – це стратегічний результат, на який спрямований комунікативний акт: результат цей може обговорюватися як на вербальному рівні (наприклад, *дати обіцянку, відмовитися, образитися*), так і на рівні фізичної дії (наприклад, *приступити до роботи*). Робочий набір комунікативних стратегій складає основу комунікативної компетенції.

Стратегія реалізується в комунікативних тактиках, тобто сукупності практичних ходів у реальному процесі мовленнєвої взаємодії. Призначення тактик – міняти сюжетні повороти в розвитку спілкування. Наприклад, бажання зробити приємність жінці, яка сподобалася (мета), реалізується за допомогою стратегії компліменту. Ця стратегія втілюється за допомогою таких практичних ходів (тактик), як: похвала (*Ти виглядаєш просто*

приголомшливо!), питання (*Чи не назвеш ім'я твого стиліста?*), прохання-побажання (*Будь такою завжди!*).

2. Установка на конкретний мовленнєвий жанр впливає на формування загальної семантичної (сислової) програми висловлювання. Починається друга **стадія задуму мовлення** (не лише «Для чого?», А й «Що саме буду говорити?»). Тут ще немає елементів національної мови. Формується цілісна (можливо, ще невиразна, дифузна) семантична «картина» майбутнього висловлювання: смисл, семантика вже є, а конкретних слів і синтаксичних структур ще немає. На цій стадії мовленнєвотворення мовець знає, **про що** він говоритиме, але не знає **як**. Чим складніше інформаційне наповнення майбутнього висловлювання (дискурсу), тим невиразнішим є для автора мовлення, як воно буде розгортатися і які зовнішні форми набуватиме.

На цьому етапі активізується пам'ять, тобто здатність людини утримувати в голові інформацію про себе самого. Це здатність людини оперувати фрагментами минулого, відтворювати їх за бажанням на внутрішньому екрані, творити нові фрагменти і сцени. Наш досвід об'єднує інформацію, отриману по різних каналах: сенсомоторному, слуховому, зоровому, тактильному. Тому пам'ять буває не тільки короткочасною і довготривалою, але й моторною (руховою), емоційною (пам'ять почуттів), образною і словесною. Мовна пам'ять включає в себе всі ці елементи в єдину оперативну систему. Для людини знати річ, спираючись на пам'ять, – значить уміти впізнати її, виділити з сукупності речей, ототожнити, уявити різні її властивості, призначення та ін., Але головне – вміти поводитися з нею, поміщати в певні зв'язки і відношення з іншими об'єктами. А це означає, що є ще й пам'ять функціональна, пам'ять схематичних дій з об'єктами, пам'ять подій.

Згідно з концепцією Миколи Івановича Жинкіна, базовим компонентом мислення є особлива мова інтелекту (універсально-предметний код, або УПК). Код цей принципово невербальної природи, він являє собою систему знаків, що мають характер чуттєвого відображення дійсності у свідомості. Це мова схем, образів, дотикових і нюхових відбитків реальності, кінетичних (рухових) імпульсів. УПК – мова, за допомогою якої відбувається формування задуму мовлення, первинний запис особистісного смислу. І рух від думки до слова починається з роботи цього невербального комунікативного утворення.

Отже, зовнішній світ представлений (репрезентований) у нашій свідомості по-різному: це може бути образ предмета, цілісна картина, концепт (поняття). Але це можуть бути й більш складні види репрезентації функціональної пам'яті: вони об'єднують набори речей, організовують їх у певні системи взаємозв'язків, корелятивні пропозиційним структурам, об'єднують речі певними типами відношень чи типами дій. Узагальненнями цього виду є вже не образи, а схеми дій, рухові уявлення про речі (*так, знаючи, що таке спиці, ми легко подумки уявляємо, як ними в'яжуть і які рухи, у якій послідовності потрібно зробити*). Йдучи таким шляхом, можна

реконструювати далі й більш ускладнені уявлення про об'єкти, про ланцюжок подій, пов'язаних з об'єктами, тощо. У когнітології такі структури свідомості називаються **фреймами, сценами, сценаріями**.

3. Усі названі структури представлення (репрезентації) знань на наступному етапі породження мовлення починають трансформуватися: працює механізм перекодування, переведення смислу з мови образів і схем на конкретну національну мову – мову значень (**етап внутрішнього програмування, або квантування елементів свідомості на пропозиції**). Перехід думки в розгорнуте мовлення носить не прямий, а опосередкований характер і вимагає ще однієї проміжної ланки, яку відомий психолог Лев Семенович Виготський назвав «внутрішнім мовленням». Внутрішнє мовлення – це не «говоріння про себе», не «мовлення мінус звук». Воно має особливу будову і якісно відрізняється від зовнішнього мовлення. Людина, яка має задум, який вона хоче втілити в розгорнуте висловлювання, знає предмет (чи основну тему) цього висловлювання, тому природно, що предмет висловлювання не потребує спеціального позначення. Його потребує те, що саме потрібно формулювати у висловлюванні, що має бути сказано про вихідний предмет. Саме це – предикативний зміст (набір рем майбутнього висловлювання) – і має фігурувати у внутрішньому мовленні, основне завдання якого полягає в тому, щоб перетворити внутрішню думку в розгорнуту мовленнєву конструкцію. Саме тому, за припущенням Л.С. Виготського, внутрішнє мовлення повинно бути предикативним за функцією.

Мовець, спілкуючись із співрозмовником, враховує у своєму повідомленні інформацію, знайому обом (тему, топик) і повідомляє якийсь квант нових знань (рему, комент). У комунікативному синтаксисі це явище отримало назву «актуальне членування мовлення». Те, що актуалізація висловлювання відбувається на глибинному рівні, вчені виявили, дослідивши розмовне мовлення, яке характеризується такими якостями, як: а) опора на позамовленнєвий контекст, інтонацію, жест, що дозволяє зрозуміти співрозмовника з пів слова; б) спільність аперцепційної бази (аперцепція – залежність сприйняття від минулого досвіду, запасу знань, від психологічного стану людини в момент сприйняття); в) винесення всього важливого якомога ближче до початку речення; г) менша роль, ніж у письмовій мові, формально-граматичних засобів у побудові висловлювань: *Книгарня / я зайду; Собака / завжди підлога брудна*; д) можливе навіть злипання кількох предикативних конструкцій: *Я в лікарню / зуб болить / їжу*; е) наявність семантично «спустошених» слів річ, штука: *(У магазині) Дайте мені он ту штуку / не пам'ятаю / як називається*. Аналіз подібних висловлювань свідчить про те, що на глибинному рівні вони будуються за принципом виділення найбільш важливого, інформативного, з точки зору мовця.

Другою ознакою внутрішнього мовлення (разом з предикативне змістом) є його згорнутість, скороченість і граматична аморфність. Воно

складається з предикатів, ключових слів, що містять у собі серцевину інформації. За своєю структурою воно нагадує розмовне ситуативне спілкування. Наприклад, у хвилину небезпеки при перетині проїжджої частини дороги ми говоримо *«Машина!»*, і цього достатньо, щоб людина зупинилася.

Учені припускають, що структура внутрішнього мовлення носить лінійний характер, бо лінійним є наше мовлення. Вона включає не кореляти слів (звичних для нас мінімальних семантичних одиниць реального мовлення, конвенціональних знаків), а кореляти одиниць більш об'ємного рівня, типу *суб'єкт, предикат, об'єкт* (точніше, хтось робить щось, спрямоване на щось). Таким чином, на цьому етапі породження мовлення формуються пропозиції, під якими Кацнельсон розуміє виділення з описуваної події, ситуації (точніше, з уявлення про неї) об'єктів, що беруть участь у ній, і встановлення між ними певних відношень.

Пропозиція спочатку містить у собі момент образності, і, подібно до картини, відображає цілісний епізод. Щоб надати їй завершеного характеру, треба подумки подати перелік дійових осіб пропозиції, тобто розбити потік думки на предикати (вказівка на ознаку, стан суб'єкта, його ставлення до інших об'єктів) і на необхідні для конкретизації формальні поняття і значення – імена ситуації, аргументи. Пропозиції, що виникають з предикатів та імен, є матрицями, на базі яких поступово будуть складатися речення.

Цей етап був відкритий нейролінгвістами, що досліджували афазії, тобто мовні розлади (А.Р. Лурія, Т.В. Ахутіна-Рябова та ін.). Вони з'ясували, що у хворих з динамічною афазією не працює механізм скріплення об'єктів у єдину структуру, а отже – не організовується нормальна пропозиція. Ось розповідь хворого про поранення: *«Ну ось ... Жовтень і відразу ... ось третій ... третій ... і відразу мені ... щось таке (вказує на ногу) і це ... і мовою ... ось прямо ... це ... два місяці ... і після один тиждень знову ... ну, звідти вже група, значить»*.

Первинний словесний конспект майбутнього висловлювання, який виникає у свідомості людини, наповнений особистісними смислами: перші вербальні утворення (якщо їх озвучити) зрозумілі лише мовцю. **Внутрішнє слово** – це умовний знак ситуації «для себе», згусток особистісних смислів, цілий семантичний комплекс, що є зародком майбутнього висловлювання. Воно ще позбавлене граматичних ознак. Це може бути навіть не слово природної мови. Як говорить О.М. Соколов, «у внутрішньому мовленні слово набагато більше навантажене, ніж у зовнішньому». Ще одна його важлива функція – здатність бути імпульсом, який приводить у рух асоціативно-вербальні мережі, активізує свідомість у певній галузі. Ось приклад пускової ролі внутрішнього слова: *Аннушка... Аннушка?...- забормотал поэт, тревожно озираясь, – позвольте, позвольте.... К слову «Аннушка» привязались слова «подсолнечное масло», а затем почему-то «Понтий Пилат». Пилата поэт отринул и стал вязать цепочку, начиная со слова «Аннушка». И цепочка эта быстро связалась и*

тогочас привела к сумасшедшему профессору (М. Булгаков «Майстер і Маргарита»).

Смисли, закладені у внутрішньому слові, розподіляються в мові різними способами за мовними одиницями й категоріями – смисли підводяться під лексичні значення (і їхні еквіваленти) або граматичні, синтаксичні значення.

4. Подальше формування мовлення являє собою **етап реалізації та вибору слова і граматичної конструкції**. При цьому спочатку утворюється синтаксична схема майбутнього висловлювання. Потім починається заповнення синтаксичної структури конкретною лексикою. «Внутрішні слова» вже стають «прообразами» слів зовнішніх і займають поступово «свої» синтаксичні позиції.

Дослідами нейролінгвіста О.Р. Лурія підтверджується думка про первинність синтаксису в процесі формування висловлювання. Тим, хто страждає на афазію, часто допомагає висловитися наявність зовнішніх опор (кубиків чи паперових квадратиків), що немовби «виводять назовні» структуру майбутньої фрази: три кубики – три слова, два кубики – два слова. Наприклад, коли хворий не може відповісти на просте запитання «Як вас звати?», йому по черзі на стіл виставляють один за одним кубики, він торкається кожного рукою і відповідає: «Мене ... звать ... Микола» або «Іванов ... мое ... прізвище». І, нарешті, матеріал спостережень свідчить, що в ході автокорекції мовець у 70% виправляє не фразу в цілому, не синтаксичну структуру, а створює лексичні заміни. Синтаксичні структури первинні.

Далеко не остаточно вирішене питання, як організований «внутрішній лексикон», словник у нашій мовній пам'яті. О.О. Леонтьєв писав про три типи пошуку слова при породженні висловлювання. Перший тип – пошук за звуковим образом: *Ну, як це слово? На букву І починається ...*. Другий тип – асоціативний пошук за семантичним образом слова. У кожної людини своє асоціативне поле, яке залежить від багатьох чинників: статі, віку, національності, місця проживання тощо. Виявити й описати це поле психолінгвістам допомагає, зокрема, методика вільної асоціації, при якій випробовуваному називається слово-стимул, а він повинен назвати перше слово, яке спаде йому на думку. Наприклад: *поет – Пушкін, стілець – стіл*.

Зв'язки слів у семантичному (асоціативному) полі можуть бути парадигматичними (синонімічними *друг – товариш*, антонімічними *друг – ворог*, родо-видовими *стілець – меблі*, тематичними *внз – викладач* та ін.) і синтагматичними (*стілець дерев'яний, сидячи на стільці*). Третій тип пошуку – на основі суб'єктивної імовірнісної характеристики слів.

5. Наступна стадія мовленнєвого творення – **граматичне структурування і морфемний відбір конкретної лексики**, після чого реалізується поскладова моторна програма зовнішнього мовлення, артикуляція.

Методи дослідження

Можна виділити 4 групи дослідницьких методи, що використовуються в психолінгвістиці: організаційні, емпіричні, обробні, інтерпретаційні.

За допомогою методів **першої групи** організовується психолінгвістичне дослідження закономірностей формування і здійснення мовленнєвої діяльності. До них належать:

(а) Порівняльний метод, суть якого полягає в зіставленні різних груп випробовуваних чи різних (але «порівнюваних») сторін мовленнєвої діяльності. Наприклад, зіставляються групи осіб з нормою і патологією мови (афазією, алалією, дизартрією, дисграфією та ін.). Метод дуже популярний, і з його допомогою отримано чимало цінних відомостей про процеси породження й сприйняття мовлення. Наприклад, дослідження афазії дозволило говорити про мовлення як багатоетапний і багатоопераціональний процес (Ф. Галл – початок ХІХ ст., Х. Джексон – 60-80-і рр. ХІХ ст., А. Куссмауль – 70-90-і рр. ХІХ ст., А. Пік – початок ХХ ст. та ін.), про функціональний характер мовлення та існування різних рівнів її організації (Х. Джексон), про реальність і автономності різних операцій у мовленнєвому процесі, зокрема, семантичних, синтаксичних, лексичних операцій і под.

Порівнюватися можуть і інші групи випробовуваних: наприклад діти й дорослі, «носії» різних мов, люди, які вже опанували і ще не опанували грамотою, і т. д.

До порівняльних належить і метод «поперечних» зрізів. У цьому випадку будь-яке явище досліджується в осіб різного віку. Наприклад, здатність скласти розгорнуті зв'язні висловлювання у дітей двох з половиною, трьох і трьох з половиною років; або особливості письма учнів у першому і другому півріччі і т. д. Порівняльний метод був блискуче застосований Л.С. Виготським для дослідження закономірностей формування зовнішнього «єгоцентричного» і внутрішнього мовлення в процесі онтогенетичного розвитку дитини.

(б) Лонгитюдний (лонгитюдинальний) метод. Це «поздовжні», як правило, тривалі спостереження за розвитком того чи іншого компонента мовленнєвої діяльності в певної особи чи групи осіб. Найчастіше лонгитюдний метод застосовується в дослідженнях мови дітей щодо рівня її засвоєння.

(в) Комплексний метод – це міждисциплінарні дослідження. За приклад можна взяти дослідження процесу запам'ятовування речень різних конструкцій у різних умовах мовленнєвого сприйняття (за наявності якогось психологічного «шуму», «перешкод» і за нормальних умов) у поєднанні із застосуванням ЕЕГ і міографії.

До **емпіричних методів** належать:

– Об'єктивне спостереження.

Предметом спостереження постають різні особливості поведінки. Об'єктами дослідження можуть бути:

1) Вербальна поведінка: зміст мовлення, тривалість мовлення, інтенсивність мовлення та ін.

2) Невербальна поведінка: експресія обличчя, очей, тіла; виразні рухи; переміщення людей, дистанція між людьми; фізична взаємодія (торкання, поштовхи, удари і под.).

Тобто об'єктом спостереження здатне виступати лише те, що можна об'єктивно зареєструвати. Таким чином, дослідник не спостерігає властивості психіки, він реєструє лише ті прояви об'єкта, які доступні для фіксації. І тільки виходячи з припущення про те, що психіка знаходить свій вияв у поведінці, психолог може будувати гіпотези про психічні властивості, ґрунтуючись на даних, отриманих при спостереженні. Так, дослідження обмовок, слухових помилок, «описок» чи «очиток» дозволяє виявити багато специфічних властивостей мовленнєвих процесів, а також тих випадків мовленнєвої поведінки обстежуваних, що цікавлять дослідників. Результати спостережень фіксуються в спеціальних протоколах. Добре, коли спостереження веде не одна людина, а кілька, і потім отримані дані зіставляються й узагальнюються.

Спостереження може здійснюватися безпосередньо дослідником або за допомогою приладів спостереження і фіксації його результатів. У їх число входить аудіо-, фото-, відеоапаратура, особливі карти спостереження.

– Самоспостереження. За приклад можна взяти відоме спостереження А. Енштейна за процесом власного теоретичного мислення, у якому, за словами вченого, немає слів; він важко знаходить слова для опису вже завершеного розумового процесу.

До емпіричних методів належать також бесіда, анкетування, опитувальники, тести і низка інших.

– Експеримент. Експериментальний метод сьогодні є основним дослідницьким методом психолінгвістики.

Практично всі психолінгвістичні експерименти складаються з таких основних стадій:

1. Підготовча – полягає у формулюванні експериментальної гіпотези, мети і завдань експерименту, інакше кажучи, в постановці проблеми як такої і власне виборі самої методики експерименту.

2. Планування експерименту – етап, на якому відбувається формулювання завдань (наприклад, складання списку слів-стимулів для проведення асоціативного експерименту чи відбір речень для методики доповнення і завершення), здійснюється відбір учасників експерименту, формуються анкети з інструкціями для реципієнтів і питаннями щодо особистісної інформації, важливої для конкретного експерименту.

Такі питання необхідні для фіксування інформації, котра може знадобитися під час проведення аналізу за такими заданими параметрами, як, наприклад, вік, стать, рівень освіти реципієнта. Після закінчення експерименту подібна інформація допоможе згрупувати отримані результати і, в разі необхідності, здійснити їхній порівняльний аналіз. Наприклад, такий параметр, як вік допомагає встановити динаміку змін мовної картини світу і мовної свідомості залежно від покоління, до якого належить людина.

3. Проведення експерименту, полягає в роботі з реципієнтами, зборі даних для подальшого аналізу. Слід зауважити про існування параметрів впливу на валідність і надійність отриманих результатів.

Експерименти можуть відрізнятися залежно від модальності (візуальної чи слухової), у якій пропонують працювати респонденту. З цієї точки зору виділяють: усно-усну, усно-письмову, письмово-письмову, письмово-усну форми експерименту.

Важливо відзначити можливі форми фіксації отриманих даних. У разі письмової відповіді респондента форма фіксації очевидна – письмові відповіді. У разі усних відповідей ефективним методом є аудіофіксація, тобто запис відповідей за допомогою технічних засобів. Можлива і письмова фіксація самим експериментатором або помічником, однак, що очевидно, вона є застарілою і менш ефективною.

Аудіозапис дає можливість прослуховувати відповіді необхідну кількість разів і уникнути можливих помилок, пов'язаних з людським чинником (недочув, не зрозумів і под.). Останнім часом вдаються до використання комп'ютерних технологій, як, скажімо, під час застосуванні такої методики, як опитувальник. На результати експерименту впливають ще й інші чинники: настрій реципієнта, стан його здоров'я, пора року, приміщення, в якому проводять експеримент, тощо.

Вплив усіх зазначених чинників на результати проведеного експерименту долається статистично значущим обсягом інформантів. Так, наприклад, для того щоб за результатами проведення асоціативного експерименту можна було скласти асоціативні норми, проводять експеримент приблизно з 1000 чоловік, але іноді цей обсяг може бути звужений і до 500 – 700 чоловік, а в деяких дослідницьких завданнях – допускаються поля обсягом до 100 одиниць.

4. Аналіз результатів експерименту обумовлений перш за все методикою проведення експерименту і його завданнями. Іноді дослідники вдаються до проведення пілотного експерименту, який допомагає встановити певні тенденції: сформулювати список стимульних слів, визначитися з аудиторією чи доцільністю роботи в обраному напрямку взагалі. Пілотний експеримент є, так би мовити, підготовчою стадією, тому кількість респондентів може бути меншою, ніж під час проведення основного експерименту.

У тому випадку, коли вирішено проводити пілотний експеримент, його слід здійснювати за всіма стадіями етапу. Після цього дослідник переходить до основного експерименту, який також передбачає реалізацію зазначених стадій.

В експерименті виділяються такі методики.

Для того, щоб дослідити «мову як продукт», застосовується так званий двомодальний лексичний праймінг. Праймінг (англ. to prime «передувати») – один з ефектів неусвідомленої пам'яті людини. Двомодальний лексичний праймінг вперше використаний у праці Д. Свінні в 1978 році. Ця методика ґрунтується на спостереженні, що пошук у ментальному лексиконі

відбувається швидше, якщо слово, котре якраз обробляється, семантично пов'язане з попереднім словом. Процедура проведення експерименту полягає в такому: у кожній експериментальній спробі випробуваний чує в навушники якесь висловлювання чи кілька коротких висловлювань, пов'язаних між собою за змістом; одночасно він бачить на екрані комп'ютера послідовність літер; натисненням однієї з двох кнопок він повинен якомога швидше визначити, чи є комбінація букв, що з'явилася на екрані, реальним словом його рідної мови. Наприклад, якщо випробовуваний чує вислів, що містить слово собака, і бачить на екрані слово кішка, його реакція буде швидшою, ніж якби це висловлювання не містило слів, пов'язаних за значенням зі словом собака. Таке явище зазвичай називають ефектом праймінга.

Для того, щоб дослідити «мову як дію», застосовується методика референційної комунікації (від лат. *referre* «повідомляти»), уведена в психолінгвістичне вживання фахівцем у галузі соціальної психології Р. Крауссом. Вона полягає в тому, що один із співрозмовників, Інструктор, бачить і/або знає щось, що він повинен вербально передати другому співрозмовникові, Розкладальнику, який цього не бачить/не знає. Існує два основних способи проведення подібних експериментів: через невидимий екран і по телефону, і два основних типи завдання: пройти певним шляхом по лабіринту або по карті і знайти щось у безладній купі й розкласти в правильному порядку. Зазвичай увесь діалог записується на відеомагнітофон і потім аналізується з точки зору тих принципів, які лежать в основі подібної мовної взаємодії.

Під час використання методики читання із саморегуляцією швидкості випробовуваний сидить перед екраном комп'ютера і читає якийсь текст, що з'являється на екрані не повністю, а частинами. Для того щоб викликати на екран наступну частину тексту, він натискає на певну клавішу комп'ютера, тим самим самостійно регулюючи швидкість свого читання. Спеціальна програма визначає час, який минає від одного натискання на клавішу до наступного. Передбачається, що цей час необхідний випробовуваному для того, щоб прочитати поточний фрагмент тексту.

Існує велика кількість різних модифікацій цієї експериментальної парадигми. По-перше, самі фрагменти тексту, що з'являються на екрані, можуть бути як окремими словами, так і словосполученнями або навіть реченнями. По-друге, методика проведення експерименту може бути кумулятивною (від лат. *Cumulatio* – збільшення, накопичення) – у цьому випадку новий фрагмент тексту додається до вже чинного – і некумулятивною – у такому випадку нова частина тексту заміщає попередню.

Методика запису руху очей заснована на тому, що рух очей при читанні відбувається не плавно, а навпаки, людина читає завдяки чергуванню швидких переміщень (так званих саккад) і коротких зупинок (фіксацій). Існує два різновиди окомозаписувальних апаратів: а) повністю безконтактна модель, коли камера монтується в безпосередньому оточенні, і б) модель у вигляді

легкого шолома, який одягається на голову випробовуваному; у шоломі вмонтовані дві мініатюрні відеокамери: одна з них записує те, на що дивиться випробовуваний, а друга фіксує зображення ока. Дослідники мають можливість вивчити процеси читання, усне розпізнавання слова, поведінку співрозмовників у процесі мовної взаємодії. Особливо популярні дослідження, у ході яких піддослідні отримують попередньо записані на диктофон усні інструкції, дотримуючись яких вони споглядають, торкаються чи пересувають предмети реального або віртуального світу. Така експериментальна парадигма отримала назву «Візуальний світ».

Асоціативний експеримент.

Зараз асоціативний експеримент є найбільш розробленою технікою психолінгвістичного аналізу мовлення. Процедура асоціативного експерименту полягає в такому. Піддослідним показують слово або цілий набір слів і кажуть, що їм треба відповісти першими, що спадають на думку, словами-реакціями на них. Зазвичай кожному випробовуваному дається 100 слів і 7-10 хвилин на відповіді. Більшість реакцій, наведених у асоціативних словниках, отримано у студентів університетів і коледжів у віці 17-25 років (при цьому слова-стимули давалися рідною для випробовуваних мовою).

У прикладній психолінгвістиці розроблено кілька основних варіантів асоціативного експерименту:

1. «Вільний» асоціативний експеримент. Піддослідним не дається ніяких обмежень щодо словесних реакцій.

2. «Спрямований» асоціативний експеримент. Випробовуваному пропонується називати лише слова певного граматичного або семантичного класу (наприклад, підібрати прикметники до іменників).

3. «Ланцюговий» асоціативний експеримент. Піддослідним пропонується реагувати на слово-стимул відразу декількома словесними асоціаціями – наприклад, назвати протягом 20 секунд 10 різних слів чи словосполучень.

На основі асоціативних експериментів у прикладній психолінгвістиці створені асоціативні словники. Перший «Словник асоціативних норм російської мови» був складений авторським колективом під керівництвом Олексія Олексійовича Леонтєва. Зараз найбільш повним словником є «Російський асоціативний словник» Юрія Миколайовича Караулова, Юрія Олександровича Сорокіна, Євгенія Федоровича Тарасова, Наталії Володимирівни Уфимцевої. Він містить близько 1300 слів-стимулів. Як типові словесні реакції в ньому подано близько тринадцяти тисяч різних слів; усього ж у словнику наведено понад мільйон словесних реакцій.

Існує кілька варіантів інтерпретації результатів асоціативного експерименту.

1) Під час аналізу словесних реакцій випробовуваних виділяють синтагматичні (*небо – блакитне, дерево – росте, машина – їде, курити – шкідливо*) і парадигматичні (*стіл – стілець, мати – батько*) асоціації.

Синтагматичними називаються асоціації, граматичний клас яких відмінний від граматичного класу слова-стимулу і які завжди висловлюють предикативні відношення. Парадигматичні асоціації являють собою слова-реакції того ж граматичного класу, що і слова-стимули. За асоціаціям можна відновити слово-стимул, бо вони містять ознаки, аналогічні тим, які містяться в слові-стимулі. Наприклад, за асоціаціями «літні, літо, почалися, відпочинок, скоро, ура, неробство, школа, табір відпочинку» можна досить легко відновити слово-стимул «канікули».

2) Серед словесних реакцій у психолінгвістиці виділяють також реакції, що відображають родо-видові відношення (кішка – домашня тварина, стіл – меблі); «звукові» асоціації, які мають фонетичну подібність зі стимулом (кішка – кишка, том – тон); реакції, що відображають зв'язок предметів (кішка – молоко, миша); «клішовані» асоціації, що відновлюють «мовні кліше» (майстер – золоті руки, гість – непроханий); «соціально-детерміновані» асоціації (жінка – мати, господиня).

Асоціативні реакції у кожної людини відрізняються великою індивідуальною своєрідністю. Актуалізація того чи іншого зв'язку у відповіді-реакції не випадкова і може залежати від різних чинників:

- від ситуації (наприклад, у дитини: друг – Вова);
- від загального рівня освіти й культури. Так, особи з вищою технічною освітою дають частіше парадигматичні асоціації, а з гуманітарною – синтагматичні;
- від віку;
- від географічних умов. Різні реакції на один і той же стимул в експерименті давали жителі Ярославля (рос. кисть – рябини) та Душанбе (рос. кисть – винограда);
- від професії людини. Різні реакції на один і той самий стимул в експерименті давали: диригент (рос. кисть – плавная, мягкая), медсестра хірургічного відділення лікарні (рос. кисть – ампутация) і будівельник (рос. кисть – волосяная);
- від культурно-історичних традицій народу. Наприклад, типові вербальні асоціації на слово «хліб»: у російської людини – хліб-сіль, узбека – хліб-чай, француза – хліб-вино. Належність до певного народу, однієї культури робить «центр» асоціативного поля стабільним, а зв'язки – регулярно повторюваними (поет – Єсенін, число – три, друг – вірний, друг – ворог, друг – товариш).

Метод семантичного диференціала.

Метод семантичного диференціала використовується для виявлення суб'єктивних (індивідуальних) семантичних полів і відноситься до методів «шкалювання». Ці методи застосовуються в психології для отримання кількісних параметрів досліджуваного явища. У психолінгвістиці як об'єкт дослідження виступають слова і словосполучення. Семантичний диференціал – це метод кількісного і якісного «індексування» (оцінки) значення слова за

допомогою двополюсних шкал, на кожній з яких є градація з парою антонімічних прикметників.

Процедура проведення експерименту за допомогою цієї методики полягає в такому. Піддослідним пропонується слово, і вони повинні відзначити цифру, що відповідає їхнім уявленням про слово як семантичну одиницю. На кожній шкалі нанесена градація від +3 до -3 або просто 7 поділок (Див. приклад російською).

- 1) Хороший;
- 2) Скорее хороший, чем нейтральный («средний»);
- 3) Скорее нейтральный, чем хороший;
- 4) Нейтральный («средний»);
- 5) Скорее нейтральный, чем плохой;
- 6) Скорее плохой, чем средний;
- 7) Плохой («низкий уровень»).

Чарлз Осгуд, який вперше запропонував таку процедуру експерименту, намагався отримати від випробовуваних оцінку слів-понять з найбільш різних понятійних класів (наприклад рос.: пламя, мать, ураган, радость і т. д.). Піддослідним пропонувалося оцінити ці слова з точки зору того, наскільки вони «добрі» чи «злі», «сильні» чи «слабкі», «великі» чи «маленькі» і под. Математична обробка результатів експерименту показала, що за деякими шкалами оцінки в значній мірі збігалися між собою. При цьому виявилось, що шкали, котрі збіглися, можна об'єднати в три групи – так звані «чинники», яким Ч. Осгуд приписав такі назви: оцінка, сила й активність. Кожен з цих чинників включає чотири ознаки, позначені чотирма парами антонімів – прикметників. Бланк для проведення експерименту за методикою семантичного диференціала зазвичай виглядає так (рос.).

Оценочные факторы	+3	+2	+1	-1	-2	-3
Оценка	веселый			грустный		
хороший				плохой		
полный				пустой		
светлый				темный		
Сила	длинный			короткий		
большой				малый		
сильный				слабый		
сложный				простой		
Ориентированная активность	новый			старый		
теплый				холодный		
быстрый				медленный		
активный				пассивный		

Якщо експериментатор просить випробовуваного оцінити, припустимо, поняття «мати» і поняття «батько», то батько може виявитися таким же

гарним, як і мати, але він буде «сильніший» від матері, зате мати – «тепліша». Ці поняття оцінюються за різними чинниками. Зрозуміло, кожен випробовуваний буде «фіксувати» в експерименті свій особистий досвід, але в середньому може бути отримана суспільно закріплена «соціально-психологічна» оцінка явища. Різниця в оцінках і визначає семантичну диференціацію слів. Загальна кількість балів, приписаних якомусь мовному об'єкту, підсумовується і ділиться на кількість випробовуваних. Наприклад: мати = сильний $(-2, -3, -1, -2, -3, -2, -2, -3) = -18:8 = -2,25$; мати = теплий $(+3, +2, +3, +3, +3, +2, +3, -2) = 17 : 8 = +2,13$

Методика семантичного диференціала отримала широке застосування в дослідженнях масової комунікації, а також у рекламній справі щодо вибору «оптимальних» варіантів мовленнєвого позначення рекламованих товарів і послуг, тобто найбільш «гарних», «позитивних» слів з відповідного ряду синонімів.

У лінгвістиці за допомогою методики семантичного диференціала можна виявити нові, раніше не відомі аспекти значення слів. Зокрема, у лінгвістиці розрізняють слова експресивно нейтральні (наприклад: *батько, очі, є, вдарити*) і експресивно забарвлені (*тато, батя, вирла, баньки, жертви, врізати*). Однак експерименти щодо вимірювання семантичного диференціала значень показали, що в певному розумінні експресивно забарвленими є всі слова (не лише *батя*, а й *батько*, не тільки рос. *очи*, а й *глаза*). Вірогідно, це пов'язано з тим, що людина оцінює всі явища, з якими вона стикається, аж ніяк «не індиферентно», тому емоційне забарвлення отримують усі слова, «пропущені» через її свідомість і досвід.

Методика семантичного диференціала застосовується і для дослідження фонетичного значення слів. У дослідженнях із фоносемантики було виявлено, що випробовувані можуть приписувати звукам будь-яке конотативне значення, у тому числі колірні характеристики. Так, звук «а» видається багатьом російськомовним носіям мови як «об'єкт» червоного кольору, «е» – зеленого, «и» – синього і т. д.

Методика семантичного диференціала дозволяє оцінити насамперед конотативне значення, пов'язане з особистісним смислом, соціальними установками, стереотипами й іншими емоційно насиченими й недостатньо усвідомлюваними формами узагальнення. З точки зору психології конотативне значення – генетично більш рання форма значення знака, у якій предметне відношення й емоційне ставлення, особистісний смисл і чуттєвий компонент ще нечітко диференційовані.

Методика доповнення, яку називають ще методикою завершення, полягає в деформації тексту й поданні його респонденту з метою відновлення. Респондент отримує текст, у якому пропущене кожне n-е слово, ці прогалини заповнює реципієнт. Цей метод дозволяє встановити особливості механізму сприйняття тексту, мовної та когнітивної поведінки респондентів.

Досліджувати механізми синтаксичної організації мовлення і можливих варіантів мовних конструкцій дозволяє методика завершення речення, яка полягає в тому, що респонденту пропонують в усній чи письмовій формі закінчити речення.

Методика встановлення граматичної правильності полягає в тому, що респондент виступає експертом, встановлюючи, який із запропонованих варіантів, на думку випробовуваного, правильний, відповідає граматичним нормам. Така методика допомагає встановити, що є правильним, припустимим з точки зору носія мови, а що не враховує чинної норми.

Метод прямого тлумачення слова. Метод прямого тлумачення слова являє собою «текстовий» опис випробовуваним значення слова.

Наприклад, у серії експериментів була зроблена спроба встановити, наскільки в мовній свідомості представлена внутрішня форма слова. Для цього випробовуваних просили дати словесні визначення найпростішим словами. Якщо в цих визначеннях був присутній корінь тлумаченого слова, то передбачалося, що внутрішня форма зберігає свій вплив на процес семантичної інтерпретації слова. Виявилось, що при тлумаченні слова «вечірник» школярі- випробовувані в 96% відповідей використовують слова вечір, вечірній і под., а під час тлумачення слова «щоденник» використовують аналогічні слова (день, щоденний) тільки в 25% випадків. Це свідчить про те, що усвідомлення внутрішньої форми слова не відіграє визначальної ролі в значенні слова «щоденник» і, отже, слово демонструє більшу ідіоматичність.

Метод класифікації. У психолінгвістиці використовуються застосовувані в практичній психології експериментальні методики, пов'язані з побудовою різноманітних класифікацій. Ці експерименти виявляють ступінь сформованості «мовленнєвопізнавальних» процесів. Вони показують, як людина виділяє ознаки предметів, узагальнює їх, об'єднує предмети в тематичні групи, класи.

Піддослідним пропонують класифікувати набір елементів (наприклад, слів). При цьому ні кількість груп, які може утворити випробовуваний, ні кількість слів у кожній групі не обмежується. Результати експерименту систематизуються і відображаються в семантичній «матриці», де враховані всі варіанти поєднання слів. Зрозуміло, що деякі слова поєднуються між собою випробовуваними частіше, ніж інші. Загальна кількість віднесенень різних слів у один клас служить мірою семантичної подібності кожної пари об'єктів.

На підставі цього проводиться процедура так званого «кластер-аналізу», коли об'єкти об'єднуються в послідовні групи. Спочатку об'єднуються слова, які семантично ближчі одне до одного, потім ці пари знову об'єднуються з тими парами, що стоять ближче до них, і т. д. Утворюються ряди кластерів: «засоби для зберігання речей», «засоби транспортування» і т. д. У кінцевому підсумку виходить своєрідне «дерево кластеризації». Чим ближча подібність слів, тим коротші гілки дерева, що з'єднують ці слова.

Опитувальник-методика полягає у відповідях на поставлені питання. Може передбачати вибір із запропонованих варіантів або надання власної відповіді. Форма подання і фіксації може бути як усною, так і письмовою. Можливе й застосування комп'ютерних технологій.

Методика непрямого дослідження семантики полягає в тому, що респондент повинен висловитися щодо правильності / неправильності певних тверджень, у результаті отримуємо можливість встановити семантичну відстань між об'єктами. Респонденту пропонують речення і фіксують час, за який той дає відповідь. Семантична відстань між об'єктами в цьому експерименті вимірюється часом, витраченим на відповідь, і залежить від рівня семантичної організації досліджуваних об'єктів. Якщо, наприклад, запропонувати два речення: «Канарка – птах» і «Канарка – тварина», то перше вимагає менше часу для встановлення правдивості, адже друге речення передбачає проміжний крок (канарка є птахом, який входить до класу тварин).

Методи обробки. Це різноманітні статистичні методи, метод опису отриманих результатів дослідження.

Особливе місце в психолінгвістиці займають **інтерпретаційні методи** (зокрема, у зв'язку з недостатньою поки що розробленістю методів експериментального дослідження).

Науковий факт, взятий сам по собі, не включений у певну систему знань (наукову гіпотезу, теорію), мало що значить. Наприклад, якщо ми встановили, що фраза «Кіт ловить мишу» складається з послідовності фонем / k // i // t // l // o // v // y // t ' // m // y // sh // u //, то це не означає, що й сприйняття (розпізнавання) цієї фрази (як і всіх інших) у слухача відбувається пофонемно. Насправді воно будується принципово інакше: у сприйманому звуковому потоці виділяються великі відрізки мовлення (слова і цілі словосполучення), у процес сприйняття залучаються всі мовні операції – синтаксичні, лексичні, морфологічні, морфолого-синтаксичні, фонематичні і фонетичні), різноманітні прагматичні чинники (знання, установка до мовленнєвого сприйняття та ін.), а також евристичні операції (передбачення можливих фрагментів фрази чи всього мовленнєвого висловлювання в цілому).

Необхідно ще раз звернути увагу на основний принцип наукового дослідження: щоб правильно інтерпретувати і зрозуміти ті чи інші факти, їх потрібно розглядати в системі наукових уявлень. Вибір тієї чи іншої концептуальної системи наукових поглядів у психолінгвістиці ще й дотепер нерідко є особистісним вибором дослідника.

Література

1. Баскакова И. Л., Глухов В. П. Практикум по психолінгвістике. URL: http://gendocs.ru/v33510/баскакова_и.л.,_глухов_в.п._практикум_по_психолінгвістике?page=

2. Горелов И.Н. , Седов К. Ф. Основы психолінгвістики : учеб. пособие. 3 изд., перераб. и доп. М. : Лабиринт, 2001. 303 с.

Питання для самоперевірки

1. Подивіться відео про методи психолінгвістики (<https://www.youtube.com/watch?v=whBfTsBh76U>). Назвіть методи, що: (а) збігаються з тими, які названі в лекції; б) нові методи. У чому переваги і недоліки названих у відео методів психолінгвістики?

2. Назвіть основні гіпотези про зв'язок мови і мислення (на матеріалі лекції і відео).

3. Яку фазу породження мовлення відображає оповідання А.П. Чехова «Кінська прізвище» («Лошадиная фамилия») [мовленнєво-мисленнєва діяльність Івана Євсеїча]?

У отставного генерал-майора Булдеева разболелись зубы. Он полоскал рот водкой, коньяком, прикладывал к больному зубу табачную копоть, опий, скипидар, керосин, мазал щеку йодом, в ушах у него была вата, смоченная в спирту, но всё это или не помогало, или вызывало тошноту. Приезжал доктор. Он поковырял в зубе, прописал хину, но и это не помогло. На предложение вырвать больной зуб генерал ответил отказом. Все домашние – жена, дети, прислуга, даже поваренок Петька предлагали каждый свое средство.

Между прочим и приказчик Булдеева Иван Евсеич пришел к нему и посоветовал полечиться заговором.– Тут, в нашем уезде, ваше превосходительство, – сказал он, – лет десять назад служил акцизный Яков Васильич. Заговаривал зубы – первый сорт. Бывало, отвернется к окошку, пошепчет, поплюет – и как рукой! Сила ему такая дадена...– Где же он теперь?– А после того, как его из акцизных уволили, в Саратове у тещи живет. Теперь только зубами и кормится. Ежели у которого человека заболит зуб, то и идут к нему, помогает... Тамошних, саратовских на дому у себя пользует, а ежели которые из других городов, то по телеграфу. Пошлите ему, ваше превосходительство, депешу, что так, мол, вот и так... у раба божьего Алексия зубы болят, прошу выпользовать. А деньги за лечение почтой пошлете.– Ерунда! Шарлатанство!– А вы попытайте, ваше превосходительство. До водки очень охотник, живет не с женой, а с немкой, ругатель, но, можно сказать, чудодейственный господин!

– Пошли, Алеша! – взмолилась генеральша. – Ты вот не веришь в заговоры, а я на себе испытала. Хотя ты и не веришь, но отчего не послать? Руки ведь не отвалятся от этого.– Ну, ладно, – согласился Булдеев. – Тут не только что к акцизному, но и к чёрту депешу пошлешь... Ох! Мочи нет! Ну, где твой акцизный живет? Как к нему писать?

Генерал сел за стол и взял перо в руки.— Его в Саратове каждая собака знает, — сказал приказчик. — Извольте писать, ваше превосходительство, в город Саратов, стало быть... Его благородию господину Якову Васильичу... Васильичу...— Ну?— Васильичу... Якову Васильичу... а по фамилии... А фамилию вот и забыл!.. Васильичу... Чёрт... Как же его фамилия? Давеча, как сюда шел, помнил... Позвольте-с...

Иван Евсеич поднял глаза к потолку и зашевелил губами. Булдеев и генеральша ожидали нетерпеливо.— Ну, что же? Скорей думай!— Сейчас... Васильичу... Якову Васильичу... Забыл! Такая еще простая фамилия... словно как бы лошадиная... Кобылин? Нет, не Кобылин. Постойте... Жеребцов нешто? Нет, и не Жеребцов. Помню, фамилия лошадиная, а какая — из головы вышибло...— Жеребятников?— Никак нет. Постойте... Кобылицын... Кобылятников... Кобелев...— Это уж собачья, а не лошадиная. Жеребчиков?— Нет, и не Жеребчиков... Лошадинин... Лошаков... Жеребкин... Всё не то!— Ну, так как же я буду ему писать? Ты подумай!— Сейчас. Лошадкин... Кобылкин... Коренной...— Коренников? — спросила генеральша.— Никак нет. Пристяжкин... Нет, не то! Забыл!— Так зачем же, чёрт тебя возьми, с советами лезешь, ежели забыл? — рассердился генерал. — Ступай отсюда вон!

Иван Евсеич медленно вышел, а генерал схватил себя за щеку и заходил по комнатам.— Ой, батюшки! — вопил он. — Ой, матушки! Ох, света белого не вижу!Приказчик вышел в сад и, подняв к небу глаза, стал припоминать фамилию акцизного:— Жеребчиков... Жеребковский... Жеребенко... Нет, не то! Лошадинский... Лошадевич... Жеребкович... Кобылянский... Немного погодя его позвали к господам.— Вспомнил? — спросил генерал.— Никак нет, ваше превосходительство.— Может быть, Конявский? Лошадников? Нет?

И в доме, все наперерыв, стали изобретать фамилии. Перебрали все возрасты, полы и породы лошадей, вспомнили гриву, копыта, сбрую... В доме, в саду, в людской и кухне люди ходили из угла в угол и, почесывая лбы, искали фамилию...

Приказчика то и дело требовали в дом.— Табунов? — спрашивали у него. — Копытин? Жеребовский?— Никак нет, — отвечал Иван Евсеич и, подняв вверх глаза, продолжал думать вслух. — Коненко... Конченко... Жеребеев... Кобылеев...— Папа! — кричали из детской. — Тройкин! Уздечкин!

Взбудоражилась вся усадьба. Нетерпеливый, замученный генерал пообещал дать пять рублей тому, кто вспомнит настоящую фамилию, и за Иваном Евсеичем стали ходить целыми толпами...— Гнедов! — говорили ему. — Рысистый! Лошадицкий!

Но наступил вечер, а фамилия всё еще не была найдена. Так и спать легли, не послав телеграммы.

Генерал не спал всю ночь, ходил из угла в угол и стонал... В третьем часу утра он вышел из дому и постучался в окно к приказчику.— Не Меринов ли? — спросил он плачущим голосом.— Нет, не Меринов, ваше превосходительство, — ответил Иван Евсеич и виновато вздохнул.— Да может быть, фамилия не лошадиная, а какая-нибудь другая!— Истинно слово, ваше

превосходительство, лошадиная... Это очень даже отлично помню.— Экий ты какой, братец, беспамятный... Для меня теперь эта фамилия дороже, кажется, всего на свете. Замучился!

Утром генерал опять послал за доктором.— Пускай рвет! — решил он. — Нет больше сил терпеть... Приехал доктор и вырвал больной зуб. Боль утихла тотчас же, и генерал успокоился. Сделав свое дело и получив, что следует, за труд, доктор сел в свою бричку и поехал домой. За воротами в поле он встретил Ивана Евсеича... Приказчик стоял на краю дороги и, глядя сосредоточенно себе под ноги, о чем-то думал. Судя по морщинам, бороздившим его лоб, и по выражению глаз, думы его были напряженны, мучительны...— Буланов... Чересседельников... — бормотал он. — Засупонин... Лошадский..

— Иван Евсеич! — обратился к нему доктор. — Не могу ли я, голубчик, купить у вас четвертей пять овса? Мне продают наши мужички овес, да уж больно плохой... Иван Евсеич тупо поглядел на доктора, как-то дико улыбнулся и, не сказав в ответ ни одного слова, всплеснув руками, побежал к усадьбе с такой быстротой, точно за ним гналась бешеная собака.— Надумал, ваше превосходительство! — закричал он радостно, не своим голосом, влетая в кабинет к генералу. — Надумал, дай бог здоровья доктору! **Овсов!** Овсов фамилия акцизного! Овсов, ваше превосходительство! Посылайте депешу Овсову!— На-кося! — сказал генерал с презрением и поднес к лицу его два кукиша. — Не нужно мне теперь твоей лошадиной фамилии! На-кося!

Тема №12

ТЕОРИЯ ПРОТОТИПІВ. КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА

План

1. Теорія прототипів Е. Рош та Дж. Лакоффа.
2. Когнітивізм. Когнітивна лінгвістика в системі наук.
3. Категоризація та концептуалізація дійсності. Концепт як основне поняття когнітології. Концепт – поняття – значення.
4. Структури представлення (репрезентації) концепту у свідомості: схема, фрейм, сценарій (скрипт), мисленнєвий образ, картина.
5. Методи когнітивних досліджень.

1.

Класична теорія категоризації представлена іменами Платона з його принципами класифікації об'єктів на основі їхніх спільних властивостей та Арістотеля, який розробив учення про категорії, основним принципом побудови якої була рівноправність усіх її членів. Вважається, що саме Арістотель увів поняття категорії як гомогенного утворення з чіткими, визначеними межами через лінгвістичний аспект. За основу категоризації приймаються об'єктивовані в суспільній практиці таксономічні

(класифіковані й систематизовані) знання, а встановлені всередині таксономії властивості, ознаки та стани речей приймають за необхідні і достатні умови, котрі необхідно задовольняти, щоб гарантувати правильне позначення, будь-який мовний вираз, що позначає цю річ, перш за все ім'я.

Тим часом у реальному вживанні мови можна не відзначити і численні випадки дифузних понять. Про їхній розмитий зміст можна судити хоча б з актуального слововживання в повсякденному мовленнєвому спілкуванні. *Візьмемо, наприклад, таку розмову на ринку між покупницею і продавчиною. Обговорюючи прогноз погоди на найближчий тиждень, жінки нарікають на досить прохолодну погоду в липні, і навіть прогноз спекотного серпня їх не втішає: серпень же не літо, підсумовують вони.* З точки зору умовно-істиннісної семантики (позиції Арістотеля) таке судження звичайно ж хибне, бо в календарному обчисленні серпень відноситься до літнього періоду. Але визначальним у актуальному слововживанні є, вірогідно, не відповідність науковій істині, а загальноприйняті уявлення про те, що літо – найтепліша пора року і що найбільш, так би мовити, літнім (і, отже, теплим) місяцем року є липень. Літо визначається, таким чином, за найбільш типовим для цієї пори року місяцем, а в ряду *червень – липень – серпень* таким місяцем визнається липень як такий, що найкраще характеризує притаманні саме літу властивості. Отож «аномальним» виявляється в результаті не «дивне» судження, а невідповідність погодних умов нормативним показникам; і, незважаючи на тавтологію, можна, отже, разом з жінками на ринку розмірковувати, чи буде наступного літа по-літньому літня погода.

«Немає нічого більш базового для нашого мислення, сприйняття, дій і мовлення, – пише Джордж Лакофф, – ніж категоризація. Щоразу, коли ми розглядаємо щось як рід речей, наприклад дерево, ми здійснюємо категоризацію. Щоразу, коли ми розмірковуємо про роди речей – стільці, народи, хвороби, емоції, про будь-який рід взагалі – ми звертаємося по допомогу до категорій. Щоразу, коли ми здійснюємо будь-який вид цілеспрямованих дій, найбільш звичайних, таких, як, наприклад, писати що-небудь ручкою, забивати цвях молотком або прасувати одяг, ми використовуємо категорії. Конкретна дія, яку ми виконуємо в цьому випадку, є видом рухової активності (наприклад, написання листів, забивання цвяха молотком, прасування), тобто входить у особливу категорію рухової активності. Вони ніколи не відбуваються однаково, проте, незважаючи на різницю в конкретних рухах, усі вони представляють дії певного роду, і ми знаємо, як виконувати такі дії. І щоразу, коли ми вимовляємо чи усвідомлюємо якесь висловлювання будь-якої розумної довжини, ми використовуємо десятки, якщо не сотні категорій: категорії звуків мовлення, слів, словосполучень і речень, так само як і понятійні категорії» [5, с. 20].

Вийти за межі звичного розуміння категоризації дозволяє багато в чому теорія прототипів (базових категорій).

Вона ґрунтується на положенні про структурованість картини світу. Пізнання й осмислення дійсності здійснюються свідомістю, що встановлює

загальні риси конкретних чи абстрактних предметів і явищ, виявлених у концептуальних утвореннях і сформованих у минулому й новому досвіді. Тобто весь процес здійснюється з виділенням категоріальних ознак досліджуваних об'єктів, найбільш характерні з яких називаються прототипами. Прототип – кращий представник («найкращий приклад») когнітивної чи мовної категорії; абстрактний образ явища, предмета чи особи, асоціативно пов'язаної з відповідною категорією. Схематично категорія складається з ядра – найбільш типового поняття – і менш типових, периферійних елементів. *Наприклад, у межах категорії «український поет» прототипом є фігура Тараса Шевченка, проміжну позицію займають Максим Рильський, Микола Зеров, на периферії ж представлені Пантелеймон Куліш, Юрій Андрухович та ін. У межах категорії «фрукт» типовим є «яблуко», а в категорії «овочі» – «картопля».*

Американська дослідниця Елеонора Рош показала неадекватність традиційних (що сходять ще до Арістотеля) уявлень про категорії як множини з чіткими межами, до яких якийсь об'єкт може або належати, або не належати, причому всі члени певної категорії мають однаковий статус. Експерименти показують, що насправді межі категорій розмиті, а самі категорії мають внутрішню структуру: деякі їхні елементи представляють категорію краще, ніж інші, тобто є прототиповими її членами. Наприклад, прототиповий птах для англomовної картини світу – зор'янка (вільшанка, малинівка), а для україномовної – горобець, тоді як пінгвін чи страус перебувають на периферії категорії.

У пошуках прототипу Е. Рош та ін. виділяють три рівні категоризації – вищий, базисний і підпорядкований.

Вищий рівень	Тварина	Фрукт	Птах
Базисний рівень	Собака	Яблуко	Горобець
Підпорядкований рівень	Боксер	Аніс	Польовий горобець

Як видно з таблиці, тварина, фрукт і птах належать до вищого рівня, собака, яблуко і горобець – до базисного рівня, боксер, аніс і польовий горобець – до підпорядкованого. У побудованій таким чином піраміді понять підведення під категорію відбувається шляхом наростання абстракції. На вершині піраміди поняття гранично узагальнюється, а замість первинно відчуваної сукупності ми отримуємо якщо не голу схему, то якесь абстрактне поняття. Імовірно, тому за базисну ланку категоризації обирають проміжний рівень, на якому виучувана категорія існує ще й як наочна схема з психічним корелятом у вигляді уявлення.

Розглянемо приклад мовної категорії «транспортний засіб». У неї люди будуть включати такі засоби пересування, як *велосипед, метро, автомобіль, трамвай, тролейбус, потяг, літак*. Виходячи з моделі частоти ознак прототипом повинен стати той член категорії, який більшою мірою

відповідає «моді» або сполученням ознак, що часто зустрічаються. Як окремі виступають ознаки пересування по поверхні Землі, перевезення пасажирів, експлуатація транспортного засобу в будь-який час року і за будь-яких погодних умов, заправка паливом. З перерахованих видів транспорту тільки один вид – автомобіль – має всі часто повторювані ознаки. Таким чином, він набуває статусу прототипу в категорії «транспортний засіб». Саме значеннями базового рівня («автомобіль») володіють, на думку Дж. Лакоффа, всі, хто говорить цією мовою.

У розширеній версії теорії прототипів замість пошуків найкращого зразка, прототип визначається на основі «родинної подібності», яка обумовлює прототиповий ефект. Пошук такого прототипу демонструє Дж. Лакофф на прикладі моделі «мати» [5, с. 116-117]. З власне когнітивної точки зору, прототип – це ментальна репрезентація, або когнітивний орієнтир категорії: будь-який образ, схема, стереотип, гештальт ... Неважко помітити, що в цьому випадку вказуються різні типи концептів, тому з когнітивної точки зору прототип – це концепт, що лежить в основі формування категорії і визначає її зміст. А для того, щоб описати цей прототиповий концепт, на думку Дж. Лакоффа, можна використовувати когнітивні моделі чотирьох типів.

Перший тип – пропозиційні моделі – це така когнітивна модель, що будується на базі пропозиції, тобто це складний конструкт, утворений базовим предикатом і його аргументами, але в цій моделі не використовуються механізми уяви чи ментальна образність.

Другий тип – схематичні моделі-образи – це специфічні схематичні уявлення образів, найбільш відомими з яких є образні схеми типу: вмістилище; джерело – шлях – мета; верх низ; центр – периферія і т. д.

Третій тип – метафоричні моделі – це моделі переходу від пропозиційних або образно-схематичних моделей однієї сфери до відповідної структури іншої сфери. Метафоричний перенос передбачає наявність сфери-джерела і сфери-мішені. Містить ментальну образність.

Четвертий тип – метонімічні моделі припускають перенесення в межах однієї концептуальної сфери з одного класу об'єктів (або окремих об'єктів) на інший, асоційований з цим за суміжністю, суміжними. Як і третій тип, містить ментальну образність.

Відзначимо, що викладена методика широко використовується в сучасних дослідженнях з різними цілями: 1) реконструкції категорій; 2) аналізу категорій; 3) категоріального аналізу мовних одиниць.

На думку Дж. Лакоффа та Е. Рош, на базовому рівні знаходиться в систематизованому вигляді більша частина наших знань. Слова використовуються в нейтральних контекстах, наприклад, *На танку сидить собака*, у той час як для інших рівнів потрібний спеціальний контекст: *На танку сидить ссавець* або *На танку сидить жорсткошерстий тер'єр*. Визначеність цього рівня у свідомості тягне за собою, на думку Дж. Лакоффа, визначеність мовного рівня.

Виходить, що прототипи (тобто базові категорії мислення) тісно зливаються (за Дж. Лакоффом і Е. Рош) зі словами, що їх представляють. Процес мислення (категоризацію, тобто встановлення видів і родів мисленнєво споглядуваних сутностей) і мовленнєвий процес (висловлення думок) автори уявляють статично. «Ігнорування процесуальності в теорії прототипів має той самий результат, що і в платонівській схемі: категорії передаються словами, а слова повідомляють щось про категорії, – з тією лише різницею, що категорії визначаються протипно, розмито, а не об'єктивно і точно [1, с. 295]. На відміну від дослідника, що йде за Платоном, реальний інтерпретатор (читач / слухач) при тлумаченні вимовлених слів діє за схемою «мислима ситуація – вербальна дія – смисл», а не «слово – смисл». Зрозуміло, що слова (від яких вимагають зміни значень) не з'являються з нізвідки, вони заздалегідь узгоджені з мисленнєвим планом дії мовця і лише тому можуть бути потім зрозумілі інтерпретатору. Той, хто сприймає слово, сказане заради експерименту (наприклад, у творах гумористів), і бачить його безглуздість, насправді усвідомлює абсурдність дії в цій ситуації, але не слова. Наведемо приклади парадоксальних висловлювань з творів М. Жванецького: *И тогда он взял нож и застрелился*. Застрелитися – ‘Убити себе з вогнепальної зброї’ (словник Д. Ушакова). Ніж – це ‘інструмент для різання, що складається з леза і ручки’ (словник Д. Ушакова), але не вогнепальна зброя. Значення слів, що входять у парадоксальне висловлювання, суперечить фоновим знанням адресата: парадоксальний зміст ‘Нож стреляє’ протиставлений узуальній, тобто загальноприйнятій пропозиції ‘Нож реже’ і ‘Пістолет (карабін, гвинтівка і т. ін.) стріляє’. Ще приклад: *Писателей в Одессе много, потому что ничего не надо сочинять*.

Отже, значення слів – це особистісна дія, яку здійснює мовець, саме він їх призначає, як вважає за потрібне, для досягнення результату свого мовленнєвого акту. *Пам'ятаєте російськомовну телерекламу чаю «Нурі»? Глядачам спочатку показують щасливу сім'ю в замиському будинку, потім дівчинка-підліток помічає хлопчика з іншою, йде, лягає в гамак і сумує. Батько намагається з'ясувати в матері, що трапилося: – Что с ней? – Валера... Мужчина подходит к дочери с двумя кружками чая: «И в моей жизни был Валера. И звали ее – Рита...»*. Яким уявляє мовець результат мовленнєвого акту? Від цього і залежить «яке завгодно» значення (смисл). Слово не може спочатку набути значення, а потім продемонструвати актуальний у свідомості мовця контекст, оскільки невербальні смисли щодо смислу вербальних моделей у свідомості первинні. Асоціації, що виникають у носія мови при ізольованому виголошенні слова, є не що інше, як відтворення в пам'яті якоїсь мінімальної комунікативної ситуації, у якій конкретний мовець вважає можливим вжити цей звуковий комплекс. «У такому разі, пише А.В. Вдовиченко, значення слова, навіть розглянутого ізольовано, стає феноменом дискурсивно синтаксичним, воістину комунікативним, оскільки асоціюється з уживанням в уявлюваній комунікативній практиці, тобто мислиться інтегрованим у комунікативну

ситуацію, перестаючи бути самостійним смислоутворювальним елементом. Значення йому надає комунікативний процес з точкою відліку від невербальної стадії планування дії, а не навпаки ... » [1, с. 301]. Відповідно, щоб розуміти вербальні чинники (слова, висловлювання), необхідно розуміти конкретного комуніканта – причину словесного феномена.

2.

Наше мовлення лінійне: воно розгортається в часі і просторі. Людина в ході комунікації встигає «озвучити» лише незначну частину того, що хотіла сказати. Проте співрозмовник її розуміє. Чому? Що лежить в основі імпліцитної (невербалізованої, прихованої) інформації? Чим пояснюються пресупозиції (передзнання) й імплікатури (вивідне знання)? На це питання намагається відповісти когнітивна лінгвістика.

Вивченням того, як репрезентовані знання про дійсність у нашій свідомості, займається **когнітологія** – наука про знання і пізнання, про сприйняття світу в процесі людської діяльності. Процеси, пов'язані зі знанням та інформацією, називаються когнітивними, їхніми синонімами є слова інтелектуальний, ментальний, розумовий.

Чим займається когнітивістика?

- дослідженням людського «мисленнєвого механізму»;
- вивченням переробки інформації, котра приходить до людини по різних каналах;
- побудовою мисленнєвих, тобто ментальних (концептуальних) моделей світу;
- проблемами розуміння; механізмами облаштування нашої пам'яті;
- створенням моделей комп'ютерної програми, здатної розуміти і продукувати текст та ін.

Таким чином, когнітологія вирішує 2 групи питань:

- 1) як здійснюється обмін інформацією в комунікативному акті (on-line);
- 2) як у пам'яті зберігається інформація про об'єкти дійсності (off-line).

Інформація, що отримана в ході пізнавальної діяльності людини і стала продуктом її обробки, знаходить своє вираження в мовних формах. Тому на базі когнітивізму (когнітології) виник особливий напрям – **когнітивна лінгвістика** («надглибинна семантика»). Її основна мета – зрозуміти, як здійснюються процеси сприйняття, категоризації, класифікації та осмислення світу, як відбувається накопичення, кодування («згортання») і розкодування («розгортання») знань, які системи забезпечують різні види діяльності з інформацією і як мова забезпечує природний доступ до свідомості і мисленнєвих процесів, адже природна людська мова і мова мислення – це зовсім різні системи

Основним предметом когнітивної лінгвістики є мовне значення, тому що саме воно є сполучною ланкою між мовою й когніцією, тому словосполучення когнітивна семантика і когнітивна лінгвістика нерідко вживаються синонімічно. Відмінність когнітивної лінгвістики від

лінгвістичної семантики (значень морфем, лексем, синтаксем) у тому, що вона працює з семантичними (концептуальними) моделями більш високого рівня узагальнення. Ці моделі, що названі «схемними» (schematic), ототожнюються з моделями організації інформації в нашому мисленні.

Когнітивна лінгвістика стала можливою після оформлення теоретичних постулатів *психолінгвістики*. Саме психолінгвісти обґрунтували існування невербального мислення, існування у свідомості людей концептосфери, що складається з квантів знання – концептів, що постійно змінюється й оновлюється. З'ясувалося, що знаки мови створюються людьми для обміну важливою інформацією, тобто для найбільш загальнопоширених і комунікативно зорієнтованих концептів, що **знаки мови лише пунктир на просторі концептуальних смислів**, що концептосфера набагато об'ємніша і ширша, ніж та її частина, яка позначена мовними засобами. Ці теоретичні досягнення психолінгвістики стали основою для створення методології когнітивної лінгвістики.

Головне положення цієї методології полягає в тому, що через вивчення семантики мовних знаків можна проникати в концептосферу людей, можна з'ясувати, що відіграло важливу роль для того чи іншого народу в різні періоди його історії, а що залишалось поза увагою, у той час як для іншого народу це виявлялося істотним. На основі цього методологічного положення були розроблені методи когнітивної лінгвістики, які тепер вже дозволяють виявляти особливості не лише національного, а й групового мислення і всього розмаїття індивідуально-авторських концептосфер.

Мислення людини невербальне, воно здійснюється за допомогою універсального предметного коду. **Люди мислять концептами**. На думку Дж. Лакоффа, ми живемо в оточенні світу концептів, які впорядковують сприйняттю нами дійсність, способи нашої поведінки у світі та наші контакти з людьми.

3.

За допомогою мови відбувається категоризація і концептуалізація дійсності.

Категоризація – це когнітивне розчленування реальності; структурування світу на окремі категорії; віднесення об'єкта (і слова, що стоїть за ним) до тієї чи іншої групи; це спосіб встановлення ієрархічних відношень (типу: рід / вид, інваріант – варіант, клас – член класу; парадигма – член парадигми та ін.). Наприклад, кішка, собака, кінь – домашні тварини.

Концептуалізація – це процес структурування знань за допомогою концептів. Він нагадує розподіл карток у каталозі. Сукупність усіх концептів у свідомості однієї людини чи всього соціуму утворює концептуальну (наукову) картину світу (концептосферу). Через концептуальну картину світу людина сприймає навколишню реальність.

Концепти – мисленнєві образи, які стоять за мовними знаками. Концепт – квант інформації, це ментальне національно-специфічне утворення, планом змісту якого є вся сукупність знань про даний об'єкт, а планом вираження – сукупність мовних засобів (лексичних, фразеологічних, пареміологічних – прислів'я, приказки, загадки та ін.), що виражають це знання. У мові концепт представлений (репрезентований) не одним словом, а різноманітним набором вербальних знаків. Так, концепт "агресія", на думку О.В. Круть, в українській мові представлений 3493 словами різних частин мови, у російській – 3530, в англійській – 3220 (лупити, дубасити, вбивати, топити; tokill, tobeat, tofight, toshootdown; knife, whip; fiendlike, devastating, hard-fought і багато ін.).

Тобто концепт – це все, що ми знаємо про об'єкт, **його смисл**.

Ряд дослідників ототожнює концепт з поняттям (тим більше, що в лат. мові *conceptus* – це і є поняття). У них дійсно багато спільного, проте в когнітології їх розрізняють: 1) це терміни різних наук: поняття – в логіці та філософії; концепт – у математичній логіці, когнітології, лінгвокультурології та лінгвістиці; 2) поняття – це сукупність вже пізнаних істотних і необхідних ознак об'єкта, а концепт включає в себе і несуттєві ознаки (так, у 60-ті роки ХХ ст. вважалося, що ІНТЕЛІГЕНТ – це той, хто любить вірші; ця ознака не входить у структуру поняття, але входить у структуру концепту); «Поняття – те, про що люди домовляються, їх люди конструюють ...Концепти ж існують самі по собі, їх люди реконструюють з тим або іншим рівнем (не)впевненості на основі спостережень щодо вживання тих чи інших мовних одиниць, зазвичай – лексем, які називають реалізаціями концептів у різних інтелектуальних культурах» [Дем'янюк 2005: Додати 168]; 3) концепт – це не будь-які поняття, а лише найбільш складні, важливі, без яких важко уявити собі цю культуру (наприклад, головним концептом росіян вважають авось, а в німців – порядок); не будь-яке ім'я-позначувач є концептом, а лише те ім'я, що становить цінність для цієї культури; тому для позначення концепту використовується велика кількість мовних одиниць; концепти є темою для прислів'їв і приказок, поетичних і прозових текстів; 4) концепт, на відміну від поняття як категорії формальної логіки, включає в себе емоційні, експресивні, оцінні конотації, соціокультурні асоціації; це предмет симпатій і антипатій, зіткнення різних думок. Отже, концепт – це поняття, занурене в культуру. Поняття може бути частиною концепту.

Термін «концепт» часто протиставляють ЛЗС (лексичному значенню слова). Слово одним зі своїх значень відображає лише частину концепту, оскільки в ЛЗС названа лише найважливіша, істотна ознака цього явища (у Словнику рос.м. С.І. Ожегова «відмінник» – 1) учень, який отримав 5 з основних предметів; 2) робітник, котрий відмінно виконує свої обов'язки). Тому вважається, що доступ до концепту як глибинної структури свідомості можливий не через окреме слово, а через висловлювання, дискурс. Про ЛЗС можна дізнатися в тлумачному словнику, про поняття – в енциклопедичних словниках, про концепт – у словниках символів, міфів і т. д.

У концепту складна структура: 1) вихідна форма (етимологія), 2) історія, стиснута до основних ознак змісту; 3) сучасні інтерпретації; 4) оцінки; 5) конотації. Таким чином, концепт має «шарувату» будову, і різні прошарки є результатом культурного життя різних епох.

Сукупність концептів утворює **концептосферу** як певний цілісний і структурований простір, тобто систему знань і думок людини про світ, що відображають її пізнавальний досвід на домовному і мовному рівні.

4.

Типологія концептів як ментальних утворень може проводитися за рівнем конкретності-абстрактності, за вираженістю-невираженістю в мові (вербальні й невербальні), за рівнем стійкості (стійкі й нестійкі), за частотою актуалізації (актуальні й неактуальні), за структурою (однорівневі, багаторівневі, сегментні); за способом мовного вираження концепти можуть бути представлені лексемами, фразеологізмами, вільними словосполученнями, синтаксичними конструкціями і навіть текстами і сукупностями текстів; за стилістичною належністю можуть бути науковими, художніми, побутовими та ін. Залежно від кількості носіїв концепти можуть бути загальнолюдськими (духовні сутності або духовні концепти), загальнонаціональними (константи культури), груповими й індивідуальними. Деякі загальнолюдські та загальнонаціональні концепти набувають статусу цінностей (сім'я, любов, щастя, життя, материнство).

Зміст концепту – це його представленість у нашій свідомості у вигляді образу, поняття, схеми дій (наприклад, покупка сукні, змагання), фрейму, сценарію, гештальта, картини тощо. Таким чином, на думку С.А. Жаботинської (українського професора-когнітолога), термін «концепт» є гіперонімом (родове поняття) для низки вищеназваних сутностей.

Фрейм – це така когнітивна структура у феноменологічному полі людини, яка заснована на імовірнісному знанні про типові ситуації і пов'язані з цим знанням очікування з приводу властивостей і відносин реальних чи гіпотетичних об'єктів. Це структура даних, яка служить для репрезентації стереотипних ситуацій і котра організована за семним принципом навколо певного концепту. Поняття фреймів було введено в науку про мову М. Мінським для опису "типового". У зв'язку з цим фрейми зображуються у вигляді мережі властивостей, ознак (слотів). Неконкретизовані фрейми трактуються як фрейми-зразки або прототипи; якщо вказані конкретні значення слотів, то це – фрейми-екземпляри.

Це межі співвіднесення, система координат, у якій ситуація має розглядатися. Фрейм задається ТОПКОЮ. Коли людина стикається з новою ситуацією, вона намагається порівняти її з уже наявною системою фреймів, «роблячи запит» у своєму «сховищі знань» щодо відповідного фрейма. Виявивши відповідний ситуації фрейм, вона активує його, виявляючи смисл події чи фрагмента тексту. Якщо ситуація збігається з системою координат інтерпретатора, то людина не звертає увагу на ситуацію (сприймає її як

належну), якщо ж не збігається – вона відчуває збентеження, подив і намагається ідентифікувати її зі звичними когніціями. Ніщо не може бути сказане, почуте, прочитане, не зазнавши ментальної обробки. Вимовляючи будь-яке слово, навіть вигук, ми запускаємо фантазію слухача, який намагається осмислити почуте, тобто співвіднести те, що він почув, з наявною в нього системою інтерпретаційних фреймів.

За своєю структурою фрейм складається з вершини (теми), тобто макропропозиції, і слотів (або терміналів), що заповнюються пропозиціями. Слот-термінал – це ланка, за якою закріплена певна сема (частина смислу концепту). Кожен слот базується на максимумі граматичних категорій, у яких може актуалізуватися сема. Ця когнітивна структура організована навколо якогось концепту, але на відміну від тривіального набору асоціацій такі одиниці містять лише найбільш істотну, типову й потенційно можливу інформацію, котра асоційована з цим концептом. Фрейми здатні визначати й описувати те, що є найбільш «характерним» чи «типовим» у цьому соціумі або суспільстві з його етно- та соціокультурними особливостями. Скажімо, фрейм «сім'я» по-різному організований у свідомості жителів південнокорейського села, німецького міста, дагестанського аулу чи індуського села: різними виявляються і слоти, і їхня кількість, і наповнення (явно відрізняються ролі і статуси членів сім'ї, їхні права та обов'язки, ставлення до родичів по чоловічій і жіночій лінії, включеність третього – четвертого покоління). Такі когнітивні моделі – це базис для інтерпретації дискурсу.

Фреймом також називають набір одиниць, що визначають наше сприйняття предметів (стілців, журналів, бананів) та інших об'єктів дійсності. Наприклад, фрейм «кімната» включає слоти стіни, стеля, підлога, вікно і двері, тривимірність замкнутого простору кімнати, точку зору щодо цього об'єкта (зовні чи всередині, де).

Сценарій або, інакше, сценарний фрейм, містить стандартну послідовність подій, зумовлену якоюсь ситуацією [Schank, Abelson]. Сценарії організовують поведінку людини та її інтерпретацію. Сценарії нерідко описують послідовності сцен, подій чи дій, наприклад світські, релігійні та військові церемонії. Поняття сценарій (скрипт) часто ототожнюють з поняттям фрейму. Але деякі дослідники розмежовують ці поняття, розводячи їх за загальною і конкретною ознакою. Так, на відміну від фрейма, який є структурою декларативного подання знань про типізовану ситуацію, сценарій являє собою «концептуальну структуру для процедурної репрезентації знань про стереотипні ситуації або стереотипну поведінку». Сценарій розглядається як різновид структури свідомості, який виробляється в результаті інтерпретації тексту. Сценарій можна подати у вигляді мережі, вершинам якої відповідають деякі ситуації, а дугам – зв'язки між ними. Таким чином, сценарій демонструє розвиток фрейма в часі.

На думку Д. Лакоффа, у підґрунті сценарію лежить структурна схема шляху: джерело – шлях – мета, де джерелом (source) є початковий стан,

метою – кінцевий стан, а події між ними розглядаються як точки на шляху. Сценарій структурується за типом фабули зі слотів свого загального і цього фрейма в залежності від розкритих реципієнтом / читачем топік. Фабула – це події, випадки, дії, стани в їх причинно-хронологічній послідовності.

Структура зберігання інформації, вірогідно, задається частиномовною організацією мови. Частиномовність закономірно представлена категоріями предметності, озноковості та процесуальності. Для сценарію, таким чином, характерний опис певної послідовності подій, зумовленої ситуацією (ситуаціями); у широкому сенсі слова вони містять чергування сцен, подій чи дій, що мають повністю або частково ритуалізовану природу, наприклад, світські, релігійні та військові церемонії. Поведінка людини в такому розумінні залежить від її звички до того чи іншого сценарію і його інтерпретації. Із загальної комунікативно-прагматичної точки зору сценарій моделюється відповідно до конвенціональних (загальноприйнятих) установок. Таким чином, сценарій може бути використаний або поведінково, або когнітивно: у першому випадку людина реально програє його, будуючи свою поведінку згідно із конкретним сценарієм; у другому – мисленнєво, наприклад, інтерпретуючи текст.

За кожним типом стереотипної ситуації закріплений власний набір мовних жанрів («фрейми взаємодії»), які усвідомлюються особистістю зазвичай у разі комунікативних невдач, наприклад, під час спілкування з аудиторією, що належить до іншої культури. Так, фрейм «частування» різниться в російській (українській) та англійській мовних культурах. Наприклад, англієць обов'язково задасть гостю питання про його смакові переваги: чай з цукром або без нього, з молоком чи без і т.д., отримуючи у відповідь відповідну інформацію. Росіяни й українці зазвичай такі питання не ставлять, чим порушують звичний для англійця ритуал.

Як фрейм, так і сценарій необхідно трактувати в термінах пам'яті. Р. Шенк виділяє чотири рівні пам'яті: на першому зберігаються образи цілком конкретних подій (Event Memory): конкретне відвідування зубного лікаря; на другому – узагальнені образи, що увібрали в себе всі конкретні події одного типу: всі відвідування зубного лікаря; на третьому рівні зберігається інформація про ситуацію в цілому, факти типу «У кабінеті зубного лікаря є спеціальне крісло» або «Лікар носить білий халат»; нарешті, вищий, четвертий рівень інтенціональної пам'яті містить більше абстрактну інформацію про те, як треба вирішувати свої проблеми, використовуючи соціальний інститут допомоги.

Але де, «на якій полиці» накопичуються сценарії?

У «готовому вигляді» сценарії в пам'яті взагалі-то не зберігаються. Застосування сценарію до аналізу дискурсу – це реконструкція. Ми самі будуємо сценарії залежно від того, коли в цьому виникає необхідність.

На першому рівні пам'яті у нас зберігаються складні епізоди і тривалі неінтерпретовані послідовності подій.

Більш важлива для реконструкції сценаріїв енциклопедична інформація знаходиться на другому рівні у вигляді норм, правил і фреймів.

Соціально-культурна інформація, яку ми всі отримуємо протягом досить тривалого часу життя в суспільстві, у вигляді макросценаріїв зберігається на третьому рівні пам'яті і допомагає відповісти на питання Як ми робимо те, що нам потрібно?

Ще більш абстрактні відомості про те, чому ми взагалі робимо це, належать четвертому рівню.

Лише щодо першого рівня можна говорити, вживаючи слово пам'ятати в його «власному» сенсі, – інші рівні містять започатковані на попередньому досвіді антиципації та експектації різного рівня узагальння.

Модель пам'яті, розроблена Р. Шенком для штучного інтелекту (котра позначена певним машинним механіцизмом), уточнювалася в подальших когнітивних дослідженнях. Е. Тулвін аналізує пам'ять за допомогою дихотомій (протиставлень):

- епізодична vs. семантична пам'ять: епізодична пам'ять автобіографічна, через те що вона започаткована на особистому досвіді людини і містить інформацію про події, учасником або свідком яких була вона сама; семантична пам'ять швидше універсальна – адже це мовні та енциклопедичні знання, позбавлені унікальних просторово-часових координат своїх «витоків», на відміну від епізодичної пам'яті, де у кожного спогаду є свій час і місце походження;

- декларативна vs. процедурна пам'ять – цією опозицією епізодична і семантична пам'ять під рубрикою «декларативна» (знаю, що) протиставляється «процедуральній» (знаю, як), що важливо і для реального мовленнєвого творення, і для його моделювання;

- експліцитна vs. імпліцитна пам'ять: імпліцитна пам'ять функціонує тоді, коли успішне виконання якогось завдання не супроводжується усвідомленим згадуванням частини попереднього досвіду, а експліцитна пам'ять вимагає цього.

Очевидно, що ці дихотомії й опозиції (як завжди) не повинні сприйматися абсолютно. Одні й ті ж когнітивні схеми можуть мати одночасно декларативний і процедурний характер, семантична пам'ять дуже часто взаємодіє з епізодичною і т. д. Отже, різні концепти здатні передавати концептуальну інформацію різного типу – від елементарних до найскладніших концептуальних структур найвищого рівня абстракції.

Це дозволяє будь-який текст з пропущеними ланками усвідомлювати як зв'язний і цілісний (усе, що пропущено, знаходиться у свідомості людини у вигляді певної структури репрезентації знань, моделі, котра дозволяє заповнити прогалину).

Разговор влюбленных

– Дорогая, если бы я внезапно разорился, ты бы продолжала меня любить?

– Конечно, но мне бы тебя очень не хватало.

Репортер принес редактору репортаж о дорожном происшествии. Тот ему:

– Слишком длинно. Сократить.

Через полчаса репортер приносит текст:

– Мистер Смит вел машину со скоростью сто миль в час по скользкому шоссе. Похороны завтра, в 15.00.

Невідповідність поверхневої структури тексту (висловлювання) концептуальній картині світу відображено в багатьох анекдотичних ситуаціях (їх часто описував М. Задорнов).

Корова лезет на дерево. Ворона ей:– Корова, ты чего это на дерево лезешь?– Яблок хочу поесть.– Так это же елка!– А у меня с собой...

Идет лысый по пустыне, вдруг из-за угла его кто-то хватает за волосы – и об асфальт.

Гештальти – це інтегровані і єдині концептуальні структури з широким значенням, що не утворюються шляхом простого складання інформації про їхні складники. Це результат нерозчленованого сприйняття ситуації, вищий рівень абстракції. Гештальтом є образ, який закріплюється словом і характеризується цілісністю. Він об'єднує в собі чуттєве й раціональне, а також відображає динаміку і статику певного об'єкта чи явища. Гештальти утворюють семантичний зміст так званої абстрактної лексики. Головною умовою, необхідною для того, щоб сформувати і завершити гештальт, є здатність людини до абстрактного образного сприйняття та усвідомлення себе і своєї домінантної потреби на цей момент. Можна сказати, що відтворення гештальт-образу у свідомості людини, а потім і в її мові та мовленні є операцією щодо моделювання фреймів, сценаріїв чи різних комбінацій цих рівнів пізнання з подальшим абстрагуванням вищого порядку.

Наведемо приклад гештальт-аналізу концепту «страх»:

Перш за все, страх у російській мові персоніфікується. Він *живёт, существует, коренится*, як рослина, переміщається в просторі – *входит, проходит, остается*, – тобто виступає як жива істота. Часто ця істота виявляється прихованою, супроводжує людину – вона може *затаиться, скрывается, сопровождать*, а іноді постає і як злий дух – *вселяется* в людину. Страх – це **володар**, який *царит, заставляет, руководит* і *движет* людьми. Влада страху над людьми не лише позначається, але і використовується – в абсолютній більшості випадків проти людини, і тоді страх стає **мучителем**, який *подавляет, сковывает, ослабляет, мучает*. Він виступає в якості супротивника або навіть ворога: може *возобладать, пронзить*, йому *бросают вызов*, з ним *борются*. Вельми рідко, але страх все ж буває й помічником.

Страх буває і неживим об'єктом протистояння, з'являючись як перешкода, яку можна *преодолеть*. Страх буває і об'єктом: його можна *внушить, нагнать*, тобто використовувати як знаряддя в чийхось руках. Іноді це хвороба, *уязвляющая* людину.

У російській мові активно позначається різноманітне походження страху. Підкреслюється емоційна чи чуттєва природа: страх можна *переживать, испытывать*. Показовим прикладом є і сполучення *чувство страха*. Часто підкреслюється раптовість цієї емоції: вона *возникает, исчезает*. Разом з тим страх як результат життєвого **досвіду** більш тривалий: такий страх *вырабатывается*. Страх буває як *реальным, нешуточным, подлинным*, так і *мистическим, суеверным*. Акцент на тому, що страх відчують не тільки люди, але й тварини, підкреслює силу цієї емоції: *дикий, животный, заячий* страх. Як і багато інших емоцій, він має всеосяжний характер: *охватывает*, буває *тотальным*, людина (человек) може бути *полон им*. Тоді страх перетворюється в **стан**, у якому *пребывают*, в *атмосфере* навколо людини.

Концепти, збережені в мисленні, не є ізольованими, атомарними одиницями. Вони можуть бути зрозумілі лише в контексті структур фонових знань. Найбільш загальним терміном для таких структур є **домен** (Т. Клаузнер, У. Крофт). У широкому сенсі це будь-який концепт чи сфера досвіду, у тому числі та, що задається в просторі дискурсу.

Тому поняття «домен» може бути застосоване і до широкого асоціативного поля (наприклад, уся різнопланова інформація, пов'язана з поняттям *тварина*), і до класичної понятійної категорії, що є частиною асоціативного поля (*тварина* як сегмент лише предметних понять, об'єднаних гіперо-гіпонімічними зв'язками: *тварина – гризун – миша*), і до попереднього дискурсивного фрагмента, який постає як понятійний «фон» для подальшого фрагмента і пов'язаного з ним у режимі on-line (простір поточного дискурсу). Загалом домен можна визначити як широкий концепт, на тлі якого ідентифікується інший концепт, більш вузький інформаційно.

Наведемо фрагмент статті Мирослави Ярич «Домени профілювання концепту LANGUAGE / МОБА» (<http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/7820/1/22.pdf>):

Іменники, що згідно з лінгвостатистичними підрахунками асоціюються з іменем концепту «*language*», є головними і найчастіше вживаними доменами в текстовій реалізації концепту. Їх можна поділити на такі домени:

1) країна/місто: England, Sweden, London, Germany, France, Rome, Vietnam; “They got married in Vietnam in the summer of 2007 and planned to move to Germany straight away – not knowing that Germany had just enacted the language law” (The Daily Mail); “English a foreign language in London’s schools” (The Daily Telegraph);

2) мова: English, Latin, French, German, Spanish; “Often considered a dead language, Latin is showing distinct signs of life in Italy as students flock to Rome to learn it and a new Italian magazine publishes a monthly Latin crossword” (The Daily Telegraph); “The figures revealed an increase in the numbers of pupils taking GCSEs in languages such as French, German and Spanish” (The Daily Mail);

3) часовий вимір використання мови: month, minute, day, dawn, morning, year, week, today; “While building the basics of a conlang can take as little as a month or two, a really good language takes at least a few years” (The Daily Mail); “Everyone in Britain should learn 1,000 words of another language and rid the nation of its reputation as ‘lazy linguists’, it was suggested today” (The Daily Telegraph).

4) сфера вживання: legislation, law, politics, culture, art, medicine, history; “European area doctors have been refused a licence to practice medicine in the UK due to inadequate language skills, which shows this is a measure that’s working to protect patients in the UK from doctors from within the European Union who can’t speak English effectively” (The Daily Mail); “The language used in law is changing” (Plain English).

5) батьківщина / суспільство: nation, population, society, motherland; “The nations of the United Kingdom have fought, suffered and triumphed together in three major wars and umpteen smaller ones, and we have a shared history, shared values and a common language” (The Daily Telegraph); Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки 108 “After all, English is the global lingua franca: 375 m people speak it as their first language and one in four of the world’s population speaks it as a foreign language” (The Daily Mail);

6) професія носія мови: politician, president, professor, manager, linguist, doctor, biologist; “However, the recent demand from the film and television industry for realistic-sounding imaginary languages has given linguists with a flair for fictitious tongues the opportunity to turn a hobby into a profession” (The Daily Mail); “Body language was especially important to politicians because of the need to appear both dominant and likeable” (The Daily Telegraph);

7) родина/вікові категорії носіїв мови: baby, children, woman, man, parents, mother, husband, family; “It is just that history hadn’t begun yet, and nobody had developed actual languages for their children to learn and speak” (The Daily Telegraph); “When the baby hears woman speaking its mother’s language, its attention is first kept and then wanes” (The Daily Mail);

8) установа/місце використання мови: office, organization, agency, area, country, place, workplace; “Meanwhile latest figures from the Department for Education and Skills show that one in eight primary school pupils across the country speak English as a second language” (The Daily Telegraph); “Those who speak English as their first language are the minority in inner city areas of the capital” (The Daily Mail);

9) ментальна сфера: thought, understanding, knowledge, mind, intelligence; “More than half of the Navajo Nation’s estimated 300,000 members speak the language, but knowledge of it fades among younger generations” (The Daily Mail); «But many people do not have a clear understanding of the “nuts and bolts” of the language, which makes it difficult for them to use it accurately and confidently» (Plain English).

10) навчання: teaching, training, practice, subject, study, lesson, course; “The residential course comes amid major changes to language teaching, with all primary schools now required to teach a foreign language to pupils between the ages of seven and 11” (The Daily Mail); «If this is not possible, there may be other activities that can “bring the study of languages to life and make them seem more attractive to your pupils”, Mrs McCabe says» (The Daily Telegraph).

11) наука: research, degree, syntax, science, grammar, program; “One of these reasons is that grammar, or more specifically syntax, has for more than half a century held centre-stage in the science of language and in attempts to define what makes language special” (The Daily Mail); “But now new research claims gaming could actually improve their performance at school by boosting their language skills and vocabulary” (The Daily Telegraph).

12) процес/еволюція мови: process, evolution, change; «The modern niceties of grammar can then “inevitably emerge”, as Hurford puts it, in individual languages, through well-documented historical processes of language change» (The Daily Mail); “In the past few years, a number of biologists have published studies suggesting various facts about the evolution of languages” (Plain English).

5.

У сучасному мовознавстві існує немало методів дослідження концептів: концептуальний аналіз семантики слова, у тому числі фреймовий аналіз, метод побудови концептуальних лексичних мереж, прототипний підхід до семантики слова, образні схеми в дослідженні полісемії, ментальні простори й домени, концептуальні метафори як метод аналізу абстрактного через конкретне, метод побудови інферентного виведення, метод аналізу семантики за допомогою qualia-структур, метод концептуальної інтеграції та ін.; порівняльно-історичний аналіз, дефінітивна інтерпретація, компонентний аналіз, стилістична інтерпретація, дистрибутивний аналіз, методика контекстного і текстового аналізу, когнітивна інтерпретація результатів опису семантики мовних засобів, верифікація отриманого когнітивного опису в носіїв мови і т. д. Ці методи взаємодіють між собою, взаємодоповнюють один одного, що і дозволяє досліджувати концепт як об’єкт взаємодії мови, мислення і культури. Якщо описовий, порівняльний та порівняльно-історичний методи застосовуються в лінгвістичних дослідженнях вже протягом тривалого часу і не вимагають докладних пояснень, то концептуальний аналіз є порівняно новим методом дослідження і неоднозначно трактується різними дослідниками.

Концептуальний (семантико-когнітивний) аналіз. Основними прийомами лінгвокогнітивного опису концептів (за Й.А. Стерніним) через аналіз мовних даних є: 1. Визначення ключового слова, що репрезентує цей концепт у мові, базових мовних репрезентацій концепту («імені» заданого концепту); 2. Побудова й аналіз семантики ключового слова, що вербалізує концепт у мові (аналіз словникових тлумачень у словниках різних типів); 3. Аналіз лексичної сполучуваності ключового слова, щоб установити

найважливіші риси відповідного концепту; 4. Вивчення багатозначності слова в процесі її розвитку: аналіз почерговості появи нових значень слова дозволяє встановити риси досліджуваного концепту, що й визначають цей розвиток; 5. Побудова лексико-фразеологічного поля ключового слова: аналіз синонімів і антонімів ключового слова, визначення його гіперонімів та співгіпонімів; 6. Побудова і вивчення дериваційного (словотвірного) поля ключової лексеми; 7. Побудова лексико-граматичного поля ключового слова; 8. Застосування експериментальних методик (цей прийом, безсумнівно, запозичений у психолінгвістів, для яких експериментальні методи є ключовими); 9. Аналіз паремій і афоризмів, у які входить як досліджуване ключове слово, так і оцінки названого ним концепту, навіть якщо самого імені концепту там і немає (цей прийом добре показує народне осмислення того чи іншого явища); 10. Аналіз художніх текстів для виявлення таких ознак, що набули в складі концепту символічного смислу; а також для виявлення індивідуально-авторських концептів у художніх творах, опис яких дозволяє глибше зрозуміти особливості світобачення письменника; 11. Аналіз усного, розмовного слововживання; 12. Опис концепту як набору ознак, необхідних і достатніх для включення його в певний логічний клас (наприклад, клас дерев чи клас птахів).

Аналіз семантичної структури та прагматики окремого слова, що розглядається як культурне явище із власною специфічною історією. Незважаючи на те що концепт можна вивчати переважно через лексичні засоби вираження, концептуальний аналіз необхідно відрізнити від семантичного аналізу слова. Попри зовнішню близькість їхніх змістових завдань і цілей, вони в певному сенсі протилежні одне одному: лексична семантика прямує від одиниці мовної форми до семантичного змісту, а концептуальний аналіз – від одиниці смислу до мовних форм його вираження.

Додатково використовується метод інтерпретації різних типів. Під **інтерпретацією** розуміють фундаментальний метод гуманітарного пізнання, що передбачає граматичне, психологічне та історичне тлумачення концепту.

Асоціативний експеримент допомагає виявити не лише семантику слова, але й мовні стереотипи, специфічні риси менталітету, тобто асоціативний експеримент – це ефективний спосіб доступу до мовної свідомості людини. Кожному слову-стимулу відповідає певна асоціативне поле, яке являє собою фрагмент картини світу того чи іншого етносу, відбите у свідомості «середнього» носія тієї чи іншої культури, його мотивів, оцінок, і, отже, його культурних стереотипів.

Для аналізу концепту та когнітивних ознак, що утворюють його, використовуються два основні різновиди асоціативного експерименту – вільний і спрямований. Вільний асоціативний експеримент вимагає від опитуваного негайної відповіді на назване слово-стимул без тривалих роздумів – у цьому випадку особливо важливо, щоб опитувані, якщо їх декілька, не чули відповіді один одного. Спрямований асоціативний

експеримент передбачає відповідь, обмежену певними умовами, – наприклад, певною частиною мови. Випробовуваних можуть попросити дати певну кількість слів тієї чи іншої частини мови.

Рецептивний експеримент – це експеримент на розуміння, сприйняття концепту, його суб'єктивну дефініцію. Проводиться методом анкетування з питаннями типу: «Що ви розумієте під ...», «Дайте власне визначення ...», «Підберіть синоніми до ...», «Зробіть вибір найбільш відповідних синонімів ...», «Виберіть правильне, на ваш погляд, визначення ...», «Назвіть протилежне поняття ... », « Виберіть протилежне поняття ... », « ... – це добре чи погано? » і т. д.

Близький до рецептивної методики є експериментальний прийом, коли піддослідним пропонується закінчити фразу типу: «любов – це ...», «робота – це ...», «щастя – це ...» і т. ін. Цей прийом є різновидом спрямованого асоціативного експерименту.

Наприклад, піддослідним пропонувалося продовжити фразу: «пильність – це ...». У результаті аналізу суб'єктивних дефініцій (опитано 50 досліджуваних) отримані такі компоненти досліджуваного концепту: «уважність» – 11 чол., «обережність» – 7 чол., «увага до подій, що відбуваються» – 7 чол., «настороженість» – 6 чол., «спостережливість» – 5 чол., «підозрілість» – 2 чол., «надмірна недовірливість» – 2 чол., «зіркість» – 2 чол., «зосередженість, зібраність» – 2 чол., «уміння бути напоготові, завжди напоготові» – 2 чол., «думати, що говорити і кому» – 1 чол., «тверезий розум» – 1 чол., «відповідальне ставлення» – 1 чол., «чинити правильно» – 1 чол.

Зазначені прийоми дозволяють отримати багатий мовний матеріал, котрий являє собою набір когнітивних ознак досліджуваного концепту. Слід зауважити, що на характер асоціацій людини впливає багато зовнішніх чинників, зокрема таких, як вік, географічні умови, професія.

Асоціативне поле кожної людини індивідуальне як за складом найменувань, так і за силою зв'язків між ними. Значна частина асоціацій зумовлена мовленнєвими штампами, кліше. При цьому асоціації відображають ще й різні аспекти рідної культури випробуваного, а також текстові ремінісценції. Оцінні асоціації, що містять емоційно-оцінну характеристику досліджуваного концепту, вказують на певний елемент переживання або ставлення до того, що ідентифікується словом. З метою опису змісту досліджуваного концепту можуть використовуватися узагальнені результати, отримані у вільному і спрямованому асоціативних експериментах, оскільки об'єднані ознаки мають показник яскравості, який дозволяє несуперечливо розташувати їх у підсумковій польовій моделі концепту.

Метод лінгвістичної інтроспекції. Інтроспекція – це свідоме спрямування уваги на власну свідомість. Інтроспекція вважається методом наукового дослідження в тому випадку, коли спостережувані з її допомогою явища визнаються достовірними фактами. Існують сучасні емпіричні

дослідження (на стику когнітивної науки та нейролінгвістики), що відводять дуже важливу роль саме застосуванню інтроспекції до явищ мови. Зокрема, є метод «когнітивного картування мозкових функцій». Мета такого картування полягає у встановленні закономірностей розташування нейронів, що активуються під час розв'язання людиною певного завдання. Базове припущення тут таке: схема активності мозку в певний проміжок часу корелюється з когнітивним процесом, що протікає в той же час. Для виявлення та контролю таких кореляцій експериментатор варіює завдання для випробуваного, намагаючись дослідити в ізольованому вигляді якийсь конкретний когнітивний процес і пов'язати його зі змінами мозкової активності. Це непросто, оскільки одне й те саме завдання може здійснюватися в різних «когнітивних контекстах» (різні рівні уваги випробуваного, спонтанні мисленнєві процеси в його мозку, стратегії виконання завдання, емоційні стани, внутрішня мова і т. д.). Тому основному дослідженню передуює етап тренування, на якому випробовуваний (разом з експериментатором) повинен побудувати індивідуальну «мову», найбільш придатну для опису саме його феноменологічного контексту і використаних під час виконання завдання стратегій. Для цього потрібно провести категоризацію індивідуального досвіду і знайти певні кластери. У цьому процесі підвищується чутливість випробуваного до відмінностей між інтроспективними перцепціями, що підвищує точність вербальних звітів. При формулюванні вербального звіту використовуються особисті категорії випробуваного, вироблені на етапі тренування.

Метод **зіставно-контрастивного** дослідження дозволяє розкрити понятійне поле концепту на матеріалі двох мов, моделювати фрейм, що включає такі елементи: тотожність, ознака, дія, функція, значення, умова, наслідок. Етапи дослідження такі.

Етап I. Виділення лексичної угруповання у вихідній мові: складання базового списку лексичного угруповання; синонімічне розширення базового списку; розширення базового списку за рахунок результатів текстового аналізу; структурація лексичного угруповання (сміслові групи й підгрупи, ядро і периферія).

Етап II. Визначення міжмовних відповідностей окремих одиниць: виявлення словникових перекладних відповідностей; виявлення міжмовних лексичних відповідностей.

Етап III. Семний опис значень лексичних одиниць у зіставлюваних мовах: семний опис одиниць обох мов у межах виділених підгруп; встановлення частотності вживання досліджуваних одиниць; верифікація семного опису (опитування інформантів).

Етап IV. Семантичний опис контрастивних пар: формування контрастивної пари; семний опис значень контрастивних пар.

Етап V. Виявлення національно-специфічних компонентів значення слова: національно-специфічні значення (повна безеквівалентність); лакунарність значень; неспівпадання ядерних сем; розбіжність периферійних

сем; безеквівалентність сем; відмінність сем за статусом (постійні / ймовірнісні).

Етап VI. Диференційна семантизація членів контрастивних пар: значення кожного слова описується як перелік лише тих сем, котрі не збігаються із семами іншого члена контрастивної пари.

Етап VII. Диференційне тлумачення значень лексичних одиниць: опис семного складу одиниці вихідного мови, у якому міститься вказівка на всі її перекладні відповідники з переліком семантичних компонентів, що диференціюють одиницю вихідної мови від усіх її перекладних відповідників.

Так, наприклад, досліджуючи концепт *багатство*, О.В. Климентьева з'ясувала, що в англійській мові засоби реалізації концепту «багатство» часто містять позитивну конотацію і зводяться, в основному, до його матеріальної об'єктивації. Характерними рисами менталітету англійців і американців є раціональність, розсудливість, прагматизм, і це знаходить відображення в понятійному полі концепту. У російській мові засоби вираження концепту «багатство» містять негативну конотацію. Смісл цього поняття зводиться не лише до його матеріальної об'єктивації, основний ухил робиться в бік духовності: співчутливе ставлення до бідних і негативне ставлення до багатих, матеріального багатства і процесу його накопичення. Останнім часом, проте, у східнослов'янських мовах спостерігається тенденція до зменшення відмінностей з англійським і американським менталітетом щодо матеріального багатства, його ролі і значення.

Література

1. Вдовиченко А. В. Расставание с «языком»: Критическая ретроспектива лингвистического знания / А. В. Вдовиченко. М.: Изд-во ПСТГУ, 2009. 510 с.
2. Карасик В. И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002. 477 с.
3. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л. Г. Лузина. М. : МГУ, 1996. 245 с.
4. Лакофф Дж. Лингвистические гештальты. *Новое в зарубежной лингвистике* вып. X. *Лингвистическая семантика*. М.: Прогресс, 1981. С. 350-368.
5. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи. Что категории языка нам говорят о мышлении / Дж. Лакофф; [Пер. с англ. И.Б. Шатуновского]. М. : Яз. славян. культуры, 2004. 792 с.
6. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: [учеб.пособ.]. М. : ТетраСис-темс, 2008. 272 с
7. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя: Прем'єр, 2008. 331 с.

Питання для самоперевірки та завдання

1. У чому суть теорії прототипів? Як філософи мови намагаються подолати словоцентричний підхід до мови, характерний для лінгвістики аж до середини 20 століття?
2. Чому когнітивну лінгвістику називають надглибинною семантикою? Обґрунтуйте свою думку.
3. Давньогрецькі вчені, із Арістотелем включно, вважали, що мислення вербальне. Що стверджують когнітологи?
4. Як відбувається категоризація і концептуалізація дійсності?
5. У чому відмінність концепту від поняття і лексичного значення слова?
6. Охарактеризуйте фрейм як змістову структуру концепту.
7. Доведіть, що застосування сценарію до аналізу дискурсу – це реконструкція.
8. У чому відмінність гештальту від інших когнітивних структур?
9. Що об'єднує методи дослідження в когнітивній лінгвістиці й психолінгвістиці?
10. Проаналізуйте статтю Ж. Краснобаєвої-Чорної «КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЯК МЕТОД КОНЦЕПТИВІСТИКИ (на матеріалі концепту ЖИТТЯ в українській фраземіці)». URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/6002/04-Krasnobaeva.pdf> з точки зору використаних у ній загальнонаукових та частковолінгвістичних методів і прийомів.

РОЗДІЛ 4. ДИСКУРСОЛОГІЯ

Тема №13

ПЕДАГОГІЧНА ЛІНГВІСТИКА

План

1. Навчально-педагогічний дискурс (НПД) як різновид форм інституційної взаємодії.
2. Категорії НПД.
3. Жанри навчально-педагогічного дискурсу.

1.

Педагогічна лінгвістика – сфера мовознавства, у якій мова описується не «в собі і для себе», а з урахуванням того, що такий опис має максимально відповідати потребам навчання цій мові і виховання її засобами. Об'єкт цієї науки – (навчально) педагогічний дискурс як соціально-комунікативна подія, що полягає у взаємодії вчителя й учнів за допомогою навчальних текстів та інших знакових комплексів у межах цілісної навчально-педагогічної ситуації, зануреної у сферу організованого навчання [1].

Одиницею членування дискурсу є комунікативне подія – сукупність мовленнєвих дій адресанта й адресата, спрямованих на досягнення єдиної комунікативної мети, внаслідок чого породжується / інтерпретується навчальний чи конwersаційний текст. Оскільки одиниці притаманні всі властивості цілого, окрема комунікативна подія (і її матеріальна форма – текст) має всі властивості дискурсу.

У НПД виокремлюються такі ознаки навчально-педагогічної комунікативної ситуації:

- сфера комунікації – сфера організованого навчання;
- мета, від якої залежать стратегії й тактики учасників НПД;
- комуніканти (вчителі та учні);
- тема навчального заняття;
- обставини спілкування, і в першу чергу місце та час комунікації;
- код – мова навчальної терміносфери;
- канал і форма комунікації: текст буває вербальним або креолізованим (з іншими знаковими системами, наприклад, малюнками), усним чи письмовим;
- подія, що визначає тип, структуру дискурсу й вибір мовленнєвого жанру;
- ефективність (чи досягнута мета).

Навчально-педагогічна ситуація – це цілісне утворення, яке включає дидактичні завдання, специфічні умови навчання, а також специфічну діяльність вчителя й учнів щодо створення і розуміння навчальних текстів за цих умов.

Комуніканти (вчитель і учні) грають тут постійні соціальні ролі. Ці ролі асиметричні, хоча в останні десятиліття спостерігається тенденція до скорочення дистанції між учасниками навчально-педагогічної комунікації. Адресант педагогічної комунікації – це завжди комунікативний лідер, який грає пріоритетну щодо адресата соціальну й психологічну роль. Адресат є різним за віком, соціальним статусом, за кількістю учасників (діти дитсадівського віку, школярі, студенти, колеги, батьки, масова аудиторія під час публічних виступів педагога та ін.). Ним може бути одна людина (або дві – при роботі в парах), група, колектив, масова аудиторія. У нашому випадку адресат – це учні середньої загальноосвітньої школи.

Мета (комунікативний намір) учителя в процесі педагогічного спілкування постає як єдність трьох аспектів: мисленнєвого (ментального), власне мовленнєвого (намір рівня продукування тексту) і комунікативного (наміри введення тексту в комунікацію). Мета школяра полягає в декодуванні навчального тексту, у вилученні з нього «текстового смислу», у створенні власного мовленнєвого продукту.

Топологія і хронологія (місце і час) навчального заняття має в НПД свої особливості. Шкільний урок зазвичай проходить протягом 35 – 45 хвилин, у гімназії – 80 – 90 хвилин. Комунікативний час усередині НПД організовано за допомогою зміни суб'єктів і способів висловлювання. Типовий урок авторитарної школи впорядкований навколо монологу вчителя, якому може передувати перевірка домашнього завдання способом питання – відповідь; після монологічного викладу тематичного матеріалу відбувається репродуктивне закріплення у формі питання – відповідь.

НПД обмежений шкільним кабінетом (класом), де ніщо не відволікає уваги учнів від сприйняття (цілеспрямований реєстр мовленнєвого впливу). Як правило, місце викладача в аудиторії – за вчительським столом або біля дошки – завжди обличчям до класу. Статусна й ситуативна роль учителя, котрий сидить за останнім столом в аудиторії, сприймається учнями однозначно: це особа, що контролює навчальний процес: завуч, методист, наставник і под. (навіть якщо насправді мета відвідування уроку інша). Подібна комунікативна ситуація може трактуватися спостерігачем не як навчально-педагогічна, а як методична.

Комунікативна подія – це обмежений у просторі й часі, мотивований, цілісний, соціально обумовлений процес мовленнєвої взаємодії комунікантів.

Розрізняються прості та складні мовленнєві події. Складні мовленнєві події бувають суспільного, колективного характеру, вони плануються, призначаються, до певної міри контролюються, є типовими, повторюваними і мають комплексний характер. Кожний етап комунікативної події характеризується наявністю макродіалогу, що виражається в діалогічному типі спілкування. Такий діалог має чітко виражене комунікативне завдання, архітектоніку, типи мовленнєвих дій (мовленнєвих актів) з характерними для них мовними засобами вираження. Так, основне завдання фронтального опитування на уроці вивчення нового матеріалу – не тільки перевірити

знання школярів з попередньої теми, але й підготувати їх до засвоєння нового матеріалу (педагоги називають цей етап «актуалізацією опорних знань учнів»). Композиційно цей макродіалог становить систему запитань і відповідей (простих мовленнєвих подій), письмових завдань (мовний розбір), спрямованих на експлікацію тих розпізнавальних ознак лінгвістичного явища, що будуть покладені в підґрунтя вивчення нового поняття.

Ядром кожного етапу складної комунікативної події є текст, формалізований у вигляді певних жанрів мовлення. Він являє собою проекцію інтенцій адресанта та інтерпретативне поле діяльності для адресата.

Формою комунікативно-мовленнєвої події є мовленнєвий жанр.

Зміст – інформаційна основа уроку. Вона пов'язана з темою заняття.

Під кодом дидактичної комунікації розуміється насамперед мова навчання, стиль спілкування педагога та учнів.

Канали зв'язку – це особи й об'єкти, що здійснюють передачу інформації в тому чи іншому коді з метою викликати у її одержувача певний відгук. Інформація може передаватися прямо (в живому спілкуванні) й опосередковано (за допомогою технічних засобів і письмових текстів).

Проаналізуємо фрагмент уроку (з російської мови) з точки зору відображеної в ньому комунікативної ситуації.

– *Здравствуйте, ребята. Рада вас видит на уроке. Мы продолжаем изучать части речи. Сформулировать тему урока поможет небольшое стихотворение:*

*Они неделимы и целы,
Корней и приставок в них нет,
Нельзя отыскать в них морфемы –
И в этом их главный секрет!*

– *О каких частях речи идёт речь? Аня, прошу. – О служебных. – Правильно, о служебных.*

Комунікативно-мовленнєва подія – оргмомент уроку. Комунікативний намір учителя – познайомити учнів із темою заняття – «Службові частини мови», актуалізувати у свідомості школярів їхню основну ознаку – відсутність членованості на морфемі. Час комунікації – початок уроку, місце – шкільна аудиторія. Код комунікації представлений двома стилями: навчально-науковим і розмовним.

Навчально-науковий підстиль реалізується в навчальній термінології (*корни, приставки, морфемы, служебные части речи*) і метамові вчителя, що відбиває а) гносеологічний (методологічний) субтекст: *продолжаем изучать, сформулируем тему*; б) оцінний субтекст (*Правильно*). Чітко відслідковується «спілкування дружнього ставлення» (за В.А. Кан-Каликом), що виявляється у фатичних мовленнєвих жанрах вітання (*Здравствуйте!*), констатива, за допомогою якого здійснюється «вербальне заохочення» (*Рада вас видит на уроке*), директива (виражений перформативним дієсловом *прошу*).

Учитель поводитья як фасилітатор, який не просто транслює навчальну інформацію, але подає її в цікавій «упаковці» (вірш). Комунікативну подію оформлено як мовленнєвий жанр «формулювання теми уроку». Канал комунікації: інформація передається безпосередньо, в усній формі.

2.

Текстово-дискурсивні категорії – це істотні ознаки текстів у складі дискурсу. «Категоріальний апарат комунікативної ситуації повинен описуватися з огляду на найбільш загальні засоби цієї суперсистеми, а текст як одна з матеріальних форм дискурсу втілює і маніфестує певні загальні властивості комунікативної ситуації, бо всі властивості тексту підпорядковані одній меті – здійсненню комунікативної взаємодії як інформаційного обміну та впливу» [2, с. 191-192].

Кожний тип дискурсу має власний набір універсальних і специфічних категорій, які характеризують комунікативну ситуацію як суперсистему, де текст є семіотичною системною формою, що опосередковує організацію мовленнєвої взаємодії комунікантів.

Отже, у навчально-педагогічній ситуації текст отримує певний набір суттєвих ознак, які (розрізнено) є і в інших типах дискурсів, але в НПД вони певним чином компонуються і виявляють свою специфіку. Кожна з дискурсивних категорій містить у собі конструктивні, комунікативно-прагматичні та змістові ознаки, але при тому якісь із них представлені в навчальному тексті більшою чи меншою мірою. На цій підставі категорії НПД характеризуються як комунікативно-прагматичні (переважно), змістові (переважно) й конструктивні (переважно). До перших належать категорії антропоцентричності (з підкатегоріями адресантності, адресатності, інтерпретованості) й стратегічності. До других – інтегративність, інтердискурсивність (з підкатегорією парафрастичності), інформативність та оцінність. До третіх – категорії зв'язності й дискретності, полікодовості та гіпертекстуальності (остання поки що знаходиться на периферії дискурсивних категорій НПД).

Усі категорії НПД взаємодіють, демонструючи таку найважливішу інтегральну якість дискурсу, як діалогічність: а) діалог комунікантів (автора підручника, вчителя, учня) з дійсністю; б) діалог людини і мови; в) діалог з кодом культури; г) інтерактивна взаємодія автора підручника й гіпотетичного адресата; взаємодія реальних учасників навчально-педагогічної комунікації.

Категорія інформативності. Інформація, що пропонується учням, різнорідна і включає в себе 1) інформацію, що являє собою предметно-наукове й міжнаукове знання (онтологічний аспект знання); 2) інформацію про способи діяльності на уроці та поза ним (методологічний аспект); 3) інформацію про орієнтації; про ставлення автора тексту до того, що повідомляється (комунікативно-прагматичний аспект знання). Навчально-

науковий текст, таким чином, являє собою систему субтекстів, котрі реалізують кожний тип інформації.

1. Онтологічне знання постає, як правило, у формі понять. Мовна оболонка наукового поняття – термін – слугує основним засобом структурування навчально-наукового знання; сукупність термінів, що реалізують поняття певної предметної сфери, утворює її термінологічну модель. Ці моделі втілюються в навчально-педагогічному дискурсі за допомогою 1) терміносистеми шкільних курсів з основ наук; 2) методично організованою системи загальнонаукової лексики; 3) мовних фактів; 4) засобів вираження ментального поля знання; 5) текстових фрагментів, котрі фіксують різні види знань.

2. Опанування науковим поняттям – це процес формування не лише особливого способу, але і певної системи дій, специфічної для кожної конкретної галузі знань. Для того, щоб учні оволоділи цими діями, треба виділити основні структурні компоненти навчального матеріалу і встановити можливості їхньої взаємодії в конкретних ситуаціях. Основне завдання методологічного субтексту – репрезентувати методи, способи і шляхи отримання, розвитку й обґрунтування нового знання. Склад стереотипних операторів методологічного субтексту включає іменники – загальнонаукові поняття: *концепція, проблема, завдання, питання, ідея, принцип, підхід, гіпотеза, поняття, категорія, закон, висновок, результати, критерій, система, структура, функція, властивість, ознака, параметри, процес* та ін .; дієслова та їхні синтаксичні деривати, що позначають ментальні дії суб'єкта щодо предмета дослідження: *аналізувати (аналіз), виявити (виявлення), довести (доказ), вивчати (вивчення), досліджувати (дослідження), класифікувати (класифікація), конкретизувати (конкретизація), обґрунтувати (обґрунтування), обмежити (обмеження), описати (опис), визначити (визначення), підтвердити (підтвердження), припустити (припущення), перевірити (перевірка), розвивати (розвиток), міркувати (міркування), систематизувати (систематизація), встановити (встановлення), уточнити (уточнення)* та ін .; атрибутивні словосполучення методологічного характеру: *комплексний аналіз, функціональні характеристики, категоріальні ознаки, принцип опису, процес аналізу, визначення поняття* та ін.

Методологічний аспект знання розглядається, таким чином, як спосіб формування нових понять, обґрунтування та інтерпретації основних та уточнювальних понять, тобто спосіб встановлення логіко-семантичних відношень між ними. Методологічний субтекст – це своєрідні навігаційні засоби, за допомогою яких вчитель показує школяреві шлях до правильного розуміння лінгвістичного явища; допомагає адресату зрозуміти, як має бути розподілена увага, щоб навчальна інформація була засвоєна ним оптимально.

3. Комунікативно-прагматична інформація представлена в субтекстах оцінки, рефлексії і под.

Антропоцентричність полягає в прагненні творця тексту до різних форм діалогічності (діалогу автора й адресата, автора із згадуваною особою, наприклад, з автором цитати; діалогу декількох згаданих осіб; діалогу автора зі своїм другим Я та ін.) як співвідношення в тексті двох і більше смислових позицій. Категорія антропоцентричності виявляється на рівні метатексту: під ним розуміють вербальні та невербальні засоби, за допомогою яких автор структурує свій текст і ситуацію як єдине ціле, встановлює зв'язки між композиційно-структурними компонентами тексту (*Перейдемо до наступного пункту плану*), спрямовує увагу читача / слухача, впливає на інтерпретацію і підтримує процес інтеракції з адресатом.

Оцінність – найважливіша категорія НПД. Оцінка – це реакція суб'єкта на те чи інше явище дійсності. Вона може бути раціональною (*Це важливо. Необхідно знати. Це доцільно. Головне в орфограмі – вид дієслова*) та аксіологічною (добре / погано; сенсорні оцінки). Це реакція вчителя на поведінку учня під час заняття (схвалення або засудження його вчинків). Виражається в первинних (за М.М. Бахтіним) мовленнєвих жанрах, що регулюють міжособистісні стосунки комунікантів: похвала, нотація, докір і под. До речі, спостереження показують, що негативна оцінка в мовленні педагога зустрічається в 4 рази частіше, ніж позитивна, і цей факт зайвий раз ілюструє авторитаризм нашої школи.

Оцінка може бути прямою й непрямю. Пряма оцінка виражається в словах *погано, жахливо, негарно, кошмарно* і т. ін. Непряма оцінка характерна для непрямих мовленнєвих актів. Існує два основних способи вираження негативної непрямої оцінки: 1) непряме оцінне висловлювання будується шляхом трансформації різних елементів прямого оцінного висловлювання; 2) оцінний ілокутивний акт здійснюється опосередковано, за допомогою іншого, формально неоцінного. Так, трансформація об'єкта оцінки може бути такою:

1) об'єкт оцінки не названий зовсім або його подано як невизначений: *Во время урока ученик кривляется, паясничает, учитель уже сделал ему замечание, наконец, после очередной выходки, говорит: – Ребята, вы не знаете, в этом году будут праздновать проводы зимы? – А почему вы спрашиваете? – Да Емеля у нас уже есть, теперь за печкой дело; Кое-кто у нас расфуфырился в пух и прах;* 2) об'єкт оцінки зіставляється чи протиставляється іншим об'єктам, у яких вже є оцінна кваліфікація або їхня оцінка є загальновідомою в цьому соціумі: *«Вчера видела нашего Коваленко из 10⁶ на выставке. Обычно туда ходят интеллигентные, воспитанные люди, одним словом, элита. Я не ожидала его там увидеть»;* 3) навмисна зміна об'єкта оцінки: *– Що Ви думаєте про мій твір? – Мені хотілося б почитати інші роботи, а вже потім зробити висновок. У разі опосередкованого вираження оцінки висловлювання не містять емотивно-оцінного слова, яке через свою стилістичну і прагматичну специфіку продемонструє ілокутивну силу мовленнєвого акту: «Мені здається, описувати цю картину потрібно інакше».*

Стратегічність НПД. Найбільш загальні уявлення або концепції про засоби досягнення мети прийнято називати стратегіями. Показниками стратегій НПД є складні комунікативні події і тексти як їхнє матеріальне втілення. Наприклад, стратегія верифікації (перевірки) знань часто реалізується в комунікативній події «фронтальне опитування», яке, у свою чергу, являє собою сукупність мовленнєвих дій «питання» / «відповідь», що виступають у ролі тактик (навчальних прийомів). Оскільки набір комунікативних епізодів НПД є традиційним, традиційною є їхня композиція, структура, традиційна і жанрова форма текстів.

У навчально-педагогічному дискурсі чітко виділяються основні, епістемічні (пізнавальні) макростратегії і допоміжні мікростратегії: метадискурсивні й комунікативно-прагматичні.

Епістемічні стратегії є основними, тому що НПД націлений насамперед на ментальні механізми, на мислення учнів. У них переважає інформативний блок і спрямовані вони на зміну моделі світу, систему цінностей та поведінку адресата. Цей тип стратегій пов'язаний з процесом навчання і співвідноситься з дидактичними завданнями, методами й технологіями навчання: 1) стратегії моделювання знань: інформативні й організаційні, 2) стратегії верифікації (знань, умінь і навичок) та оцінки.

Метадискурсивні стратегії регулюють «техніку» організації навчального тексту: спосіб вираження думок, форми викладу, ставлення співрозмовника до обраного оформлення мовлення, тобто зовнішніх моментів створення НТ, «обслуговування» неперервності й надійності «каналу зв'язку». Учасники НПД слідкують за зрозумілістю, нормативністю, дотриманням необхідних параметрів мовлення (тема, гучність, чіткість артикуляції, ясність викладу), регулюють хід діалогу і керівництво ним: захоплення ініціативи та її обстоювання, уведення й підготовка власних слів, переривання, контроль уваги і розуміння, виправлення хибності та оцінка обраних засобів вираження, зауваження щодо мовленнєвих умінь і здібностей адресата, а також щодо доречності теми, зосередженості на ній та облікові умов протікання навчального діалогу.

Наведемо приклад метадискурсивної тактики «контроль за ініціативою».

Учитель. *Так, Кристина, какие у тебя варианты получились? Пожалуйста.*

Ученица. *Не замеченная мною ошибка. Неподметённый пол.*

Учитель. ***Стоп. Куда ты побежала? «Не замеченная мною ошибка». Как ты напишешь? Объясни. И давайте будем проговаривать свой пример и комментировать его.***

Комунікативно-прагматичні стратегії регулюють соціальне і міжособистісне спілкування учасників НПД. Вони об'єднуються в три групи: етикетні, імперативні й оцінні. Етикетні стратегії в навчально-педагогічному спілкуванні реалізуються в таких тактиках, як:

- встановлення контакту з аудиторією, з окремим учнем;

- привернення уваги аудиторії, окремого учня, виділення його серед інших;
- створення і підтримка сприятливої психологічної й емоційної атмосфери на занятті (виражається у використанні жартів, анекдотів, історій, які розряджають конфліктну ситуацію);
- формування сприятливої емоційної обстановки для спілкування та створення позитивного впливу на учнів, соціального схвалення;
- тактики гармонізації навчально-педагогічного спілкування;
- підтримання інтересу до предмета;
- тактики, спрямовані на підвищення самооцінки, стимулювання навчальних і виховних успіхів учнів.

Мета експресивно-оцінних стратегій НПД – висловити почуття, емоції, оцінки, переваги, настрої щодо вербальної чи невербальної поведінки адресата і комунікативної ситуації в цілому: *Сергій просто вражає мене своєю винахідливістю!*

Імперативні стратегії спрямовані на управління поведінкою учнів на навчальному занятті.

Усі стратегії реалізуються в спілкуванні за допомогою комунікативних тактик.

Категорія інтертекстуальності / інтердискурсивності в НПД. Інтертекстуальність – це існування тексту в іншому тексті, у культурному контексті, функціонування тексту в складному дискурсі, зв'язки і відношення тексту з іншими текстами в тій чи іншій культурі. Об'єктом запозичення в шкільному підручнику є «старе» знання. Інтертекстуальні зв'язки поєднують дві картини світу – попереднє (колишнє, старе) розуміння будь-якого лінгвістичного явища і його теперішнє (нове) розуміння. Але якщо в науковому дискурсі нове знання вже в момент зародження потенційно «приречене» на спростування в подальшому, то в НПД таке спростування неможливе: змістом освіти є лише те, що в науці «усталилося» і не викликає протиріч. Старе знання не заперечується: воно збагачується, наповнюється додатковими смислами. У ролі джерела запозичення тут виступають навчально-наукові тексти (ННТ) всередині підручника і за його межами.

Інтертекстуальність виконує в шкільному підручнику багато функцій. Основна функція інтертексту – зробити новий навчально-науковий текст прецедентним, «сильним», таким, що запам'ятовується. З цією метою вчені-методисти багаторазово повторюють навчальний матеріал і в межах параграфа, і в межах усього підручника. Ще одна функція інтертексту в шкільному підручнику – організація міжпредметних зв'язків. Інтертекстуальність може використовуватися для створення проблемних ситуацій на уроці. У ролі дидактичного матеріалу до вправ підручника використовують «хрестоматійні», прецедентні тексти світової літератури. Вони слугують і завжди слугували засобом залучення дитини до світової культури і до культури свого народу.

Засобами вираження інтертекстуальності є неатрибутизовані цитата, алюзія (у вигляді фрагмента таблиці, елементів орфограми, пунктограми та ін.) чи текстова парафраза – відтворення змісту «чужого» тексту словами автора, котрий приймає текст.

Підручник, залучений у процеси реальної комунікації, починає набувати властивостей інтердискурсивності. Особливо яскраво вона виявляється під час здійснення таких зв'язків, як: 1) підручник → текст учня; 2) текст учителя → текст учня; 3) текст учня → текст учня. Інтердискурсивність розуміється як запозичення учням елементів тексту підручника чи вчителя безпосередньо в межах комунікативної події, у режимі on-line. Її маркером є парафраза, тобто відтворення змісту «чужого» тексту словами автора, що приймає текст (наприклад, переказ учнем змісту параграфа підручника).

Категорія зв'язності НПД. НПД – це інформаційна й структурна єдність, функціонально завершене мовленнєве ціле. Навчально-наукові та дидактичні тексти пов'язані тут як із попередніми текстами у межах освітнього дискурсу (здійснюються внутріпредметні й міжпредметні зв'язки, внаслідок чого реалізуються принципи спадкоємності й послідовності навчання), так і між собою. Зв'язним може вважатися текст, який містить у собі інформацію, закладену в попередніх текстах та їхніх фрагментах.

Предметно-сміслова зв'язність дискурсу полягає в його здатності утримувати референт (предмет знання) у фокусі уваги учнів протягом усієї складної комунікативної події. При цьому на кожному його етапі розкриваються різні аспекти лінгвістичного поняття. Щоб предмет знання не губився в просторово-часовому континуумі дискурсу, навчальні тексти повинні включати в себе повторювані елементи різних рівнів складності. Вивчення лінгвістичного явища в НПД йде немовби по спіралі: нове включає елементи старого, відомого, розвиває вже сказане на новому рівні, з додаванням нового знання.

Логічність – це одна з основних якостей текстів НПД. Інформація тут надходить порціями. Але сама послідовність її надходження вже забезпечує внутрішній взаємозв'язок, через те що відображає закономірність вирішення навчального завдання. Наприклад, пояснення нового матеріалу не зводиться до викладу певних відомостей, здобутих наукою. Часто це логічний процес, що імітує наукове дослідження, і сприйняття нових знань відбувається успішніше, якщо вчитель користується методом «активного слухання», коли виклад ведеться таким чином, що учні відкривають для себе той чи інший висновок раніше, ніж його сформулює педагог.

Зв'язок може бути асоціативним. Асоціювання – це ідентифікація нового пізнаваного об'єкта чи явища через пошук аналогів серед уже відомих явищ і об'єктів. У вправах з орфографії, лексики і т. д. мовні одиниці нерідко пов'язуються за кольором (прикметники *ліловий, фіолетовий, бірюзовий, бузковий* – відтінки синього кольору), за суміжністю (*квартира, квартал, кварта* – *quarta* 'чверть'), формою, звучанням, дією, смаком, матеріалом,

призначенням, кількістю та ін. – асоціативний зв'язок використовується, як правило, для запам'ятовування «словникових слів». У такому випадку слово повинно мати у своєму написанні літеру, яка викликає в школяра сумнів. Так, рос. *береза* пов'язана з такими асоціаціями: а) за кольором – бЕлая, б) кудрявая, тому потрібен *грЕбень*, щоб розчесати: за формою він нагадує букву Е. Результат: бЕреза – бЕлая – грЕбень (Е). Інші приклади асоціацій (рос. мова): *гАзета* – бумАга, *зАвод* – трубаА, *инЕй* – бЕлый, *кАрман дырА*, *кОнцерт* – нОта, *хОр*; *лАдонь* – лАпа, *сОбака* – хвОст та ін.

Образний зв'язок – невід'ємна риса НПД. Вона об'єднує науковий та художній плани навчального тексту.

*Гласные в песенке тянутся звонкой,
Могут заплакать и закричать,
В тёмном лесу звать и аукать,
И в колыбельке Алёнку баюкать.
А согласные согласны шелестеть,
Рычать, шипеть,
Но не хочется им петь!*

У цьому фрагменті уроку з фонетики лінгвістичні терміни (голосні, приголосні) уособлюються, олюднюються (метафоризуються). Образно підкреслюється відмінність голосних і приголосних звуків: голосні утворюються за допомогою тону без участі шуму, беруть участь у формуванні інтонації, вони можуть змінювати свою тривалість у більш широких межах, ніж приголосні тощо. Метафоричні дієслова *закричать*, *звать*, *аукать*, *шелестеть*, *шипеть* та ін. є стилістичними засобами зв'язності навчального тексту.

Досі йшлося про засоби тематичної, логічного, асоціативного та образного зв'язку текстів дискурсу. Але важливу роль в НПД відіграють і прагматичні засоби зв'язності. Зв'язність на прагматичному рівні забезпечують провідна комунікативна стратегія і комунікативна координація мовленнєвої поведінки вчителя та учнів. Засобом комунікативної координації може виступати діалогічний повтор як «мовленнева реакція одного комуніканта на пропозицію іншого, що містить у своїй структурі компонент репліки-стимулу». Він використовується в таких функціях:

- як засіб здійснення комунікативної підтримки: прояву симпатії до співрозмовника, створення атмосфери гармонійної творчої взаємодії, а в разі виникнення комунікативного напруження – для його нейтралізації. Повтор у цьому випадку використовується як а) сигнал успішного декодування інформації (– *Скажите, а ДОЛЖЕН – какая часть речи? – Краткое прилагательное. – Прилагательное, да?*); б) як сигнал зацікавленості слухача в повідомленні мовця: – *Сегодня у нас урок-путешествие. – Путешествие? Здорово!;* в) повтор-згода / підтвердження: : – *А можно я отвечу? – Можно.* Нерідко такий повтор-підтвердження в мовленні педагога є споказником позитивної оцінки відповіді учня: – *В слове РЕШЁТКА после шипящего пишется Ё. – Пишется Ё;*

• як показник комунікативних труднощів у спілкуванні: а) повтор-перезапит як засіб спонукання співрозмовника до підтвердження чи спростування правильності декодування отриманої інформації: – *В слове ГОРЯЧО окончание О. – Окончание?* б) повтор-ретроспектор передбачає відновлення логічного ходу комунікації: – *Назовите разновидности перифразы. – Перифраза – это троп, который ... – Я прошу назвать разновидности перифразы, а не ее дефиницию;*

• як засіб хезитації, тобто заповнення пауз у діалозі: : – *По какому словарю можно определить значение слова? – По какому словарю? А... Толковому;*

• як емоційно-оцінна реакція: – *А какая у меня оценка? – Какая, какая! Плохая.*

Отже, в НПД спостерігаються всі види зв'язності: предметно-сміслова, структурно-логічна і прагматична. Завдання першої – забезпечити спадкоємність і послідовність надходження навчальної інформації, організувати міжпредметні й внутрішньопредметні зв'язки на уроці. Завдання другої – забезпечити формально-структурний взаємозв'язок елементів дискурсу. Якщо перші два види зв'язності зумовлені логікою змісту дискурсу, то третій вид зв'язності спрямований на встановлення комунікативної координації на уроці.

Полікодовість НПД. Тексти, організовані шляхом комбінування природної мови з елементами інших знакових систем, називаються креолізованими, або полікодowymi. Їхня фактура складається з двох гетерогенних частин: вербальної (мовної / мовленнєвої) і невербальної (тієї, що належить до інших знакових систем, ніж природна мова). НПД заснований саме на комбінації текстів з різними знаковими системами: вербальними і невербальними. Як правило, на навчальних заняттях полікодові тексти використовуються в ролі засобів зорової, слуховий чи візуально-слухової наочності (наочність + коментар дидактичного посібника або вчителя / учня). Вони дозволяють учневі спиратися під час сприйняття й усвідомлення навчального матеріалу не тільки на конкретні предмети і їхні зображення, а й на моделі, тобто умовний образ (зображення, таблиця-схема, опис і под.) якогось об'єкта (чи системи об'єктів).

Інтегративність НПД. Інтеграція в НПД – це послідовне переведення повідомлення з однієї навчальної мови в іншу, поєднання різних за своєю мовною організацією текстів, у процесі чого у свідомості учня відбувається формування понять, народження особистісних і культурних смислів. Щоб провести урок, учитель повинен володіти змістом і мовами твору мистецтва та відповідного наукового дослідження, враховувати своєрідність мови дитини і вводити її мислення в загальний зміст заняття за допомогою питань, завдань і т. д.

«Мова вчителя, виступаючи в ролі метамови, є носієм дорослої свідомості. На іншому полюсі цієї опозиційної семіотичної пари знаходиться дитяча свідомість. У процесі навчання відбувається їхнє поступове й

послідовне взаємопроникнення. Учитель пристосовує своє мовлення до рівня мислення учня. З іншого боку, учні в процесі навчання опановують наукові поняття, за допомогою мови вибудовують послідовні схеми раціональних міркувань. Первинне неосвічене дитяче мислення поступово освоює елементи мов науки і мистецтва – свідомість дитини підтягується до рівня інтегрованого професійного мислення вчителя» (О.Я. Данилюк).

Теоретичну модель інтеграції текстів у межах НПД можна репрезентувати в такий спосіб:

T^1 – це первинний текст (художній, публіцистичний, розмовний і под.). Ним може бути твір мистецтва (живопис, музика та ін.) або науковий текст. У метатексті (NT^2) вчителя здійснюється «переклад» з однієї семіотичної системи на іншу (за допомогою запитань, завдань, мовних кліше та ін.), що допомагає школяреві створити власний навчальний текст (NT^3), у якому поєднуються елементи різних семіотичних систем.

Завдання педагога полягає в тому, щоб забезпечити сумісність семантичних тезаурусів учня та авторів підручника у сфері смислових і діяльнісних елементів тексту як посередника спілкування. Це означає, що вчитель повинен мати тезаурус (мови і знання предметної сфери), сумісний як з тезаурусом авторів тексту з предмета знання, так і з тезаурусом учня, але працювати на його основі не прямо, а як перекладач, тобто дотично, опосередковано.

3.

Точкою відліку в класифікації мовленнєвих жанрів НПД є загальна жанрова таксономія, що має рівневу структуру.

Перший рівень – *функціонально-системний*. Він характеризує умови реалізації МЖ у сфері організованого навчання:

1. Типова ситуація спілкування: лекція, консультація, коучинг, іспит, урок, семінар, лабораторне заняття і т. ін. Кожна з них характеризується власним набором мовленнєвих жанрів, загальних і специфічних.

2. Тип комунікативної події. Дискурс ділиться на певні комунікативні події: складні й прості. Імена цих подій нерідко збігаються з іменами МЖ. У дискурсивному просторі НПД можна виділити різні жанрові утворення: складні МЖ: перевірка домашнього завдання, опитування, диктант, пояснення нового матеріалу, підсумкова бесіда та ін.; прості (комплексні та елементарні – за М.Ф. Федосюк) жанри мовлення.

Урок як комунікативна подія складається з послідовності епізодів, втілених у складних і простих МЖ. Складний МЖ (СМЖ) співвідноситься з поняттям «макроструктури» (або глобальної структури), яка композиційно членує цілісну комунікативну подію на великі складові і має в її структурі статус епізоду, «складної мовленнєвої події». Усередині великих фрагментів дискурсу спостерігається єдність – інтенціональна, тематична, композиційна і т. д. Матеріальною основою складного МЖ в НПД зазвичай виступає сукупність інтертекстуально взаємопов'язаних текстів учителя й учнів: претекст (підручника чи дидактичного матеріалу), метатекст учителя, текст-виконання учня та оцінний текст учителя і / або учнів-опонентів. В основі можливих численних варіантів уживання (переказу, конспекту, плану чи іншої фіксації) претексту лежить якась абстрактна модель інваріантної властивості, що виникла як системна одиниця вербального рівня, котра слугує в цій комунікативній ситуації способом теоретичного або практичного освоєння навчальної теми.

Кожна складна комунікативна подія складається з простих комунікативних подій, матеріалізуються в одному тексті / висловлюванні. Так, СМЖ «індивідуальне опитування» складається з таких простих жанрів мовлення: питання (формулювання завдання) вчителя, відповідь школяра, оцінні тексти вчителя чи опонентів, коригувальні тексти. Прості мовленнєві жанри, або ПМЖ (комплексні й елементарні), асоціюються з «мікроструктурою» (локальною структурою) дискурсу. Вони так само, як і СМЖ, мають процесуальний характер і виступають у ролі тактик, що реалізують стратегії учасників інтеракції. Комплексний ПМЖ – це багатокроковий мовленнєвий хід одного комуніканта, представлений послідовністю висловлювань, об'єднаних єдністю глобальної теми в один смисловий блок (наприклад, коментар). Елементарний ПМЖ дорівнює одній мовленнєвій дії.

3. Первинний або вторинний МЖ (за М.М. Бахтіним). У структурі складного мовленнєвого жанру можуть поєднуватися первинні (непідготовлені) і вторинні (риторичні) жанри мовлення. Як правило, первинними в НПД є фатичні жанри мовлення (вітання, звертання, зауваження і т. д.). Вторинні МЖ формуються протягом усього навчання в школі: шкільна лекція, тест і под.

Другий рівень – *стратегічний*. Подальша диференціація МЖ у НПД залежить від стратегій комунікативної події: епістемічних, метадискурсивних і комунікативно-прагматичних. Епістемічні (моделювальні та верифікаційні) МЖ покликані змінити картину світу адресата. Метакомунікативні МЖ спрямовані на організацію процесу засвоєння матеріалу (рекомендації, пояснення, формулювання правила, формулювання завдання, коментар і т. ін.) і не обумовлені логікою змісту НТ. Фатичні (комунікативно-прагматичні) жанри мовлення призначені для регулювання міжособистісних стосунків між комунікантами: вітання, розрада, дозвіл, схвалення, заперечення та ін.

Третій рівень – тактичний. Вибір мовленнєвого жанру визначається тактикою одного з комунікантів. На цьому рівні створюється:

1) модель простого мовленнєвого жанру (її можна описати за допомогою «анкети» Т.Г. Шмельова);

2) жанр тексту як продукту мовленнєво-мисленнєвої діяльності вчителя і / або учнів у межах комунікативної події;

3) факультативним є параметр «канал комунікації», за допомогою якого розрізняються усні, «паперові» та «комп'ютерні» (інтерактивний диктант) МЖ.

Таблиця

СКЛАДНІ МОВЛЕННЄВІ ЖАНРИ		
ЕПІСТЕМІЧНІ МЖ		
Моделювальні		Верифікаційні
інформативні	організаційні	опитування, перевірка домашнього завдання, тестування, контрольна робота, контрольний диктант
«Слово вчителя», шкільна лекція, інформативна або евристична бесіда, вступне слово вчителя, завдання додому, узагальнювальна бесіда, заключне слово вчителя; бесіда на етапі первинного закріплення навчального матеріалу	вправи, у тому числі диктант	
ПРОСТІ МОВЛЕННЄВІ ЖАНРИ		
ЕПІСТЕМІЧНІ МОВЛЕННЄВІ ЖАНРИ		
репрезентація об'єкта, опис мовного явища, характеристика мовного явища, мовний розбір, класифікація об'єктів, порівняння (зіставлення) мовних явищ, коментар (історико-лінгвістичний, історико-біографічний, культурологічний); називання істотних ознак, характеристика істотних ознак; дефінування, етимологізація терміна, характеристика винятків; опис-характеристика, опис-інтродукція, опис дій, опис-підсумок і т.д.		

МЕТАДИСКУРСИВНІ МОВЛЕННЄВІ ЖАНРИ		
<i>метамовленнєві</i>	<i>метакомунікативні</i>	
<i>пояснення, відповідь на навчальне питання, формулювання завдання, формулювання навчальної проблеми, формулювання гіпотези, зауваження ('коротке судження з приводу чого-небудь'), вказівка, коментування, уточнення, та ін.</i>	<i>перепитування, переформулювання, зауваження ('вказівка на помилку'), корекція, метазапитання та ін.</i>	
ФАТИЧНІ МОВЛЕННЄВІ ЖАНРИ		
<i>оцінні</i>	<i>директивні</i>	<i>етикетні</i>
<i>похвала, осуд, догана, нотація, зауваження (вираження негативного ставлення) та ін.</i>	<i>команда, наказ, вимога, заборона, повчання з пересторогою, розпорядження, порада, прохання, дозвіл, підбадьорювання та ін.</i>	<i>вітання, прощання, звертання, привітання, вибачення, побажання</i>

Література

1. Габидуллина А.Р. Педагогическая лингвистика: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Горловка: ГГПИИЯ, 2011. 324 с.
2. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации: монографич. учеб. пособие. К.: Фитосоциоцентр, 2002. 336 с.

Питання для самоперевірки та завдання

1. Що вивчає педагогічна лінгвістика? Яким є її об'єкт?
2. Назвіть основні ознаки навчально-педагогічної комунікативної ситуації.
3. Доведіть, що категорії НПД пов'язані з параметрами комунікативної ситуації (контексту).
4. Які типи інформації представлені в навчальному тексті? У яких субтекстах вони реалізуються?

5. Які стратегії й тактики використовуються в навчально-педагогічному дискурсі? Що є підставою для їхньої класифікації? Що є одиницею аналізу?

6. Який навчальний текст може вважатися зв'язним?

7. Що являє собою предметно-сміслова зв'язність дискурсу? Назвіть основні способи її вираження.

8. Наведіть власні приклади асоціативної й образної зв'язності дидактичного тексту.

9. Назвіть прагматичні засоби зв'язності тексту в навчальному діалозі.

10. Доведіть, що навчальний текст – діалог «старого» знання з «новим». У якій формі зазвичай представлений навчальний інтертекст?

11. Які функції виконує навчальний інтертекст?

12. У чому відмінність полікодових текстів від власне вербальних? Чому саме вони переважають у навчально-педагогічному дискурсі?

Завдання. Подивіться відеоурок з української мови в 4 класі (<https://www.youtube.com/watch?v=-1GOMpcEr9w>). Охарактеризуйте навчально-педагогічний дискурс з точки зору текстово-дискурсивних категорій і мовних жанрів.

Тема №14 ПОЛІТИЧНА ЛІНГВІСТИКА

План

1. Загальне поняття про політичну лінгвістику.
2. Основні напрями політичної лінгвістики.
3. Політична комунікація і її різновиди. Стилї.
4. Політичний дискурс.
5. Жанри політичного мовлення.
6. Мовні засоби організації політичного дискурсу.
7. Концептосфера політичного дискурсу.
8. Стратегії й тактики політичного дискурсу.
9. Методи й методика вивчення політичної комунікації.

1.

Лінгвополітологія, або політична лінгвістика, галузь лінгвістики, що виникла на межі двох самостійних наук (лінгвістики та політології) і тісно пов'язана з іншими сучасними лінгвістичними дисциплінами (особливо з прагмалінгвістикою, комунікативною і когнітивною лінгвістикою).

Предмет дослідження політичної лінгвістики – політична комунікація, тобто мовленнєва діяльність, орієнтована на пропаганду тих чи інших ідей, емоційний вплив на громадян країни і спонукання їх до політичних дій, для вироблення суспільної злагоди, прийняття та обґрунтування соціально-політичних рішень в умовах множинності точок зору в суспільстві. Кожна людина, яка хоча б зрідка читає газети, вмикає радіо чи телевізор, стає

адресатом політичної комунікації. Коли ця людина йде на вибори, вона бере участь у політичному житті й робить це не без впливу суб'єктів політичної комунікації. При такому підході до сфери інтересів політичної лінгвістики належить не литше передача політичної інформації, але й усе, що пов'язане зі сприйняттям та оцінкою політичної реальності в процесі комунікативної діяльності.

Політичний дискурс виконує три основні функції: 1) реалізація влади (через такі політичні тексти, як конституція, закони, підзаконні акти, декрети та інші офіційні документи, що регулюють життя країни); б) переконання як пріоритетна функція, яка полягає в тому, щоб навіяти адресатам – громадянам спільноти необхідність прийняття «політично правильних» дій і / або оцінок; в) маніпуляція – процес нав'язування населенню поглядів, думок, способів дій, які адресант вважає вочевидь неправдивими, але вигідними для себе, з використанням спеціальних прийомів, спрямованих на зниження критичного мислення з боку реципієнтів, змінюючи таким чином політичне середовище в «потрібному» напрямі.

Головна функція політичної комунікації – боротьба за політичну владу на основі використання комунікативної діяльності: політична комунікація покликана справити прямий чи опосередкований вплив на розподіл влади (шляхом виборів, призначень, створення громадської думки та ін.) і її використання (прийняття законів, видання указів, постанов та ін.).

Основна мета політичної лінгвістики – дослідження різноманітних взаємовідношень між мовою, мисленням, комунікацією, суб'єктами політичної діяльності і політичним станом суспільства, що створює умови для вироблення оптимальних стратегій і тактик політичної діяльності. Політична комунікація впливає на розподіл і використання влади завдяки тому, що вона служить засобом впливу на свідомість людей, що приймають політичні рішення (виборців, депутатів, чиновників та ін.). Політична комунікація не лише передає інформацію, а й здійснює емоційний вплив на адресата, змінює чинну в свідомості людини політичну картину світу.

Сучасна політична лінгвістика активно займається загальними проблемами політичної комунікації (аналізує її відмінності від комунікації в інших сферах), вивчає проблеми жанрів політичного мовлення (гасло, листівка, програма, газетна стаття, виступ на мітингу, парламентська полеміка та ін.) і особливості функціонування політичних текстів. Цей розділ мовознавства активно звертається до проблем ідіостилю окремих політиків, політичних партій і напрямів, розглядає стратегії, тактики і прийоми політичної комунікації, вивчає композицію, лексику і фразеологію політичних текстів, використання в них різноманітних образних засобів. До числа найважливіших напрямів політичної лінгвістики належать також розгляд окремих політичних концептів у межах відповідної мови й національної культури, звернення до проблем усвідомлення політичних реалій тієї чи іншої держави громадянами інших держав, зіставне

дослідження політичної комунікації в різних країнах і на різних етапах розвитку суспільства.

2.

У сучасній вітчизняній політичній лінгвістиці сформувалося кілька відносно автономних, хоча і взаємопов'язаних напрямів.

1. Дослідження у сфері теоретичних основ політичної лінгвістики – аналіз конкретних одиниць у межах політичних текстів. До першої групи належать публікації, автори яких прагнуть осмислити загальні категорії політичної лінгвістики, сформулювати теоретичні засади цієї науки, охарактеризувати її понятійний апарат і термінологію. У таких публікаціях розглядається методологічне підґрунтя політичної лінгвістики та специфіка політичної мови, даються визначення основних понять політичної лінгвістики.

Характерними ознаками мови політики є смислова невизначеність (політики часто вважають за краще висловлювати свою думку в максимально узагальненому вигляді), фантомність (багато знаків політичної мови не мають реального денотата – об'єкта дійсності), фідеїстичність (ірраціональність, опора на підсвідомість), езотеричність (справжній смисл багатьох політичних висловлювань зрозумілий лише обраним), дистанційованість і театральність [3, с. 34].

2. Дослідження радянської політичної мови – вивчення мови пострадянської доби. Це публікації, присвячені, з одного боку, «тоталітарній мові» радянського періоду, а з іншого – політичній промові пострадянської доби (починаючи з «перебудови»).

3. Нормативний і дескриптивний підходи до вивчення політичної мови. У сучасній політичній лінгвістиці чітко розмежовуються дескриптивний (описовий) і нормативний підходи до оцінки інновацій. Мовленнєві помилки політиків та журналістів нерідко і стають предметом ретельного розбору професійних філологів. Завдання таких публікацій – не тільки фіксація помилок конкретного автора: важливіше виявити тенденції щодо використання мовних засобів, функціонуванні їх у повсякденній мовній комунікації, у різних її сферах. У подібних публікаціях широко представлені конкретні приклади комунікативних невдач та їхнє теоретичне осмислення, пропозиції щодо попередження помилок містяться і в низці інших публікацій.

4. Автономне дослідження окремих мовних рівнів політичної мови. Значний інтерес викликають дослідження, орієнтовані на автономне вивчення окремих рівнів сучасної політичної мови (фонетики, лексики і фразеології, синтаксису). Найбільш помітні зміни в лексиці й фразеології. Кожний новий поворот в історичному розвитку держави приводить до мовної «перебудови», створює власний лексико-фразеологічний тезаурус, що містить також концептуальні метафори й символи. Тому цілком

закономірною є низка досліджень з проблем політичного лексикону пострадянського періоду.

5. Дослідження жанрів і стилів політичної мови. Значна кількість публікацій присвячена вивченню специфіки окремих жанрів і стилів політичної мови. Мовознавці вивчають специфіку парламентських дебатів, особливості мітингової промови, мову засобів масової інформації. Лінгвополітичні дослідження присвячені аналізу настінних написів, гасел, передвиборчої полеміки, політичного скандалу. Поглиблено розглядаються жанри протесту, підтримки, раціонально-аналітичні та аналітико-статистичні жанри, гумористичні та віртуально орієнтовані низькі жанри.

6. Дослідження ідіостилів різних політичних лідерів, політичних напрямів і партій. Фахівці прагнуть також охарактеризувати роль ідіостилю у формуванні сприйняття політика як харизматичного, звертаються до особливостей мовлення конкретних політичних лідерів.

Наприклад, М. Герман пропонує своєрідну типологію політичних лідерів за іміджем і їхнім рольовим призначенням: *прапорносець, служитель, торговець і пожежник (знаменосець, служитель, торговець и пожарный)*. Лідер-прапорносець здатний надихати, «чарувати» маси, залучати аудиторію власними ідеями, відрізняється власним баченням дійсності (М. Ганді, В.І. Ленін, А. Лінкольн). Лідер-служитель забезпечує інтереси групи прихильників, які сприяли його кар'єрі, і керується у своїй політичній діяльності їхніми думками й діями (Л. Брежнєв, Дж. Картер). Лідер-торговець уміє привабливо донести свою позицію до виборця, «продати» її і залучити прихильників (Р. Рейган). Лідер-пожежник виявляє себе в критичних ситуаціях, відрізняється здатністю швидко вирішувати нагальні проблеми суспільства.

7. Дискурсивне дослідження комунікативних ролей, ритуалів, стратегій і тактик. У межах цього напрямку аналізується комунікативна поведінка суб'єктів політичної діяльності. Сучасні політичні лідери, прагнучи домогтися успіху у виборців, нерідко використовують своєрідні «мовні маски». Мовленнєва поведінка значною мірою залежить від соціально-комунікативної ролі політика, яка залежить від його соціального статусу, від використовуваних стратегій, тактик і мовних прийомів.

Розмаїття шкіл і напрямів у сучасній політичній лінгвістиці відображає той інтерес, який виявляється до політичного мовлення, і той обшир матеріалу, методик, аспектів аналізу та позицій, який характерний для сучасної вітчизняної науки.

3.

Політична комунікація – це процес спілкування між учасниками політичної діяльності. Суб'єктом діяльності є людина як громадянин, як представник політичного об'єднання чи державного органу; суб'єктом комунікації може бути лише політичне об'єднання або державний орган.

Залежно від того, хто і для кого створює тексти, доцільно розрізняти такі різновиди (рівні, підсфери), що належать до ядра політичної комунікації: 1) апаратна (службова, внутрішня, бюрократична) політична комунікація, орієнтована на спілкування всередині державних чи громадських структур. Така комунікація призначена лише «для посвячених», формальною ознакою відповідних текстів нерідко слугують грифи «секретно», «для службового користування». Несанкціоноване «витікання» такої інформації може стати причиною службового розслідування;

2) політична комунікація в публічній політичній діяльності. Така комунікація є формою здійснення професійної й громадської діяльності політичних лідерів та активістів; адресатом у таких випадках є найрізноманітніші верстви населення. Найбільш яскраві приклади подібної діяльності – це передвиборча агітація, парламентські дебати (особливо якщо депутат сподівається, що його виступ стане відомим виборцям), офіційні виступи керівників держави і його структур, розраховані на масову аудиторію;

3) політична комунікація, здійснювана журналістами і з допомогою журналістів. Така комунікація також розрахована на масову аудиторію; прикладами можуть слугувати інтерв'ю, аналітична стаття в газеті, написана журналістом, політологом чи політиком (часто за допомогою фахівця із ЗМІ). Журналісти привертають увагу аудиторії до проблеми, пропонують шляхи її вирішення, повідомляють про ставлення до неї політичних організацій і їхніх лідерів, допомагають політикам у вирішенні їхніх завдань. Політично неактивні громадяни сприймають політичну інформацію переважно в тому вигляді, як вона постає в ЗМІ;

4) політична мовленнєва діяльність «рядових» громадян (непрофесіоналів у сфері політичної комунікації), які беруть участь в мітингах, зборах, демонстраціях, обговорюють політичне життя на форумах, у соціальних мережах тощо (побутовий політичний дискурс). Такі комуніканти зазвичай сприймаються як своєрідні представники «народу», виборців, «трудящих» чи якихось груп громадян, пов'язаних професією, віком, місцем проживання та ін.

Іноді як особливий рівень виділяють парламентську й переговорну комунікацію. Можлива й інша точка зору: публічні виступи в парламенті можна вважати різновидом публічної політичної діяльності, а закрита для публіки робота в комітетах дуже близька до апаратної комунікації. Різновидом останньої можна вважати і комунікацію в процесі переговорів.

У політичній комунікації, на відміну від побутової чи художньої, суб'єктом і адресатом мовленнєвої діяльності в багатьох випадках є не людина як приватна особа, а людина як представник певної політичної організації чи владної структури. Наприклад, багато політичних документів формально нібито не мають автора й оприлюднюються від імені організації, державної структури; відповідно промова, написана референтом, сприймається й аналізується як промова президента, а багато політичних

документів підписуються не їхнім реальним укладачем, а керівником політичної організації або владної структури.

Політичний стиль – це мовленнєві особливості використання національної мови, притаманні певному політику, певній політичній партії чи організації. У ньому може надаватися перевага тим чи іншим мовним засобам.

Так, існує психіатричний підхід до типології політичних стилів (О. Коблянська, О. Лабковська), що включає темперамент, характер, поведінкові реакції політика, когнітивні процеси, у тому числі особливості мислення, прийняття рішень, обробки інформації, комунікативні особливості і спосіб керівництва. Були виокремлені шість політичних стилів.

Параноїдальний стиль (Й. Сталін, І. Грозний, Дж. МакКарті). Тип такого лідера можна назвати *господарем*. Він підозрілий, недовірливий, надчутливий до прихованих мотивів і загроз, відрізняється постійною жагою влади, контролем над іншими людьми. Вчинки часто непередбачувані, він не сприймає нічию точку зору, крім власної. Інтриган. Необмежена влада, до якої прагнуть ці політики, забезпечується постійним маніпулюванням підлеглими, зіткненням їхніх інтересів на свою користь.

Наведемо приклад: How can we account for our present situation unless we believe that men high in this government are concerting to deliver us to disaster? This must be the product of a great conspiracy, a conspiracy on a scale so immense as to dwarf any previous such venture in the history of man. A conspiracy of infamy so black that, when it is finally exposed, its principals shall be forever deserving of the maledictions of all honest men. ... (Senator McCarthy, 1951).

Політик тричі вживає лексему «conspiracy» (the product of a great conspiracy; a conspiracy on a scale so immense; a conspiracy of infamy so black) та іншу лексику з семантичного поля «таємний; зрадник» (concerting; exposed), а також негативно-оцінну лексику (disaster; to dwarf; black infamy; maledictions). Риторичний ефект досягається завдяки використанню в структурі тексту синтаксичного паралелізму й лексичних повторів. Створюється образ ворога з використанням опозицій типу «ми – вони», «свої – чужі», «чесні – нечесні».

Демонстративний політичний стиль характерний для лідерів, які постійно грають, працюють на публіку (артисти). Вони мають розвинені комунікативні здібності, добре пристосовуються до різних ситуацій. Демонстратор при цьому добре керований, передбачуваний, у разі критики може втратити самоконтроль (В. Жириновський, Р. Рейган). Приклад виступу Р. Рейгана: *I don't know what the differences might be, because I don't know what Mr. Carter's policies are. I do know what he has said about mine. And I'm only here to tell you that I believe with all my heart that our first priority must be world peace, and that use of force is always and only a last resort, when everything else has failed, and then only with regard to our national security* (Governor R. Reagan, 1980). Тут часто вживається займенник *I* (*I'm only here to tell you; I believe with all my heart*), що свідчить про егоцентризм політика,

використовуються концепти, доміантні в американській ціннісній картині світу (*world peace; national security*).

Компульсивний (епілептоїдний) політичний стиль (Л. Брежнев, Дж. Картер) притаманний перфекціоністам («відмінникам»). Вони прагнуть усе робити якнайкраще. Стилю цих політиків властиві напруженість, відсутність психологічної гнучкості й здатності до маневру, надмірна пунктуальність. Особливий дискомфорт у них викликають екстремальні ситуації, коли необхідно швидко приймати рішення, використовувати нестандартні методи. Такі політики суворо дотримуються обраного курсу, не поступаються принципами, намагаються об'єднуватися з такими ж перфекціоністами.

Так, під час президентських дебатів 1980 року президент США Дж. Картер ухиляється від відповіді на питання про власну лінію поведінки за умов загрози тероризму, використовуючи інклюзивні поєднання «we all», «as all my predecessors in the Oval Office», «the Western allies», демонструючи прагнення до кооперативного вирішення проблеми та ототожнення себе з іншими політичними «відмінниками»:

I didn't hear any comment from Governor Reagan about what he would do to stop ortoreduceterror is mint he future. What the Western allies did decide to do is to stop all air flights-commercial air flights – to any nation involved in terrorism or the hijacking of airplanes, or the harboring of hijackers. Secondly, we all committed ourselves, as have all my predecessors in the Oval Office, not to permit the spread of nuclear weapons to a terrorist nation or to any other nation that does not presently have those weapons or capabilities for explosives. ... (Jimmy Carter, 1980).

Депресивний політичний стиль характерний для образу «соратник» (імператор Микола II). Лідер цього типу не здатний грати провідну роль у політичній діяльності, надаючи перевагу об'єднанню з тими, хто справді впливає на хід політичних подій. «Соратник» схильний до ідеалізації окремих людей і політичних рухів, при цьому відіграє незначну політичну роль. У нього відсутній чіткий політичний курс та усталені підходи до вирішення конфліктів і прийняття політичних рішень.

Шизоїдний політичний стиль тісно пов'язаний з депресивним. Його представляє лідер-одинак, який залишається стороннім спостерігачем політичного руху, не несе ніякої політичної відповідальності.

У багатьох випадках фахівці розглядають не мовні особливості окремих політиків, а способи вираження, характерні для типових представників тих чи інших політичних партій. У сучасній вітчизняній політичній лінгвістиці активно ведеться вивчення як стилістичних особливостей політичних партій, так і ідіостилю окремих політиків.

4.

У лінгвістичній літературі термін "політичний дискурс" вживається у двох значеннях: вузькому (дискурс політиків) і широкому (форми

спілкування, у яких до сфери політики належить хоча б одна зі складових: суб'єкт, адресат чи зміст повідомлення).

Вивчення політичного тексту і його елементів у дискурсі – це перш за все дослідження рівня впливу на цей текст і на його сприйняття адресатом різноманітних мовних, культурологічних, соціальних, економічних, політичних, національних та інших чинників. Багато вчених вважають, що «текст» – це поняття власне лінгвістичне (вища одиниця синтаксису), а термін «дискурс» має лінгвосоціальний характер, це предмет дослідження лінгвокультурології, соціолінгвістики, політичної лінгвістики.

Виокремлюються такі види політичного дискурсу:

- інституційний політичний дискурс (передвиборна агітація, парламентських дебати, офіційні виступи керівників держави і його структур, розраховані на масову аудиторію, інтерв'ю політичних лідерів та ін.);

- мас-медійний (медійний) політичний дискурс, у межах якого використовуються тексти, створені журналістами та поширювані за допомогою преси, телебачення, радіо, Інтернету; прикладами можуть слугувати інтерв'ю, аналітична стаття в газеті, написана журналістом, політологом чи політиком (часто за допомогою фахівця зі сфери ЗМІ). Журналісти в такому випадку привертають увагу аудиторії до проблеми, пропонують шляхи її вирішення, повідомляють про ставлення до неї політичних організацій і їхніх лідерів, допомагають політикам у реалізації їхніх цілей;

- офіційно-діловий політичний дискурс, у межах якого створюються тексти, призначені для співробітників державного апарату;

- тексти, створені "пересічними громадянами" (листи та звернення, адресовані політикам чи державним установам, листи в ЗМІ та ін.);

- "політичні детективи", "політична поезія" й тексти політичних мемуарів;

- присвячені політиці тексти наукової комунікації.

5.

Політичний дискурс оформляється в певних мовленнєвих жанрах. Кожній комунікативній ситуації відповідає власний корпус жанрів: усних (виступ на мітингу, доповідь, бесіда, дебати, інтерв'ю та ін.) і письмових (програма, листівка, газетна стаття, лист політичному лідерові й ін.). Жанр – це важливий засіб індивідуалізації тексту, його співвіднесення з умовами мовленнєвої діяльності. Для кожного жанру існують суворі правила організації тексту.

Залежно від функції розрізняються ритуальні жанри (інавгураційне звернення, вітальне слово та ін.), орієнтаційні жанри (доповіді, укази, договори, угоди), агональні жанри (гасло, листівка, виступ на мітингу, слоган) та інформативні жанри (газетна інформація, звернення громадян до політиків чи в ЗМІ).

За обсягом інформації серед жанрів політичної мови розрізняються малі (гасло, слоган, девіз), середні (виступ на мітингу або в парламенті, листівка, газетна стаття та ін.) і великі (партійна програма, політична доповідь, книга політичної публіцистики та ін.) .

Залежно від мети висловлювання в політичній комунікації розрізняють інформативні, оцінні та імперативні жанри. Показово, що інформація, оцінка та імператив можуть міститися в одному і тому ж тексті. Наприклад, в агітаційній передвиборчій листівці зазвичай міститься інформація про кандидата, його позитивне оцінювання і заклик виявити довіру саме йому. Разом з тим існують тексти, в яких помітно переважає одна з названих вище жанрових ознак. Прикладом переважно інформативного жанру можуть слугувати автобіографічні книги політичних лідерів.

Яскравим прикладом імперативності можуть слугувати гасла. Гасло – це фраза, яка в короткій і яскравій формі передає провідну ідею, актуальне завдання чи вимогу. Гарне гасло, як правило, характеризується естетичною організацією форми, для чого використовуються метафори, еліпсис, анафора, лексичний повтор, синтаксичний паралелізм та інші засоби виразності. В історії політичної комунікації навіки залишаться найкращі (з точки зору майстерності їхніх творців) радянські гасла: *«Мы – не рабы, рабы – не мы»*, *«Ленин жил, Ленин жив, Ленин будет жить!»*, *«Пятилетку – в четыре года!»*, *«Профсоюзы – крылья советов!»*, *«Партия – наш рулевой»*, *«Экономика должна быть экономной»*.

Сучасні фахівці з організації політичних кампаній вважають за краще використовувати не традиційні назви «гасло» і «заклик», а запозичене з англійської мови слово «слоган». При цьому іноді намагаються виявити деякі смислові відмінності між розглянутими ідеологемами. Наприклад, диференціація слогана і гасла може ґрунтуватися на розмежування комуністичної та ліберальної пропаганди. Окрім того, аналіз спеціальної літератури показує, що слово «слоган» часто використовується як загальне найменування для будь-якої яскравої фрази, що запам'ятовується (чи до її компонента), у тому числі такої, яка не є власне гаслом, тобто не передає основну ідею, а просто привертає увагу до гасла або закріплює його у свідомості. До числа таких «слоганів-нелозунгів» фахівці з теорії реклами зараховують заголовки, луна-фрази, котрі завершують текст, та саунд-байти. Прикладом саунд-байта може слугувати фраза, яку президент США Буш-старший часто повторював перед початком особливо важливої частини своєї промови: *«Слідкуйте за моїми губами»*.

Гарний слоган легко й надовго запам'ятовується. Яскравим прикладом можуть слугувати українські слогани: *Час єднатися* (Блок Порошенка), *Сильна команда для складних часів* (Народний фронт), *Візьми і зроби* (Самопоміч), *Голос твого регіону* (Опозиційний блок). Відзначимо деякі зарубіжні слогани: *Лейборизм не працює* (Великобританія, консерватори); *Соціалізм надто дорогий* (Австрія, праві); *Серце завжди буде битися зліва*

(ліві, Франція); *Більшість отримає більшість* (центристи, Франція). *Голосуй або програвш! Обирай серцем!* (Б. Єльцин).

Слоган може бути пред'явлений автономно (наприклад, написаний на транспаранті чи навіть на паркані) і в складі тексту (наприклад, у листівці, телепередачі або газетній статті). В останньому випадку він має бути виділений шрифтом, кольором, розташуванням та / або іншими засобами. Це дозволяє слогану реалізувати свої основні функції: привернути увагу, викликати інтерес, запропонувати ідею, закріпити її у свідомості адресата.

6.

Належність до того чи іншого жанру переважно визначає вибір мовних засобів, які зумовлені також цілями політичного дискурсу, конкретними інтенціями мовця, ситуацією спілкування, характером реципієнта. Основна тема політичного дискурсу – політика, політична боротьба, що зумовлює використання в ньому спеціальної групи слів – політичної лексики (*парламент, депутат, глава адміністрації, голосування, виборець, мер, опозиція, указ* і под.).

У політичній промові по-різному представлені ідеологеми. Під ідеологемою слід розуміти лексико-фразеологічну одиницю, у значенні якої наявний ідеологічний компонент. Сюди входять:

1) власне ідеологеми – лексика і фразеологія з ідеологічним макрокомпонентом: а) ідеологічні лексеми (повні ідеологеми) – однозначні ідеологічні слова, а також багатозначні, усі ЛСВ яких містять ідеологічний компонент:

– ідеології, ідеологічні вчення, теорії: *комунізм, світле комуністичне майбутнє, анархізм, фашизм* та ін.;

– ідеї, принципи, покладені в основу ідеологій: *народна демократія, Від кожного за здібностями, кожному за його працею* (принципи марксистсько-ленінської ідеології); *правове громадянське суспільство* (принцип сучасної демократичної ідеології) та ін.;

– суспільно-економічні формації і суспільний лад, що характеризує формацію: *феодалізм, капіталізм, імперіалізм, соціалізм*;

– ідеологічно значущі реалії, події: *Велика Жовтнева соціалістична революція, червоний день календаря, перебудова* та ін.;

– ідеологічні течії, напрями, партії: *соціал-демократія, партія влади* і под.;

– представників, послідовників або супротивників ідеологій, ідеологічних течій, партій: *білогвардієць; червоногвардієць; більшовик; меншовик; нацист; фашист; антифашист*; у тому числі і конкретних ідеологів: *вождь революції, вождь світового пролетаріату* (про В.І. Леніна);

– символи ідеологій: *Марсельєза; Інтернаціонал* і ін.;

2) ідеологічні значення лексем (неповні ідеологеми) – багатозначні слова, один (або більше, але не всі) ЛСВ якого містить ідеологічний компонент. Наприклад, слово *партія* в значенні «2. Комуністична партія

Радянського Союзу». До цієї групи належать слова, котрі на підставі ідеологічного значення також можна розподілити за тематичними групами:

– ідеології, ідеологічні вчення, теорії: *консерватизм, лібералізм, меркантилізм* та ін.;

– ідеологічно значущі реалії, події: *п'ятирічка, масовка, піонер* і под.;

– ідеологічні течії, напрями, партії: *дисидентство, опозиція* та ін.;

– представників, послідовників або супротивників ідеологічних течій, напрямів, партій: *лівий, правий, білий, червоний* і т. ін.;

– символи ідеологій: *свастика*;

3) ідеологізована лексика – слова і фразеологізми, денотація яких ускладнена ідеологічним мікрокомпонентом, що відображає суб'єктивне ставлення певної ідеології до позначуваного поняття у вигляді кваліфікації «свій / чужий»: *ворожий, реакційний, віджильний, гнітючий* («чужий»).

Як зазначає А.П. Чудінов [3], слід розрізняти політичну лексику та політологічну термінологію. Політологічна термінологія, як і будь-яка термінологія, у повному обсязі відома лише фахівцям. Політична лексика – це тематичне об'єднання загальноживаних слів, які мають бути зрозумілими всім (абсолютній більшості громадян). Політична лексика постійно збагачується за рахунок політологічної термінології: наприклад, ще кілька років тому такі слова, як *консенсус, імпичмент, саміт* були зрозумілі тільки фахівцям, а тепер вони стали загальновідомими, тобто відбулася деспеціалізація терміна.

Ще однією особливістю політичного мовлення є широке використання мовних кліше (*похмурі прогнози, криза довіри, закулісні угоди, відповідальний пост, політична воля, піраміда влади, ефективна система управління, серйозний досвід роботи*). Крім того, для політичних текстів характерне використання слів і словосполучень з оцінною семантикою, високої, урочистої лексики (особливо в таких жанрах, як інавгураційна промова, виступ на мітингу, в парламенті, політична реклама).

Характерною особливістю політичного дискурсу останніх років є використання ще й грубо-просторічної і жаргонної лексики, іноді навіть інвективи. Пояснюється це тим, що регламентація з вузькими межами залишилася в минулому, вона визначала суворе дотримання різних норм (мовних, мовленнєвих, жанрових, етичних, композиційних та інших), що в певних випадках відіграло позитивну роль.

Політична влада значною мірою здійснюється за допомогою мови, яка допомагає політику увійти в особистісну сферу реципієнта як за допомогою простих прийомів (частого вживання займенники "ми" (замість "я"), вибору мови (за умов білінгвізму), так і більш складних прийомів маніпуляції (мовна гра та ін.). Під маніпуляцією ми розуміємо процес нав'язування населенню поглядів, думок, способів дій, які адресант може вважати неправдивими, але вигідними для себе; це пов'язано з використанням спеціальних прийомів, спрямованих на зниження критичного мислення з боку реципієнтів.

При дослідженні функціонування мови в політичному дискурсі неминуче постають дві проблеми – *мова влади* і *влада мови*. Розрізняються вони, як нам здається, таким: *мова влади* – це те, як говорить, якими мовними засобами і прийомами користується сьогоднішня влада, і це предмет дослідження "чистої" лінгвістики. А *влада мови* – те, як впливають на масову свідомість ці мовні засоби і прийоми – повинна досліджуватися політичною лінгвістикою.

Мовлення політика має торкатися потрібної струни в масовій свідомості, його висловлювання повинні вкладатися в "картину світу" думок і оцінок (тобто, в усю багатоманітність внутрішніх світів) його адресатів, "споживачів" політичного дискурсу. Тому умілий політик оперує символами, архетипами й ритуалами, співзвучними масовій свідомості. Характерною особливістю політичних промов є широке вживання метафор, що побудовані, переважно на воєнній та "лікарняній" лексиці: *битва за виборця, інформаційна війна, атака на демократію, дипломатичні битви; шокова терапія, суспільство знаходиться на шляху до одужання, урядова криза*. А.П. Чудінов виділяє чотири розряду моделей політичної метафори: антропоморфну (наприклад, метафора сім'ї, хвороби), соціоморфну (кримінальна метафора, мілітаристська метафора, метафора гри, театру, спорту), природоморфну (зооморфная метафора, фітоморфная метафора, метафора неживої природи) та артефактну (метафора будинку, побуту, механізму). Ось деякі приклади таких метафор з висловлювань українських політиків і політологів, представлених у ЗМІ: мілітаристська метафора: *"Поражение оппозиционного лагеря на президентских выборах в прошлом году крепко подкосило его "боевой дух", считают политологи. "Падающие рейтинги властной команды – шикарная возможность для оппозиционеров отвоевать бывшие рубежи", – считает В. Корнилов"* (АиФ (Украина), № 1, от 14.01. 2011); метафора хвороби: *"По мнению ряда авторитетных экспертов, это может здорово подкосить и без того "нездоровую" экономику страны"* (АиФ (Украина), № 1, от 12.01.2011); *"Мы не должны работать в роли педали скорости. Педалью скорости должны работать регуляторы"* (з інтерв'ю М. Бродського інформаційному агентству ЛІГАБізнесІнформ); метафора механізму: *"Народный депутат от фракции НУНС, член "Народной самообороны" Тарас Стецькив, отвечая на вопрос, чего ожидать от новой сессии, отвечает, что Верховная Рада вновь будет "тупой машиной для голосования"*.

Широка палітра синтаксичних ресурсів також володіє маніпулятивним потенціалом, а тому активно використовується в політичному дискурсі. Характерне використання:

- окличних речень (особливо для таких жанрів, як виступ на мітингу, гасло): *"Від того, чи зможемо ми дати відсіч знищенню України, залежить, чи буде в наших дітей і онуків власна країна. Часу обмаль, діяти треба негайно! Прийдіть 11 травня о 10:00 до Верховної Ради і захистіть Україну!*

Не мовчіть! Не бійтеся! Ми переможемо!" (офіц. сайт Ю. Тимошенко. – <http://www.tymoshenko.ua/ru>);

- інверсії, що дозволяє виділити в реченні головне: *"Через шість років після нашої Помаранчевої революції під загрозою знаходиться не лише демократія моєї країни, але також систематично спотворюється верховенство права і продається наша національна незалежність"* (з інтерв'ю Ю. Тимошенко інформаційному агентству "Уніан " 7.02.2011);

- різних риторичних прийомів, наприклад, таких, як риторичне питання, синтаксичний паралелізм: *"И в то же время их задолженность перед теплокоммунэнерго достигла 3,2 миллиарда гривен. Как можно мириться с таким положением? Видно же, что никаких объективных оснований для задолженности нет. Какие еще могут быть "первоочередные" расходы местных бюджетов, если не заплачено за потребленный газ?"* (З виступу прем'єр-міністра М. Азарова).

7.

У кожного типу дискурсу є своя концептосфера. Так, у межах концептосфери британського політичного дискурсу (БПД) вчені виділяють три концептуальні зони. Перша зона об'єднує концепти-терміни політичної онтології, що становлять 44% вибірки, котрі є неоднорідними за своїм складом і включають, по-перше, центральні концепти сфери політики, («politics», «power», «leadership»), по-друге, концепти суб'єктів і об'єктів політики («politician», «primeminister», «government», «people», «New Labour party», «Parliament», «opposition», «community», «society», «al Qaeda, the Taliban move! ment»); по-третє, концепти політичних систем і форм державності («state», «nation», «monarchy», «empire»).

Крім того, в концептуальній системі політичної онтології важливу роль відіграють концепти-терміни, що позначають політичні курси та / або дії, наприклад: «globalisation», «nationalisation», «isolationism», «privatisation», «exclusion», «protectionism». Базовим онтологічним концептом політичного дискурсу Великобританії є концепт POWER, через те що боротьба за владу – інтенціональна основа політичної комунікації [1].

8.

Політичний дискурс (ПД) характеризується боротьбою за владу, а мета політиків – завоювати й утримати підтримку аудиторії. Ці чинники впливають на вибір засобів впливу на виборця. У зв'язку з цим виправданим є проведення аналізу стратегій і тактик, що застосовуються політиками в ході виступів. Під стратегією розуміється спрямованість мовленнєвої поведінки в цій ситуації в інтересах досягнення мети комунікації. Під тактикою – використання прийомів, способів досягнення мети, вибір і послідовність мовленнєвих дій, що характеризуються своїм завданням у межах реалізованої комунікативної стратегії.

О.І. Шейгал виділяє в політичному дискурсі такі види стратегій [4, с. 115].

1. **Стратегія вуалювання** (затушовування небажаної інформації) часто використовується у виступах Барака Обами під час опису глобальних проблем, винуватцем яких США, природно, себе не визнає: *Too often, we have failed to enforce international norms when it's inconvenient to do so. And we have not confronted forcefully enough the intolerance, sectarianism, and hopelessness that feeds violent extremism in too many parts of the globe* – ‘Занадто часто ми не могли забезпечити дотримання міжнародних норм, коли це було незручним для нас. І ми не протистояли достатньо наполегливо нетерпимості, сектантству й безнадії, яка живить насильницький екстремізм у багатьох частинах земної кулі’. Посилаючись на абстрактні й загальновідомі поняття, президент США вуалює справжню причину спалаху терористичних атак, а саме введення військ США на територію Іраку та Афганістану, таємну участь США в Ірано-іракській війні з приводу викорінення екстремізму / тероризму, що в підсумку й стало причиною виникнення агресії з боку Ісламської держави.

2. **Стратегія містифікації** (приховування істини, свідоме введення в оману) особливо чітко прослідковується в англомовній політичній комунікації під час пригадування помилок минулого (зокрема, введення військ США на територію Іраку та Афганістану). Обама є явним «лідером» у використанні цієї стратегії з метою виправдання дій США чи демонстрування їхньої важливості: *America is pursuing a diplomatic resolution to the Iranian nuclear issue, as part of our commitment to stop the spread of nuclear weapons and pursue the peace and security of a world with out them* – «Америка в пошуках дипломатичного вирішення іранської ядерної проблеми, бо частина наших зобов'язань полягає в тому, щоб зупинити поширення ядерної зброї та домогтися миру і безпеки». Загальновідомо, що саме США активний постачальник зброї в ісламські держави від початку виникнення там конфліктів. Однак президент наполягає на виконанні миротворчої місії США.

3. **Стратегія анонімності** (деперсоналізації) як прийом зняття відповідальності активно використовується як англомовними політиками, так і російськомовними. Так, замість ‘I’ (особового займенника першої особи однини) Обама, Керрі й Кемерон оперують особовим займенником першої особи множини ‘We’, ототожнюючи час від часу власні рішення з інтересами і діями цілої країни. Обама, наприклад, заявляє: *We are here because others realized that we gain more from cooperation than conquest* – ‘Ми тут тому, що інші країни усвідомили, що ми отримуємо більше від співробітництва, ніж від завоювання’, явно деперсоналізуючи власні рішення.

4. **Стратегія реїфікації** (конструювання образу ворога) – основа будь-якого політичного виступу: *Against the will of the government in Kyiv, Crimea was annexed. Russia poured arms into eastern Ukraine, fueling violent separatists and a conflict that has killed thousands* – ‘Проти волі уряду в Києві, Крим був

приєднаний до Росії. Росія поставляє зброю в східну Україну, штовхаючи до насильства сепаратистів і розпалюючи конфлікт, який вбиває тисячі мирних жителів' (виступ Обама).

5. **Стратегія делегітимізації (руйнування образу опонента)** тісно пов'язана з експресивно-емоційними засобами мови, найбільш репрезентативним з яких є політична метафора. Так, Обама вживає у своєму виступі величезну кількість метафор під час опису дій ворожої Росії: *Russia poured arms* – 'Росія (букв.) затопила зброєю', *fueling violent separatists and a conflict* – 'підживлюючи / (букв.) постачаючи пальне' войовничих сепаратистів і розпалюючи конфлікт' і т. д. Політики використовують таку стратегію не тільки один щодо одного, але й для руйнування образу спільного для всіх ворога – екстремізму / тероризму.

Обама, наприклад, використовує в основному антропологічні метафори з метою опису тероризму, який виступає і як *the cancer of violent extremism* 'ракова пухлина войовничого екстремізму', *that has ravaged so many parts of the Muslim world* – 'яка спустошила (знищила) багато країн мусульманського світу', і як *a pervert* 'людина, що страждає збоченнями', *who has perverted one of the world's great religions* – 'хто перекрутив (переінакшив) одну з великих релігій світу', і як *madness* 'божевілля', для лікування якого необхідна *antidote* 'протиотрута': *these investments [programs to support entrepreneurship and civil society, education and youth] are the best antidote to violence* – 'такі інвестиції є найкращою протиотрутою насильству'.

Поширеними є стратегії **самопрезентації**, що мають на увазі побудову іміджу політика, та стратегії **ідентифікації** (ототожнення). Під ідентифікацією розуміють риторичний прийом, в основі якого лежить тактика ототожнення – демонстрація символічної належності до певної соціальної, статусної чи політичної групи. Для стратегії характерні такі мовні засоби втілення: цитування відомих прецедентних текстів, особистостей, історично значущих подій або посилання на них, розмовні й гаслові фрази, афоризми. Так, Обама посилається на досвід, апелюючи не тільки до історично важливих подій (*The shadow of World War* – 'Тінь другої світової війни'), але й до знакових явищ сучасності (наприклад, бідності): *The prison of poverty* – 'в'язниця злиднів', активно цитуючи президентів минулого: *Speaking before this Assembly, President Kennedy put it well: "Terror is not a new weapon," he said*. Самопрезентація – це риторичне прийом, який використовується автором дискурсу для впливу на адресата за допомогою створення позитивного враження про себе, репрезентація себе в привабливому і вигідному світлі, а також за допомогою посилання на особистий досвід, професіоналізм чи репутацію: *Як Президент, я маю чітке уявлення про те, яка зовнішньополітична стратегія сьогодні найбільше відповідає національним інтересам України* (Інавгураційна промова, В. Янукович, 2010); *Чи зручно президенту говорити про свої почуття? Так, я глибоко впевнений, що так. Сьогодні про найглибші переживання, про ставлення одне до одного маємо говорити всі – у наших сім'ях, у святкових*

товариствах, не забуваючи ні про кого, про жодне найсамотніше серце (Новорічне привітання, В. Ющенко, 2008).

Маніпулятивні стратегії в політичному дискурсі є основними. Вони в реалізуються в таких тактиках:

- орієнтація на національну самоідентифікацію: *Ми переконані в тому, що народ перемогти неможливо, але й оцчасливити народ без участі самого народу теж неможливо, тому ми щиро розраховуємо на вашу підтримку, без вас ми ніщо, з вами – ми сила, тому разом переможемо* (Д. Ярош); *Нехай з небес підтримують нас у нашій боротьбі ... за Україну, яка буде вільною, за Україну, яка зможе гордитися тим, що ми українці є нацією, нацією, яка може боронити свою землю* (О. Тягнибок); *Ви робите справжню політику, якщо ви виходите на вулиці, якщо ви боретесь за свої права, якщо Україна для вас не порожній звук. І маючи такий народ, ми переможемо!* (А. Ілленко);

- з цією тактикою пов'язана інша – інтеграції (українського) народу: *Зараз усі мають об'єднатися заради головного: досягнення миру...* (Н. Шуфріч, Свобода слова, 18.05.2015); інтеграції влади з народом: *Українська влада думає про українців, які знаходяться під окупованими територіями, і ми зробимо все можливе, щоб чим швидше звільнити їх від окупанта* (А. Парубій, Свобода слова, 15.06.2015); інтеграції політика з народом: *Я хочу зараз вас поінформувати, що ми досягли з вами першої перемоги: уряд під тиском парламенту, під тиском робочої групи по тарифам прийняв постанову уряду, де для всіх, у кого немає газо-вих лічильників, поставлена правильна норма – вдвічі менше, ніж була раніше, – і це довело, що ми були праві, що, дійсно, вам вдвічі більше списували обсяг газу; і уже платіжки, які ви отримаєте, будуть на основі постанови уряду, яка вдвічі зменшила норматив споживання газу* (Ю. Тимошенко, Свобода слова, 20.05.2015);

- залякування, апелювання до страху: *Ну яке перезавантаження влади, якщо знову прийде до влади Азаров і його син, прийде Янукович або його син, ще й будуть триматися за депутатську недоторканість, прийде, наприклад, той же Пшонка з сином разом ... або якщо, не дай Боже, в Парламент зайдуть відкриті терористи... І ми власне на всіх переговорах між фракціями домовлялися: спочатку голосуємо урядовий блок...* (С. Соколов);

- маніпулювання фактами – перелік досягнень або вчинків окремих особистостей: *Не так давно, в 2012 році, напередодні парламентських виборів, ви не забули, що було за 10 днів до виборів? Коли раптом намалювали соціологи, при чому 4 дуже поважні соціологічні компанії рейтинг партії «Удар» 27 %, а партії «Батьківщина» – 13, а от коли скрили урни для голосувань, рівно через 10 днів, то виявилось все навпаки: партія «Батьківщина» майже 27 %, а партія «Удар» – ледь 13.* (С. Соколов);

- тактика використання «логічних помилок», або необгрунтованої екстраполяції: *І крім того, нами внесений законопроект, який прямо призведе*

до зниження тарифів на тепло, на гарячу воду і ціну на газ – це закон про скасування або зниження рентної плати на газ власного видобутку (Ю. Тимошенко): політик говорить про зниження комунальних тарифів завдяки зниженню рентної плати на газ. Приділено мало уваги економічним чинникам і реаліям;

- тактика «навмисного відхилення» як ігнорування будь-яких позитивних характеристик політичних опонентів і зосередженість на їхніх негативних рисах і недоліках (тактика дискредитації опонента): *Тоді, коли 7 місяців тому ми прийшли разом в уряд... на казначействі був нуль, одні борги були, кредитів десятки мільярдів, які ми маєм до сьогоднішнього дня ... на вулицях тоді були озброєні, дуже багато озброєних людей, влади ніякої, ситуація була надскладна ... Ми крок за кроком почали робити те, що необхідне для країни ... Коли 20 з гаком років нічого не робилося, то приходиться час, коли треба робити і за це треба платити* (Яценюк);

- звернення до емоцій адресата: *Закони, які були ганебно прийняті не руками, а копитами у Верховній Раді України ганебною провладною більшістю, вони повинні бути скасовані і ми з цієї дороги ні при яких обставинах не сходим. Закони в парламенті у вівторок повинні бути скасовані. Так?* (А. Яценюк);

- інклюзивність, звернення до певної спільноти, члени якої пов'язані громадською, релігійною, професійною та ін. діяльністю: *Давайте окремо поплескаєм фанатам «Шахтаря» в Донецьку, фанатам «Металіста» в Харкові, фанатам «Чорноморця» в Одесі, фанатам «Дніпра» в Дніпропетровську і також всім іншим, які сказали: «Ми разом з українським народом, ми разом з Євромай-даном!». Перемога буде за нами!* (П. Порошенко);

Для реалізації агітаційної стратегії важливою є **тактика заклику**. Оратор стверджує, що народу потрібні зміни.

Інформаційно-інтерпретаційна стратегія реалізується через тактику визнання існування проблеми. Щоб обґрунтувати необхідність змін у країні, оратор окреслює ситуацію, яку потрібно виправити.

Існує багато інших стратегій і тактик.

9.

Вивчення політичної лінгвістики – це міждисциплінарна й міжпарадигмальна інтеграція методів, методик, прийомів і процедур дослідження, спрямованих на вивчення політичної комунікації, політичного дискурсу з метою створення умов для побудови моделей передбачення в політології та вироблення оптимальних стратегій і тактик політичної діяльності.

Методологія політичної лінгвістики як науки має гібридний, комплексний, синкретичний характер перш за все тому, що вона генетично сходиться до методологічної бази не лише лінгвістики й політології, а й цілому ряду інших наукових напрямів і дисциплін. Найбільшу роль у формуванні

методологічної бази політичної лінгвістики як автономного наукового напрямку відіграли досягнення когнітивної лінгвістики, медіалінгвістики, соціолінгвістики та дискурсології, а також наукові напрацювання в галузі низки суміжних дисциплін: лінгвокультурології, лінгвопрагматики, психолінгвістики, герменевтики, медіастилістики й ін.

Очевидним джерелом для методології політичної лінгвістики стали також досягнення політології, соціології і – ширше – усієї федерації політичних наук.

Співвідношення підходів і методів політичної лінгвістики

1	Лінгвістичні підходи	Структурний, семантичний, текстовий, стилістичний, лексикографічний та ін. аналіз	
2	Оцінна позиція (аксіологічний рівень)	Критичний аналіз	Дескриптивний аналіз
3	Спеціальні принципи відбору й аналізу матеріалу дослідження (рівня релевантності матеріалу)	Квалітативний аналіз (виявлення якісних закономірностей без їхніх кількісних характеристик)	Квантитативний аналіз (контент-аналіз, корпусна лінгвістика)
4	Зіставлення	Зіставлення (порівняння, контрастивне дослідження та ін.: мов, дискурсів, текстів, варіантів та ін.	
5	Міждисциплінарність дослідження (використання методів «гібридних» і суміжних наук	Характерна риса «гібридних лінгвістики» – активне використання методологій базисних наук – політології й соціології. Високочастотним для політичної лінгвістики є використання методології такої науки, як іміджологія, – праці із політичної персонології створюються із залученням методик, релевантних для створення іміджу політичного діяча чи іміджу держав; – методи суміжних наук: лінгвокогнітивний, лінгвопрагматичний, герменевтичний, психолінгвістичний, лінгвокультурологічний, жанрознавчий, варіанти дискурс-аналізу, група експериментальних методів та ін.; – методи медіалінгвістики й медіастилістики	

		(стилістики ЗМІ). Медійні політичні тексти досліджують на основі використання методів, характерних для медіалінгвістики.
--	--	--

Основними є такі методи:

- 1) контент-аналіз;
 - 2) методика когнітивного картування;
 - 3) критичний дискурс-аналіз;
 - 4) дескриптивний дискурс-аналіз;
 - 5) методики політичної метафорології (А.П. Чудінов);
 - 6) методики конструювання дискурсивних світів;
 - 7) методика аналізу полікодових феноменів політичної комунікації;
- активне використання синкретичних методик аналізу креолізованих (мультимедійних) текстів, створених за допомогою двох і більше семіотичних рядів: вербального / візуального (наприклад, у друкованій політичній рекламі), візуального / акустичного (у телеповідомленні).

Література

1. Левенкова Е.Р. Концептосфера політичного дискурса Великобританії на рубежі ХХ-ХХІ століть. *Известия Самарского научного центра РАН*. Т.11. №4. 2009. С. 226-231
2. Русакова О. Ф., Максимов Д. А. Политическая дискурсология: предметное поле, теоретические подходы и структурная модель политического дискурса. *Полис*. 2006. № 4. С. 26-43.
3. Чудінов А. П. Политическая лингвистика / Общие проблемы, метафора: учеб. пособие. Екатеринбург, 2003. 194 с.
4. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса. М.: Гнозис, 2004. 324 с.
5. Hermann M. G., Preston T. Presidents, Advisers, and Foreign Policy: The Effect of Leadership Style on Executive Arrangements. *Political Psychology*. Vol. 15, No. 1, P. 75-96.

Питання для самоперевірки та завдання

1. Що вивчає політична лінгвістика? Якими є її мета, завдання та предмет дослідження?
2. Назвіть основні напрями досліджень.
3. Що таке політична комунікація? Які її різновиди виділяють лінгвісти?
4. У чому полягають особливості політичного дискурсу та його різновидів?
5. У яких мовних жанрах оформляється дискурс?

6. Що таке «ідеологема» і як вона представлена в політичних текстах?
7. Охарактеризуйте концептосферу політичного дискурсу.
8. Які стратегії й тактики в політичній комунікації є найбільш частотними і чому?

9. Назвіть методи дослідження політичної комунікації.

Завдання: провести дискурс-аналіз

Інавгураційна промова Президента України Володимира Зеленського

Дорогі українці!

Після моєї перемоги на виборах мій шестирічний син сказав: «Та! По телевізору кажуть, що «Зеленський – Президент...». Виходить, що... я... теж Президент?!». І тоді це прозвучало як жарт, але згодом я зрозумів, що насправді це істина. Тому що кожен з нас Президент. Не 73 відсотки, які за мене голосували, а всі 100 відсотків українців. Це не моя, це наша спільна перемога. І це – наш спільний шанс. За який ми несемо спільну відповідальність. І щойно – не тільки я складав присягу. Кожен з нас поклав руку на Конституцію і кожен з нас присягнув на вірність Україні.

Уявіть собі гучні заголовки: «Президент не платить податків», «Президент наїдпитку промчав на червоне світло», «Президент потихеньку краде, бо «всі ж так роблять». Ви згодні, що це ганьба? Ось що я маю на увазі, коли кажу, що кожен з нас – Президент. Відсьогодні кожен з нас несе відповідальність за країну, яку ми залишимо своїм дітям. Кожен з нас, на своєму місці, зможе зробити все для розквіту України.

Європейська країна починається з кожного. Ми обрали шлях до Європи, але Європа – не десь там. Європа ось тут (у голові – ред.). І коли вона буде ось тут – тоді вона з'явиться і ось тут – у всій Україні.

І це – наша спільна мрія. Але у нас є і спільний біль. Кожен з нас загинув на Донбасі. Кожного дня ми втрачаємо кожного з нас. І кожен з нас – переселенець. Ті, хто втратив власний дім... І ті, хто відчинив двері власного дому, розділивши біль. І кожен з нас – заробітчанин. Ті, хто не знайшов себе вдома, а знайшов заробіток на чужині... Ті, хто в боротьбі із бідністю змушений втратити власну гідність.

Але ми все це подолаємо! Бо кожен з нас – українець.

Ми всі українці: не існує більших чи менших, правильних чи неправильних. Від Ужгорода до Луганська. Від Чернігова до Сімферополя. У Львові, Харкові, Донецьку, у Дніпрі й в Одесі – ми українці. І ми маємо бути єдині. Адже тільки тоді – ми сильні.

І сьогодні я звертаюсь до всіх українців у світі. Нас 65 мільйонів. Так, не дивуйтесь – нас 65 мільйонів. Тих, кого народила українська земля. Українці в Європі та Азії, у Північній та Південній Америці, в Австралії і в Африці. Я звертаюсь до всіх українців на планеті!

Ви нам дуже потрібні. Усім, хто готовий будувати нову, сильну та успішну Україну, я з радістю надам українське громадянство. Ви повинні їхати в Україну не в гості, а додому. Ми чекаємо на вас. Сувенірів з-за

кордону не потрібно, привезіть, будь ласка, свої знання, досвід і ментальні цінності.

Все це допоможе нам почати нову епоху. Скептики скажуть: це фантастика. Це неможливо. А може, це і є наша національна ідея? Об'єднавшись – зробити неможливе. Всупереч усьому!

Згадайте збірну Ісландії з футболу на чемпіонаті Європи. Коли дантист, режисер, пілот, студент і прибиральник билися й захищали честь своєї країни. І зробили це, хоча ніхто не вірив.

І це наш шлях. Ми повинні стати ісландцями у футболі, ізраїльтянами – в обороні рідної землі, японцями – у технологіях, швейцарцями – в умінні щасливо жити одне з одним, незважаючи на будь-які розбіжності.

І наше найперше завдання – припинення вогню на Донбасі. Мене часто питали: а на що ви готові заради припинення вогню? Дивне запитання. А на що готові ви заради життя близьких вам людей? Можу запевнити – задля того, щоб наші герої більше не гинули, я готовий на все. І я точно не боюсь ухвалювати складні рішення, я готовий втрачати свою популярність, свої рейтинги, і якщо буде потрібно – я без вагань готовий втратити свою посаду, щоб тільки настав мир. Не втрачаючи наших територій.

Історія – несправедлива річ. Не ми почали цю війну. Але нам цю війну закінчувати. І ми готові до діалогу. И я уверен, что прекрасным первым шагом для начала этого диалога, станет возвращение всех украинских пленных.

Наш наступний виклик – це повернення втрачених територій. Чесно кажучи, мені здається, що це формулювання не зовсім коректне. Бо неможливо втратити те, що й так наше.

І Крим, і Донбас – це наша українська земля. Де ми втратили найголовніше. Це – люди.

И сегодня мы должны возвращать их сознание. Вот что мы потеряли. За эти годы власть не сделала ничего, чтобы они чувствовали себя украинцами. Знали – они не чужие, они наши, они украинцы. И пусть кто угодно раздает хоть по 10 паспортов, это ничего не изменит. Украинец – это не в паспорте. Украинец – это вот здесь.

І я точно це знаю. Знаю від бійців, які захищають Україну – наших героїв, і україномовних, и «русскоговорящих». Там, на передовій, немає чвар і розбрату, там є сміливість і честь. І я хочу звернутися до наших захисників.

Не буває сильної армії там, де влада не поважає людей, які щодня віддають життя за країну. Я зроблю все, щоб ви відчували повагу. Це гідне, а головне, стабільне фінансове забезпечення, ваші житлові умови, законні відпустки після виконання бойових завдань, відпочинок для вас і ваших родин. Потрібно не розповідати про стандарти НАТО, а творити ці стандарти. Безумовно, окрім війни, є ще багато бід, які роблять українців нещасливими. Це шокуючі тарифи, принизливі зарплати і пенсії, болючі ціни, неіснуючі робочі місця. Це медицина, про покращення якої говорять здебільшого ті, хто ніколи не лежав з дитиною у звичайній лікарні. Це

міфічні українські дороги, які будуються та ремонтуються тільки у чиїсь бурхливій уяві.

Дозвольте мені процитувати одного американського актора, який став класним американським президентом: «Уряд не вирішує наших проблем. Уряд і є нашою проблемою».

І я не розумію наш уряд, який тільки розводить руками й каже: ми нічого не можемо зробити.

Неправда. Можете. Ви можете взяти аркуш, взяти ручку і звільнити свої місця для тих, хто буде думати про наступні покоління, а не про наступні вибори! Зробіть це. І люди оцінять.

Якісь у вас вибіркові оплески. Не всім подобається, що я кажу? Дарма, бо це кажу не я, а народ України. І моє обрання доводить – громадяни втомились від досвідчених, системних, надутих політиків, які за 28 років створили країну можливостей. Можливостей «відкатів», «потоків», «дерібанів».

Ми збудуємо країну інших можливостей. Де всі рівні перед законом, де є чесні та прозорі правила гри. Одні для всіх. А для цього до влади повинні прийти люди, які будуть служити народу. І я дуже хочу, щоб у ваших кабінетах не було моїх зображень. Бо Президент – не ікона, не ідол, Президент – це не портрет. Повісьте туди фотографії своїх дітей і перед кожним рішенням дивіться в очі їм.

Я можу ще багато чого сказати, але українці хочуть не слів, а дій. Тож...

Шановні депутати! Ви призначили інавгурацію у понеділок, у робочий день. Я бачу в цьому один плюс – це значить, ви готові працювати. А тому прошу вас ухвалити: 1. Закон про скасування депутатської недоторканності. 2. Закон про кримінальну відповідальність за незаконне збагачення. 3. Багатостраждальний Виборчий кодекс і зробити відкриті списки.

А також. Прошу звільнити з посад: 1. Голову Служби Безпеки України. 2. Генерального Прокурора України. 3. Міністра оборони України.

Це геть не все, що ви можете зробити. Але для початку – достатньо. У вас буде два місяці. Ухваліть ці важливі закони та рішення. Повісьте усі медалі собі. Заробіть непогані бали на дострокові парламентські вибори. Я розпускаю Верховну Раду України 8-го скликання.

Слава Україні! І наостанок. Дорогий народе! Протягом свого життя я намагався робити все, щоб українці усміхалися. Це була моя місія. Тепер я робитиму все, щоб українці принаймні більше не плакали.

РОЗДІЛ 5. МЕТОДИ ПРИКЛАДНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

Тема №15 КОМП'ЮТЕРНА ЛІНГВІСТИКА

План

1. Загальне уявлення про комп'ютерну лінгвістику.
2. Корпусна лінгвістика:
 - а) мета і завдання та основні напрями корпусної лінгвістики; предмет дослідження;
 - б) історія створення корпусів;
 - в) основні поняття корпусної лінгвістики;
 - г) комп'ютерна підтримка корпусів;
 - д) корпусна і традиційна лінгвістика.

1.

Комп'ютерна лінгвістика (також: математична або обчислювальна лінгвістика, англ. *computational linguistics*) – науковий напрям у сфері математичного й комп'ютерного моделювання інтелектуальних процесів у людини та тварин під час створення систем штучного інтелекту, який визначає свою мету в такий спосіб: використання математичних моделей для опису природних мов.

Комп'ютерна лінгвістика частково перетинається з обробкою природних мов, однак у останньої акцент робиться не на абстрактних моделях, а на прикладних методах опису й обробки мови для комп'ютерних систем.

Поле діяльності комп'ютерних лінгвістів є розробка алгоритмів і прикладних програм для обробки мовної інформації.

Комп'ютерна лінгвістика – це, по суті, прикладна сфера, тобто це набір завдань, які ми можемо вирішити, обробляючи мови, тексти, створені певною мовою, за допомогою комп'ютера. Тут найпростіше відповісти на питання «Навіщо це потрібно?», тому що в комп'ютерну лінгвістику більше, ніж будь-коли вкладають саме комерційні компанії, і на виході одержується те, що зараз називають комерційним продуктом.

Що вміють завдяки комп'ютерній лінгвістиці комп'ютери? Вони вміють розуміти, що за слово перед ними. Це не таке просте питання, тому що, здавалося б, слово є словом, але в українській і російській мовах слова вміють відмінюватися і в різних відмінках виглядають дещо по-різному. Як пояснити комп'ютеру, що це одне і те ж слово, а не різні? Для цього є кілька способів. Один з перших, давно зрозумілий, найбільш трудомісткий і, мабуть, не завжди ефективний, – це спосіб правил. Він полягає в тому, що ми беремо деякі правила і говоримо комп'ютеру, що в мові все влаштовано так, а не інакше.

Але, на жаль, описати правилами всю багатоманітність мови неможливо, і тому виникають різні помилки. Наприклад, якщо можна сказати комп'ютеру, що є певна, як кажуть лінгвісти, парадигма відмінювання якогось слова (рос. м.): *окно, окном, окну, окнами* – це все одне і те ж саме слово, а саме «окно». А якщо перед нами, наприклад, слово, закінчується на *-и*, якщо є якесь правило, то комп'ютер починає думати: а може, слово, що закінчується на *-и*, – це насправді наказовий спосіб від якогось рос. дієслова, яке повинно закінчуватися на *-ить*?

Наприклад, комп'ютер бачить слово «Саркози» (орфографія рос.) – це прізвище колишнього президента Франції. Комп'ютер не може знати всіх слів, мова облаштована так, що в ній постійно з'являються і зникають якісь слова. І тому комп'ютер, природно, зв'язуючись із тим правилом, яке йому призначили, думає, що *Саркози* – це насправді наказова форма (повелительная форма) від дієслова «Саркози». І таких випадків дуже багато, хоча насправді тексти в основному складаються зі зрозумілих слів, усе ж таки це не той спосіб, яким ми можемо вирішити всі проблеми, тому завжди залишається якийсь відсоток помилок.

Але подібні завдання, які називаються автоматичною морфологією, переважно вирішені, і вони певною мірою створюють деяке підґрунтя для більш складних питань, що розробляються зараз і, напевно, будуть вирішуватися в майбутньому. Треба сказати, що комп'ютерною лінгвістикою, звичайно ж, займалися давно, від самого моменту появи комп'ютерів, але потреби робити з цього щось практичне не було аж до останнього часу. Це пов'язано в першу чергу з тим, що комп'ютерна лінгвістика вміє працювати лише з тими текстами, які існують в електронному вигляді. По-справжньому великі обсяги електронних текстів, доступних комп'ютеру, з'явилися порівняно недавно. Зрозуміло, що з приходом Інтернету, з масовим поширенням призначених для користувача комп'ютерних пристроїв багато людей почали щось писати, і в такий спосіб Інтернет почав наповнюватися текстами.

Але потрібно сказати, що комп'ютерна лінгвістика чи близька до неї математична лінгвістика має давню традицію. Якісь теоретичні питання вирішувалися ще в 1960-і роки, і багато в чому завдяки тому, що було зроблено тоді, для російської мови порівняно швидко, іноді навіть швидше, ніж для інших мов розвинених країн, з'явилися важливі комп'ютерні інструменти. Що ж це за інструменти, крім тих, які дозволяють з'ясувати, що за слово перед нами?

Це різні питання, пов'язані з машинним перекладом. Кожен із нас може скористатися подібними сервісами, зайти на певний сайт і попросити комп'ютер перекласти з нашої мови на якусь іншу, на невідому або, навпаки, з невідомої на нашу. Зрозуміло, що цей переклад буде недосконалий, але іноді він допомагає спілкуватися людям, котрі не мають жодної спільної мови для бесіди, і це, безперечно, корисна річ. Крім того, комп'ютерна

лінгвістика дозволяє аналізувати великі обсяги текстів і брати з них якусь значиму інформацію.

Аналізу можуть підлягати новинні тексти, у яких згадуються різні особи, персони, місця чи якісь іще важливі факти, організації і т. д. Або, наприклад, сучасна комерційна організація, що піклується про свій імідж, просить комп'ютерно-лінгвістичні компанії моніторити Мережу і просто аналізувати блоги, записи в соціальних мережах, щоб ті, хто здійснює для них цю діяльність, наприклад, виловлювали всі згадування якогось великого банку, або політика, або чого-небудь ще, щоб з'ясувати, які настрої тих людей, що пишуть у Мережі, щодо цього бренду: за що його лають, за що його хвалять.

Це неможливо зробити вручну: записів дуже багато, користувачів у Мережі дуже багато, але якщо ми вміємо бачити згадування якогось бренду, то це дуже легко; а є різні події, які можна вилучити з текстів. Якщо ми вміємо їх вилучати автоматично за допомогою комп'ютера, то це, звичайно, дозволяє значно збільшити обсяги цієї інформації.

Окрім того, у текстах іноді бувають різні сплутування. Наприклад, випадки, пов'язані з так званою анафорою, коли є деякий займенник, наприклад «він», і не завжди зрозуміло, до чого в попередньому тексті він відноситься. Ось треба комп'ютеру пояснити, що таке «він», хто такий цей «він», хто такий цей Вася або Петро, який згадувався в попередньому реченні. І подібні дрібні завдання досить характерні для сучасного стану комп'ютерної лінгвістики, коли нам потрібно вирішити всі неоднозначності, котрі є в мові. Той же (рос.) «лук», наприклад. Усі з дитинства знають, що «лук» може бути зброєю, а може бути й продуктом харчування. Що ж це за річ, яка згадана в тексті? Комп'ютер бачить «лук» і знає, що у нього є два значення, але допомогти комп'ютеру визначити, що за значення саме зараз перед ним, – це теж актуальне завдання, яке вирішує комп'ютерна лінгвістика, і часто вирішує доволі непогано.

Комп'ютерно-лінгвістичні продукти, особливо в Інтернеті, знаходяться всюди. Вони буквально оточують нас з усіх боків, і ми не завжди їх помічаємо, але вони справді постійно нам допомагають. Це як пан Журден у Мольєра не знав, що він розмовляє прозою, хоча він розмовляв прозою все життя, так само, можливо, і ми не бачимо комп'ютерної лінгвістики за тими простими фактами, які постійно зустрічаються нам у браузері, в Інтернеті і виявляються для нас корисними. Наприклад, ті ж самі запити користувачів, які ми вводимо в пошукових системах. Тепер вони вміють нам підказувати якісь супутні до запиту слова, і це теж почасти заслуга комп'ютерної лінгвістики, хоча, звичайно, тут вона багато в чому знаходиться в співдружності з математикою, з *computer science*, з нейронними мережами і подібними речами.

Чого комп'ютерна лінгвістика не вміє і про що, напевно, буде найближчим часом усе-таки розмірковувати, так це про проблеми, пов'язані з іронією. Ось тут комп'ютер заходить у глухий кут, він не може зрозуміти,

іронізує людина чи говорить щось серйозно. Тобто не може на даному етапі, і, напевно, ця проблема буде з часом вирішена. Але сучасні способи розуміння цього допоки не дають належних результатів.

Ще один важливий аспект пов'язаний із виявленим у тексті настроєм – це те, що називається *sentimental analysis*.

Це оцінка того, чи сказано про щось добре чи погано. Ті ж самі бренди, назви банків або імена політиків – вони згадуються в позитивному контексті чи в негативному? Ми не завжди це можемо зрозуміти за допомогою комп'ютерного аналізу, тому що можна сказати: «Ну гарний чоловік, гарний!», і для комп'ютера формально тут буде все цілком припустиме, а завдяки інтонації ми, люди, зрозуміємо, що насправді виражено невдоволення. Та найважливіша річ, про яку необхідно сказати, що становить до певної міри моду останнього часу в комп'ютерній лінгвістиці, – це речі, пов'язані з семантикою, котрі були раніше нам недоступні.

Справа в тому, що лінгвісти дуже давно зрозуміли, що слова, котрі з'являються в схожих контекстах, схожі одне з одним і за значенням. Але як реалізувати це міркування практично, було не зовсім зрозуміло. З розвитком комп'ютерних технологій, зі збільшенням тих обсягів текстів, які у нас є, ми все більше і більше отримуємо можливість аналізувати ці матеріали з різних точок зору і підтверджувати, що, справді, цей здогад був правильним і справедливим.

І якщо ми застосуємо деякі хитрі математичні алгоритми до великих обсягів текстів, то зможемо пояснити комп'ютеру не за допомогою правил і словників, а виходячи з даних, які він отримує на вхід, що два якихось слова схожі між собою, що вони є синонімами (як говорять, квазісинонімами). Це те, що називається дистрибутивною семантикою або векторними моделями в лінгвістиці, у побудові семантики.

Річ у тім, що доволі доступні сучасні комп'ютерні технології дозволяють, грубо кажучи, завантажити в комп'ютер великий обсяг текстів і на виході отримати деякі ряди слів, які схожі одне з одним. Як це не дивно, можна нічого не пояснювати комп'ютеру спеціально, додатково, за допомогою правил чи словників і отримати списки синонімів, які є великим поступом до розуміння смислу тексту, до розуміння того, з чим має справу комп'ютер.

Тому що ми не можемо пояснити комп'ютеру всі слова, описати всі правила в мові, але якщо ми зуміємо побудувати такі технології, які дозволять комп'ютеру самому зрозуміти, у чому смисл семантики тексту, то досить швидко прийдемо до того, що називається штучним інтелектом і що дозволить нам використовувати його як свого помічника. Саме комп'ютерна лінгвістика повинна нам у цьому допомогти.

Напрями комп'ютерної лінгвістики

1. Обробка природної мови:

- синтаксичний,
- морфологічний,

- семантичний аналіз тексту.

2. Корпусна лінгвістика, створення і використання електронних корпусів текстів.

3. Створення електронних словників, тезаурусів, онтологій. Наприклад, Lingvo. Словники використовують для автоматичного перекладу, перевірки орфографії та ін.

4. Автоматичний переклад текстів. Серед російських перекладачів популярним є Промт. Серед безкоштовних відомий перекладач Google Translate.

5. Автоматичний вилучення фактів із тексту (вилучення інформації) (англ. *fact extraction, text mining*).

6. Автореферування (англ. *automatic text summarization*). Ця функція введена, наприклад, у Microsoft Word.

7. Побудова систем управління знаннями.

8. Створення систем питання – відповідь (англ. *question answering systems*).

9. Оптичне розпізнавання символів (англ. *OCR*). Наприклад, програма FineReader.

10. Автоматичне розпізнавання мовлення (англ. *ASR*).

11. Автоматичний синтез мовлення.

2.

Корпусна лінгвістика – це розділ прикладної лінгвістики, що займається розробкою загальних принципів побудови і використання лінгвістичних корпусів (корпусів текстів).

Одним з основних джерел мовного матеріалу, необхідного для проведення лінгвістичних і філологічних досліджень, є текст, письмовий або усний. На основі аналізу множинності текстів можна зробити висновок про мовне явище, що цікавить дослідника, наприклад, про поведінку граматичної конструкції, використання виразних засобів у мові і т. ін. Розвиток обчислювальної техніки сприяв тому, що велика кількість текстів стала доступною в електронному вигляді. Для того, щоб можна було працювати з такими обсягами текстів, вилучаючи з них потрібну інформацію, в усьому світі почали створюватися лінгвістичні корпуси, тобто колекції текстів, спеціально відібраних, розмічених за різними лінгвістичними параметрами і забезпечених системою пошуку. Збільшення обсягу матеріалу дослідження потребувало застосування нових методів аналізу лінгвістичних даних, включаючи їхню статистичну обробку.

Таким чином, корпусна лінгвістика охоплює два аспекти: по-перше, створення і розмітка (анотування) корпусів текстів та розробка засобів пошуку за ними і, по-друге, власне лінгвістичний – експериментальні дослідження на базі корпусів.

Цей відносно молодий напрям, що активно розвивається, тісно пов'язаний з комп'ютерною лінгвістикою і широко застосовує квантитативні методи.

Можливість користуватися широким спектром електронних ресурсів значно полегшила процес збору матеріалу в лінгвістичних дослідженнях. Однак така доступність мовних відомостей радикально змінила вимоги щодо мотивувальної бази лінгвістичних досліджень: сьогодні мало навести кілька екзотичних прикладів на підтвердження висунутої концепції, необхідно подати досить повну вибірку досліджуваних явищ тієї чи іншої мови. Однак працювати з мегабайтами «сирих» текстів не менш складно, ніж шукати приклади вручну.

Необхідність і можливість обробки великого масиву текстів для вилучення з них лінгвістичних, літературознавчих та ін. відомостей зумовили бурхливе зростання електронних ресурсів з лінгвістично анотованими корпусами текстів включно.

Корпусна лінгвістика покликана відповісти на такі питання:

- які принципи лежать в основі побудови корпусів, як має бути влаштована стандартизована розмітка корпусу щодо різних мовних параметрів (жанрова і стильова розмітка текстів, морфологічна розмітка і т. ін.);
- які лінгвістичні та літературознавчі завдання можна вирішувати за допомогою корпусів;
- як користуватися корпусами зі спеціальними мовами запитів до корпусів включно.

Використання корпусів текстів дає можливість спостерігати поведінку мовних одиниць (слів, словосполучень, граматичних категорій, синтаксичних конструкцій і т. д.), що цікавлять дослідника, у природному мовному середовищі, тобто в реально чинних, а не штучно сконструйованих контекстах.

Крім того, корпусні дослідження дозволяють, використовуючи статистичні методи, сформулювати, підтвердити чи спростувати певну гіпотезу про те чи інше мовне явище на великому обсязі матеріалу.

При цьому якщо дослідник користується вже чинним корпусом, то він повністю звільняється від довгого й трудомісткого етапу збору матеріалу (опитування інформантів, робота зі словниковими картотеками чи письмовими текстами і т. д.).

Для деяких цілей виявляється достатнім використання як корпусу вже чинних електронних колекцій текстів, таких, як віртуальні бібліотеки, архіви електронних версій періодичних видань або новинних стрічок. Гігантською збірною текстів є весь Інтернет. Існує навіть такий напрям досліджень – Інтернет як корпус. Однак, через те що тексти в мережі не систематизовані і не мають лінгвістичної анотації (розмітка корпусу) – що стосується й інших віртуальних колекцій текстів, – дати точну статистичну оцінку всієї

множинності чи якоїсь підмножинності текстів важко, тому й виникає потреба в структурованих та анотованих лінгвістичних корпусах.

Практично всі сучасні лінгвістичні дослідження й роботи зі складання словників та граматики так чи інакше орієнтовані на використання представницьких корпусів текстів (пор., наприклад, словники видавництва Collins, створювані на базі електронного мовного корпусу Bank of English, що нараховує понад 2,5 мільярда слів).

Створення і лінгвістичне анотування (лінгвістична розмітка) корпусів відіграє основну роль у розвитку сучасних технологій автоматичної обробки текстів природної мови. Такі корпуси слугують великою експериментальною базою для розробки різних модулів автоматичного лінгвістичного аналізу. З одного боку, наявність експертної лінгвістичної розмітки в корпусі дозволяє оцінити якість роботи того чи іншого лінгвістичного модуля. Наприклад, використовуючи корпус з морфологічною розміткою, де кожному слову з тексту приписана його вихідна форма і граматичні характеристики, можна перевірити, наскільки точно працює система автоматичного морфологічного аналізу. З іншого боку, в сучасних системах автоматичного аналізу текстів (морфологічних і синтаксичних аналізаторах та ін.) використовуються різні методи машинного навчання. Для того щоб це стало можливим, необхідний великий навчальний корпус, що містить "еталонну" розмітку.

Одним з пріоритетних напрямів корпусної лінгвістики є створення і розширення універсальних національних корпусів (корпусів тієї чи іншої природної мови), представницьких щодо всієї мови, які можуть слугувати для дослідження найрізноманітніших явищ цієї мови. Більшість мов світу вже мають свої національні корпуси. Загальноновизнаним зразком є, зокрема, Британський національний корпус (BNC). Серед корпусів слов'янських мов виділяється Чеський національний корпус [1], створений у Карловому університеті Праги. Національні корпуси існують також для німецької, китайської, фінської та ін. мов. Для російської мови таким представницьким корпусом є Національний корпус російської мови (НКРМ/ НКРЯ) [2].

Зі створенням великої кількості корпусів і розвитком різних технологій обробки текстової інформації вироблялися деякі універсальні принципи та мови розмітки лінгвістичної інформації в корпусі, створювалися спеціальні інструменти для роботи з корпусом будь-якою мовою, так звані корпусні менеджери. Вироблення універсальних стандартів і технологій уможливило створення великих представницьких корпусів за дуже короткий термін.

Таким чином, предметом корпусної лінгвістики є теоретичні засади й практичні механізми створення і використання представницьких масивів мовних даних, призначених для лінгвістичних досліджень в інтересах широкого кола користувачів.

Перші корпуси в термінологічному значенні цього слова з'явилися в 60-і рр. ХХ ст. Прообразом для них послужили словникові картотеки – зібрання фрагментів текстів, зазвичай у вигляді карток, що містять те чи інше

слово, і систематизовані щодо описуваного слова (в основному, за алфавітом).

У 1963 р в Браунівському університеті (США) для створення частотного словника американського варіанту англійської мови було створено великий корпус на цифровому носії (Brown Corpus), що включає 1 млн. слів. При оцінці частоти деякого слова в мові виникає проблема "збалансованості" вибірки. У мові частотність багатьох слів зумовлена тематикою текстів. Так, наприклад, слово *змінна* буде надзвичайно частотним у математичних текстах. Імовірність зустріти це слово в художній літературі дуже мала. Для забезпечення коректності відомостей щодо частоти вживання слів творці корпусу (У. Френсис і Г. Кучера) розробили сувору процедуру відбору текстів: у корпус увійшли 500 фрагментів прозових текстів, що відносяться до 15 найбільш масових жанрів і надрукованих у 1961р.

Виникнення корпусних методів пов'язане з бурхливим розвитком комп'ютерних технологій у другій половині ХХ ст. Можливість сканування і розпізнавання тексту (переклад у текстовий формат), поява баз даних і систем керування базами даних уможливили збір, зберігання й обробку величезних масивів текстових даних. Не останню роль у розвитку корпусної лінгвістики відіграла популяризація світової мережі Інтернет, бо корпуси стали доступні широкому колу користувачів, значно розширилися можливості їхнього наповнення.

З того часу накопичено значний досвід розробки та застосування корпусів. Щорічно публікується багато робіт з цієї тематики. Обговоренню проблем корпусної лінгвістики присвячена спеціалізована електронна розсилка Corpora List і періодичні видання International Journal of Corpus Linguistics, Corpora, Corpus Linguistics and Linguistic Theory, ICAME Journal.

Центральне поняття корпусної лінгвістики – лінгвістичний корпус. Тексти в корпус добираються не хаотично, а відповідно до *проблемної сфери*, тобто сфери реалізацій мовних явищ, що цікавлять дослідника. Проблемна сфера має два аспекти: мовний та мовленнєвий. Мовний аспект – це власне досліджуване явище, а мовленнєвий – це множинність контекстів, у яких це явище репрезентоване. Проблемна сфера може бути як дуже широкою (усі твори Ф.М. Достоєвського), так і доволі вузькою (випадки узгодження присудка з кількісною групою за числом).

Одним з принципів питань є питання про те, які тексти і в якому обсязі необхідно відібрати в корпус. З одного боку, хотілося б, щоб досліджуване явище, хоча й рідковживане в мові, знайшло відображення в корпусі. Однією з вимог, що висувається до складу та структури корпусу, є *вимога повноти*.

Ця вимога опозиціонує з іншим важливим принципом створення корпусу – вимогою репрезентативності. Завдання творців корпусу – зібрати якомога більшу кількість текстів, що належать до тієї підмножинності мови, для вивчення якої корпус створюється. Яким би специфічним не був

феномен, жоден корпус не може містити всі його реалізації. Тому корпус – це завжди певна вибірка з проблемної сфери, яка здійснюється на основі певних критеріїв, що встановлюються дослідником згідно із завданням. Така вибірка повинна відображати ті чи інші параметри досліджуваного мовного явища в такій пропорції, що і в мові взагалі чи в деякій досліджуваній підмножинності мови.

З точки зору відбору текстів у корпус розрізняють *збалансовані корпуси* (див. також репрезентативність) і *моніторні корпуси*. У збалансованих корпусах у корпус включаються тексти, що представляють різні модуси дискурсу (включаючи як письмові, так і усні тексти), різноманітні за жанрами, стилями і тематикою. Під час розробки корпусу встановлюються пропорції, у яких мають бути представлені тексти різних жанрів, стилів і под. Такі корпуси мають фіксований обсяг. Поповнення таких корпусів відбувається лише після ретельної процедури відбору нових текстів. *Моніторні* корпуси постійно поповнюються новими текстами конкретної мови, при цьому баланс текстів різних модусів, стилів і жанрів не дотримується. Творці моніторних корпусів вважають, що "статистична" обґрунтованість даних, отриманих з корпусу, буде досягнута за рахунок обсягу корпусу, що обчислюється в мільярдах слів.

Важливим параметром корпусу є його *обсяг*. Якщо перші корпуси досягали мільйона слів (точніше, *слововживань* або *текстоформ*), то обсяг сучасних корпусів обчислюється сотнями мільйонів (наприклад, обсяг Національний Корпус Російської мови на сьогодні становить близько 140 млн. слів) чи мільярдами (наприклад, обсяг корпусу англійської мови Bank of English перевищує 2,5 мільярда слів).

Як уже зазначалося, для вирішення різних лінгвістичних завдань необхідно, щоб тексти й окремі мовні одиниці всередині текстів містили додаткову лінгвістичну і металінгвістичну інформацію – розмітку (анотацію). У сучасних корпусах, крім *метарозмітки* (котра відображує різну екстралінгвістичну інформацію про текст, включаючи його назву, автора, жанрову належність і т. ін., докладніше див. розмітка корпусу), міститься розмітка, що відповідає різним рівням лінгвістичного опису, – морфологічна, синтаксична, фонетична та ін.

Взаємодії користувача з корпусом: пошук у корпусі відповідно до запиту користувача забезпечується за допомогою спеціальних програм – *корпусних менеджерів*. Вони забезпечують сортування результатів пошуку, статистичні підрахунки, складання конкордансів і словників (списків слів, систематизованих певним чином) на основі корпусу.

Більшість сучасних корпусних менеджерів дозволяють здійснювати пошук різноманітної інформації: пошук конкретних словоформ; пошук словоформ за *лемою* (пошук усіх форм однієї і тієї ж лексеми, які зустрілися в тексті); пошук нерозривних і розривних словосполучень. За наявності відповідної розмітки здійснюється пошук щодо набору морфологічних ознак (наприклад, пошук усіх словосполучень виду 'прийменник по + іменник у

місцевому відмінку') та ін. інформацію, відповідну рівнями лінгвістичної розмітки, представлених в корпусі.

Завдяки наявності метарозмітки користувач має можливість створювати власний підкорпус текстів, відібраних за жанром, тематикою, часом написання та ін. Результатом видачі є конкорданс (багато контекстів, у яких зустрівся запитуваний мовний вираз). Кожен із прикладів забезпечується інформацією про джерело, звідки взято приклад. У низці корпусів можливо також отримати статистичну інформацію про запитуваний мовний вираз: його відносну частоту по всьому корпусу, розподіл за жанрами чи тимчасовими зрізами, інформацію про частоту його сполучуваності.

Корпуси, як правило, призначені для багаторазового використання багатьма користувачами. Для уніфікації роботи з різними корпусами, для забезпечення "незалежності" корпусних даних від конкретної програмної реалізації інтерфейсу роботи з корпусом розробляються стандарти розмітки текстових корпусів. За теперішнього часу виробилися стандарти представлення метаданих, що базуються на описі текстів у межах проєкту Text Encoding Initiative (TEI) і на рекомендаціях EAGLES (Expert Advisory Group on Language Engineering Standards). Мовою розмітки слугують універсальні мови розмітки даних, такі як, наприклад, SGML і XML.

Незважаючи на величезну популярність корпусної лінгвістики, вона знаходить і своїх супротивників. Авторитетний американський лінгвіст Н. Хомський висловив таку думку: *Corpus linguistics doesn't mean anything. It's like saying <...> suppose physics and chemistry decide that instead of relying on experiments, what they're going to do is [to] take videotapes of things happening in the world and they'll collect huge videotapes of everything that's happening and from that maybe they'll come up with some generalizations or insights. Well, you know, sciences don't do this.*

Прихильники такого радикального підходу визнають правомірними методами вивчення мови лише лінгвістичний експеримент (або, як його окремих випадок, експеримент над самим собою, тобто інтроспекцію). Однак існують сфери, де інтроспекція й експеримент у принципі неможливі (наприклад, історія мови).

По суті, у підґрунті цієї суперечки одвічне питання: «Що вивчає лінгвістика – мову чи мовлення?». Неприйняття корпусних методів спирається на переконання, що лінгвіст вивчає мову як систему, а не його конкретні прояви в мовленні, а корпус – не що інше, як зібрання конкретних вживань. Відповідно, прихильники вивчення мовлення широко використовують корпуси у своїх дослідженнях.

Компромісна точка зору полягає в тому, що завдання лінгвістики – вивчення мови, але це неможливо без аналізу її реалізації в мовленні. Так і корпусні методи дозволяють зробити висновки про феномени мови, базуючись на конкретному мовленнєвому матеріалі. Отже, корпусна

лінгвістика не є альтернативною традиційній лінгвістиці, а навпаки, доповнює і збагачує її.

Література

1. Демська–Кульчицька О. Основи національного корпусу української мови: монографія. Київ, 2005. 218 с.
2. Захаров В.П., Богданова С.Ю. Корпусная лингвистика: учебник для студентов гуманитарных вузов. Иркутск: ИГЛУ, 2011. 161 с.
3. Жуковська В. В. Вступ до корпусної лінгвістики: навчальний посібник. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. 142 с.
4. Добрушина Н. Р. Как использовать Национальный корпус русского языка в образовании? *Национальный корпус русского языка: 2003–2005*. М.: Индрик, 2005, 308–329.
5. Карпіловська Є.А. Вступ до прикладної лінгвістики: комп'ютерна лінгвістика: підручник. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. 188 с.

Завдання

1. Провести лінгвістичне дослідження «Концепт *майдан* у сучасній українській культурі» з використанням корпусу української мови (www.mova.info/corpus.aspx). Як варіюється семантика слова залежно від підкорпусу сфери використання (публіцистика, художня література, фольклор, законодавчі тексти, наукові, поетичні)? Покажіть статистику. Нагадую, що концепт має складну структуру, яку потрібно відобразити в дослідженні: 1) вихідна форма (етимологія), 2) історія, стиснута до основних ознак змісту; 3) сучасні інтерпретації; 4) оцінки; 5) конотації.
2. Подивіться відео «Національний корпус російської мови. Майстер-клас Олександра Матюшкіна (<https://www.youtube.com/watch?v=zSaAkVaL3XM>). Спираючись на методичку, запропоновану автором, проведіть дослідження «Употребление слов *отрок, подросток, тинейджер*».

Тема №16

ЮРИДИЧНА ЛИНГВІСТИКА

План

1. Юридична лінгвістика як розділ прикладного мовознавства.
2. Поняття про юридичний дискурс.
 - 2.1. Учасники.
 - 2.2. Функції.
 - 2.3. Ключові концепти.

2.4. Стратегії і тактики.

2.5. Мовні жанри.

2.6. Мовні особливості.

3. Теорія лінгвістичних експертиз як напрям юридичної (прикладної) лінгвістики.

1.

Юридична лінгвістика – напрям прикладної лінгвістики, який досліджує проблематику на стику мови, права і конфлікту. Отже, юридична лінгвістика є комплексною галуззю знання, що поєднує в собі елементи лінгвістики, правознавства та конфліктології. Об'єктом юрислінгвістики є відношення мови до закону. Юридичний аспект мови – предмет вивчення цієї науки.

Мета юридичної лінгвістики полягає в тому, щоб аналізувати підготовлювані законодавчі акти, юридичні документи і матеріали з урахуванням особливостей і вимог конкретної мови. Вона, таким чином, як частина мовознавства розглядає відповідність запропонованих юридичних матеріалів з точки зору фонетики, лексикології, морфології, синтаксису, культури мовлення, риторики з дотриманням вимог чинного закону в межах юриспруденції і законів державної мови.

Необхідність юрислінгвістичного тлумачення впливає з того, що найчастіше мова норм і мова тієї чи іншої ситуації (казусу) різняться: норми мови і права носять загальний і абстрактний характер, ситуація, навпаки, завжди конкретна й одинична. Різноманітність створюваних ситуацій і породила різноманітність питань юридичного характеру, відповіді на які покликане дати тлумачення. Зв'язки одних норм права з іншими, існування відсилань від однієї норми до іншої, безсумнівно, є недоліком юридичної техніки законодавця, однак вони були, є і будуть завжди. Саме тому щодалі більшого значення набуває грамотне і всебічне тлумачення норм.

Сьогодні юрислінгвістика покликана вирішувати найрізноманітніші завдання, зокрема це: 1) розробка принципів юридичного регулювання мовних конфліктів; 2) розробка юридичної мови (мови закону), здатної обслуговувати спеціальну правову комунікацію і комунікацію звичайну; 3) створення рекомендацій щодо розробки текстів законів та інших нормативно-правових актів; 4) термінологічне, перекладацьке і лексикографічне забезпечення юридичної діяльності; 5) вивчення та практична розробка юридико-лінгвістичних аспектів державної мови й мовної політики; 6) лінгво-юридична освіта населення; 7) лінгвістична освіта фахівців у сфері права; 8) вивчення побутової мовно-правової свідомості; 9) лінгвістична експертиза юридичних документів; 10) теоретичні й практичні дослідження у сфері юридичного перекладу. Це основний, проте далеко не вичерпний спектр завдань юрислінгвістики, але навіть цього списку достатньо, аби зрозуміти, що сфера цієї науки доволі широка, а її значення на сьогодні вельми вагоме. Логіка, стиль і мова закону – елементи законодавчої техніки,

функціональним призначенням яких є забезпечення правильного розуміння нормативно-правових приписів, що містяться в законодавстві, правильне сприйняття суб'єктами правовідносин вимог норми права, вираженої в законі.

Юридична лінгвістика на сьогодні включає в себе кілька розділів.

Лінгвістична конфліктологія, або лінгвоконфліктологія, займається вивченням причин виникнення, характеру протікання і можливих способів запобігання конфліктів, які виникають у мовній сфері і, зокрема, тих, що регулюються сучасними нормами права. Юридико-лінгвістична герменевтика вивчає облаштування, функціонування юридичної мови, а також особливості сприйняття і розуміння текстів, виконаних юридичною мовою чи мовою права.

Лінгвістична експертологія вивчає теоретичні основи судової лінгвістичної експертизи, а також займається розробкою методичного забезпечення з проблем проведення судових лінгвістичних експертиз за різними категоріями справ. На периферії юридичної лінгвістики знаходяться ортологічні та сугестивні аспекти мовленнєвої діяльності юристів (мовленнєва поведінка судді, адвоката, відповідність текстів законів літературним нормам мови і под., правильність текстів законів). Таким чином, юридична лінгвістика не зводиться лише до лінгвістичної експертизи, вона включає в себе більш широкий комплекс проблем, які виникають на стику мови і права.

Юридична лінгвістика вивчає мову держави як об'єкт її мовної політики та мову права як елемент обслуговування юридичної сфери. Мова виступає в якості специфічного «посередника» між державою і правом цієї держави: вона введена у сферу юридичної техніки, мова є засобом написання і тлумачення нормативних правових актів та одним з найважливіших показників рівня правової культури (обсяг правових знань залежить від ступеня володіння природною юридизованою мовою).

2.

Юридичний дискурс розглядається як особливий вид інституційного дискурсу і являє собою сукупність висловлювань з питань правової дійсності, основними функціями якого є використання нормативно обумовлених комунікативних стратегій і тактик взаємодії для досягнення певних завдань і цілей.

Юридичний дискурс з усіх видів комунікативної взаємодії найбільш соціальний, наближений до експліцитного боку вираження. Він регулюється вкоріненими в певних суспільних умовах правилами, «епістемічними практиками», уявленнями про «припустиме й неприпустиме», «можливим і необхідним», «корисним і шкідливим». Він спрямований не просто на точний опис стану справ, наприклад, обставин вчиненого злочину, умов здійснення події, чи ситуації, що вимагає нормалізації, або встановлення залежності між фактами відповідно до категоріально-понятійного апарату, а також і на

реалізацію таких стратегій, як діагностика події, встановлення тотожності між подією і фактом, на розподіл судового рішення між різними інстанціями.

2.1. Учасниками юридичного дискурсу є, з одного боку, автор (професіонал-юрист) і, з іншого боку, реципієнт. Перший створює інформаційне повідомлення, висловлюючи суть юриспруденції, другий сприймає та інтерпретує повідомлення. Учасники правового спілкування констатують, роз'яснюють, роблять висновки і засуджують, але й одночасно реалізують комплекс дій щодо корекції, реконструювання, виправлення дійсності відповідно до встановлених норм і конвенцій. Це свідчить про найважливішу функцію юридичного дискурсу – нормування і регулювання соціальної реальності, соціальних відносин між індивідами, виконання ними призначених їм соціумом функцій.

2.2. Основні функції:

1) регулятивна функція полягає у встановленні й збереженні норм і цінностей, необхідних для взаємодії інституту та суспільства;

2) перформативна функція виражається в комунікативних практиках, які організують світ права. У загальному вигляді перформативність можна визначити як зміну дійсності внаслідок здійснення дії. У традиційному розумінні, перформативний означає «чинний, той, що діє», а перформативність, відповідно, – це властивість висловлювання чи дискурсу здійснювати дію. Проілюструємо перформативність юридичного дискурсу такими прикладами:

The people of the state of California *do enact* as follows (Senate Bill 601).

We the People of the United States *do ordain and establish* this Constitution for the United States of America (Constitution of the USA).

До в цьому випадку маркує перформативні дієслова, які йдуть за ним *enact, ordain, establish*, які в юридичному дискурсі позначають виконання зазначеного ними дії. Коли законодавець говорить *do enact*, це означає, що він тим самим уводить закон у дію. Поширеність перформативів у юридичному дискурсі пов'язана з їх результативністю, властивістю створювати або змінювати правовий статус, правові відносини за допомогою простого висловлювання.

3) інформативна функція визначає суть того чи іншого інституту. Кожний юридичний жанр – це повідомлення про прийняте рішення, факт, що відбувся. Такі повідомлення містяться, зокрема, в судових рішеннях, законах, договорах, скаргах і т. ін.;

4) інтерпретаційна функція полягає в інтерпретації смислів комунікативних дій учасників дискурсу і правових документів;

5) кумулятивна функція, полягає у формуванні «інституційної пам'яті»;

6) презентаційна складається зі створення іміджу інституту та його агентів;

7) стратегічна функція виражається у виборі нормативно обумовлених комунікативних стратегій і тактик взаємодії при досягненні комунікативних цілей;

8) кодова функція передбачає створення спеціальної мови, ефективної для виконання цілей і завдань юридичної діяльності;

9) зміст **прескриптивної функції** такий: багато юридичних висловлювань є прямими чи непрямими приписами реципієнту щодо виконання певних дій або утримання від їхнього виконання. Подібні висловлювання є складовою текстів таких жанрів, як судові рішення, закон, постанова, директива, указ та ін. ;

10) **аргументативна функція** властива жанрами судового дискурсу, серед яких центральними є різні види скарг, позовних заяв, відзивів на позовну заяву і, звичайно, судові рішення. Їхньою комунікативною метою є обґрунтування тієї чи іншої позиції;

11) **декларативна функція** виявляється в проголошенні певних соціальних і правових цінностей та ідей.

2.3. До ключових концептів юридичного дискурсу належать «право», «закон», «справедливість», «гідність», «провина», «порушення», «мораль», «честь», «вирок», «покарання» та інші. За допомогою «абстрактних» об'єктів суб'єкт юридичного дискурсу може узагальнювати й ототожнювати об'єкти, ідеалізувати їх, фіксувати їхні істотні властивості, а також визначати їхню потенційну здійснюваність. Ціннісний зміст «речей» та дій визначається абстракціями юридичного дискурсу, що певною мірою відрізняє його від одних типів і зближує з іншими типами дискурсу: наприклад, для політичного дискурсу характерна швидше контекстуальна й прагматична (залежить від конкретної «розстановки» політичних сил і конкретних політичних інтересів) обумовленість змісту його об'єктів, у той час як онтологія релігійного дискурсу, як і юридичної, ґрунтується на абстрактних уявленнях.

2.4. Для юридичного (зокрема судового) дискурсу характерні певні стратегії і тактики. Використання в судовому дискурсі комунікативних стратегій (*самозахист, захист, напад, звинувачення, психологічний вплив*) суворо детерміноване статусом його учасників. Комунікативні стратегії нападу і психологічного впливу на учасників судового дискурсу є універсальними, оскільки використовуються всіма учасниками дискурсу, усі інші – статусно специфічними. Комунікативні стратегії реалізуються учасниками судового дискурсу за допомогою певного набору комунікативних тактик. Так, стратегія самозахисту знаходить своє вираження в таких тактиках, як *виправдання власних дій, неправда, заперечення провини, вчинення психологічного впливу на комуніканта, образа* та ін. Стратегія звинувачення передбачає такі тактики, як *образа, негативна характеристика, констатація фактів, напад, критика дій підсудного* та ін.

2.5. Текст юридичних документів певного жанру – матеріальна складова юридичного дискурсу. Жанри юридичного дискурсу (стереотипні

мовні конструкції, типові моделі спілкування, що є до певної міри автоматизованими) – це способи організації взаємодії правових суб'єктів у інституціональному світі. Окремі жанри, що оформляють різні сценарії комунікативних подій, утворюють жанрові макроструктури (за принципом частина – ціле), в основі яких лежить багато ланцюжків взаємозумовлених мовленнєвих подій.

Увесь структурний ланцюжок одиниць, що входять у складний жанр, відображає неперервний процес розгортання складної мовленнєвої події в часі та просторі юридичного дискурсу. Кожна одиниця в цьому ланцюзі, утворюючи оформлене в смисловому й структурному відношенні комунікативно-мовленнєве явище, являє собою окремий мовленнєвий жанр, який є частиною складного жанру. Наприклад, судове засідання складається з таких жанрів, як опитування підсудного, допит, дебати сторін, останнє слово підсудного, вирок та ін.

Можна виділяти певні жанрові формати за статусом учасника дискурсу і його комунікативними цілями. Так, наприклад, адвокат оформляє свої дії в такі жанрові форми, як *заяви, клопотання* (вимоги, спрямовані на забезпечення прав учасників процесу); *скарги, позовна заява, вимога про реабілітацію* (вимоги, спрямовані на відновлення порушених прав); *зауваження на протокол, заяви про перевірку алібі, фактичних обставин* (вимоги, спрямовані на забезпечення законності процедури слідчих дій); *опитування осіб з їхньої згоди, запит про встановлення значимих обставин* (акти, спрямовані на збір доказів) і под. Слідчий користується такими формами, як *допит, запит, припис, постанова*. З процесуальних питань, які вимагають свого вирішення під час судового розгляду справи, суд приймає рішення в жанровій формі *ухвали* або *постанови*. Дії учасників дискурсу інституційно об'єктивуються у вигляді текстів-документів (*протоколи слідчих дій, обвинувальний акт, нотаріальні дії – довіреності, заповіти, повідомлення про спадщину* тощо). Тут ми маємо справу з двома вимірами одного і того ж явища – текстуальним (або документальним) та ситуативним.

Перший аспект є статичним, відбитком реальної взаємодії, другий – динамічним аспектом реальної взаємодії. Жанри дискурсу охоплюють ці два аспекти, оформляючи процес спілкування та його результат. Тут ми маємо справу з двома вимірами одного і того ж явища – текстуальним (або документальним) та ситуативним. Перший аспект є статичним, відбитком реальної взаємодії, другий – динамічним аспектом реального взаємодії. Жанри дискурсу охоплюють ці два аспекти, оформляючи процес спілкування і його результат [Палашевська].

2.6. Мова юридичного дискурсу являє собою один з найбільш своєрідних кодів, що традиційно використовуються в інституційному середовищі. Його унікальність виражається в широкому використанні понятійно-сміслових мовних засобів (термінів), кліше і канцеляризмів, відсутністю (і навіть цілеспрямованим витісненням) експресивних засобів, складністю синтаксичних структур, сталим використанням обмеженого

спектра жанрово-стилістичних засобів, низькою контекстуальністю та ін. Увесь характерний для юридичного дискурсу «набір» мовних і стилістичних засобів, а також типів мовленнєвих актів свідчить про їхню підпорядкованість меті юридичного дискурсу – нормалізації відносин між індивідами.

Так, юридичні терміни містять у собі точну інформацію про ключові об'єкти юридичного дискурсу – про право, норми, справедливість, порушення, санкції і так далі. Однозначність, константність використання, експресивна нейтральність – ці та інші якості юридичної термінології, по-перше, дозволяють провести безпосередні аналогії з науковими термінами і, по-друге, дозволяють закріпити за об'єктами дискурсу певні тлумачення та уявлення, уникаючи, таким чином, небажаних інтерпретацій і чітко окреслюючи сферу, зміст і характер дії права.

Мовні одиниці і засоби юридичного дискурсу утворюють своєрідну герметичну систему, котра не завжди має аналоги (наприклад, «позов», «презумпція», «правореалізація») чи має «помилкові аналоги» в повсякденній мові (наприклад, «держава», «свідок», «ризик»). Ця обставина не просто ускладнює розуміння «мови права» «наївним» реципієнтом. Мова юридичного дискурсу займає домінуючу позицію щодо мови побутового дискурсу: тільки інституційно закріплене трактування юридичних термінів вважається правильним, у той час як побутова інтерпретація апріорі номінується як неправильна. Можна сказати, що не тільки незнання, а й нерозуміння закону «не звільняє від відповідальності».

Проте, обсяг понять, що виражаються юридичними термінами, має відношення до певної реальності, яку сприймають і описують як юристи-фахівці, що володіють знаннями правильної (тобто легітимної й прийнятної в межах певної юридичної культури) інтерпретації термінів, так і неспеціалісти, «користувачі» юридичних текстів. Обсяг понять юридичних термінів може бути вужчий від обсягу понять аналогічних звичайних лексичних одиниць (наприклад, «порушення норми», «порядок», «спростування») або не збігатися з ним (наприклад, «держава», «справа» або «мотив»). Мова юридичного дискурсу фіксує своєрідний примат юридичної над побутовою картиною світу, а це безпосередньо характеризує орієнтацію юридичного дискурсу на реалізацію мети нормування суспільних відносин. Мовна система юридичного дискурсу виражає певний ідеал суспільного устрою та громадських відносин, згідно з яким реалізуються дискурсні стратегії конструювання й реконструювання соціальної реальності.

Орієнтація на точне і недвозначне вираження юридичних понять, причинно-наслідкових зв'язків, обґрунтувань тез зумовлює використання синтаксичних структур, що виражають умову і причину (наприклад, підрядні умови).

Конструктивні й спонукальні функції юридичного дискурсу фіксуються також за допомогою таких специфічних типів мовленнєвих актів, як перформативи, декларативи, комісиви. Специфічним є винятково

перформативний характер юридичних висловлювань, відповідно до яких саме висловлювання прирівнюється до дії. *Сказати* в юридичному дискурсі може означати реалізувати певний правовий акт, що дозволяє, забороняє або карає. Так, оголошення вироку – це не просто констатація юридичного факту, але перформативний мовленнєвий акт, який є власне правовою дією щодо реалізації покарання. Таке ж розуміння суті мовленнєвих дій справедливе й для підписання угоди, візування документів, оголошення про амністію, судової відмови в перегляді матеріалів справи і т. д.

«Перформативна сила» юридичного дискурсу досягається не лише за рахунок використання певних мовленнєвих актів відповідно до цілей нормування, регулювання й примусу, а й завдяки застосуванню типових, фіксованих (клішованих) мовних одиниць і засобів. Типовість судових, законотворчих, пенітенціарних та інших ситуацій, які мають для реалізації юридичні дискурсні практики, передбачає стійкі номінації ситуацій і виконуваних у їхніх межах дій (*«суд постановив», «на підставі матеріалів справи», «встановити легітимний характер», «вислухати думку сторін», «з урахуванням пом'якшувальних обставин», «правоохоронні органи», «ознаки складу злочину»*).

Ще одним мовним засобом посилення перформативної й примусової дії юридичного дискурсу є широке використання в ньому модальних висловлювань (*«повинен», «зобов'язаний», «може»*).

Акцентування абсолютної й універсальної (в конкретних культурно-історичних і політичних умовах) дії закону здійснюється в юридичному дискурсі за допомогою пасивних конструкцій (*«призначається», «переслідується», «потрібно»*) і за допомогою лексичних засобів з узагальнювальною семантикою – *«кожен», «всі», «ніхто», «в усіх випадках»*. Ця особливість свідчить не лише про характерне для юридичного дискурсу «колективне авторство», а й про своєрідне «відчуження» правового рішення від звичайних дій індивідів і їхнього волевиявлення, у тому числі – від суб'єктивності індивідуального чи колективного автора юридичного тексту.

Присутність у юридичній мові «об'єктивованого суб'єкта» реїфікує й онтологізує закон, переводячи його зі сфери суб'єктивних мисленнєво-мовленнєвих операцій у сферу об'єктивно чинного. Цей «переклад» підкріплюється когнітивними засобами юридичного дискурсу: пізнання в межах юридичного дискурсу також «відокремлює» суб'єкта права від об'єктивного характеру останнього.

Юридичний дискурс характеризується високим рівнем **інтертекстуальності**. Інтертекстуальність у юридичному дискурсі реалізується як здатність текстів посилатися один на одного, запозичуючи змістові й формальні елементи, що належать іншим текстам. Інтертекстуальні зв'язки між внутрішніми елементами юридичного дискурсу служать одним із засобів перетворення його в єдине ціле, сприяючи наступності в праві. Так, у текст рішень Європейського Суду з прав людини

часто включають посилання на текст Конвенції про захист прав людини та основних свобод. Розглянемо приклад:

They relied on Article 2 of the Convention which, in so far as relevant, provides: "1. Everyone's right to life shall be protected by law. No one shall be deprived of his life intentionally save in the execution of a sentence of a court following his conviction of a crime for which this penalty is provided by law ..." (European Court Judgement, Case of Budayev and others v. Russia of 28 February 2008).

Досить поширеним для судових рішень є цитування показань свідків. Наведемо приклад з рішення Європейського Суду (Case of Budayev and others v. Russia of 28 February 2008):

Statement by Ms Zh. who lived at 42 Otarova Street, Tyrnauz:

"... The mudslide of 2000 was terrible. It took away my home, all my possessions... On the night it occurred I was at home at 42 Otariva Street, already asleep. I woke up because of the rattling noise. I tried to get out of the flat but could not. I was crying out for help ... but nobody could hear me because of the horrible noise of the mudslide".

3.

Лінгвістична експертиза в основному пов'язана з експертизою мовленнєвої продукції, залученої в правову діяльність: судову, слідчу, виробничо-правову. Її завдання:

1. пояснення значень і походження слів, словосполучень;
2. пояснення основного і додаткового значень мовної одиниці;
3. вивчення товарних знаків, слоганів, девізів, рекламних текстів, комерційних, фірмових найменувань на предмет їх тотожності чи схожості;
4. вивчення смислової спрямованості тексту, модальності пропозицій, експресивності й емотивності мовленнєвих одиниць, специфіки використаних стилістичних засобів і прийомів;
5. пояснення положень тексту документа для встановлення того, які варіанти розуміння цих положень можливі в сучасному дискурсі;
6. пояснення вживання мовного знака з точки зору плану змісту і плану вираження.

Найчастіше об'єктом лінгвістичної експертизи стають конфліктні, неоднозначно інтерпретовані суб'єктами правової комунікації мовні дії і твори. У цьому випадку лінгвістична експертиза є одним з джерел судової істини. У слідчій практиці лінгвістична експертиза часто виконує ідентифікаційні завдання. Основні види експертиз спірних мовленнєвих творів, виокремлюваних за їхньою правовою метою:

- Експертиза мовленнєвих творів у зв'язку зі справами щодо захисту честі й гідності громадян (образу, наклеп, поширення наклепів, неповага до суду, т. д.).
- Лінгвістична інтерпретація текстів закону, спірних документів (договорів).

- Кваліфікація лайки, нецензурних висловів у зв'язку з мовленнєвим хуліганством.

- Аналіз текстів, залучених у справи, що пов'язані з розпалюванням міжнаціональної та релігійної ворожнечі.

- Ідентифікація особистості за мовними ознаками, ідентифікація документів, підписи.

- Кваліфікація мовленнєвих дій як маніпулювання свідомістю (реклама, передвиборні технології, «навколомедичні» практики).

- Оцінка мовленнєвих творів як плагіату у зв'язку зі справами щодо захисту авторських прав.

- Оцінка словесної рекламної продукції, словесних товарних знаків на предмет їхнього правового захисту.

- Експертиза конфліктних ситуацій, пов'язаних із захистом конституційного права на ім'я.

- Експертиза конфліктів, пов'язаних з мовою, що має статус державної (офіційної).

- Експертиза конфліктів міжмовного перекладу.

Особливе місце в лінгво-експертній діяльності займає експертиза текстів законопроектів, проектів інших документів, що мають юридичний зміст.

Які типові питання можуть бути поставлені перед експертом у зв'язку з цивільними справами про захист честі, гідності та ділової репутації?

1. Чи є в тексті негативні відомості про ... (П.І.Б., назва юридичної особи), її діяльність та про її особисті ділові та моральні якості? У яких конкретно висловлюваннях містяться ці відомості і яка їхня смислова спрямованість?

2. Якщо у вищезазначених фразах є негативні відомості про ... (П.І.Б., назва юридичної особи), то в якій формі вони виражені: ствердження, припущення, питання?

3. Чи підтверджує мовностилістичний аналіз тексту, що в ньому є у формі тверджень фрази, що містять відомості про порушення паном (П.І.Б.) чинного законодавства, загальноприйнятих моральних норм і принципів?

4. У якому значенні вжито слово (словосполучення, фраза, конструкція) в тексті публікації?

5. Яку композиційну структуру тексту статей (статті), які стилістичні прийоми використовує автор і як вони характеризують героїв публікації?

6. Чи є відомості, викладені в тексті, твердженнями про факти, якщо так, то яких, або оцінками судженнями, думкою автора публікації?

Таким чином, за даною категорією цивільних справ завданнями судової лінгвістичної експертизи є встановлення висловлювань, що стосуються позивача у формі тверджень про факт чи подію, що містять відомості, які неможливо перевірити, тобто перевірені на відповідність дійсності, а також

розмежування тверджень і оцінних висловлювань (що містять інформацію суб'єктивно-оцінного характеру), які не можуть бути перевірені на предмет відповідності дійсності, будучи приватною думкою мовця чи того, хто пише.

Згідно з методологією судової лінгвістичної експертизи відомості, виражені в словесній формі, являють собою повідомлення про будь-яку подію, процес, явище, що сталося в минулому або відбувається в поточний момент, у конкретних умовах місця і часу. Вони можуть бути істинними чи неправдивими, а фактуальна інформація, передана засобами мови, може бути перевірена.

Під час проведення лінгвістичної експертизи вкрай важливим є розмежування засобами мови і мовлення відомостей у формі тверджень і оцінних суджень, а також фактуальних відомостей і суб'єктивної думки автора тексту.

Оцінка (фактів, подій, осіб), оцінне судження – це судження, що містить суб'єктивну думку в певній формі.

Вираження оцінки розпізнається в тексті за наявності певних оцінних слів і конструкцій, наприклад емоційно-експресивних мовних зворотів, у значенні яких можна виділити елементи "гарний, хороший / поганий" чи їхні конкретні різновиди ("добрий", "злий" і под.). За наявності позитивної оцінки (елемент "хороший" і його конкретні різновиди) – ідеться про позитивну інформацію. Якщо оцінка негативна (елемент "поганий" і його конкретні різновиди), ідеться про негативну інформацію. Оцінне судження не може бути перевірене на відповідність дійсності (на відміну від відомостей, що містять твердження про факти).

Твердження – висловлювання, судження, повідомлення, у якому стверджується щось і в якому відображається зв'язок предмета та його ознак. Граматично твердження (стверджувальне судження) виражається формою розповідного речення як неокличного, так і окличного.

Твердження може містити слова і словосполучення, що підкреслюють достовірність повідомлюваного (наприклад, *відомо, точно, достеменно, без сумніву, фактично* і под.). Твердження можуть бути істинними (відповідають дійсності) чи хибними (не відповідають дійсності). У разі, коли суб'єктивна думка автора виражена в тексті в образливій формі, що принижує честь, гідність чи ділову репутацію позивача, на відповідача може бути покладений обов'язок компенсації моральної шкоди, заподіяної позивачеві образою.

Для встановлення факту образливості форми вираження суб'єктивної думки чи оцінки при вирішенні цивільних справ про компенсацію моральної шкоди суди загальної юрисдикції або арбітражні суди можуть призначати лінгвістичну експертизу, на розгляд якої ставити питання про форму суб'єктивно-оцінного судження і її (форми) відповідність прийнятим нормам слововживання для конкретного типу дискурсу.

Образливість вираження – це вживання непристойних, лайливих, невічливих слів і фразеологізмів, що суперечить правилам поведінки, прийнятим у суспільстві.

Експертам слід розмежовувати описові висловлювання та оцінні судження.

Описові висловлювання містять відомості про факти й події: констатують стан справ або встановлюють необхідний зв'язок явищ. Граматично вони оформлені як розповідні речення та підлягають верифікації, тобто перевірці на відповідність дійсності (істинність чи хибність). Описові висловлювання не можуть бути образливими, але вони можуть бути спростовані у разі, коли вони є такими, що компрометують і не відповідають дійсності.

Оцінні судження встановлюють абсолютну чи відносну цінність певного об'єкта. Оцінка об'єкта не підлягає спростуванню. Але вона може бути оскаржена в межах тієї самої чи іншої шкали цінностей. Оцінні висловлювання можуть бути негативно-оцінними і позитивно-оцінними. Вони неприпустимі, якщо містять непристойні слова і вирази, лайливу, обценну лексику, прямо адресовану чи таку, що характеризує якусь конкретну фізичну особу.

До основних тематичних груп лайливої лексики відносять:

- назви тварин;
- найменування нечистот;
- звернення до нечистої сили;
- звинувачення в незаконнонародженості;
- найменування інтимних стосунків і назви геніталій.

Наявність непристойної форми слів і виразів, що стосуються конкретної особи, розцінюється як посягання на честь і гідність цієї особи.

Відомості самі по собі образливими бути не можуть, вони можуть бути або відповідними, або не відповідними дійсності. Образливою може бути лише мовна форма повідомлення відомостей, тобто приниження честі та гідності людини в непристойній мовній формі.

У ході судової лінгвістичної експертизи можна встановити такі лінгвістичні ознаки образливої форми висловлювання:

- чи наявні в тексті негативні висловлювання про позивача, тобто суб'єктивні оцінки, думки, що негативно характеризують позивача;
- чи адресовані ці висловлювання особисто позивачу;
- які відомості містять негативні висловлювання – про конкретні факти чи події, дії (типу "N краде", "N кривословить") – або дають узагальнену суб'єктивну оцінку особистості позивача в цілому (типу "N – злодій", "N – злочинець", "N – хам", "N – повія");
- чи використовується в цих висловлюваннях образлива лексика і фразеологія;
- чи мають аналізовані висловлювання непристойну форму. Особливо слід відзначити, що лексика і фразеологія може надавати висловлюванню образливого характеру й у разі вживання в складі цього висловлювання.

При цьому необхідні певні умови. Так, висловлювання з такими лексичними одиницями має характеризувати саме позивача, давати йому

узагальнену негативну оцінку – характеристику як особистості, необхідно обов'язково враховувати національно-культурний контекст комунікації.

Основні категорії лексичних і фразеологічних одиниць, які в певних контекстах вживання можуть носити в адресації до тій чи іншої особи образливий для цієї особи характер.

- Слова і вирази, що позначають антигромадську, соціально засуджувану діяльність: *шахрай, аферист, повія*. Слова з яскраво вираженою негативною оцінкою, що фактично складає їхній основний зміст, також такі, що позначають соціально засуджувальну діяльність чи позицію характеризованого: *расист, дворушник, зрадник, піночет*.

- Назви деяких професій, що вживаються в переносному значенні: *кат, м'ясник*.

- Зоосемантичні метафори, що відсилають до назв тварин і підкреслюють якісь негативні властивості людини: неохайність або невдячність (свиня), дурість (осел), неповороткість, незграбність (корова) і под.

- Дієслова із засуджувальним значенням або конкретно негативною оцінкою: *ханнути*.

- Слова, які містять експресивну негативну оцінку поведінки людини, її властивостей як особистості і т. ін., безвідносно до конкретної діяльності чи позиції: *негідник, мерзотник, хам*.

- Евфемізми для слів першого розряду, що зберігають проте їхній негативно-оцінний характер: *жінка легкої поведінки, інтердівчинка*.

- Спеціальні негативно-оцінні каламбурні утворення: *комуняки, гамнократи, прихватизатори*.

- Порівняння з одіозними історичними та літературними персонажами: *Піночет, Гітлер* і т. д.

Розгляд поняття "образа" як "приниження честі й гідності іншої особи, виражене в непристойній формі", показує, що основним компонентом публічної образи є наявність слів і виразів образливого характеру, їхня адресність щодо конкретної особи, непристойна форма, що принижує гідність адресата. З лінгвістичної точки зору непристойна форма – це наявність висловлювань на адресу громадянина, що містять образливу, непристойну лексику і фразеологію, яка ображає суспільну мораль, порушує норми громадської пристойності. Ця лексика в момент опублікування тексту сприймається більшістю читачів як неприпустима в друкованому тексті.

Слід зауважити, що вживання непристойних слів і виразів має бути прямо адресоване конкретній особі з метою приниження її в очах оточення, при цьому інвективна лексика дає узагальнену оцінку її особистості. Отже, непристойна форма згідно з лінгвістичною експертизою – це форма образлива, тобто містить образливі для адресата (позивача) слова і вирази. У ході лінгвістичної експертизи підтверджується чи спростовується образливий характер досліджуваних виразів, тобто підтверджується або спростовується наявність непристойної мовної форми вираження негативної інформації.

ПРИКЛАД ЛІНГВІСТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ КОНФЛІКТНОГО ТЕКСТУ [1]

Досліджується текст ролика з рубрики «Добро пожаловаться» програми «Сейчас» за 18 вересня 2015 року на «А-Центр» м. Дивноморська.

Здравствуйте! На канале А-Центр время новостей. В эфире программа «Сейчас» с информацией в изложении наших корреспондентов. Коротко о некоторых темах этого выпуска. «Болезнь проще лечится на ранних стадиях», – говорят медики и приглашают население пройти диспансеризацию. Осторожно – цветы. За небольшую клумбу возле дома жительница города получила штраф пятьсот рублей.

И ещё один материал, который тоже претендует на то, чтобы выйти под рубрикой «Добро пожаловаться». На телестудию обратилась жительница города, которая уже давно выращивает цветы возле своего подъезда. Дело вроде бы благое, но оказалось, что нравится это не всем. По словам женщины, всё началось с конфликта с соседкой, которая пожаловалась в правоохранительные органы. В итоге виноваты клумба, её предписано убрать, и хозяйка цветов. Она наказана немалым штрафом.

Валентина Романова, ветеран труда, более сорока лет проработала бухгалтером. Любимое занятие – выращивание цветов. Возле дома разбила клумбу и выращивает циннии, дубки и другую цветочную красоту, которая вдруг попала в поле зрения представителей различных служб. За цветы они оштрафовали женщину на полтысячи рублей. А началось всё с небольшого конфликта между соседями по подъезду. Кто-то прикармливал бродячих собак, другим это не понравилось. Вышла ссора. Своё недовольство одна из сторон стала выплёскивать на цветы и не только.

«Ключникова Ольга Павловна не работает с одиннадцатого года. Я с ней судилась даже. Она мне плеснула ещё в глаза какую-то жидкость. Я с ней судилась. Её оштрафовали. Потом подала на неё моральный ущерб за здоровье. Суд присудил в мою пользу. Надо всё выплачивать, и теперь она вредничает. Дверь топнула ногой, толкнула. До сих пор даже вмятина, до сих пор с августа месяца идёт вмятина. Звонок дверной поломала. Даже свидетели есть и полицейские не реагируют. Вот просто не пишут протоколы и всё. Почему к ней меры не принимают? То говорят, свидетелей нету. А теперь и свидетели есть. То она слишком нечаянно она наступила на цветы. В тринадцатом гуду полностью клумба была засыпана солью. Почти две пачки толстым слоем. Я думала, в этом году цветы не будут расти».

Разобраться в конфликте была призвана полиция. По словам Валентины Семёновны, участковый с делом ознакомился и принял меры, весьма неожиданные для цветочницы.

«Старший лейтенант Державин, он написал этот протокол, что я соержу клумбу незаконно, не оформила землю, налоги, дескать, не плачу. И штрафанул меня, и написал, чтобы привлечь её по статье 7. и это управление федеральной службы госрегистрации и кадастра. И

оштрафовал меня на пятьсот рублей, которые я, законопослушный гражданин, я заплатила вот пятьсот рублей. И, главное, пишут ещё, что до 10 октября убрать эту клумбу, убрать. Ну, почему я должна, это самое, убирать, почему, почему я должна платить штрафы? Я прошу найти виновных и чтобы мне эти суммы возместили. Я же не картошку сажаю, я же цветы сажаю. Мне соседи подтвердили. Росписи даже есть, что эта клумба никому не мешает и дохода от неё, она цветы на базаре не продаёт. Я любительница цветов. Это самое, мы живём в трёхкомнатной квартире. У меня во всех трёх комнатах цветы. Вот на балконе тоже».

Валентина Романова одна из первых жительниц дома, кто стал выращивать у подъезда цветы. Вскоре её примеру последовали другие. Возле многоэтажки появился небольшой зелёный оазис. «Видимо, бизнес у соседей пошёл», – улыбается женщина, хотя сегодня ей совсем не до шуток.

Питання, на які відповідають експерти.

1. Чи мають висловлювання гр. Романової В.С. на телебаченні «А-Центр» від 18.09.2015 року негативний характер і негативну оцінку щодо гр. Ключникової О.П.?

2. Чи міститься в тексті публікації в ролику на «А-Центр» м. Дівноморська програми «Сейчас» у рубриці «Добро пожаловаться» за 18 вересня 2015 року негативна інформація про Ключникову О.П.?

3. Якщо негативна інформація міститься, то в якій формі вона виражена: твердження про факти, що можна перевірити на відповідність дійсності, чи оцінне судження, припущення, питання?

4. Чи наявні в тексті фрази, висловлені Романовою В.С. у формі твердження, які приписують Ключниковій О.П. аморальні чи незаконні дії?

5. Які стилістичні і мовні засоби використані в аналізованому матеріалі для створення негативного образу?

6. Чи є в представлених для дослідження матеріалах (інтерв'ю) Романової В.С. висловлювання у формі твердження про якісь конкретні факти порушення Ключниковою О.П. чинного законодавства чи моральних принципів (про вчинення кримінального або адміністративного діяння, правопорушення, злочину, неправильної поведінки в трудовому колективі, у побуті, що підлягають покаранню)?

7. Чи є інші відомості, котрі формують негативне уявлення про виробничо-господарську і громадську діяльність Ключникової О.П., що викликають явний чи неявний осуд з боку оточення? Якщо є, то про які саме порушення і в яких конкретно висловлюваннях вони містяться?

8. Чи створюють спірні висловлювання (інтерв'ю) Романової В.С. певне враження про діяльність, особистість Ключникової О.П., применшують і ганьблять її добре ім'я?

9. Яка інформація про Ключникову О.П. міститься в поданому для аналізу тексті?

10. Чи стосуються висловлювання і фрази Романової В.С. саме Ключникової О.П., що Ключникова О.П. грюкнула в двері ногою і залишила вм'ятину, зламала дверний дзвінок, сильно потоптала клумбу, у 2013 році насипала 2 пачки солі?

1. Чи мають висловлювання гр. Романовой В.С. на телебаченні «А-Центр» від 18.09.2015 року негативний характер і негативну оцінку на адресу гр. Ключникової О.П.?

Роповідь Романової про ситуацію, що склалася з Ключниковою, будується на створенні негативного образу Ключникової шляхом подання реципієнту (глядачеві) негативної інформації про неї, вираженої в стверджувальній формі, причому ця інформація представлена як факт дійсності. Висловлювання *Ключникова Ольга Павловна не работает с одиннадцатого года* представляє Ключникову як безробітну з 2011 року дотепер. У російській мовній свідомості поняття безробітний викликає негативні асоціації, що підтверджується словниковою статтею, яка фіксує таке лексичне значення: «Той, хто не знаходить застосування своїй праці, позбавлений роботи, заробітку» (Словник російської мови Т.Ф. Єфремової). Також зазначу, що висловлювання *Ключникова Ольга Павловна не работает с одиннадцатого года* за формою стверджувальне.

Висловлювання Романової *Она мне плеснула ещё в глаза какую-то жидкость* за формою стверджувальне. Це висловлювання пов'язане з першим реченням у монологі Романової за допомогою займенника *она*. Відповідно до § 1270 Граматики-80 російської мови («В зависимости от того, какую семантическую функцию выполняют местоимения-существительные, они делятся на следующие группы: 1) личные местоимения, указывающие или только на лицо (на кого-н.): я, ты, мы, вы, или и на лицо, и на не-лицо (на кого-что-н.); он (она, оно, они)»). Особовий займенник вона відсилає реципієнта до особи, згаданої у висловлюванні *Ключникова Ольга Павловна не работает с одиннадцатого года*, тобто Рогожкіна має на увазі Ключникову. Дієслово *плеснула* є особовою формою дієслова *плескать*, яке зафіксоване в словнику Т.Ф. Єфремової як дієслово, що виражає одноразову дію від дієслова *плескать* («сов. перех. и неперех. Однокр. к глаг.: плескать (1–3)»). Дієслово *плескать* має таке лексичне значення в словнику Т.Ф. Єфремової: «Резкими движениями брызгать жидкостью». З дієсловом *плеснула* у висловлюванні сполучається додаток, виражений особовим займенником *мне* (особовий займенник я в давальному відмінку). Цей займенник вказує, що діяч (Ключникова) *плеснула* мовцю (Романовій) в очі якоюсь рідиною. Тобто Романова стверджує, що Казакова різким рухом хлюпнула якоюсь рідиною їй (Романовій) в очі. Висловлювання *Она мне плеснула ещё в глаза какую-то жидкость* формує негативне враження про Ключникову, тому що словосполучення *плескать в глаза жидкостью* викликає в носія російської мови негативні асоціації, оскільки це дія негативного характеру.

Речення *Потом подала на неї моральний ущерб за здоров'є* є стверджувальним за формою, односкладним (означено-особовим) за структурою, тобто діяч не вказаний, але зрозумілий з контексту, про що говорить особова форма дієслова *подала* (минулий час, перша особа, жіночий рід). Дієслово *подала* в цьому контексті має значення подати до суду, що ясно з лексичного наповнення речення: *подала на кого? на неє; подала на что? на моральний ущерб*.

Відмінкова форма особового займенника *она* (на неє) вказує на Ключникову, тобто Романова стверджує, що подала на Казакову в суд на відшкодування моральної шкоди, що також формує в реципієнта негативний образ Ключникової, тому що саме за дії негативного характеру можливе призначення виплат. Вживання фрази *ущерб за здоров'є* має смислове навантаження і також викликає негативні асоціації, що впливають з лексичного значення слова *ущерб*: Убыток, урон, потеря (Словарь русского языка Т.Ф. Ефремовой).

Стверджувальне висловлювання Рогожкіної *Суд присудил в мою пользу* формує в реципієнта розуміння того, що Ключникова порушила законодавство і в судовому порядку це було доведено (*в мою* – відмінкова форма присвійного займенника *моя*), що відповідає законам логіки: Ключникова винна, суд виніс рішення не на її користь, що також сприяє створенню у реципієнта негативного образу Ключникової.

Вжите Рогожкіною у висловлюванні *Надо всё выплачивать, и теперь она вредничает* особової форми дієслова *вредничать* створює негативний образ Казакової. Дієслово *вредничать* фіксується в словнику Т.Ф. Єфремової так: «вредничать – несов. неперех. разг. Проявляя недоброжелательность, поступать вопреки чьим-л. интересам, желаниям и т. п.». Це дієслово має розмовний характер (подане зі словниковою позначкою *разг.*), що знижує реєстр мовлення й негативно характеризує об'єкт мовлення, тобто Ключникову.

Речення *Дверь топнула ногой, толкнула* та *До сих пор даже вмятина, до сих пор с августа месяца идёт вмятина* стверджувальні за формою. Речення *Дверь топнула ногой, толкнула* є односкладним, означено-особовим за структурою: підмет відсутній, присудок виражено особовою формою дієслова *толкнуть* – дієслово вжито у формі минулого часу, 3 особи, однини, жіночого роду. У словнику Т.Ф. Єфремової словникова стаття лексеми *толкнуть* (толкнѹть – сов. перех. Толчком заставитъ войти куда-л. сов. перех. Однокр. к глаг.: толкать (1,3). см. также толкать) відсилає до статті за словом *толкать*. У словниковій статті фіксується таке значення дієслова *толкать*: «Коротким резким толчком двигать или заставляют двигаться в направлении от себя». У досліджуваному реченні вживається особова форма дієслова *топнуть*. У словнику Т.Ф. Єфремової стаття щодо цього дієслова відсилає до дієслова *топать* (топнѹть – сов. неперех. Однокр. к глаг.: топать (1,2). см. также топать.). У словнику фіксується таке значення дієслова *топать*: «Ударять

ногой или ногами об пол или о землю». Тобто Романова стверджує, що Казакова вдарила ногою двері, наслідком чого стала вм'ятина, про яку Романова говорить у реченні *До сих пор даже вмятина, до сих пор с августа месяца идёт вмятина*. Названі у висловлюваннях факти також створюють у реципієнта негативне враження про Ключникову, яка представлена як людина, що порушує моральні принципи.

Речення *Звонок дверной поломала. Даже свидетели есть, и полицейские не реагируют. Вот просто не пишут протоколы и всё* стверджувальні за формою, виражають зміст як факт. З контексту очевидно, що об'єкт мовлення не змінився, тобто речення *Звонок дверной поломала* стосується Ключникової і стверджує факт про те, що Казакова поламала дверний дзвінок. Значення дієслова *поломать* має смислову наповненість негативного характеру, що фіксується в словнику Т.Ф. Єфремової: «Разрушить, привести в негодность, испортить; сломать».

У наступних реченнях Романова говорить про бездіяльність поліції (поліцейські не реагують, просто не пишуть протоколи) і про наявність свідків (*Даже свидетели есть*) у стверджувальній формі, що, у свою чергу, формує в реципієнта розуміння того, що Ключникова вчинила незаконні дії аморального характеру (ногою вдарили двері, що стало причиною вм'ятини в дверях, поламала дверний замок). Тобто це висловлювання негативно характеризує Рогожкіну, сприяє формуванню у реципієнта негативної думки про неї.

У реченні *То она слишком нечаянно она наступила на цветы* особовий займенник *она* вказує на Ключникову, згадану вище, що зрозуміло з контексту. Стверджується, що Ключникова «слишком нечаянно наступила на цветы». Прислівник *нечаянно* фіксується словником, словникова стаття відсилає до прикметника *нечаянный*, яке має таке лексичне значення: «Совершенный неумышленно, без какого-л. намерения; случайный» (Словарь русского языка Т.Ф. Ефремовой). Прислівник *нечаянно* не може поєднуватися з прислівником міри і ступеня, яким є прислівник *слишком*. Вживання словосполучення *слишком нечаянно наступила* реалізує мовний прийом іронії. Романова подає реципієнту вчинене Ключниковою (*наступила на цветы*) як здійснене зумисно. У реципієнта складається негативний образ Ключникової.

Речення *Почему к ней меры не принимают?* за формою є питальним, реалізує таку фігуру мовлення, як риторичне питання, мета якого – привернути увагу, натякнути на необхідність вживання заходів щодо об'єкта мовлення, тобто Ключникової (*к ней* – особовий займенник *она* в давальному відмінку), у реципієнтів складається негативний образ Ключникової О.П., через те що прийом натяку імпліцитно (приховано) вказує на необхідність застосування заходів щодо Ключникової.

У реченнях *В тринадцатом году полностью клумба была засыпана солью. Почти две пачки толстым слоем* діяч не вказаний, речення односкладні. Оскільки в попередньому реченні Рогожкіна зробила

відсилання до Ключникової (через особовий займенник *она*), то реципієнт пов'язує вказану дію (*клумба была засыпана солью*) з Ключниковою. Тобто в цьому фрагменті реалізується мовний прийом натяку щодо Ключникової (*клумба была засыпана солью*). Далі йде вказівка на можливий, на думку Романової, результат (*Я думала, в этом году цветы не будут расти*), що формує в реципієнта думку про те, що саме Ключникова зробила вказане аморальне діяння (засипала сіллю клумбу).

2. Чи міститься в тексті публікації в ролику на «А-Центр» м. Дивноморська програми «Сейчас» у рубриці «Добро пожаловать» за 18 вересня 2015 року негативна інформація про Ключникову О.П.?

На початку ролика диктор говорить про те, які новини будуть викладені у випуску, в іронічній формі оголошує тематику одного з репортажів: *«Осторожно – цветы. За небольшую клумбу возле дома жительница города получила штраф пятьсот рублей»*.

Речення *Осторожно – цветы* містить односкладне наказове речення *Осторожно*, яке є скороченням від наказового речення, орієнтованого на глядачів, *Будьте осторожны*. Лексема *осторожно* закріпилася в мовній свідомості як маркер небезпеки, що підтверджується словниковою статтею: «осторожно – нареч. Соотносится по значению с прил.: осторожный», «осторожный – предусматривающий возможную опасность, действующий обдуманно, осмотрительно» (Словарь русского языка Т.Ф. Ефремовой). Тобто диктор позиціонує квіти як небезпеку, якої слід остерігатися, у чому й полягає мовний прийом іронії. Реципієнт розуміє, що насправді квіти не можуть бути причиною небезпеки, використаний диктором мовний прийом сприяє формуванню в глядача думки, що мешканка міста оштрафована несправедливо, а насправді винна друга сторона конфлікту (як стає зрозуміло далі – Романова).

Потребує детального розгляду висловлювання: *«Дело вроде бы благое, но оказалось, что нравится это не всем. По словам женщины, всё началось с конфликта с соседкой, которая пожаловалась в правоохранительные органы»*. Диктор позитивно оцінює той факт, що Романова розбила клумбу біля будинку, що впливає із фрази *благое дело*. За словником російської мови Т.Ф. Єфремової, благой – благодатный, приятный. Вживана фраза подобається не всім, усе почалося з конфлікту з сусідкою, а тут ототожнюється «соседка» і «неприятие благого», тобто дається негативна характеристика «сусідці» (Ключниковій). У реципієнта (глядача) формується негативний образ людини, якій не подобається гарне, приємне.

Безпосередньо перед репортажем диктор викладає його суть і відразу повідомляє підсумок конфлікту: *«В итоге виноваты клумба, её предписано убрать, и хозяйка цветов»*. Іронічне узгодження підмета, вираженого іменниками клумба і господина, і присудка *виноваты* створює ефект комічності, бо неживий предмет не може бути винним у конфлікті, вирішуваному правоохоронними органами. Такий мовний прийом формує в

реципієнта думку, що насправді винна не Романова, а друга учасниця конфлікту – Ключникова, тобто глядачеві подана негативна інформація про Ключникову.

3. Якщо негативна інформація міститься, то в якій формі вона виражена: твердження про факти, котрі можна перевірити на предмет відповідності дійсності, чи оцінного судження, припущення, питання?

Аналіз, проведений під час відповіді на питання 1, встановлює, що негативна інформація щодо Ключникової О.П. виражена як твердження про факти, що можна перевірити на відповідність дійсності, бо речення, що містять таку інформацію, стверджувальні. Речення однотипні за ознакою тема-рематичного членування: у препозиції знаходиться тема (вже відоме реципієнту), у постпозиції – рема (нове, що повідомляється реципієнту, ядро висловлювання).

В інтонаційному плані ці висловлювання також характеризуються як стверджувальні (спадний тон).

4. Чи присутні в тексті фрази, сказані Романовою В.С. у формі твердження, які приписують Ключниковій О.П. аморальні чи незаконні дії?

Аналіз відповідей на питання 1, 2 дозволяє позитивно відповісти на це питання.

Повтор конструкції *Я с ней судилась* формує в реципієнта негативне сприйняття Ключникової. Відсилання через займенник *она* в місцевому відмінку і повтор лексеми *судилась* (за словником Т.Ф. Єфремової судиться – «Вести судебное дело, тяжбу с кем-л.») викликає в реципієнта негативні асоціації щодо Ключникової, тому що судові тяжби ведуться з огляду на порушення чинного законодавства.

У тексті присутні фрази, які підтверджують вчинення Ключниковою О.П. незаконних і аморальних дій (*поломала звонок, толкнула дверь*), що стало причиною вм'ятини (*слишком нечаянно наступила на цветы, даже свидетели есть*). Риторичне питання *Почему к ней меры не принимают* і речення *Даже свидетели есть, и полицейские не реагируют* представляють реципієнтам Ключникову О.П. як незаконослухняну громадянку, до якої, на думку Романової, потрібно застосувати заходи.

5. Які стилістичні і мовні засоби використані в уже згадуваному матеріалі для створення негативного образу?

Для створення негативного образу Ключникової О.П. у вже згадуваному матеріалі використані такі мовні та стилістичні засоби:

- Лексеми і словосполучення, що мають негативну конотацію (*плеснула в глаза, присудил в мою пользу, топнула ногой, толкнула, вмятина, не работает, вредничает, свидетели есть, слишком нечаянно наступила на цветы*).

- Натяк (*То она слишком нечаянно она наступила на цветы. В тринадцатом гуду полностью клумба была засыпана солью. Почти две*

пачки толстым слоем. Я думала, в этом году цветы не будут расти).

- Риторичне питання (*Почему к ней меры не принимают?*) .
- Іронія (*Осторожно – цветы*).
- Повтор висловлювання (*Я с ней судилась даже – Я с ней судилась*).

6. Чи є в поданих для дослідження матеріалах (інтерв'ю) Рогожкіної В.С. висловлювання у формі твердження про якісь конкретні факти порушення Ключниковою О.П. чинного законодавства чи моральних принципів (про вчинення кримінального або такого, що підлягає адміністративному покаранню діяння, правопорушення, злочину, неправильної поведінки в трудовому колективі, у побуті)?

В інтерв'ю Романової В.С. є твердження, які надають реципієнту інформацію про конкретні факти порушення Ключниковою О.П. чинного законодавства та моральних принципів. До таких висловлювань слід віднести такі твердження:

«Ключникова Ольга Павловна не работает с одиннадцатого года. Я с ней судилась даже. Она мне плеснула ещё в глаза какую-то жидкость. Я с ней судилась. Её оштрафовали. Потом подала на неё моральный ущерб за здоровье. Суд присудил в мою пользу. Надо всё выплачивать, и теперь она вредничает. Дверь топнула ногой, толкнула. До сих пор даже вмятина, до сих пор с августа месяца идёт вмятина. Звонок дверной поломала».

«То она слишком нечаянно она наступила на цветы. В тринадцатом году полностью клумба была засыпана солью. Почти две пачки толстым слоем. Я думала, в этом году цветы не будут расти».

У цих висловлюваннях Романова вказує, що Ключникова не працює, у російській мовній свідомості поняття безробітний викликає негативні асоціації, що підтверджується словниковою статтею, яка фіксує таке лексичне значення: «Тот, кто не находит применения своему труду, лишен работы, заработка» (Словарь русского языка Т.Ф. Ефремовой).

У цьому фрагменті *Я с ней судилась даже. Она мне плеснула ещё в глаза какую-то жидкость. Я с ней судилась. Её оштрафовали. Потом подала на неё моральный ущерб за здоровье. Суд присудил в мою пользу* Романова вказує на факт судового розгляду з Ключниковою, результатом чого стало призначення виплати штрафу, збитку (*Её оштрафовали, моральный ущерб за здоровье, суд присудил в мою пользу*). Романова характеризує поведінку Ключникової як неналежну, аморальну, що впливає з лексичного значення дієслова *вредничать*, зафіксованого в словнику російської мови Т.Ф. Єфремової (несов. неперех. разг. Проявляя недоброежелательность, поступать вопреки чьим-л. интересам, желаниям и т. п.).

Речення *Дверь топнула ногой, толкнула* і *До сих пор даже вмятина, до сих пор с августа месяца идёт вмятина* стверджувальні за формою. Речення *Дверь топнула ногой, толкнула* є односкладним,

означено-особовим за структурою: підмет відсутній, присудок виражено особовою формою дієслова *толкнуть* – дієслово вжито у формі минулого часу, 3 особи, однини, жіночого роду. У словнику Т.Ф. Єфремової словникова стаття щодо лексеми *толкнуть* (толкну́ть – сов. перех. Толчком заставитъ войти куда-л. сов. перех. Однокр. к глаг.: толкать (1,3). см. также толкать.) відсилає до статті за дієсловом *толкать*. У словниковій статті фіксується таке значення дієслова *толкать*: «Коротким резким толчком двигать или заставляют двигаться в направлении от себя». В аналізованому реченні вживається особова форма дієслова *топнуть*. У словнику Т.Ф. Єфремової стаття щодо цього дієслова відсилає до дієслова *топать* (топнуть – сов. неперех. Однокр. к глаг.: топать (1,2). см. также топать). У словнику фіксується таке значення дієслова *топать*: «Ударять ногой или ногами об пол или о землю». Тобто Рогожкіна стверджує, що Казакова вдарила ногою двері, наслідком чого стала вм'ятина, що є аморальним вчинком.

Словосполучення *наступила на цветы*, вжите стосовно Ключникової, вказує на дію негативного характеру, і саме так оцінюється носіями російської мови.

У фрагменті *В тринадцатом году полностью клумба была засыпана солью. Почти две пачки толстым слоем. Я думала, в этом году цветы не будут расти* мовний прийом натяку щодо Казакової (*клумба была засыпана солью*) і вказівка на можливий, на думку Рогожкіної, результат (*Я думала, в этом году цветы не будут расти*) формують у реципієнта думку про те, що саме Казакова здійснила вказане аморальне діяння (засипала сіллю клумбу).

7. Чи є інші відомості, що формують негативне уявлення про виробничо-господарську і громадську діяльність Ключникової О.П., котрі викликають явний або неявний осуд з боку оточення? Якщо є, то які саме ці порушення і в яких конкретно висловлюваннях вони містяться?

Крім зазначених у відповіді на питання 7 тверджень, негативне уявлення про діяльність Ключникової О.П. формує висловлювання *Своё недовольство одна из сторон стала выплёскивать на цветы и не только*. Словосполучення *выплёскивать недовольство* має негативний характер

8. Чи створюють спірні висловлювання (інтерв'ю) Романової В.С. певне враження про діяльність, особистість Ключникової О.П., применшують і паплюжать її добре ім'я?

Аналіз, відповідей, проведений на попередні запитання, дозволяє встановити, що Романова В.С. будує свій монолог, реалізуючи мовну стратегію дискредитації шляхом використання зазначених у відповіді на питання 5 мовних і стилістичних засобів, що формують негативний образ Ключникової О.П. Реципієнту представлена Казакова як незаконослухняна громадянка, котра порушує моральні норми. Тобто інтерв'ю Романової В.С.

створює певне враження про особу Казакової, яке принижує і паплюжить її добре ім'я.

9. Яка інформація про Ключникову О.П. міститься в представленому на аналіз тексті?

У представленому на аналіз тексті міститься інформація негативного характеру про Ключникову О. П.: вчинення Ключниковою незаконних, аморальних, що викликають осуд в суспільстві, вчинків (*стала выплескивать недовольство на цветы, слишком нечаянно наступила на цветы, дверь топнула ногой, толкнула, мне плеснула ещё в глаза какую-то жидкость, не работает с одиннадцатого года*).

10. Чи стосуються висловлювання і фрази Романової В.С. саме Ключникової О.П., зокрема, що Ключникова О.П. тупнула в двері ногою і залишила вм'ятину, зламала дверний дзвінок, сильно наступила на клумбу, в 2013 році насипала 2 пачки солі?

Фрази *топнула в дверь ногой, вмятина, сломала дверной звонок, слишком нечаянно наступила на цветы, В тринадцатом году полностью клумба была засыпана солью. Почти две пачки толстым слоем* стосуються Ключникової О.П.

Вони вжиті в монолозі Романової В.С, який вона починає з конкретної вказівки на Ключникову: *Ключникова Ольга Петровна*. Далі Романова не вказує на інших осіб, вживає відмінкові форми особового займенника *она* для вказівки на Ключникову (докладніше у відповіді на питання 1). Тобто в цьому фрагменті Романова використовує прийом натяку для створення у реципієнта враження, що Казакова висипала сіль на квіти.

Методи, що застосовуються експертами під час дослідження

– лексико-семантична інтерпретація смислу – перш за все для аналізу значення слів (як словникового, так і контекстуального, що залежить від ситуації);

– логіко-граматичний метод – для аналізу речень і їхнього зв'язку між собою;

– мовностилістичний метод;

– метод контент-аналізу;

Процедура контент-аналізу полягає в тому, щоб за зовнішніми кількісними характеристикам тексту на рівні слів і словосполучень зробити висновок про його зміст і, як наслідок, зробити висновки про особливості мислення й свідомості автора тексту – його наміри, установки, ціннісні орієнтації.

Процедура проведення аналізу полягає в такому: з досліджуваного тексту вибираються одиниці (слова, словосполучення, речення) за задалегідь визначеним експертом критерієм (наприклад, слова семантичного поля «наркотики» – нейтральні, з позитивною конотацією, з негативною конотацією; можливе надання переваги певному виду наркотичних засобів із низки згаданих), підраховується кількість

отриманих слів і словосполучень по групах, потім визначається їхнє відсоткове співвідношення і робиться відповідний висновок. Наприклад, якщо в тексті переважають слова з нейтральною й позитивною конотацією, це свідчить про те, що ціннісна орієнтація автора тексту орієнтована на позитивне ставлення до описуваного об'єкта.

Слід зазначити, що метод контент-аналізу найкраще застосовувати до невеликих за обсягом текстів, наприклад, до невеликих за тривалістю аудіо- й відеозаписів і под.

– Інтент-аналіз полягає в експертному оцінюванні цільової, чи інтенціональної, спрямованості мовлення публічних діячів, вираженої в конкретному тексті. У процесі проведення цього виду аналізу можуть вирішуватися такі питання:

– Якими є суттєві риси психологічного стану автора, що знаходять відображення в його промові?

– Як людина використовує мову, що є об'єктивною й статичною сутністю, для вираження мінливих суб'єктивних станів?

– Які аспекти мовленнєвого механізму є найважливішими для мовця, щоб висловити ці стани?

– Якими є умови, що обмежують здатність автора тексту адекватно й повно вербалізувати власні суб'єктивні стани?

– Якими є умови, що обмежують здатність читача адекватно розуміти автора?

Алгоритм Інтент-аналізу

1. Визначення предмета й об'єкта дослідження.

2. Виявлення інтенцій писемного мовлення.

3. Розробка словника інтенцій.

4. Класифікація інтенцій.

Дискурс-аналіз передбачає такі етапи:

а) учасники спілкування.

Критерії аналізу:

– фізіологічна, психологічна, соціальна ідентичність,

– статус,

– відправник чи одержувач інформації,

– характер самоідентифікації,

– рівень комунікативної, лінгвістичної й культурної компетенції,

– стосунки між комунікантами (історія стосунків, ступінь знайомства, психологічне налаштування, рольові стосунки, співвідношення комплексів цінностей, ступінь асиметрії);

б) контекст спілкування: мовленнєвий, ситуаційний, акціональний (ситуації, що конструюються власне мовленнєвими актами), психологічний;

в) форма комунікації: пряма / непряма (ЗМІ), безпосередня / опосередкована;

г) змістова складова:

– тема / теми мовця, для кожного з комунікантів встановлюється окремо;

– тема дискурсу – визначення дискурсивного типу, у межах якого відбувається розмова. Дискурсивний тип визначається за окресленими семантичними полями тексту: політичний, релігійний, побутовий (буденний) і под.;

– експлікатура – те, про що йдеться, фактуальна інформація;

– імплікатури – те, що мають на увазі, підтекст, прихований смисл;

– референція – позначення об'єктів дійсності засобами мови;

– інференція – умовивід на основі засновків, що мисляться комунікантом як правильні;

– пресупозиція – інформація, на яку посилаються в процесі висловлювання;

д) сценарна складова (сюжетна лінія, скрипт) – інформація про стереотипні епізоди;

е) соціально-інтерактивна складова: взаємозв'язки висловлювань, обмін комунікативними ролями, комунікативні ініціативи, комунікативні стратегії;

ж) емоційна складова: зупинки, виправлення, вагання, різка зміна теми;

з) тактика уникнення, симптоматична невербальна поведінка, повтори і т. ін.

– Статистична обробка отриманих даних.

– Інтерпретація результатів.

Аналіз аудіо-, відеозаписів є актуальним, з перспективою розвитку, напрямом у експертній діяльності. Інтегративні алгоритми аналізу текстів, зафіксовані на аудіо-, відеозаписах, ґрунтуються на тому, що існує два основних рівні розуміння:

1) мовне (первинне кодове), до певної міри буквально і поверхневе значення тексту, що виводиться на основі суто мовних чинників і закономірностей із значень окремих його складових. Дослідження цього рівня належить до компетенції експерта-лінгвіста, який розглядає *мову* комунікації, повідомлення.

2) глибинне і немовне, ситуаційне (вторинне кодове) значення тексту, тобто той зміст, який вкладав у цей текст автор і який він висловив через мовне значення, що функціонує як форма вираження ситуаційного значення. Цей аспект розглядається як експертом-лінгвістом, так і експертом-психологом. Саме на цьому рівні з'являється можливість визначити інтенції мовців, характер їхнього впливу один на одного, виділити провідного комуніканта і т. ін., тобто вирішити найбільш складні, але при цьому необхідні й важливі для слідства питання.

Література

1. Аббасова Л.А. Пример лингвистической экспертизы конфликтного текста. Сборник материалов конференции «Язык и право: актуальные проблемы взаимодействия». 2015. URL: <http://www.ling-expert.ru/conference/langlaw5/abbasova-la.html>
2. Баранов А.Н. Лингвистическая экспертиза текста: теория и практика: учеб. пособие. М. : Флинта: наука, 2007. 592с.
3. Палашевская И.В. Жанры юридического дискурса: форматы, сценарии, тексты. Известия Волгоградского гос. пед. университета. 2010. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zhanry-yuridicheskogo-diskursa-formaty-stsenarii-teksty>

Питання для самоперевірки та завдання

1. У чому полягають об'єкт, предмет, мета і завдання юридичної лінгвістики?
2. Назвіть основні розділи юридичної лінгвістики.
3. Чим юридичний дискурс відрізняється від інших типів інституційних дискурсів: політичного, релігійного, освітнього та ін.?
4. Якими є функції юридичного дискурсу? Покажіть їхній взаємозв'язок з мовними особливостями.
5. Назвіть стратегії й тактики.
6. Які є жанри юридичного дискурсу?
7. Як проводиться лінгвістична експертиза?
8. Назвіть основні методи проведення лінгвістичної експертизи.
9. **Завдання:** проведіть експертизу висловлювання (модель експертизи <http://sterninia.ru/index.php/izbrannye-publikatsii/item/178-zaklyuchenie-eksperta>) на предмет наявності в ньому загрози (приклад експертизи http://www.ling-expert.ru/conference/langlaw5/balova_budaeva_sherban.html): *Слышь, ты, давно в вашем районе пожаров не было?*

Тема №17

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АПАРАТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

План

1. Процес формулювання теми дослідження. Об'єкт і предмет дослідження. Мета і завдання дослідження.
2. Актуальність теми. Етапи лінгвістичного дослідження.
3. Технологія пошуку наукової інформації.

4. Цитування наукових джерел.

5. Оформлення наукового дослідження. Список літератури.

1.

Процес формулювання **теми дослідження**. Тема – це ракурс, у якому розглядається проблема; візитна картка дослідження.

Теми наукового дослідження можуть бути широкими і вузькими. Чим менше слів у формулюванні теми, тим ширшу вона охоплює сферу пізнання. І навпаки, чим більше слів у назві, тим вужчою є тема, тобто охоплює вужчу сферу.

Зокрема, широка тема може звучати так: *Англійський рекламний дискурс у динамічному аспекті*. Вона характерна для монографій і дисертацій, тобто великих за обсягом і змістом жанрів наукового мовлення. Монографія (від грец. Μόνος – «один, єдиний» і γράφειν – «писати») – наукова праця у вигляді книги з поглибленим вивченням однієї теми чи декількох тісно пов'язаних між собою тем. Наукова дисертація є дослідницькою роботою в певній галузі знань, що демонструє вміння автора самостійно проводити наукові дослідження і застосовувати їх на практиці. Результат її успішного публічного захисту – присудження наукового ступеня магістра, доктора філософії, доктора наук. Залежно від кінцевого результату, який автор отримує після захисту роботи, дисертації поділяють на 3 види: 1. Магістерська дисертація. 2. Докторська дисертація PhD. 3. Докторська дисертація.

У статтях тема формулюється більш вузько:

а) Іваненко Г.С., Цикунова О.С. Структурні, семантичні та функціональні ознаки метафори в оповіданні Діни Рубіної «Адам і Мір'ям».

б) І. А. Свідер. Образ дзеркала та дзеркальна метафора у творах Е. Т. А. Гофмана: семантичного аспекту.

Ще вужче формулюється тема дослідження в тезах. Тези – коротко сформульовані основні положення, головні думки наукової праці, статті, доповіді, курсової чи дипломної роботи і т. д. (1–3 сторінки). Наприклад:

а) Функції метонімії у вірші в оповіданні Діни Рубіної «Адам і Мір'ям».

б) Роль епітетів у передачі емоційного стану персонажа (на матеріалі роману Ф.С. Фіцджеральда «Великий Гетсбі»).

Завдання 1. *Визначте, назву якого наукового жанру (дисертації чи наукової статті) подано нижче.*

Жулавська О. О. Актуалізація концепту ТЕРОРИЗМ у сучасному британському газетному дискурсі. – Жулавська О. О. Метафора у структурі образного складника концепту ТЕРОРИЗМ.

Рибалко М.-М. О. Вербальний та невербальний аспекти дискурсивної поведінки обманника (на матеріалі сучасної англійської художньої прози). –

Рибалко М.-М. О Функціонування невербального засобу «погляд» у дискурсі обманника (в термінах теорії емоційного дейксису).

Клочко Л. І. Висловлювання похвали в комунікативно-діяльній парадигмі спілкування (на матеріалі англійської мови). – Клочко Л. І. Высказывания похвалы в структуре фреймов взаимодействия.

Пироженко О. Г. Когнітивні та комунікативні аспекти вербалізації концепту неправди у діалогічному дискурсі (на матеріалі сучасної англійської мови). – Пироженко О. Г. Ложь как реализация цели говорящего.

Наумук О. І. Когнітивні та прагматичні характеристики порад у сучасній англійській мові. – Наумук О. В. Компонент оцінки у висловленнях поради.

Завдання 2. Перед вами назви тез, які надіслали студенти на конференцію. Як ви гадаєте, які з них сформульовані неправильно?

ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ ТА СИНТАКСИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ АНГЛОМОВНОЇ НАУКОВОЇ ФІЛОЛОГІЧНОЇ ПРОЗИ

ОСОБЛИВОСТІ ВИЯВУ МЕТОНІМНОЇ НОМІНАЦІЇ В ГАЗЕТНИХ ЗАГОЛОВКАХ

ОБРАЗ АВТОРА ЯК КАТЕГОРІЯ ФІЛОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ (НА МАТЕРІАЛІ АНГЛОМОВНИХ ОПОВІДАНЬ)

МОРФОЛОГО-ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОВИ В. ШЕКСПІРА НЕЯВНІ СПОСОБИ ПЕРЕДАЧІ ІНФОРМАЦІЇ В ТЕКСТЕ ФУНКЦІОНУВАННЯ АРАБСКИХ ЗАЙМСТВОВАНЬ В СОВРЕМЕННОМ ИСПАНСКОМ ЯЗЫКЕ

ФУНКЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У ХУДОЖНЬОМУ ТВОРІ СВОЄРІДНІСТЬ ВИЯВУ ЗАСТАРІЛОЇ ЛЕКСИКИ В ЖАНРІ МАЛОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПРОЗИ

ВЛИЯНИЕ ЛАТЫНИ НА ЛЕКСИЧЕСКИЙ СОСТАВ ИСПАНСКОГО ЯЗЫКА

РОЛЬ ЕПИТЕТИВ У ПЕРЕДАЧІ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ПЕРСОНАЖА (на матеріалі роману Ф. С. Фіцджеральда «Великий Гетсбі»)

У науці прийнято вважати, що **об'єкт** – це та сфера, на яку спрямована пізнавальна активність дослідника. А **предмет** являє собою ту чи іншу сторону об'єкта, яка нас цікавить у цьому дослідженні. Предмет і об'єкт, як правило, визначаються темою дослідження, тому «вичленовування» їх не складає особливих труднощів. Наприклад, тема курсової роботи «Інвективи (образи) у передвиборній пропаганді». Предмет – інвективи. Об'єкт – тексти передвиборної пропаганди. Кліше: *Об'єктом дослідження є тексти передвиборної пропаганди в ... (Уточнюється регіон і захід), а предметом – інвективи.*

Об'єкт і предмет дослідження як наукові категорії співвідносяться як загальне й окреме.

Наприклад, якщо тема курсової роботи «Фразеологізми як засіб створення комічного ефекту у творах М.М. Жванецького», то об'єктом вивчення є фразеологічні одиниці (ФО) як явище мови, а предметом – ФО в ролі стилістичного засобу у творах письменника. У роботі «Метафора як засіб образності в німецькій мові (на матеріалі роману Еріха Марії Ремарка «Der schwarze Obelisk») об'єктом дослідження будуть засоби образності, що використовуються в німецькій художній літературі. Предмет цього дослідження – метафора як засіб образності в конкретному романі Е.М. Ремарка.

Для перевірки того, чи правильно окреслені предмет та об'єкт дослідження, корисно використовувати таку формулу: об'єкт – це те, що досліджується, а предмет – це те, на предмет чого ми досліджуємо обраний об'єкт, що саме в цьому об'єкті нас цікавить. Сформулюємо їх щодо останньої теми: *Ми досліджуємо засоби образності в німецькій художній літературі на предмет метафор.* Таке формулювання логічне, несуперечливе і точно відображає суть дослідження, яке слід провести з цієї теми. Це означає, що предмет і об'єкт визначені правильно. У такий спосіб можна перевірити будь-яку іншу тему.

Завдання 3. Прочитайте тези. Визначте предмет і об'єкт дослідження.

ОСОБЛИВОСТІ ВИЯВУ

МЕТОНІМНОЇ НОМІНАЦІЇ В ГАЗЕТНИХ ЗАГОЛОВКАХ

Мова газети – різновид мови масової комунікації. Вирізняє її те, що передача інформації здійснюється в писемному вигляді. Як зазначає Г. П. Євсєєва, «мова газети – поняття багатогранне, оскільки в газеті представлені всі стилі та жанри літературної мови [1, с.232].

У газеті не можуть застосовуватися такі допоміжні засоби, як інтонація та міміка. Це компенсується стилістичними можливостями, використанням різноманітних засобів мовної виразності, зокрема, метонімії. Метонімія вивчалася в руслі античних традицій як стилістичний засіб і художній прийом на матеріалі англійської, української, російської та інших мов, однак, незважаючи на дослідження із семантики, лексикології та стилістики певних мов, у яких, зокрема, розглядаються явища вторинної номінації й переносного значення слів, дослідження метонімії складають невелику кількість [4].

Отже, актуальність нашої наукової розвідки зумовлена недостатньою вивченістю використання метонімічних переносів у газетному тексті, а також механізму їхнього утворення. Проблема використання метонімії в газетних текстах взагалі є важливою, оскільки метонімія постає досить продуктивним, практично найбільш частотним засобом вторинної номінації в газетному стилі. Експресія газетного тексту найбільш виразно проявляється на рівні метонімічного переносу.

Мета нашої роботи – з'ясувати особливості вираження експресії публіцистичних текстів через перенесення первинної номінації на інший предмет або явище та проаналізувати типи й функції такого перенесення.

Услід за А. Г. Удинською, І. С. Олійником, О. К. Біріхом, М. Я. Біч та іншими дослідниками, ми розуміємо метонімію як перенесення найменування, логічну основу якого складає входження обсягу одного поняття в обсяг іншого на підставі психологічних асоціацій, що відображають причиново-наслідкові, просторові, атрибутивні, темпоральні та кількісні зв'язки, які об'єктивно існують між предметами. Метонімії переноси, які використовуються в мові газет, представлено відповідними типами та моделями [4].

На основі принципу реконструювання логіко-семантичних зв'язків між суміжними поняттями, запропонованого В. В. Зайцевою, виділяємо метонімії переноси на основі локальних, темпоральних, атрибутивних та каузальних семантичних відношень [3, с.112-114].

Найважливішим компонентом існування газети є її назва, бо вона може як привертати, так і відштовхувати потенційного читача. Назва газети має дати читачу уявлення про характер інформації, яка міститься в її публікації.

Інтерес до газетного заголовка як до об'єкта лінгвістичного дослідження виник на межі 50-60 років. Спеціально газетному заголовку присвячено праці В. Абашиної, В. Г. Костомарова та ін. Дослідники відзначають, що в публіцистиці газетному заголовку надається велике значення, оскільки читач, передусім, як правило, проглядає назви статей і повідомлень, відшукуючи серед них яскравіші та інформативніші відповідно до власного зацікавлення. У газетних заголовках метонімії перенос найменування широко використовується для створення образності, виразності, оцінності; завдяки використанню метонімічного переносу відбувається скорочення висловлювання, що відповідає вимозі лаконічності газетного заголовка [2, с.11-12].

У газетному заголовку нами зафіксовано такі лексеми та моделі метонімічного переносу:

– **назва держави, міста для називання уряду, державних структур:** *Слідом за «газовою» війною Москва оголосила «сирну»* (ГУ, 14.01.2012); *Україна і ЄС обговорять співпрацю в галузі металургії* (ВП, 22.08.2010); *Черкащина шукає нові ринки* (ЛіС, 30.01.2010);

– **лексичні одиниці, що номінують країну, населений пункт для називання жителів цієї країни:** *Україна відзначила двадцяту річницю своєї Незалежності* (УМ, 25.08.2011); *Чому Україна втрачає унікальні чорноземи?* (ВП, 20.06.2011);

– **слова на позначення політичних угруповань, що вживаються замість назви її членів:** *БЮТ стартував першим* (ВП, 30.11.2010); *«Зелені» напали на парламент* (ВП, 16.02.2011);

– **лексеми, що позначають певні події і вживаються замість назви її учасників:** *«Вишневі усмішки»* [фестиваль сатири і гумору] у

Дніпропетровську (ВП, 19.01.2009); «**Орлятко**»[фестиваль] дає нам емоції та радість (ВП, 13.05.2011); «**Чисте повітря**»[акція] у Дніпропетровській області (ВП, 30.11.2011);

– **назва організації, установи, що переноситься на сукупність її співробітників:** «**Нафтогаз України**» просить у **Кабміні** мільярд доларів (ВП, 27.06.2010); «**Рейдерська**» одиссея «**Укррічфлоту**» (Д, 08.02.2010); Засідання **Конституційного Суду** не покажуть у **прямому ефірі** (ВП, 17.04.2010); Президент **закликає парламент** завершити баталії (ВП, 20.05.2011); «**Украгролізінгу**» змінили голову (СВ, 13.09.2013);

– **іншомовні назви організацій, що переносяться на сукупність їхніх співробітників:** **Veeline** заговорив українською (ВП, 20.04.2010); Компанія «**Іст Болт Україна**» відзначила десятиріччя (ВП, 15.06.2011);

– **назви спортивних клубів, що переносяться на сукупність їхніх учасників:** **Приємні неприємності. Шева рятує «Челсі» від поразки, а «Барса» програє вдома вперше за чотири роки** (УМ, 23.02.2010), «**Карпати**» перемогли «**Шахтар**» – 3:2 !!! (ВЗ 16.09.2013).

Отже, заголовок є однією зі значущих частин газетного матеріалу, а використання в структурі заголовка метонімічних перенесень дозволяє привернути увагу читача й, таким чином, виконати основні функції заголовка – інформативну й інтригуювальну.

Мета і завдання дослідження визначають напрями, за якими здобувач розкриває тему дисертації.

Мета дослідження – це той науковий результат, який повинен бути отриманий в результаті всього дослідження.

Формулювання мети рекомендується зазвичай починати дієсловом доконаного виду в неозначеній формі: *виявити, обґрунтувати, розробити, визначити* чи віддієслівними іменниками: виявлення, обґрунтування і т. ін. Наприклад, якщо тема дослідження – «Метонімія у вірші М. Цветаєвої "Орфей"», то мету можна сформулювати так: «Визначити роль метонімії у вірші М. Цветаєвої "Орфей"».

Після формулювання мети формуються **завдання дослідження** (завдання статті, курсової роботи чи магістерської дисертації). **Завдання дослідження** визначають основні **етапи дослідження** для досягнення поставленої мети. Як правило, кількість поставлених завдань у роботі відповідає кількості параграфів і підрозділів (утім, це не обов'язково).

Зазвичай **завдання дослідницького проєкту** перераховуються і починаються словами: *з'ясувати, вивчити, провести, дізнатися, проаналізувати, дослідити, визначити, розглянути, знайти, запропонувати, виявити, виміряти, порівняти, показати, зібрати, зробити, скласти, узагальнити, описати, встановити, розробити, познайомитися* і под.

Завдання 4. Визначте, яку мету ставив автор тез (матеріали студентської конференції ГПМ) і які завдання вирішував.

Людмила Діаковська

Науковий керівник – к. філол. н., доцент Ясинецька О.А.

м. Бахмут

КОНКРЕТИЗАЦІЯ ПРИ ПЕРЕКЛАДІ НАЗВ КІНОФІЛЬМІВ З АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ УКРАЇНСЬКОЮ

Переклад назв кінофільмів є надзвичайно важливим питанням і постає однією з актуальних проблем, яку має вирішити перекладач з огляду на значний вплив іноземного кіно та потребу в приверненні відповідної уваги українського глядача. До розгляду проблематики перекладу назв кінофільмів зверталися О.В. Крисало, З.В. Громова, А.В. Антропова, Ю.О. Приходько, В.О. Вострецова, А.Д. Лішанський, І.Г. Мілевич, А.Д. Васильєв, В.В. Красних [1]. Однак попри дослідження, присвячені кінофільмам та кінотекстам, майже відсутні роботи, пов'язані з особливостями перекладу їхніх назв із застосуванням окремих перекладацьких трансформацій.

Представлене дослідження стосується аналізу особливостей перекладу назв кінофільмів з англійської мови українською шляхом застосування прийому конкретизації. Для висвітлення зазначеного питання використовувалися такі методи лінгвістичного дослідження: контекстуальний аналіз для виявлення та аналіз вживання конкретизації при перекладі і порівняльний аналіз для зіставлення англомовних назв кінофільмів з перекладами українською мовою.

Актуальність дослідження обумовлена тим, що кіно користується значним успіхом; безліч англомовних кінострічок надходять до українського прокату і потребують якісного влучного перекладу. З 2007 року іноземні фільми в Україні офіційно слід перекладати державною мовою. Відтак перекладацькі агенції мають гостру потребу у фахівцях високого рівня, які володіють професійними навичками та досвідом роботи з кінотекстом [3]. Головним критерієм успішного кіноперекладу є його близькість глядачеві, наявність розмовної лексики, сленгу, жаргонізмів, збалансований рівень вульгарності та гумору [4, с.15–38]. У першу чергу, глядач звертає увагу на назву кінофільму, а вже потім на його опис. Назва – найкраща реклама фільму, що вказує на жанр та сюжет кінострічки.

На початку ХХ сторіччя назви фільмів нагадували заголовки газет. Кінорежисери, вагались з приводу того, чи то фільм має розповідати життєві історії і, таким чином, назва мала б стати метонімією реальності, чи то сюжет фільму має бути вигаданим та метафоричним, а назва – як у романі. У першому випадку фільм має бути чимось на кшталт візуального репортажу, подібного до газетного, із відповідною назвою [5]. Однак успіх кінофільму та адекватний переклад його назви, який надасть можливість зрозуміти загальну сюжетну лінію та сприятиме інтересу до кінофільму, має пряму залежність від правильно вжитого перекладацького прийому та відповідних мовних засобів. Дослівна еквівалентність, у свою чергу, відходить на другий план,

тому В. Красних називає прагматичну адаптацію одним із головних засобів досягнення адекватної передачі змістового наповнення фільму [4, с. 7–40].

Трапляються випадки, коли необхідно змінити назву частково або повністю через відсутність еквівалента в мові перекладу. Недостатність інформації щодо персонажа та подій може негативно вплинути на майбутній рейтинг та сприйняття кінофільму глядачем. Тому перекладач вдається до застосування трансформацій, зокрема конкретизації, наприклад: *Herbie: Fully Loaded* – *Гербі: Божевільні перегони*. Конкретизаційний переклад відображає, що у фільмі йдеться про перегони. Або, наприклад, *Renegades* – *Шибайголови*; еквівалентом у мові перекладу є термін *ренегат*, який означає «відступник, зрадник». Однак переклад надано спираючись на жанр кінофільму (фільм знято за коміксами) та факти поведінки головного персонажа, якого й називають Шибайголовою.

Важливо зазначити, що на думку багатьох перекладознавців, у перекладі назв фільмів необхідно застосовувати лексико-семантичні та граматичні трансформації. Під час аналізу перекладу назв фільм ми керувались підходом Я.Й. Рецкера, який виділяє такі основні трансформації: 1) конкретизація; 2) генералізація значень; 3) додавання слів; 4) пропуск слів; 5) компенсація; 6) смисловий розвиток; 7) цілісне перетворення [2, с. 173]. Об'єктом цього дослідження виступають назви англомовних кінофільмів, а предметом – їхній переклад українською мовою з англійської шляхом прийому конкретизації.

Звернемося до зіставного аналізу англомовних назв та відповідних перекладів українською мовою. Так, *Powers* – *Надздібності* (*power* – *влада, могутність*); конкретизація в перекладі назви більш конкретно визначає, про що йдеться у фільмі, та може привернути увагу підліткової аудиторії. *Blow* – *Кокаїн* (*to blow* – *дути, дмухати*); перекладач надає відому негативну конотацію та виводить фільмонім *кокаїн*, бо сюжет фільму розгортається навколо наркотиків, наркоторгівлі та відповідних осіб людей. *Wanted* – *Особливо небезпечний* (*wanted* – *розшукується*), але акцентуючи увагу на конкретній сюжетній лінії, перекладач застосовує конкретизацію, тим самим пояснюючи, що фільм розповідатиме про небезпечного злочинця, а не просто про розшук. *Dirty Grandpa* – *Хтивий дідусь* (*dirty* – *брудний*); перекладач не вдається до дослівного перекладу, а звертається до прийому конкретизації. *Flight* – *Рейс*; ширше значення – *політ*, але за сюжетом більш підходить *рейс*, оскільки у фільмі описуються драматичні події, які трапилися під час польоту, та всі події розгортаються на окремому рейсі. *Ghost in the Shell* – *Привид у броні*; перше значення – *оболонка*, але броня є більш конкретним поняттям та сприймається як вдала назва. *Maleficent* – *Чаклунка*; до українського прокату фільм вийшов під назвою «Чаклунка», відмінно від російського, в якому назву залишили транслітерованою «Малефісента». Коли історія персонажа не відома, перекладач мусить передбачити це та зробити адаптацію назви, орієнтуючись на аудиторію. *Valkyrie* – *Операція «Валькірія»*; прийом конкретизації доречно залучений через те, що

телеглядачам добре відомо саме про операцію Валькірія, яка була розроблена генералом німецької армії. Clash of the Titans–Битва Титанів (clash – сутичка, зіткнення, конфлікт); конкретизація зумовлена існуванням еквівалента битва, який зображує масштаб події, а не звичайну сутичку.

Розглянемо поєднання конкретизації з іншими прийомами перекладу. Так, *The Cut – Шрам; the cut – поріз*, але перекладач вдається до конкретизації у поєднанні з трансформацією смислового розвитку. Смиловий розвиток є таким прийомом контекстуальної конкретизації, коли у перекладі використовується слово, значення якого є логічним розвитком значення слова, що перекладається. Таким чином, фільмонім конкретизується і краще сприймається глядачами, оскільки такий переклад сприяє розумінню.

Для зрозумілості й повноти висловлювання перекладач може використовувати конкретизацію шляхом додавання: *The Golden Age – Єлизавета: Золотий вік. Українцям добре відомо про існування золотого віку в культурі та суспільному розвитку. Перекладач вдається до конкретики, даючи зрозуміти, що у фільмі йдеться про англійську королеву в часи англо-іспанської війни.*

Отже, у розумінні жанру та для привернення уваги до змісту фільму саме його назва відіграє важливу роль. Порівняльний аналіз англійських назв кінофільмів із їхнім перекладом українською мовою обумовлює висновок, що прийом конкретизації допомагає перекладачеві донести ту частку інформації, яку передбачає кінострічка. Перекладач звертається до прийому конкретизації, коли фільмонім має поєднувати у собі привабливість та зрозумілість для глядача конкретного елемента сюжетної лінії. Перекладач має правильно та обґрунтовано використовувати конкретизацію під час перекладу, враховувати специфіку перекладу кінофільмів, адже вони поділяються на різні жанри та мають власні особливості перекладу. Попри різні стратегії та способи адаптації назв кінофільмів, конкретизація є влучним і доцільним прийомом перекладу.

Перспективним вбачається дослідження прийому конкретизації на основі зіставлення назв кінофільмів із назвами відповідних екранізованих творів.

Розібравшись із предметом і об'єктом, метою та завданнями дослідження, автор наукової роботи характеризує її актуальність. Тут слід відповісти на питання: чому проведене дослідження є важливим і своєчасним? Для пояснення підійдуть і власні міркування, і авторитетні думки з цього приводу. При цьому актуальність дослідження може складатися з кількох складових. Наприклад, можна виявити актуальність вивчення виділених предмета і об'єкта, емпіричного матеріалу (тобто матеріалу, над яким проводиться спостереження), а також актуальність застосування обраних методик наукового аналізу. У такому випадку доречно використовувати нумерацію для систематизації причин актуальності.

Актуальність теми дослідження – це рівень її важливості в цей момент і в цій ситуації для вирішення цих проблем, цього питання чи завдання. Це відповідь на питання: «Чому слід займатися вивченням теми?» Актуальність можна формулювати за допомогою таких кліше: «Досліджувана тема актуальна через ...», «Тема становить теоретичний і практичний інтереси, тому що ...», «Дослідження вважається дискусійним не лише в Україні, а й за рубежем...», «На актуальність теми вказують такі чинники, як ...», «актуальність роботи полягає в ...», «актуальність теми дослідження зумовлена...».

Тема	Обґрунтування актуальності
<p>Інвективи в передвиборній пропаганді кандидата в депутати І.І. Петренка</p>	<p>В умовах сучасної України тема інвектив у передвиборній пропаганді особливо актуальна з кількох причин:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. В останні десятиліття українське суспільство перебуває в стані перманентних виборів. Причому основний вплив на людей справляє не сам процес голосування, а передвиборна кампанія. І якщо між виборами є перерви, то передвиборна агітація не вщухає ні на хвилину: після чергового волевиявлення необхідно підготувати ґрунт для наступного. Саме тому вивчення та аналіз як самих виборів, так і передвиборчих кампаній є особливо важливим. 2. Сучасні технології дозволили зробити пропаганду потужною зброєю. Передвиборчі заяви відразу тиражуються і поширюються ЗМІ. Як наслідок, така інформація стає загальнодоступною, впливає на всіх жителів держави. Цим пояснюється інтерес дослідників до пропаганди і передвиборних технологій. 3. В Україні йде процес формування нової політичної культури. Скасування цензури і небажання влади переслідувати за інвективної спосіб агітації привели до появи дуже грубих інвектив у друкованих виданнях, особливо – в агітаційних листівках. 4. Аналогічна ситуація спостерігається і в Інтернеті. Але інвективи продовжують залишатися маловивченими, доказом чого слугує перш за все те, що в «правовому полі визначити критерії припустимості чи правомірності, так само як і неприпустимості й неправомірності, тих чи інших способів або форм передачі інформації виявляється абсолютно неможливим» [Поняття ..., 2004, с. 44]. 5. Вивчення агресивних станів людини і проявів агресії у сфері агітації й пропаганди також є одним із актуальних завдань сучасної науки. На думку О. І. Шейгал [3, с. 27], політичний дискурс передбачає використання агресії як стратегії досягнення поставленої мети: повалення

	опонента і завоювання влади. Вивчення інвективних тактик в ідіостилі того чи іншого політика – дуже актуальне завдання не лише для лінгвістики, а й для юриспруденції, психології, інших наук.
--	--

Під час опису актуальності, на жаль, трапляються такі помилки:

- вона займає дуже велику частину вступу;
- не вживається сам термін ``актуальність``;
- наводяться загальноприйняті поняття (наприклад, *переносне значення слова, тропи і фігури мовлення* та ін.);
- не вказується суперечність у науці чи практиці, яке визначає проблему дослідження;
- відсутнє формулювання проблеми дослідження;
- проблема дослідження формулюється не в науковому розумінні (усвідомлення недостатності знань), а в загальноповсякденному (завдання, перешкода).

Для того, щоб уникнути названих вище помилок, слід дотримуватися таких рекомендацій:

1. Висвітлення актуальності не повинно бути багатослівним. Починати її характеристику здалеку немає необхідності.

2. Слід зробити короткий огляд передумов дослідження: що зроблено попередниками і що залишилося нерозкритим, що має бути зроблено (вказівка авторів, які займалися цією проблемою).

3. Необхідно сформулювати суперечність (суперечність – це взаємодія між взаємовиключними, але при цьому взаємозумовленими і взаємопроникними одна в одну протилежностями всередині цілісного об'єкта і його станів).

4. Наступний логічний крок дослідження – формулювання проблеми. Наукова проблема – це питання, що потребують наукового вирішення, сукупність нових складних теоретичних чи практичних питань, які суперечать чинним знанням або прикладним методикам у конкретній науці й вимагають вирішення за допомогою наукових досліджень. Сутність проблеми – це протиріччя *між теорією і фактами науки, між методом і предметом наукового дослідження, між двома теоріями*, що об'єднують сутність одного і того ж явища. І, нарешті, остання ситуація виникнення наукових протиріч пов'язана з тим, що дослідник має справу, як правило, з об'єктами, що розвиваються.

Завдання №5. Які типи протиріч лягли в основу наукової проблеми? Наукова стаття на тему «Лексико-семантические особенности сленга геймеров».

В настоящее время существует достаточно большое количество определенных сленга, нередко противоречащих друг другу. Противоречия эти касаются прежде всего объема понятия «сленг»: спор идет, в частности, о том, включают ли в сленг одни лишь выразительные, ироничные слова,

которые являются синонимами литературных эквивалентов или же еще и всю нестандартную лексику. Дать определение сленгу пытались многие ученые: как отечественные (В.А. Хомяков, О.С. Ахманова, И.Р. Гальперин и др.), так и зарубежные (Ч. Фриз, Эрик Партридж, Р. Спирс и др.). Однако можно констатировать, что при всей его популярности в настоящее время ученые еще не полностью сошлись в мнении относительно точного определения этого явления. Согласно Н.О. Орловой, можно выделить несколько наиболее существенных свойств сленга. 1. Сленг – это нелитературная лексика, т.е. слова и сочетания, находящиеся за пределами литературного языка – с точки зрения требований современной литературной нормы. 2. Сленг – это лексика, возникающая и употребляющаяся, прежде всего, в устной речи. 3. Сленг – это эмоционально окрашенная лексика. 4. Сленг характеризуется более или менее ярко выраженной фамильярной окраской подавляющего большинства слов и словосочетаний. Это свойство сленга ограничивает стилистические границы его употребления. 5. Фамильярная эмоциональная окраска многих слов и выражений сленга отличается большим разнообразием оттенков (шутливая, ироническая, насмешливая, пренебрежительная, презрительная, грубая и даже вульгарная). 6. Многие слова и выражения сленга непонятны или малопонятны для основной массы населения (особенно в период их возникновения и перехода в более широкую сферу употребления), потому что они прежде всего связаны со своеобразной формой выражения – например, при многочисленных случаях переноса значения (фигурального употребления), столь характерного для сленга. Непонятность может также быть результатом того, что эти сленгизмы представляют собой заимствования из диалектов и жаргонов иностранных языков. 7. Сленг включает в себя различные слова и словосочетания, с помощью которых люди могут отождествлять себя с определенными социальными и профессиональными группами. 8. Сленг – это яркий, экспрессивный слой нелитературной лексики, стиль языка, который занимает место, прямо противоположное крайне заформализованной речи. Сленг – это живой, подвижный язык, который идет в ногу со временем и реагирует на любые перемены в жизни страны и общества [Орлова 2004: 5].

Существует несколько классификаций сленга. Например, можно делить сленг по языку, в котором он представлен. Тогда мы получим британский, американский, русский, австралийский и т. д. виды сленга. Почти в каждом языке будет присутствовать слой лексики, называемый сленгом. Можно классифицировать сленг и по сфере употребления. В этом случае выделяются такие виды сленга, как молодежный [Борисова 1980: 51-54], военный [Судзиловский 1973: 23], компьютерный [Лихолитов 1997: 43-49]. В нашем случае особый интерес представляет компьютерный сленг.

В настоящее время во всем мире развитию компьютерных технологий уделяется огромное внимание. В связи с этим первой по количеству появляющихся новых слов является именно область компьютерных технологий. Но в чем же отличие компьютерного сленга от тех же

профессионализмов, жаргонизмов и вульгаризмов? В. Рюгемер считает, что, имея дело с компьютерным сленгом, мы сталкиваемся с некоторым синтезом всех трех видов нелитературной лексики. Во-первых, эти слова служат для общения людей одной профессии – программистов, или просто людей, использующих компьютер для каких-то целей. При этом сленговые слова используются в качестве синонимов к английским профессиональным терминам, отличаясь от них эмоциональной окраской. Во-вторых, компьютерный английский сленг отличается «зацикленностью» на реалиях мира компьютеров. И, в-третьих, в числе этой лексики нередки и достаточно вульгарные слова: групповуха под Винды ‘Windows for WorkGroup’, анус ‘протокол Janus’, блястер ‘Sound Blaster’ и т.п. Таким образом, эти три наблюдения не позволяют причислить компьютерный сленг ни к одной отдельно взятой группе нелитературных слов и заставляют рассматривать его как явление, которому присущи черты каждой из них. Это и позволяет определить термин «компьютерный сленг» как слова, употребляющиеся только людьми, имеющими непосредственное отношение к компьютерам в повседневной жизни, заменяющие профессиональную лексику и отличающиеся разговорной, а иногда и грубо-фамильярной окраской. Кроме того, нельзя забывать, что большинство слов, относящихся к компьютерному сленгу, являются производными от профессиональных терминов, практически все из которых заимствованы из английского языка [Рюгемер 1989: 31].

Таким образом, рассмотрев различные аспекты сленга, мы пришли к выводу, что единого мнения насчет места сленга в системе языка еще нет, и он изучен не в полной мере. Что касается компьютерного сленга и игрового в частности, здесь ситуация еще сложнее, так как персональные компьютеры получили широкое распространение сравнительно недавно, а язык его пользователей не устоялся и вряд ли когда-нибудь устоится, потому что развитие технологий идет очень быстрыми темпами и вследствие этого всегда присутствует необходимость описания новых явлений.

Среди проблем изучения сленга в современной лингвистике можно выделить: неточное определение понятия «сленг»; разногласия насчет числа пластов лексики, охватываемых данным понятием; особенности видов сленга; их классификация.

Сленг геймеров в научной литературе практически не изучен, что предопределило **актуальность нашего исследования.**

Теперь мы попытаемся выделить основные особенности сленга геймеров и разработать его классификацию.

Щоб перейти від практики до наукової проблеми, необхідно, таким чином, здійснити, як мінімум, дві процедури: визначити потребу в тих чи інших наукових знаннях для вирішення цього практичного завдання; встановити наявність знань у науці. Якщо такі є і необхідно їх лише систематизувати й використовувати, то наукової проблеми немає. Якщо

необхідних знань недостатньо або вони неповні, неточні, то виникає проблема. Для її визначення та подальшого вирішення потрібно краще вивчити те, що відомо з цієї теми і з суміжних питань.

Для вирішення практичних завдань необхідна розробка комплексу теоретичних і прикладних проблем, і навпаки, вирішення значної наукової проблеми зазвичай дозволяє розв'язати не одну, а цілий ряд практичних завдань. Будь-яке протиріччя має прямо чи дотично відбиватися в темі, формулювання якої здатне одночасно фіксувати і визначати етап уточнення та обмеження обсягу будь-якої проблеми. Проблема іноді полягає в темі і має завуальований вигляд, тобто її можна виявити лише після розшифрування (тлумачення). Отже, проблема в науці – це суперечлива ситуація, що вимагає нагального вирішення. Така ситуація найчастіше виникає внаслідок відкриття нових фактів, які явно не вкладаються в межі колишніх теоретичних досліджень та уявлень, тобто коли жодна з сучасних теорій не може пояснити щойно виявлені факти.

Правильна постановка та ясне формулювання нових проблем мають важливе значення. Вони коли не цілковито, то значною мірою окреслюють стратегію дослідження взагалі й напрям наукового пошуку особливо.

Не випадково прийнято вважати, що сформулювати наукову проблему – означає продемонструвати вміння відокремити головне від другорядного, з'ясувати те, що вже відомо і що допоки не відомо науці про предмет дослідження.

Отже, НАУКОВА ПРОБЛЕМА – це завдання, вирішення якого приведе до отримання нового знання про досліджуваний об'єкт.

Завдання 6. Чому цю статтю редактор наукового журналу в Україні поверне авторові на доопрацювання?

Гайворонская Юлия Александровна

Структурно-семантические и этимологические параметры американского студенческого сленга

«No man who worships education has got the best out of education... Without a gentle contempt for education no man's education is complete» G.K. Chesterton

Язык студентов обычно является спонтанным, непринуждённым, однако существует несколько сниженная от литературного языка речь студентов, обучающихся в различных университетах США. Лексика, предоставленная в сленговых словарях, неотъемлемая от словарного запаса молодёжи Америки.

Э. Патридж указывает, что приблизительно с половины прошлого века термин «сленг» стал общепринятым значением для “illegitimate” colloquial speech, тогда как до 1850 года этим термином называли все разновидности vulgar language. Следует отметить, что наряду с термином сленг также используют такие синонимы как argot, jargon, flash, gibberish [3; 272].

Очень часто молодёжь стремится отделиться от существующего общества для того чтобы осознать себя в определённой социальной роли, показать свою способность формировать что-то своё, значимое, самостоятельное. Именно желание показать своё «эго» и является причиной того, что молодые люди придумывают собственные слова и даже язык, так называемый сленг, значение которого направлено на взаимопонимание прежде всего в пределах определённого общества. С помощью этих слов молодёжь пытается проявить своё отделение от предыдущего поколения, то есть показать своё Генерационное отчуждение.

Сленг является средством маркировки принадлежности говорящего к определенной социальной группе. Иначе говоря, сленг – это языковое средство выделения маленькой группы в большом обществе. В то же время отделяясь от одних и приближаясь к другим, человек определенным образом самовыражается.

Студенческий жаргон можно квалифицировать как корпоративный молодёжный жаргон, сленг. В нём выделяется лексическая группа, которая представляет собой «ядро» студенческого сленга – слова, которые входят в неё реализуются в речи большинства студентов без никаких (например, территориальных) ограничений.

Сленг в англоязычных странах стремительно развивался. До гражданской войны в США развивалось уголовное аргю, корни которого уходили в Британию. В результате реформирования полицейской системы Лондона, проведённого в 1829 году сэром Робертом Пилем, из Лондона было выгнано много коррупционеров, часть из которых нашли себе убежище в США. В 1850-х годах многие из них переехали в Калифорнию, где до сих пор распространено их аргю. Сухой закон 1920-х годов принёс с собой великий рассвет бутлегерам (подпольным торговцам контрабандными спиртными напитками) и гангстерам, которые получили престиж среди молодёжи.

Но, стоит отметить, что тождественного определения такого понятия, как «сленг», не существует, но большинство ученых придерживаются мнения, что сленг – это языковое средство выделения маленькой группы в большом обществе.

Студенческий сленг Великобритании и США состоял и развивался на протяжении многих веков. На сегодняшний день насчитывается 80% сленгизмов, которые образовались от заимствованной лексики. Хронологически наибольшее количество сленговой лексики было заимствовано в период XIII – XIV веков. Причины этого процесса – значительное влияние церковных деятелей на образовательный процесс. В период XVIII – XIX веков лексический состав английской лексики продолжает пополняться заимствованными элементами, хотя и не так активно. В XVII веке процесс заимствования идёт на спад, XVII – XIX века отмечены наименьшим количеством заимствований лексики в области образования. Это обусловлено укреплением государств на мировой арене.

Английский студенческий сленг очень неоднороден с точки зрения его происхождения. Исходя из этого фактора, можно выделить следующие группы лексики студентов: студенческий сленг латинского происхождения (39,2%); латинского происхождения, которые были заимствованы через французский язык (26%); собственно английского происхождения (17,6%); французского происхождения (10,4%) и греческого происхождения (6,5%).

Студенческий сленг создавался различными видами словообразований. Они бывают продуктивные и непродуктивные (некоторые ученые выделяют – полупродуктивные). Стоит отметить, что продуктивный – это способность образовывать новые слова по уже существующим моделям, которые доступны и понятны говорящим. Наиболее важными и продуктивными средствами словообразования является словосложение [18; с.70]. Со временем производительность того или иного вида словообразования может меняться. Так, например, градация была продуктивным средством словообразования староанглийского языка и очень важна для диахронического анализа английского языка. Градация потеряла свою продуктивность в современном английском языке, ведь сегодня новые слова не образуются таким способом [2; 112].

Аффиксация же, наоборот, была продуктивной в староанглийском языке и сейчас является одним из самых продуктивных путей словообразования английского языка, английского сленга, причем суффиксальный способ является доминирующим, например, *solvist, smarterers, flunkers, clay*. Распространенными словообразовательными средствами студенческого сленга также является конверсия (*vicious, retakes, comedown*), аббревиатурные названия (*GECs – simple courses, PIN – difficult courses*), сокращения (*bus – autobus; telly – television; stud – student*) и основоскладания (*suckman, birdcage, toolbars*). Многие сленгизмы образуют словосочетания, которые различаются между собой структурно (*clay cow*).

Объем изменений, касающихся каждого слова, особенно в ходе исторического развития, касается различных причин и условий. Однако установить правила, которые управляют изменениями языковых значений, достигают конца XIX – начала XX вв. Системность явлений, скорее, связана с системностью самой лексики в ее взаимоотношениях. Условия, которые определяют семантические изменения, настолько многочисленны и сложны, что они сами по себе не создают никакого предвидения, а лишь позволяют делать выводы об изменениях, которые произошли.

В изменениях значения наблюдаются определенные закономерности, которые можно свести к четырем видам: расширение и сужение (ограничение) значения и его улучшение (*knave boy, balderdash*) и ухудшение (*awful, frightful*). Первые два процесса объединены с объемом значения, а последние два – с изменением его качественных характеристик.

Студенческий сленг, большинство его, образуется тремя видами семантических изменений в виде метафоры: 1) простое замещение, например, *male students are like a cheese boys*; 2) сравнительное сочетание,

наприклад, *male students are like a cheese boys*; 3) вказувальна формула, наприклад, *he who sows the wind will mow the thunderstorm* «той, хто сеє ветер, пожне бурю». Також, стоїть відзначити, що більшість сленгізмів є метафоричними. В метафоричному сенсі використовуються слова застосовано до їжі, смерті, віку, релігії та культури. Наприклад, *bibo* – фруктовий напій; *tea, fat cakes, soft porridge* *chief cook* – для позначення курсів або лекцій і *chef* – назва для вчителів. Такого роду сленгові слова, стосуються не до всіх курсів, лекцій, а тільки для тих, які є не складними для студентів. Метафоричні значення для слова «death» студенти придумали після появи фільму «Титанік» і дали своє значення *bad pill* (314-ававалена лекція), і *sinkers* – для позначення невдачної лекції. Релігійні метафори *false prophets, messiah, Father Christmas* і *ancestors* – позначають хороших або поганих лекторів і студентів, які проводять весь час в студентському містечку [1; 129].

Студентський сленг залишається відкритою системою, яка постійно поповнюється новими елементами. Це пояснюється тим, що молодь поповнює свою мову придуманими лексическими одиницями, суспільство розвивається і у студентів з'являється нове підґрунтя для вигадки слів. А метафора, як один з найбільш популярних способів створення студентського сленгу показує, що у американських студентів добре розвинуто асоціативне мислення.

Література

1. Мостовий М. І. Лексикологія англійської мови.: підруч. для ін-тів іноз. мов. Х.: Основа, 1993. 256с.
2. Хомяков В. А. Структурно-семантичні та соціо-стилістичні особливості англійського сленгу. М., 1980. 156с.
3. Patridge E. Slang today and yesterday. London: Routledge and Kegan Paul. 1976. 476с.

Де потрібно шукати наукову літературу з лінгвістики? Пошук можна почати з таких традиційних джерел, як

- усі види каталогів бібліотек (алфавітні, систематичні, предметні, допоміжні, генеральні, архівні та ін.);
- ретроспективні бібліографічні покажчики;
- поточні тематичні покажчики та огляди («Мовознавство»);
- поточні покажчики дисертацій, авторефератів, депонованих рукописів, наукових звітів та ін. видів видань;
- електронні інформаційно-пошукові системи.

Під час пошуку можливі два шляхи: 1) пошук джерел починати з нової літератури, відібраної із захищених дисертацій, близьких за проблематикою, прикнижкових та пристатейних бібліографій, поступово заглиблюючись у ретроспективну літературу питання; 2) другий шлях – у зворотній послідовності: від ретроджерел до сучасних.

Бажано створити власну бібліографічну картотеку (якщо ви не зробили цього в студентські роки) з теми, що цікавить вас, в окремій теці (файлі). Відзначимо, що нераціонально бібліографію записувати в зошитах, краще на окремих картках, формат 125x75 мм (формат бібліотечної картки). Перевага карток полягає в тому, що зафіксована в такий спосіб інформація легко класифікується і в процесі накопичення перегрупується залежно від завдань і плану роботи. Така бібліографія динамічна: можна легко вставити нову картку або, навпаки, прибрати. На картці повинна бути повна інформація про науковий апарат цього джерела, щоб не відновлювати потім додатково. Необхідно вказувати шифри бібліотеки та номер цієї книги, щоб при необхідності легко було її знайти знову.

Джерела лінгвістичного матеріалу можуть бути традиційними та інноваційними. До широко апробованих традиційних джерел матеріалу для лінгвістичних робіт належать: тексти, словники, довідники та граматики різних мов, опитування інформантів. Інноваційні джерела – знайомий вам Корпус (зібрання текстів у електронній формі). Він репрезентує цю мову на певному етапі її існування і у всьому розмаїтті жанрів, стилів, територіальних і соціальних варіантів, тому може використовуватися для вирішення широкого кола завдань лінгвістики. При цьому отримуються максимально об'єктивні результати, оскільки мовний матеріал відчужений від дослідника і не залежить від нього. Доступ до великого обсягу текстів дозволяє уникнути поспішних узагальнень про стан мови, які можливі при роботі з обмеженим і розрізним матеріалом.

У 1996 році фахівцями з комп'ютерної лінгвістики та індексування текстів була створена компанія «Інтегрум», яка розробила інформаційно-пошукову систему баз даних для гуманітарних досліджень – Integrum [www.integrum.ru]. Ця система підходить для фронтальних досліджень у сфері «історії слів кінця ХХ століття».

Практично всі лінгвістичні видання мають електронні версії та опубліковані на сайтах державних бібліотек: а) Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (<http://www.nbuv.gov.ua/>); б) Російська державна бібліотека (<http://www.rsl.ru>) та ін.

ЕТАПИ ЛІНГВІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Технологія конкретного дослідження є фіксованою сукупністю прийомів науково-практичної діяльності, яка приводить до заздалегідь визначеного результату і включає способи й засоби опису отримання нового знання та опису результатів цього дослідження. Таким чином, це дослідження є цілеспрямованим, систематичним процесом, що спирається на досягнення науки й орієнтоване на пошук нового.

Науково-дослідницький проект включає в себе кілька фаз. У лінгвістичному дослідженні доцільно виділяти чотири великі етапи:

- 1) *підготовчий*;
- 2) *основний*: проведення теоретичного та емпіричного дослідження;

3) моделювання науково-дослідницького тексту за проведеним дослідженням і його редагування;

4) *упровадження* результатів дослідження.

Коротко зупинимося на кожному етапі.

Перший етап – підготовчий, включає низку технологічних процедур:

- вибір теми дослідження (важливо враховувати, наскільки вона актуальна і розроблена);

- складання робочого плану та програми (плану-проспекту) дослідження, а також графіка проведення дослідження (план повинен відповідати на питання *що робити? як робити? і навіщо?*);

- технологія пошуку наукової літератури з обраної теми;

- технологія вивчення наукової літератури з цієї теми;

- технологія збору і часткової класифікації мовного матеріалу;

- технологія формування понятійно-термінологічного апарату дослідження;

- технологія створення методології і методики дослідження з обраної теми;

- технологія вивчення наукової літератури з питань методології та методики наукового й лінгвістичного дослідження;

Зазвичай підготовчий етап завершується написанням першого (чорнового) варіанту *вступу*, структуруванням і часто написанням *першого (теоретичного) розділу* дисертації.

Другий етап (основний, дослідницький) включає проведення теоретичного та емпіричного дослідження з обраної теми й проблеми. Як правило, він починається з обговорення концепції дисертації на засіданні кафедри (за матеріалами вступу і першого розділу).

Метою цього обговорення є уточнення низки кардинальних питань:

1) **що** досліджується в роботі (*об'єкт дослідження*);

2) за якими показниками, аспектам досліджується об'єкт (*предмет дослідження*),

3) **навіщо, чому, для чого** досліджується (*історіографія проблеми та обґрунтування актуальності роботи*);

4) якими є *мета* і завдання цього дослідження;

5) **як** досліджується – які методи, методики й прийоми обрані для цього дослідження і в якій послідовності їхнього застосування;

6) якими є етапи реалізації цієї мети і завдань;

7) якими є передбачувані результати дослідження.

Після схвалення концепції автор приступає до поетапної її реалізації, для чого виконує ряд технологічних процедур:

- з'ясування сучасного стану питання з теми;

- аналіз емпіричного матеріалу, перевірка та уточнення гіпотези (якщо вона сформульована);

- узагальнення наукових фактів;

- формулювання загальних і конкретних висновків у дисертації;

- формулювання (уточнення) наукової новизни, теоретичної та практичної значущості роботи;
- аналіз і узагальнення отриманих результатів;
- підготовка загального висновку за результатами дослідження; формулювання положень, що виносяться на захист.

Третій етап передбачає опис результатів цього лінгвістичного дослідження з обраної теми та проблеми і включає:

- технологію моделювання наукового тексту;
- розробку стилістично-жанрових особливостей дисертації й автореферату;
- розробку вербальної й паралінгвістичної (графічної) метамови роботи;
- техніку цитування;
- техніку використання посилань;
- техніку формування та опису бібліографії;
- технологію редагування (саморедагування) тексту дисертації й автореферату.

Четвертий етап – пропаганда впровадження результатів дослідження в практику та авторський супровід упроваджуваних розробок, який включає:

- публікації з теми дослідження і виступи з доповідями на конференціях;
- передзахист дисертаційного дослідження на кафедрі;
- захист магістерської дисертації (магістерської, докторської);
- упровадження результатів дослідження в будь-яку сферу прикладної лінгвістики (частіше – у навчальний процес, лексикографічну і перекладацьку практику і т. д.).

Завдання №7. Прочитайте автореферат дисертації К.А. Юровських «Комунікативна ситуація непорозуміння в сучасності англомовному діалогічному дискурсі: соціокогнітивний та прагматичний аспекти». URL: <http://rep.knlu.kyiv.ua/xmlui/handle/787878787/235?locale-attribute=uk>. Чим, на думку автора, визначається актуальність дослідження? Якими є мета і завдання? На яких етапах вони вирішувалися?

4.

Що таке цитування? Цитуванням називається:

- запозичення фрагмента тексту автора;
- запозичення формул, положень, ілюстрацій, таблиць та інших елементів;
- недослівне, перекладене чи перефразоване відтворення фрагмента тексту;
- аналіз змісту інших публікацій у тексті роботи.

Найважливіше правило цитування полягає в супроводі цитати посиланням на певне джерело зі списку використаної літератури. Відсутність

посилання при цитаті чи відсутність цитати при наявності посилання є грубою помилкою оформлення роботи.

Як грамотно оформити посилання на роботи інших авторів? Вам необхідно дотримуватися таких правил:

1. Обов'язково ставте лапки при дослівному переписуванні тексту джерела. В іншому випадку така цитата стане плагіатом.

За графічним зображенням розрізняють такі види лапок:

Французькі лапки («ялинки»)	«ялинки »
Немецькі лапки («лапки»)	„лапки“
Англійські подвійні лапки	“ англійські подвійні”
Англійські одиничні лапки	‘англійські одиничні’
Польські лапки	„ польські лапки”
Шведські зворотні лапки	»шведські«

Мова	Зазвичай використовуються		Альтернатива	
	основні	внутрішні	основні	внутрішні
Англійська	“...”	‘...’	‘...’	“...”
Арабська	«...»	⟨...⟩	“...”	‘...’
Білоруська	«...»	„...“	„...“	
Іспанська	«...»	“...”	“...”	‘...’
Італійська	«...»		“...”	‘...’
Китайська	“...”	‘...’	《...》	
Німецька	„...“	„...”	»...«	›...‹
Польська	„...”	«...»	»...«	
Русский	«...»	„...“	“...”	‘...’
Українська	«...»	„...“	„...“	
Французька	«...»	⟨...⟩	“...”	‘...’

1. Текст цитати має бути повним. Довільне скорочення тексту неприпустиме.

2. При посиланні на автора вкажіть його прізвище та ініціали. Ініціали розташовуються перед прізвищем, наприклад, *М.Т. Калашиников* чи *С. Хокінг*.

Не потрібно писати імена авторів повністю, навіть у тому випадку, коли вони досить відомі, – достатньо ініціалів.

3. Не варто починати абзац з цитати, ініціалів чи прізвища автора.

4. Усі посилання в роботі оформляються в єдиному стилі.

У наукових працях поширений такий вид цитування, як **парафраз**. Так називається переказ цитати своїми словами. У цьому випадку посилання на автора також обов'язкове, як і збереження смислу при переказі. Парафраз доречний у таких випадках:

- надання узагальненої інформації при посиланні на кілька джерел;
- короткий виклад об'ємної теоретичної концепції;
- об'ємні цитати, непридатні для прямого відтворення.

Зміна цитати припустима лише в особливих випадках.

• При розгортанні скорочених слів у повні. У цьому випадку необхідно взяти додану частину слова у квадратні дужки.

• При зміні відмінка слів у цитаті. Зміна припустима лише в тому випадку, коли цитата підпорядковується синтаксичному ладу фрази, у яку вона включена.

• При позначенні одруку й помилок у тексті документа. Помилка не виправляється, але ставиться правильно написане слово в квадратних дужках чи знак питання в дужках.

Окремі випадки

Існують особливі варіанти цитування тексту, використовувані в окремих випадках. До таких варіантів можна віднести цитування за вторинними джерелами, згадка іноземних авторів і термінів, самоцитування і цитування законодавчих актів.

Цитування за вторинними джерелами можливе лише на етапі знайомства з темою і проблематикою дослідження, а також для окреслення понятійного апарату роботи. Усі цитати, що використовуються у такий спосіб, повинні бути ретельно вивірені за первинними джерелами. Також потрібно бути впевненим у тому, що у вторинному джерелі не було допущено помилок. Випадки, у яких можливе цитування за вторинним джерелом:

- першоджерело загублене чи недоступне (наприклад, знаходиться в закритих архівах або бібліотеках);
- першоджерело написане складною для перекладу мовою;
- текст цитати відомий із запису слів їхнього автора в спогадах інших осіб;
- цитата наводиться для ілюстрації ходу міркувань і аргументації автора.

При згадванні прізвищ іноземних авторів, а також при цитуванні іноземних джерел, текст джерела також наводиться не мовою оригіналу, а мовою наукової роботи (наприклад, українською). Якщо коректність перекладу викликає сумнів, то можна використовувати парафраз. У тому

випадку, коли автор не є широко відомим у науці, необхідно додатково написати його оригінальні прізвище та ініціали в дужках.

Зауважимо, що в списку використаних джерел іноземні публікації вказуються мовою оригіналу.

Самоцитування – поширена практика в наукових працях. Раніше опубліковані дослідження автора можуть бути джерелом цитати. Такий вид цитування дозволить уникнути дублювання інформації й самоплагіату, а також допоможе спрямувати зацікавленого читача до попередніх і тематично пов'язаних робіт. Власні цитати повинні бути оформлені за всіма правилами цитування. Необхідно пам'ятати, що цитування власних робіт має бути доречним і обґрунтованим, доповнювати наукову роботу і відповідати її завданням.

Помилки, що часто припускаються при цитуванні

Незважаючи на лаконічність і однозначність правил цитування, періодично автори наукових робіт припускаються помилок. Давайте розберемося, як виникають найбільш поширені з них.

1. Відсутність посилання в списку використаної літератури. Така помилка може бути наслідком елементарної неуважності, але при цьому розглядається як серйозний недолік.

2. Посилання на популярні видання чи на авторів, що не мають належної наукової кваліфікації. Кваліфікацію авторів необхідно перевіряти, виходячи із стилю роботи і знайденої інформації про автора і саму публікацію. У тому випадку, коли щодо кваліфікації автора є сумніви, краще не вдаватися до його цитування.

3. Відсутність посилання при розміщенні графічних матеріалів. При запозиченні графічних матеріалів (наприклад, схем, діаграм, малюнків), а також таблиць, ви повинні розмістити посилання на джерело інформації. Така інформація без посилання на джерело буде порушенням авторських прав.

4. Дослівне переписування тексту і «каскаду» з цитат. Для того, щоб зберегти живий характер оповіді, необхідно використовувати цитати в розумних межах, а також варіювати форму цитування. Наприклад, використовувати парафраз.

5. Порушення правил вторинного цитування. Автори досить часто цитують інформацію так, ніби самі знайшли її в першоджерелі або так, начебто вона належала автору вторинного джерела.

6. Помилки при цитуванні іноземних авторів. Неправильний переклад прізвища автора, відсутність оригінального написання імені та прізвища, помилки в парафразі при самостійному використанні джерела. Також важливо пам'ятати, що в списку літератури назви джерел цитат мають бути наведені мовою оригіналу.

7. Використання цитат з неперевіреним авторством, а також цитат, що містять банальні чи навіть помилкові судження.

8. І, нарешті, найбільш груба й неетична помилка: відсутність лапок і посилання на джерело інформації. У такому випадку цитата вважається плагіатом.

Література

1. Комарова З. И. Методология, метод, методика и технология научных исследований в лингвистике: учебное пособие. Екатеринбург: Изд-во УрФУ, 2012. 818 с.

2. Кузнецов И.Н. Научное исследование : Методика проведения и оформление. М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2007. 460 с.

3. Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень : навчальний посібник для вузів. К. : Кондор, 2003. 189 с.

4. Кун Т. Структура научных революций. [пер. с англ. В. Ю. Кузнецова]. М. : АСТ, 2001. 606 с.

5. Лудченко А. А., Лудченко Я. А., Примак Т. А. Основы научных исследований : учебн. пособ. К. : Знання, 2001 . 113 с.

6. Сабитов Р. А. Основы научных исследований : учебн. пособ. Челябинск : Челяб. гос. ун-т., 2002. 138 с.

7. Філіпенко А. С. Основы научных исследований : посібник для вузів. К. : Академвидав, 2004. 208 с.

Питання для самоперевірки

1. Як залежить обсяг теми наукової роботи від її жанру?
2. У чому відмінність об'єкта і предмета дослідження?
3. Як обґрунтовувати актуальність роботи, її новизну, теоретичну і практичну цінність?
4. Як правильно робити посилання в українських статтях?
5. Як правильно оформляти список літератури? (Відповідь на сайті ВАК України).

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
РОЗДІЛ 1. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ЛІНГВОМЕТОДОЛОГІЇ	4
Тема №1. МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ	4
Тема №2. ЗАГАЛЬНОНАУКОВІ МЕТОДИ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	17
РОЗДІЛ 2. ОБ'ЄКТНІ («СЛОВОІЗОЛЯТИВНІ») МОДЕЛІ МОВИ	30
Тема №3. МЕТОДИ ЛІНГВІСТИЧНОЇ КОМПАРАТИВІСТИКИ.....	30
Тема №4. МЕТОДИ ТАКСОНОМІЧНОЇ (СИСТЕМНО-СТРУКТУРНОЇ) ЛІНГВІСТИКИ.....	48
Тема №5. ЛІНГВІСТИЧНА ТИПОЛОГІЯ І ЇЇ МЕТОДИ. ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВО І ЙОГО МЕТОДИ.....	73
РОЗДІЛ 3. СУБ'ЄКТНІ МОДЕЛІ МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	99
Тема №6. АНТРОПОЦЕНТРИЧНА ПАРАДИГМА В СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ. ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЯ.....	99
Тема №7. СОЦІОЛІНГВІСТИКА. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	118
Тема №8. ГЕНДЕРНА ЛІНГВІСТИКА.....	135
Тема №9. ВИТОКИ ПРАГМАЛІНГВІСТИКИ. ТЕОРІЯ МОВНОЇ ГРИ. ТЕОРІЯ МОВЛЕННЄВИХ АКТІВ	147
Тема №10. МЕТОДИ ДИСКУРСИВНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	162
Тема №11. ПСИХОЛІНГВІСТИКА ЯК НАУКА. НЕЙРОЛІНГВІСТИКА	180
Тема №12. ТЕОРІЯ ПРОТОТИПІВ. КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА	205
РОЗДІЛ 4. ДИСКУРСОЛОГІЯ	226
Тема №13. ПЕДАГОГІЧНА ЛІНГВІСТИКА.....	226
Тема №14. ПОЛІТИЧНА ЛІНГВІСТИКА	241
РОЗДІЛ 5. МЕТОДИ ПРИКЛАДНОЇ ЛІНГВІСТИКИ	263
Тема №15. КОМП'ЮТЕРНА ЛІНГВІСТИКА	263
Тема №16. ЮРИДИЧНА ЛІНГВІСТИКА	273
Тема №17. МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АПАРАТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	298

Підписано до друку 12.12.2019 р.
Формат 60x84 1/16. Ум. др. арк. 20,25.
Наклад 300 прим. Зам. № 1590.

Видавництво Б. І. Маторіна
84116, м. Слов'янськ, вул. Г. Батюка, 19.
Тел.: +38 050 518 88 99. E-mail: matorinb@ukr.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК №3141, видане Державним комітетом телебачення та радіомовлення України від 24.03.2008 р.
